

Danuta Kądziołka

**DYNAMIKA WYCHOWANIA
CHRZEŚCIJAŃSKIEGO W RODZINIE
PERSPEKTYWA WIELOWYZNANIOWA**

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Ignatianum
w Krakowie

**DYNAMIKA WYCHOWANIA
CHRZEŚCIJAŃSKIEGO W RODZINIE**

Danuta Kądziołka

**DYNAMIKA WYCHOWANIA
CHRZEŚCIJAŃSKIEGO W RODZINIE
PERSPEKTYWA WIELOWYZNANIOWA**

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Ignatianum
w Krakowie

Kraków 2024

© Uniwersytet Ignatianum w Krakowie, 2024

Publikacja sfinansowana z subwencji Ministra Nauki przeznaczonej
na utrzymanie i rozwój potencjału dydaktycznego i badawczego
Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie w 2024 roku

Recenzenci

Ks. dr hab. Grzegorz Godawa, prof. UPJPII
Dr hab. Danuta Opozda, prof. KUL

Redakcja

Anna Grochowska-Piróg

Projekt okładki i stron tytułowych
PHOTO DESIGN – Lesław Sławiński

Opracowanie typograficzne i łamanie
Jacek Pawłowicz

ISBN 978-83-7614-619-5

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 39 99 620
wydawnictwo@ignatianum.edu.pl
<https://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl>

Dystrybucja:

Wydawnictwo WAM
Dział Handlowy
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
handel@wydawnictwowam.pl
Księgarnia Wysyłkowa
tel. 12 62 93 260
<https://wydawnictwowam.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział 1. Geneza chrześcijańskiej tradycji wychowania	13
1. Kategoria tradycji w dyskursie nauk społecznych	13
2. Tradycja chrześcijańska	32
3. Konteksty społeczno-historyczne chrześcijaństwa	49
3.1. Konteksty społeczno-historyczne Kościoła pierwotnego	49
3.2. Konteksty społeczno-historyczne Kościoła po Wielkiej Schizmie	62
3.3. Konteksty społeczno-historyczne Kościoła doby poreformacyjnej	86
4. Główne denominacje chrześcijańskie w Polsce	104
Rozdział 2. Wychowanie w rodzinie wielopokoleniowej	123
1. Rodzina wielopokoleniowa wobec przemian społecznych	124
2. Proces wychowania w rodzinie	147
3. Międzypokoleniowe uczenie się	154
4. Realizacja funkcji wychowawczej rodziny	182
4.1. Charakterystyka rodzicielskich oddziaływań wychowawczych	183
4.2. Rola matki w procesie wychowania	195
4.3. Rola ojca w procesie wychowania	199
5. Babcie i dziadkowie w procesie wychowawczym wnuków	205
6. Dzieci i wnuki w rodzinie	217
Rozdział 3. Wychowanie w tradycji chrześcijańskiej	233
1. Wychowanie w rodzinie prawosławnej	234
2. Wychowanie w rodzinie katolickiej	245
3. Wychowanie w rodzinie ewangelickiej	253
Zakończenie	263
Bibliografia	267
Indeks osób	303
Summary	315

WSTĘP

W świecie, gdzie jedyną stałą jest zmiana, wychowanie chrześcijańskie pozostaje wartościowym źródłem umożliwiającym rozwój zgodny z zasadami etycznymi i duchowymi, które przekraczają bieżące trendy i normy. Chrześcijańskie nauki etyczne służą kształtowaniu odpowiedzialnych postaw, wspierają relacje społeczne i pomagają w podejmowaniu trafnych decyzji w dynamicznym otoczeniu. W miarę ewoluowania współczesnego społeczeństwa w kierunku postmodernizmu i pluralizmu, tradycyjne wartości często ulegają relatywizacji. W tym kontekście wychowanie religijne oferuje spójne ramy wartości, a rodzina jako pierwsze środowisko wychowawcze odgrywa kluczową rolę w ich przekazywaniu. Dzięki temu wychowanie chrześcijańskie stanowi nie tylko przewodnik moralny, lecz także stabilizujący czynnik w życiu jednostki, ukierunkowując ją ku trwałym wartościom.

Człowiek w swej istocie posiada inherentną cechę rozwoju oraz skłonność do dynamicznych transformacji. Stąd podstawowym zadaniem wychowawczym jest wspomaganie człowieka w jego „dynamicznym rozwoju, kształtującym go jako osobę”¹. Nauczyciele, jako istotni wychowawcy, również mają realizować ten cel. O ich miejscu i udziale w tym procesie pisze Jacques Maritain w *Dynamice wychowania* (do niej nawiązuje tytuł niniejszej publikacji). W swoich rozważaniach skupia się on głównie na kontekście wychowania ogólnego (niekoniecznie religijnego), natomiast autorka tej książki bezpośrednio odnosi się do wychowania chrześcijańskiego w rodzinie. Francuski filozof postrzega nauczyciela jako „służebny i drugorzędny” czynnik wychowania: będąc autorytetem moralnym ma on kierować swą uwagę na rozpoznawanie niepowtarzalnej i dynamicznej sytuacji egzystencjonalnej

1 Z. Tarnowski, *Personalno-egzystencjalny wymiar wychowania chrześcijańskiego*, w: *Kontestacje pedagogiczne. Nadzieje, złudzenia i dylematy współczesnej pedagogiki*, red. J. Gni-tecki, Wydawnictwo Naukowe PTP, Oddział w Poznaniu, Poznań 1995, s. 73.

wychowanka². Rozważania nad dynamiką wychowania chrześcijańskiego w rodzinie pozwalają pogłębić zrozumienie roli nauczycieli, gotowych do adaptacji do zmieniających się warunków życiowych wychowanków, przy jednoczesnym zachowaniu nierozzerwalnego związku z wartościami chrześcijańskimi.

Odwołując się do nauk edukacyjnych, które podkreślają istotę dynamizmu w wychowaniu, warto zwrócić uwagę na idee innych pedagogów. Jan Lisica, który kładzie nacisk na indywidualne podejście i dostosowywanie metod do unikatowych potrzeb wychowanka³, oraz Stanisław Chrobak, który nawiązuje do systemu prewencyjnego św. Jana Bosko, podkreślając elastyczność i aktywne uczestnictwo wychowawcy w życiu młodzieży, wspierane miłością, radością i dialogiem⁴ - to tylko przykłady spośród licznych autorów koncepcji nawiązujących w różnym zakresie do dynamizmu w wychowaniu.

Czerpiąc inspirację z różnorodnych źródeł, warto zgłębić rozmaite aspekty dynamizmu w kontekście wychowania chrześcijańskiego, które można postrzegać z podwójnej perspektywy:

- należy uwzględnić fakt, że religia chrześcijańska nie jest monolitem wyznaniowym, tworzy ją wiele konfesji, których rozwój charakteryzuje na przestrzeni wieków zróżnicowane tempo, intensywność i dynamiczność. Liczne wewnętrzne podziały w chrześcijaństwie i rozkwit odmiennych dróg poszczególnych wspólnot doprowadziły do wyróżnienia trzech głównych gałęzi tej religii: katolicyzmu, protestantyzmu i wschodniej ortodoksji (prawosławie i Kościoły orientalne)⁵. Wyrastają one z jednego korzenia, ale ich osobne związki kultury i religii wypracowały nowe odniesienia w zależności od koncepcji antropologicznej, na jakiej się opierają. Wszystkie te Kościoły bazują na źródle wspólnym dla całego chrześcijaństwa, którym jest Pismo Święte, natomiast różni je wizja świata naznaczona

2 J. Maritain, *Dynamika wychowania*, tłum. A. Ziernicki, „Znak” 9/ 1991, s. 28-39.

3 J. Lisica, *Osoba i wychowanie: wokół personalistycznej koncepcji wychowania*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2008.

4 S. Chrobak, *Radość życia istotną cechą nauczyciela wychowawcy z perspektywy systemu prewencyjnego Jana Bosko*, „Paedagogia Christiana” 2/2014, s. 121-135.

5 Por. L. Żuk, *Wspólnoty chrześcijańskie. Od herezji do ortodoksji*, Novae Res, Gdynia 2014, s. 123.

rozmaitymi uwarunkowaniami historycznymi i kulturowymi. Zrozumiałe staje się, że konsekwencje tych wpływów będą odznaczały się również na płaszczyźnie wychowawczej wśród przedstawicieli różnych odłamów chrześcijańskich;

- należy odnosić dynamizm do samego procesu wychowania, który stanowi aktywną sferę podlegającą nieustannym transformacjom, zwłaszcza w kontekście ewolucji rodziny i roli, jaką odgrywają jej członkowie. Aktywny udział rodziny oraz międzypokoleniowe przekazywanie wartości i tradycji czynią wychowanie szczególnie dynamicznym, tworząc spójny most między przeszłością, teraźniejszością a przyszłością.

W zestawieniu powyższych akcentów ich wspólnym mianownikiem staje się dynamiczny charakter wychowania chrześcijańskiego. Autorka skupia się na pogłębianiu istoty tego procesu poprzez interdyscyplinarną analizę. Jej głównym celem jest ukazanie potencjału wychowawczego chrześcijaństwa oraz dynamiki realizowania go w rodzinie chrześcijańskiej, a także próba odpowiedzi na fundamentalne pytanie: Jakie są istotne aspekty potencjału wychowawczego chrześcijaństwa i jak przejawia się dynamika jego realizacji w życiu rodzinnym? Zgromadzone treści mają rzucić nowe światło na rolę wiary chrześcijańskiej w kształtowaniu wartości, interakcji międzypokoleniowej i dynamiki rodzinnej, rysując jego pełniejszy obraz.

W próbie odpowiedzi na to pytanie najbardziej adekwatnym krokiem wydaje się analiza chrześcijaństwa zgodnie z jego odłamami: prawosławnym, katolickim i protestanckim. Pełniejsze zrozumienie procesu wychowania staje się możliwe poprzez zgłębienie praktyk członków trzech dominujących denominacji chrześcijańskich⁶ w Polsce, które one reprezentują, a zatem w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym, w Kościele Katolickim obrzędu łacińskiego (rzymskokatolickim) oraz w Kościele Ewangelicko-Augsburskim w Rzeczypospolitej Polskiej.

6 Definiowane są jako sformalizowane i uczestniczące w obrocie prawnym grupy religijne, które posiadają odrębną podmiotowość określoną przez własną nazwę, naukę i organizację. Wskutek podziału chrześcijaństwa, każde wyznanie może być reprezentowane przez kilka denominacji warunkowanych posiadaniem odmiennej struktury wyrastającej z racji urodzenia lub wyboru. Zob. M. Libiszowska-Żółkowska, *Denominacja*, w: *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 3, red. T. Gadacz, B. Milerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 193.

Wyraźnie zarysowana wielowątkowość problematyki wymaga przejrzystej prezentacji różnorodnych zagadnień, dlatego dokonano podziału publikacji na trzy główne części.

Pierwszy rozdział został poświęcony rozważaniom oscylującym wokół genezy chrześcijańskiej tradycji wychowania, poczynając od Tradycji chrześcijańskiej i jej miejsca wobec szeroko pojętych tradycji w dyskursie nauk społecznych, z uwzględnieniem ich wielorakich interpretacji i obszerności znaczeniowej. Następnie przedstawiono konteksty społeczno-historyczne ukazujące przyczyny i przebieg podziału chrześcijaństwa na poszczególne odłamy i ich podgrupy. Koncepcje te zaczerpnięte zostały z materiałów zgromadzonych ze zróżnicowanych konfesyjnie źródeł i publikacji.

Druga część analizuje proces wychowania w rodzinie wielopokoleniowej, gdzie wartości są przekazywane między pokoleniami. Uzasadnienie wyboru tego rodzaju struktury rodzinnej pozwala na zrozumienie roli każdej generacji - dziadków, rodziców, dzieci oraz wnuków - w procesie wychowania, oraz opisuje realizację funkcji wychowawczych rodziny i charakterystykę działań wychowawczych dla każdego pokolenia. Analiza opiera się na pedagogicznych publikacjach oraz badaniach naukowych z różnych polskich ośrodków.

Trzeci rozdział stanowi syntezę dwóch poprzednich, odnosząc przeprowadzone analizy do problematyki wychowania religijnego w poszczególnych wyznaniach w rodzinie prawosławnej, katolickiej i ewangelickiej. Badanie to bazuje na dokumentach kościelnych, publikacjach teologicznych oraz na twórczości pedagogów i myślicieli z poszczególnych Kościołów. Wnikliwa eksploracja pozwala na zrozumienie specyfiki podejścia do wychowania religijnego.

Dzięki interdyscyplinarnemu i holistycznemu oglądowi zagadnienia, praca ta aspiruje do pełniejszego zrozumienia roli chrześcijańskiego wychowania w dzisiejszych realiach społecznych. Analizując aspekty teologiczne, historyczne, społeczne, jak i pedagogiczne, autorka pragnie uchwycić głębokie powiązania między tradycją chrześcijańską a procesem wychowania, podkreślając ich współczesne znaczenie i wyzwania. Za ukierunkowaniem rozważań z punktu widzenia rodziny przemawia przede wszystkim to, że jest ona uznawana za pierwsze i niezastąpione dla właściwego rozwoju człowieka środowisko wychowawcze⁷. Akcent położony na relacje w rodzinach

7 Art. 10 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 1966 roku, ratyfikowanego przez Polskę w 1997 roku.

wielopokoleniowych umożliwia uwypuklenie pewnych tendencji wychowawczych. Poprzez uwzględnienie różnorodnych perspektyw i kontekstów kulturowych, niniejsze opracowanie stara się wzbogacić dyskusję na temat wpływu chrześcijaństwa na wartości, normy i praktyki wychowawcze, jak również pobudzić dialog ekumeniczny.

ROZDZIAŁ 1

GENEZA CHRZEŚCIJAŃSKIEJ TRADYCJI WYCHOWANIA

Religia i wiara stanowią ważny element ogólnie pojmowanego życia społecznego. Fenomeny te wpływają na uznawane w społeczeństwach systemy aksjonormatywne, kształtują otoczenie instytucjonalne oraz rzutują na zachowywanie określonych obrzędów, praktyk i zwyczajów. Obrzędowość religijna przybiera różne postacie w zależności od wyznań, ich doktryn teologicznych oraz tradycji. Formy kultu chrześcijańskiego znacznie się różnią w odmiennych konfesjach. W tym kontekście pojawia się pytanie: co wyznacza kierunki refleksji pedagogicznej nad tradycją wychowania chrześcijańskiego?

Postawiony problem, ze względu na swoją wielopłaszczyznowość, rozwiązany będzie poprzez ukazanie kilku zagadnień. Punktem wyjścia jest przedstawienie samej kategorii tradycji w dyskursie nauk społecznych. Panujący w nomenklaturze zamęt terminologiczny zostanie usystematyzowany z wykorzystaniem przewodnich koncepcji i teorii. Rozróżnienie terminów „tradycje” i „Tradycja” stanowi podstawę do dalszych rozważań. Kolejną część skoncentrowana jest na Tradycji chrześcijańskiej, a następujący po niej podrozdział prezentuje konteksty społeczno-historyczne chrześcijaństwa, prowadzące do rozwoju oddzielnych tradycji poszczególnych Kościołów. W ostatnim podrozdziale przedstawione są obecne denominacje chrześcijańskie w Polsce.

1. KATEGORIA TRADYCJI W DYSKURSIE NAUK SPOŁECZNYCH

Przed zaprezentowaniem teoretycznego przeglądu literatury dotyczącego tradycji chrześcijańskich warto najpierw przeanalizować kategorię „tradycji” w odniesieniu do nauk społecznych, na których płaszczyźnie toczy się dyskusja dotycząca znaczenia i rozumienia tego wielowymiarowego terminu. Jak zaznacza Anthony Giddens, „intelektualna żywotność definicyjna pojęcia

tradycji we współczesnych naukach społecznych jest możliwa tylko wtedy, gdy zachowa dyskursywny i dialogiczny charakter¹. Dlatego też pojawiają się tu koncepcje przedstawicieli różnych dyscyplin: antropologów, historyków, socjologów, etnologów i kulturoznawców². Wydaje się to konieczne z uwagi na potrzebę wypracowania jasnego poglądu na to zagadnienie, gdyż słownikowe definicje fenomenu „tradycji” niosą wiele treści semantycznych, zarazem pokrewnych i odmiennych³. Wokół jej rozumienia trwały i wciąż trwają nasycone emocjami polemiki⁴. Jedni widzą w niej element wartościowy i zagrożony, inni odrzucają tradycję, umniejszając jej znaczenie w nowoczesnym świecie⁵. Stanowisko tutaj zaprezentowane przedstawia zrównoważone teorie podkreślające nieodłączny związek tradycji z nowoczesnością, które nie tylko się jej nie przeciwstawiają, a wręcz przeciwnie, są wykorzystywane w jej rzeczywistości, która jest – jak określa Zygmunt Bauman – w fazie płynnej⁶.

Historia polityczno-prawnego, religijnego i literackiego użycia pojęcia tradycji odnosi się do grecko-rzymskiego antyku⁷, jednak dotyczy ona jedynie sensu leksykalnego, nie zaś określonej teorii tradycji. Ta jako pierwsza została wypracowana w kontekście teologicznym. Od II wieku pojęcie

-
- 1 A. Giddens, *Życie w społeczeństwie posttradycyjnym*, „Krytyka Polityczna” 9/10/2005, s. 387.
 - 2 Zob. D. Rancew-Sikora, G. Woroniecka, C. Obracht-Prondzyński, *Kreacje i nostalgia. Antropologiczne spojrzenie na tradycję w nowoczesnych społeczeństwach*, Polskie Towarzystwo Socjologiczne, Warszawa 2009, s. 9.
 - 3 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, Dominikańska Biblioteka Teologii, W Drodze, Warszawa-Poznań 2018, s. 13.
 - 4 Por. M. Krygier, *Tradycja*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002, s. 255; K. Kowalik, *Polska tradycja tradycji w świetle opracowań leksykograficznych*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 6/2011, s. 21–26.
 - 5 Szczególny wydzźwięk mają w tym kontekście słowa Karola Marksa: „tradycja wszystkich zmarłych pokoleń ciąży jak zmora na umysłach żyjących”. Zob. K. Marks, *18 brumaire’a Ludwika Bonaparte*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011, s. 104–105; J.J. Pawłowicz, *Rola tradycji w wychowaniu moralnym, kulturalnym i patriotycznym młodych pokoleń*, „Українська Полоністика – Українська Полоністика” 8/2011, s. 33–39; A. Giddens, *Tradition in der post-traditionalen Gesellschaft*, „Die Welt” Heft 4/ 1993, s. 137–158.
 - 6 Zob. Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
 - 7 Por. Z. Wiedenhofer, *Tradition. Traditionalismus*, w: *Geschichtliche Grundbegriffe*, red. R. Koselleck, Klett-Cotta, Stuttgart 1990, s. 608–617; P. Grad, *O pojęciu tradycji. Studium krytyczne kultury pamięci*, Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego, Warszawa 2017, s. 23.

tradycji funkcjonuje w dyskursie teologii chrześcijańskiej, gdzie pojawia się jako twierdzenie polemiczne, kierowane przeciwko tym, którzy zdaniem obrońców ortodoksyjnego podejścia doktrynalnego odstępują od przekazanej nauki, wprowadzając nowe koncepcje. Potwierdzeniem są słowa Wincen- tego z Lerynu, że „w Kościele katolickim trzymać się trzeba silnie tego, w co wszędzie, w co zawsze, w co wszyscy wierzyli” („*In ipsa item catholica ecclesia magnopere curandum est, ut id teneamus quod ubique, quodsemper, quod ab omnibus creditum est*”)⁸. Na tym etapie poprzez tradycję katolicką rozumie się postawienie granicy wobec wszelkich nieprawomyślnych poglądów. Sama „tradycja” pojawia się jedynie jako problem, a nie ściśle pojęcie i zdefiniowane narzędzie teoretycznego opisu.

Problematyka tradycji z tej wczesnej fazy, choć może być retrospektywnie odtwarzana, nie obejmuje jeszcze ścisłego pojęcia tradycji, które jest wówczas artykułowane za pomocą innych pojęć. Pierwsza teoretyczna próba zagospodarowania tego pola wiąże się z rozwojem pojęcia „doktryny”. W tym aspekcie aktywne rozumienie tradycji łączy się z transmisją. Doktryna etymologicznie stanowi „naukę” przekazującego ją nauczyciela (*doctor*), a towarzyszy jej dyscyplina, czyli technika wdrażania w tę naukę przyjmującego ją ucznia⁹. Leksykalna analiza pojęcia „doktryna”¹⁰ oraz historia jego obecności w teologii przekonuje o tym, że doktryna stanowi jedno ze wcieleń pojęcia tradycji. Doktryna święta stanowi zarazem rodzaj przedłużenia nauczycielskiej funkcji Kościoła, który przekazuje kolejnym pokoleniom wiernym tę samą doktrynę (tradycję).

Dotychczasowe pojęcie tradycji akcentowało jej potencjał antyheretycki i polemiczny. Wraz z kontrreformacyjnym wyniesieniem jej do rangi zasady hermeneutycznej, przeciwstawnej do protestanckich postulatów, znaczenie tego pojęcia zostało ponownie zaktualizowane. Zaczęto eksponować samodzielne znaczenie tradycji, która zwróciła się ku samej sobie. Tradycja została włączona do depozytu doktrynalnego Kościoła jako następstwo orzeczeń

8 T. Guarino, *Vincent of Lerins and the Hermeneutical Question: Historical and Theological Reflections*, <https://www.jstor.org/stable/23579794>, dostęp: 02.02.2021.

9 P. Grad, *O pojęciu tradycji. Studium krytyczne kultury pamięci*, dz. cyt., s. 24-27.

10 Leksykalnie wyraz „doktryna” pochodzi od czasownika „*doceo*” (uczyć), który zawiera protoindoeuropejski rdzeń dek-, wyrażający czynność dawania. Łaciński czasownik „*dare*” jest odpowiednikiem greckiego δίδωμι, które odnajduje się także w łacińskiej „*tradio*”. Por. P. Grad, *O pojęciu tradycji. Studium krytyczne kultury pamięci*, dz. cyt., s. 25.

Soboru Trydenckiego¹¹. W wyniku sporów z reformacją weszła do słownika opisującego szczególnie doświadczenie „nowych czasów”, w których zachodzą przyspieszone zmiany społeczne. Przemiany te obejmowały pierwotnie życie wspólnot religijnych.

Na skutek zmian porządku politycznego starej Europy w okresie rewolucji francuskiej w latach 1789–1799, pojęcie tradycji przekształciło swoje znaczenie, uwalniając się od ścisłego i wąskiego kontekstu religijnego, wchodząc również do języka kontrrewolucjonistów. Teologiczne rozumienie tradycji rozszerzono na świeckie praktyki i przekonania łączone z *ancien régime*¹². W ten sposób „tradycja” w skrajnie zideologizowanym stanie stała się po raz pierwszy pojęciem języka opisu społecznego oraz politycznego. Doprowadziło to do formalizacji pojęcia tradycji, oderwanego od macierzystego kontekstu teologicznego, które we współczesnej odsłonie stało się transcendentną kategorią nowoczesności opisującą trwanie przeszłości jako takiej w świecie przyspieszającej zmiany.

Można zauważyć, że rozwój pojęcia „tradycja” prowadzi do jej postępującej uniwersalizacji. Tradycja przeistacza się ze znaczenia teologicznego do szerszego kontekstu politycznego, aż dochodzi do naukowej formalizacji, gdzie oznacza po prostu „coś z przeszłości”¹³. Punktem zwrotnym w jej rozumieniu jest początek nowoczesności, kiedy pojawia się duża potrzeba wprowadzania określonych kategorii, opisujących odczuwane przyspieszenie czasu. Tradycja ujawniła się jako jedna z kluczowych kategorii ukazujących historyczną zmianę. Na przełomie XVIII i XIX wieku termin ten w wyniku intelektualnych i ideologicznych ukształtowań stanął w opozycji do krytycznego pojęcia rozumu – „tradycja jest domeną przeszłości: przekonania i praktykami, które się dziedziczy. Racjonalność jest domeną terażniejszości

11 „(Sobór) dostrzega również, że prawda ta i nauka zawierają się w księgach spisanych i w tradycjach niespisanych, które – przyjęte przez apostołów z ust samego Chrystusa bądź przez nich samych przekazane jakby z ręki do ręki (*quasi per manus traditae*) – dzięki podpowiedzi Ducha Świętego – dotarły aż do nas” – Sobór Trydencki, *Sesja 4:1,2*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 4/1, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007, s. 211.

12 *Ancien régime* – „stary ustrój”, „dawny porządek” – określenie ustroju Francji sprzed rewolucji francuskiej 1789–1799, wprowadzone w czasie tejże rewolucji; dawna (przestarzała) forma lub system rządów, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/ancien-regime;3869187.html>, dostęp: 24.01.2021.

13 R. Zimand, *Problem tradycji*, w: *Proces historyczny w literaturze i sztuce*, red. M. Janion, A. Piorunowa. Materiały sesji naukowej (maj 1965), Warszawa 1967, s. 361.

pracującej dla jutra: przekonaniem i praktykami, które się wybiera”¹⁴. Używanie tej opozycji zakończyło się dzięki posthistorycznej kulturze pamięci, która ukróciła pojmowanie tych pojęć jako przeciwstawnych. Dana przeszłość, reprezentowana przez tradycje, jest wybierana świadomie, by stabilizować i równoważyć modernizację zapętloną już w samopodtrzymujący się proces. Poparciem dla tej teorii jest teza: „nie ma postępu bez tradycji”¹⁵. Tradycja w tym aspekcie wpisuje się w konstruktywistyczno-woluntarystyczny paradygmat kultury pamięci, polegający na uznaniu, że na przedmiot pamięci można wybrać cokolwiek, gdyż tradycję konstytuuje nie jej treść, ale fakt, że powraca jako element wyparty przez nowoczesność. Jednak współczesna ewolucja opisywanego pojęcia doprowadziła do jego kresu, tradycja stała się sformułowaniem zbyt wieloznacznym, niezrozumiałym i nieporęcznym. Brakowało jednolitych i ściśle określonych ram znaczeniowych „tradycji”.

W piśmiennictwie pojęcie „tradycja” miało zawsze zabarwienie emocjonalne, przez co różne teorie trudno było sprowadzić do wspólnego mianownika¹⁶. Przykładowo, w „Słowniku socjologii” łączy się je ze zbiorem „praktyk społecznych, mających na celu oddanie czci pewnym normom i wartościom behawioralnym oraz ich wpojenie, co ma służyć zachowaniu trwałego związku z rzeczywistością lub wyobrażoną przeszłością; zazwyczaj praktyki te wiążą się z powszechnie uznawanymi rytuałami bądź innymi formami zachowań symbolicznych”¹⁷. Wyjaśnianie to powoduje, że zawsze nabiera ono charakteru emocjonalnego i wartościującego świat, ukazując go w określonych, przeważnie historycznych kontekstach. Takie podejście uniemożliwia przyjęcie innej perspektywy zarówno w definiowaniu pojęcia, jak i podejścia badawczego.

„Tradycja”, będąc w dość powszechnym użyciu, służyła wyjaśnieniom pewnych faktów, które nie mogły być niczym argumentowane, np. tłumaczono nią zachowania członków wybranej zbiorowości, nie próbując zrozumieć,

14 Por. P. Grad, *O pojęciu tradycji. Studium krytyczne kultury pamięci*, dz. cyt., s. 28.

15 S. Ichii, *Nie ma postępu bez tradycji*, w: *Tradycja i nowoczesność*, red. J. Kurczewska, J. Szacki, Czytelnik, Warszawa 1984, s. 213–235.

16 Por. J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 93.

17 A. Kapciak, *Tradycja, tradycje*, w: *Słownik socjologii i nauk społecznych*, red. M. Gordon, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 403.

na czym ich „tradycja” właściwie polega i czemu odgrywa tak zasadniczą i doniosłą rolę. Powoływanie się na „tradycję” miało na celu również uzasadnianie wyboru określonych dyrektyw działania, nie precyzując jej sensu sprowadza się ją do intuicyjnego rozumienia. „Tradycja” służyła również do opisywania rzeczywistości społeczeństw przedpiśmiennych, pierwotnych i plemiennych, które już nie istnieją. Marek Sierakowski wymienia także inne cele, którym od zawsze służyła i wciąż służy tradycja. Chodzi o wyjaśnianie „procesów zmian kulturowych i społecznych determinujących modernizację określonych relacji społecznych będących dominantą społeczeństw oralnych”¹⁸. Jest przy tym uważana za istotny mechanizm adaptacyjny do tworzących się bytów społecznych, które nie były zauważane zarówno przez badaczy jak i samych mieszkańców, których dana sprawa dotyczy, oraz jako narzędzie restrukturyzujące pewne komponenty rzeczywistości społecznej. Ponadto jest ona określona jako wyznacznik określonych tożsamości społeczeństw¹⁹, służy też refleksyjnej analizie specyficznych postaw wobec przeszłości i jej spuścizny²⁰.

Następny etap tej historii rozwinęła wczesna socjologia²¹, która w drugiej połowie XX wieku pogłębiła zagadnienie społecznej funkcji tradycji, doprowadzając do ustanowienia tradycji jako podstawowego pojęcia nauk społecznych i współczesnej humanistyki²². Łacińskie słowo *traditio* (hebr. *masar*, gr. *paradidomai*) jest rzeczownikiem pochodzącym od czasownika *tradere*, oznaczającego „przekazać”, „oddać”, „powierzyć”, a nawet „zdradzić” w sensie przekazania komuś tego, czego nie powinno się przekazywać z uwagi na

18 M. Sierakowski, *Tradycja – lokalność w dyskursie naukowym*, w: *Tradycja a współczesność – badania naukowe*, red. E. Chodźko, M. Maciąg, Wydawnictwo Naukowe TYGIEL, Lublin 2018, s. 17.

19 Por. M. Wieruszowska, *Kultura wsi – temat przeklęty czy wyzwanie humanistyczne*, „Przełęcz Humanistyczny” 4/2003, s. 7.

20 Por. M. Krygier, *Tradycja*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 4, red. W. Kwaśniewicz, Wydawnictwo Oficyna Naukowa, Warszawa 2000, s. 256.

21 Por. R. Spaemann, *De Ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restauration*, Studien über L.G.A. de Bonald, Klett-Cotta, München 1959, s. 46–73.

22 Por. T. Khun, *The Essential Tension. Selected Studies in Scientific Tradition and Change*, The University of Chicago Press, Chicago 1977; W. Zapf, *Theorien des sozialen Wandels*, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1979; S. Eisenstadt, *Tradition, Change, Modernity*, Wiley, New York 1973; E. Shils, *Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 2006.

sekretny charakter²³. „Przekaz” rozumiany jest w aspekcie zarówno pozytywnym, jak i negatywnym. W kulturze świeckiej tradycja rozumiana jest jako przekazywanie z pokolenia na pokolenie obyczajów, poglądów, znaczeń i wierzeń²⁴. Termin ten wiąże się z podtrzymywaniem czegoś pierwotnego i czcigodnego, reprezentowaniem postawy zachowawczej odznaczającej się wielką rezerwą wobec tego, co nowe.

Potrzeba wnikliwej analizy różnych znaczeń kategorii tradycji, funkcjonującej zarówno w myśli politycznej, naukach humanistycznych, jak również w języku komunikacji codziennej zmotywowała Jerzego Szackiego na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku do dokonania kompleksowego przeglądu definicyjnych określeń tradycji i intelektualnych rozważań nad tą problematyką, odwołując się głównie do ustaleń Edwarda Shilsa²⁵ i Karla R. Popera²⁶. Szacki zaznaczył, że „mamy we współczesnej literaturze dość powszechne przekonanie o potrzebie teorii tradycji, nie mamy natomiast takiej teorii”²⁷. Skonstruował pojęcie tradycji w ujęciu socjologicznym praktycznie od podstaw, budując jej nowoczesną teorię, w rezultacie jego narracja stanowi naukową artykulację specyficzne nowoczesnego ujęcia fenomenu tradycji. Praca Szackiego opiera się na ideologicznym rozumieniu tradycji zaczerpniętym z politycznego dyskursu nowoczesności. Według niego

termin ten [tradycja] oznacza po prostu całokształt związków teraźniejszości z przeszłością i nie jest bynajmniej uczuciowo neutralny, lecz – wprost przeciwnie – wywołuje niekiedy bardzo żywe reakcje emocjonalne utrudniające traktowanie go jako problemu

-
- 23 Por. *Tradycja*, w: *Słownik łacińsko-polski*, t. 5, red. M. Plezia, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 403; A. Solignac, *La tradition dans l'Église*, w: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, red. M. Viller, t. 4, Paris 1991, s. 1109.
- 24 *Tradycja*, w: *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 767; *Słownik języka polskiego*, t. 3, red. M. Szymczak, Warszawa 1981, s. 519.
- 25 E. Shils, *The Calling of Sociology*, w: *Theories of Society. Foundations of Modern Sociological Theory*, red. T. Parsons, E. Shils, K.D. Naegle, J.R. Pitts, The Free Press of Glencoe, New York 1962.
- 26 K.R. Popper, *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*, Routledge Classics, New York 2002.
- 27 J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, dz. cyt., s. 8.

właśnie. [...] Nie ma społeczeństw doskonale stabilnych, toteż ta sprawa występowała od zarania dziejów jako ideologiczne echo społecznej zmiany²⁸.

Szacki wymienia przyczyny ówczesnego zamieszania wokół definiowania „tradycji”. Według niego, ilekroć pojawiają się jakiegokolwiek związki terażniejszości z przeszłością, tylekroć można spotkać różnych autorów mówiących o „tradycji”, co powoduje, że tak nazywa się wszelkie istniejące obszary „historii żywej” bez względu na to, czy chodzi o zjawiska tożsame, czy niejednolite, niedające się zredukować wspólnie do prostej formuły.

W przeszłości antropodzy²⁹, historycy³⁰, socjodzy³¹ i filozofowie³² podejmowali próby teoretycznego przedstawienia problematyki tradycji, jednak ich prace nie były propozycjami teorii, a zaledwie jej zarysami, niezrządkiem z grubsza naszkicowanymi. Niemal wszystkie powstawały niezależnie od siebie i dotyczyły innych faktów, co doprowadziło do rozproszenia stanowisk i przypisania terminowi „tradycji” skrajnie różnych desygnatów. Szacki dostrzega, że prawdopodobnie niektóre dyskusje na temat tradycji straciłyby sens, gdyby ich uczestnicy zadali sobie wzajemne pytanie, o co mianowicie się spierają. Jego zdaniem powodem jest fakt, że istnieje kilka kategorii „tradycji” i każda z nich wymaga odrębnego traktowania. Sam proponuje trzy komplementarne pojęcia tradycji. Pierwsze nazywa czynnościowym: miejscem zainteresowania jest czynność przekazywania z pokolenia na pokolenie określonych, głównie duchowych, dóbr danej zbiorowości. Drugie, nazwane

28 Tamże, s. 19.

29 Por. B. Malinowski, *Wierzenia pierwotne i formy ustroju społecznego. O zasadzie ekonomii myślenia*, Dzieła t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980; R. Redfield, *The Little Community and Peasant Society and Culture*, University of Chicago Press, Chicago 1961.

30 Zob. M. Oakeshott, *Rationalism in Politics, and other Essays*, Methuen & Co, London 1962; L. Febvre, *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 1982.

31 Zob. M. Weber, *The Sociology of Religion*, Beacon Press, Boston 1956; E. Durkheim, *Sociology and Philosophy*, The Free Press, Toronto 1974; L. Krzywicki, *Studia socjologiczne. Wybór*, PIW, Warszawa 1951.

32 Por. W. Windelband, *History of philosophy: with especial reference to the formation and development of its problems and conceptions*, The Macmillan Company, New York 1901; R. Claudio, *The Concept of "Tradition" in Edmund Husserl*, <https://doi.org/10.3390/philosophies6010001>, dostęp: 02.03.2021.

przedmiotowym podejściem, wiąże się z przesunięciem uwagi badacza z tego, jak owe treści są przekazywane, na to, jakie to są właściwie dobra, czyli co podlega przekazywaniu. Trzecie podejście, określone podmiotowym, nie dotyczy czynności przekazywania czy przedmiotu przekazywanego, ale stosunku danego pokolenia do przeszłości, jego chęć i aprobatę dziedziczenia i przekazywania określonych treści dalej lub sprzeciw wobec nich. Wszystkie trzy wymiary mają istotne znaczenie dla rozumienia nie tylko samej istoty tradycji, ale dla przyszłości perspektywy, która nakazuje zmienić dotychczasowy pogląd, jakoby przejmowanie nie miało znaczenia zarówno dla twórców określonych składników, jak też jej odbiorców³³. Sam proces przejmowania zawiera w sobie nieuchronność przekształcenia:

pewne elementy dziedzictwa społecznego nabierają niekiedy dla grupy szczególnego znaczenia; nie tylko faktycznie ma coś wspólnego z poprzednimi pokoleniami, ale również poddaje się tę wspólnotę ocenie wartościującej. Pewne elementy kultury dziedziczymy niejako machinalnie, podczas gdy inne przejmujemy poprzez akt emocjonalnej identyfikacji ze swymi poprzednikami. Inaczej dziedziczymy umiejętność posługiwania się ogniem, zasady odżywiania się [...] inaczej – wiarę religijną, ideał polityczny czy opinie o innych narodach³⁴.

W kontekście podejścia podmiotowego pojawia się także inny termin: „transmisja społeczna”³⁵, która oznacza przekazywanie określonych sposobów postępowania, oceniania i wierzenia z pokolenia na pokolenie, i w ten sposób jest utrwalana. Problematyka transmisji społecznej jest poruszana przez antropologów i badaczy życia społecznego, zajmujących się trwałymi zbiorowościami. Stąd też powstały ważne rozróżnienia, którymi operują nauki społeczne: społeczeństwa są „piśmienne”, „oralne”, „przedpiśmienne”, „niepiśmienne” itd.³⁶ Podział na te rodzaje społeczności jest zasadniczy, ponieważ użytkowanie pisma lub jego brak niesie z reguły istotne konsekwencje dla całej kultury. Wiąże się one także z komunikacją międzypokoleniową.

33 J. Szacki, *Tradycja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 145.

34 Tamże, s. 145.

35 K. Dobrowolski, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wydawnictwo PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 77.

36 J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, dz. cyt., s. 99; H. Becker, H.E. Barnes, *Rozwój myśli społecznej od wiedzy ludowej do socjologii*, cz. I, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1964, s. 57–60.

Dotyczy to zarówno bezpośrednich stosunków rodziców jak i dzieci, starych i młodych, w trakcie których następuje wtajemniczenie młodszych w świat wartości danej kultury, a także pośrednich stosunków przodków z potomkami. Marc Bloch zauważa, że kontakt między pokoleniami niekoniecznie musi się odbywać „po kolei”, czyli poprzez stosunki dzieci z rodzicami, czy nawet jedynie w relacji „żywych z żywymi”³⁷. W warunkach rozpowszechnienia pisma normalnym zjawiskiem jest możliwość przekazywania pewnych wartości „wnukom i prawnukom, bez pośrednictwa synów”³⁸. Egzemplifikacją może być odkrywanie i akceptowanie dzieł artystów czy myślicieli przez późniejsze pokolenia, niedocenionych przez swoje i najbliższe pokolenia. Dotyczy to nie tylko wyprzedzających swój czas indywidualności, ale również wartości masowo w swoim czasie uznawanych, jak kultura antyczna, która została „odrodzona” w nowożytnej Europie.

Problematyka komunikowania się pokoleń odnajduje szczególne miejsce historyczne w badaniach społeczności przedpiśmiennych, czyli tam, gdzie społeczeństwa nadają uprzywilejowane miejsce wszelkim dziedzicznym treściom i wartościom, budując na ich podstawie normy myślenia i postępowania. Bronisław Malinowski pisał:

Wiedza człowieka pierwotnego, struktura, tło społeczne, obyczaje i wierzenia stanowią bezcenny plon doświadczeń jego przodków, zdobyty wielkim kosztem, a który należy zachować za wszelką cenę. Toteż spośród wszystkich cech największe znaczenie ma wierność tradycji, a społeczeństwo, które uważa swą tradycję za rzecz świętą osiąga płynące stąd nieocenione korzyści, siłę i trwałość³⁹.

Problem pojawia się jednak wówczas, gdy transmisja społeczna jest utożsamiana wyłącznie ze społeczeństwem przedpiśmiennym, a ono nazywane jest „tradycyjnym” dla odróżnienia od społeczeństw „nowoczesnych”, w których tradycja ustna odgrywa znacznie mniejszą, praktycznie znikomą rolę. Prowadzi to do bagatelizowania transmisji społecznej w społeczeństwach nowoczesnych, w których „modernizacja bywa identyfikowana ze

37 M. Bloch, *Pochwała historii, czyli o zawodzie historyka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960, s. 65.

38 Por. J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, dz. cyt., s. 100.

39 B. Malinowski, *Szkice z teorii kultury*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1958, s. 414.

zrywaniem wszelkich związków z przeszłością⁴⁰, a do zrozumienia świata zdaje się wystarczać obserwacja jedynie aktualnych zachowań jednostek⁴¹. Badacze społeczni dostrzegają, że naśladownictwo „obyczaju” ustąpiło miejsca naśladowaniu „mody”, w związku z czym kładzie się większy nacisk na procesy rozpowszechniania się opinii emitowanych przez środki masowego przekazu, niż na procesy kształtowania się jednostek pod wpływem innych czynników⁴².

Ciekawe spojrzenie na kwestię obyczajów prezentuje David Riesman. Autor *Samotnego tłumu* stwierdza, że różnica między społeczeństwami „tradycyjnymi” a „nowoczesnymi” polega nie na całkowitej eliminacji tradycji z tych drugich, ale na dokonywanym się w ich obrębie „rozcłódkowaniu” tradycji, związanym z coraz dalej posuniętym podziałem pracy i rosnącą stratyfikacją społeczną:

Nawet jeśli rodzina decyduje o wyborze tradycji przez jednostkę, to jednostka uświadamia sobie nieuchronnie istnienie innych konkurencyjnych tradycji, a tym samym – istnienie tradycji jako takiej. W rezultacie odznacza się ona większą giętkością, aby przystosować się do zmiennych wymagań środowiska i sama więcej od niego wymaga⁴³.

Wynika z tego, że nie powinno się rozważać dość oczywistego faktu, że nowoczesne społeczeństwa są mniej „tradycyjne”, ale należy ustalić, jakie są zjawiska transmisji społecznej w warunkach istnienia i rozpowszechnienia pisma, mocno rozproszonego podziału pracy, głębokiego zróżnicowania społeczeństwa, czy istnienia nowoczesnych środków komunikacji masowej⁴⁴. Obliguje to do założenia, że „tradycja” jest jednakowo istotna we wszelkich społeczeństwach trwałych, ale zdarzają się różne jej mechanizmy oraz oceny dawane faktowi w zależności od „przodków”.

40 Por. J.R. Gusfield, *Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change*, „The American Journal of Sociology” 4/1967, s. 351–362.

41 M. Bloch, *Pochwała historii, czyli o zawodzie historyka*, dz. cyt.

42 Por. J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, dz. cyt., s. 101–102.

43 D. Riesman, *The Lonely Crowd*, Macat Library, Paris 1964, s. 38.

44 J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, dz. cyt., s. 103; J.R. Gusfield, *Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change*, „The American Journal of Sociology” 4/1967, s. 351–362.

Jak zauważa Anthony Giddens, „w warunkach wysoko rozwiniętej nowoczesności coraz powszechniejszym zjawiskiem jest wpływ odległych wydarzeń na to, co dzieje się w bezpośredniej bliskości oraz na strukturę wewnętrzną tożsamości jednostki”⁴⁵. W tym ujęciu nasuwają się następujące refleksje dotyczące tradycji:

Grupa społeczna, przyjmując lub odrzucając określoną tradycję, narzuca przeszłości określony porządek polityczny, filozoficzny, moralny, wykorzystując ją w ten sposób do użytku pedagogicznego. To nie przeszłość jako taka uczy ludzi, jak należy postępować prawidłowo, nie daje jednoznacznych i tak samo godnych naśladowania wzorów dla każdego, lecz przeszłość zorganizowana i przetworzona w postaci tradycji określonej grupy w określonym miejscu i czasie, gdyż tradycja opisuje nie tylko to, co w społeczeństwie „się robi”, ale również to, co się „powinno robić”⁴⁶.

Adekwatnie do bieżących aspiracji i potrzeb społeczeństwa, jako tradycje wyróżniane są takie lub inne elementy społecznego dziedzictwa, a sensu moralnego nabierają wybrane aspekty przeszłości. Szacki zaznacza, że „tradycja (lub raczej tradycje, ponieważ liczba pojedyncza rzadko jest stosowana) zostaje dopiero wynaleziona w rezultacie skomplikowanych procesów zapamiętywania i zapomniania, wybierania i odrzucania, afirmowania i negowania, a nawet po prostu zmyślenia i ponawianych po raz prób ustanawiania – procesów, o których najwięcej do powiedzenia mają nie tyle znawcy tego, jak rzeczywiście było, ile badacze współczesnego społeczeństwa, jego ulegającej nieustannym zmianom kultury i polityki. Może to oznaczać „detradycjonalizację” w znaczeniu nadawanym temu słowu przez dawnych proroków nowoczesności i postępu, ale także rehabilitację tradycji jako uniwersalnego i nieusuwalnego zjawiska społecznego”⁴⁷. Współcześni teoretycy zaznaczają, że „o wiarygodności tradycji świadczy jej uznanie przez odpowiedni autorytet i pochodzenie od naocznego świadka, nie zaś sam fakt, że jest dawna”⁴⁸.

45 A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość „ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 8.

46 A. Giddens, *Życie w społeczeństwie posttradycyjnym*, dz. cyt., s. 91.

47 J. Szacki, *Tradycja*, wyd. 2 rozszerzone, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 25.

48 Por. K. Pomian, *Przeszłość jako podmiot wiary. Historia i filozofia w myśli średniowiecza. Communicare – historia i kultura*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 53–67.

Analizując nowoczesny dyskurs nad koncepcją definicyjną tradycji, można wyróżnić różne jej rodzaje. Badacze wymieniają, że istnieją tradycje genetyczne, transmitowane międzygeneracyjnie, z fazy do fazy kulturowej. Z kolei, gdy transmisja przebiega w linii horyzontalnej i tradycyjne elementy kultury przechodzą z jednej grupy do drugiej, przekaz ten nazywany jest tradycjami społecznymi. Następny rodzaj tradycji, sytuacyjny, charakteryzuje się występowaniem zakłóceń w czasie funkcjonowania społeczeństwa i kultury. Może się pojawić w sytuacji, gdy człowiek przystosowuje się do nowych warunków, nie zawsze w wyniku przekazu, ale pod wpływem warunków kształtujących swoje życie w sposób przypominający rozwiązanie z przeszłości⁴⁹. Z kolei Józef Styk zwraca uwagę na „żywotny” lub „martwy” charakter tradycji. Pierwszy odwołuje się do związku przyczynowo-skutkowego między tradycją a członkami zbiorowości społecznych, którzy kultywując określone treści, podtrzymują jej żywotność. Drugie pojęcie wiąże się ze strukturalną sferą psychicznej jednostki, czyli pamięci wyłącznie zapamiętanej, którą „traktuje się tylko jako bezpowrotnie minioną i niewzbudzającą poczucia obowiązku akceptacji lub kontynuacji”⁵⁰.

Do ogólnych tradycji zaliczane są przede wszystkim tradycje świeckie i religijne, z reguły stanowiące punkt odniesienia. Tradycje świeckie wiążą się z obchodami ważnych wydarzeń historycznych i świąt państwowych, pojawiają się też podczas osobistych, prywatnych uroczystości. Tradycje rodzinne nawiązują w jakimś stopniu do szerszych tradycji, ale charakterystyczne są przede wszystkim w danej rodzinie. Tradycje religijne czy świąteczne wiążą się z życiem wyznawców określonej religii. Istnieją także tradycje ludowe, często połączone z religijnością chrześcijańską lub przedchrześcijańską⁵¹. Tak rozumiane tradycje zbliżają do siebie członków rodzin, pozwalają im na wspólne przeżywanie ważnych chwil i swoistą jedność myśli, wartości i emocji. Ale tradycja łączy również szerzej – od lokalnych społeczności,

49 Por. *Tradycja*, w: *Słownik etnologiczny – terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań 1987, s. 354.

50 J. Styk, *Tradycja w społecznym przekazie kultury*, w: *Tradycja: wartości i przemiany*, red. J. Adamowski, J. Styk. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 2009, s. 19.

51 J. Piesta, *Pozostałości z przedchrześcijańskich wierzeń słowiańskich w dzisiejszej polskiej tradycji ludowej*, „Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie” 2/2013, s. 151–155.

przez naród, po wspólnoty ponadnarodowe i religijne na całym świecie⁵². Pielęgnowanie tradycji buduje jedność kulturową, religijną i stanowi fundament do poczucia wspólnotowości, poprzez jednoczenie wokół wspólnego świętowania czy przeżywania wydarzeń. Zakorzenia członków społeczności w historii oraz daje poczucie stabilizacji (świadomość, że w podobny sposób szczególne okazje obchodzili przodkowie). Dzięki temu zapewniona jest ciągłość duchowa i kształtowanie cywilizacji⁵³.

Tradycje można też podzielić według typu kultury ludowej⁵⁴. Wyróżnia się trzy typy jej treściowej determinacji w kategorii tradycji w odniesieniu do kultury ludowej. Pierwszym typem jest zdeterminowanie wewnętrzne, które określa głównie, co jest przedmiotem tradycji, czyli jej treścią. W jej skład wchodzi zjawiska kultury ludowej: zwyczaje, repertuar opowieści, ludowe wyobrażenia estetyczne oraz formy życia społecznego. Zjawiska te stają się częścią wspólną, charakterystyczną dla danej grupy. Drugi typ zdeterminowany jest zewnętrznie. Tutaj tradycja jest określana w kontekście warunków społecznych. Zabieg ten ujawnia, jak ona powstała i jak funkcjonuje oraz co wyjaśnia, w jaki sposób i w jakim celu została stworzona. Poprzez zdeterminowanie zewnętrzne można uświadamiać przynależność określonych tradycji do różnych grup społecznych lub kulturowych. Trzeci typ łączy dwa poprzednie zdeterminowania. Jest ich nieodłącznym elementem i został nazwany zdeterminowaniem funkcjonalnym kategorii tradycji. Dotyczy on kwestii związanych z pytaniami: jak i dlaczego tradycja powstaje, po co się tworzy, jakie ma funkcje oraz w jaki sposób oddziałuje na kulturę ludową i życie społeczne. Najistotniejsze cechy zdeterminowania funkcjonalnego to normy przyjęte przez kulturę lub społeczność oraz chęć osiągnięcia stabilności w grupie.

52 M. Goetz, *Tradycja i nowoczesność*. <https://www.glospedagogiczny.pl/artykul/tradycja-i-nowoczesnosc>, dostęp: 15.02.2021.

53 A. Sielepin, *Traditio Symboli. Inicjacja w rzeczywistość wiary w świetle obrzędu dla kandydatów do chrztu*, w: *Inicjacja liturgiczna*, red. A. Sielepin, J. Superson, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2011, s. 90.

54 M. i R. Šrámkovie, *Tradycja – metamorfoza pojęcia*, w: *Nowe konteksty badań folklorystycznych*, red. J. Hajduk-Nijakowska, T. Smolińska, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2011, s. 79–83.

Współcześnie istnieją dwa główne nurty badawcze nad istotą i znaczeniem tradycji⁵⁵. W pierwszym tradycja rozpatrywana z perspektywy klastycznej rozumiana jest jako „zespół treści przekazywanych transmisją ustną, o względnie długim czasie ich trwania, anonimowości ich twórców”⁵⁶ oraz pierwotnym, opartym na sztywnych sposobach myślenia oraz licznych symbolach przedstawiających świat jako coś zastanego, niezmiennego, ale z ogromną wartością „harmonijnej jedności rzeczy i ludzi”⁵⁷. Tradycja to również przekazywanie z pokolenia na pokolenie kapitału kulturowego⁵⁸, którym są: obyczaje, poglądy, wierzenia, sposoby myślenia i zachowania, normy społeczne, uznane przez daną zbiorowość za społecznie ważne dla jej współczesności i przyszłości. W ramach dziedziczenia jakiejś tradycji kolejne pokolenia mogą wprowadzać zmiany wynikające z aktualnych realiów, możliwości, własnych pomysłów oraz upodobań⁵⁹.

W tym miejscu warto przytoczyć definicje pojęć spokrewnionych z „tradycją”. „Obyczaj”, czy też „zwyczaj”, to forma zachowania powszechnie przyjęta w danej zbiorowości społecznej, poparta uznawaną w niej tradycją i związana z przyjętym w danym społeczeństwie systemem wartości⁶⁰. Obyczaje są przekazywane z pokolenia na pokolenie, a ich naruszanie może wiązać się z negatywną reakcją ze strony grupy. Ogół obyczajów w danej zbiorowości tworzy jej obyczajowość⁶¹. Transferowanie obyczajów odbywa się rytualnie. „Rytuał” to czynność o charakterze symbolicznym, realizowana zgodnie ze ściśle określonymi, sformalizowanymi regułami, stanowiącymi zewnętrzną

55 M. Sierakowski, *Tradycja – lokalność w dyskursie naukowym*, dz. cyt., s. 16–28.

56 K. Kaniowska, *Tradycja. Problemy metodologiczne*, w: *Nowe czytanie tradycji. Z inspiracji Rokiem Kolbergowskim*, red. E. Nowina-Sroczyńska, S. Latocha, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ, Łódź 2016, s. 19.

57 J. Bartmiński, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1: *Kosmos*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1996, s. 9.

58 Por. Z. Jasiewicz, *Tradycja*, w: *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1987, s. 353–358.

59 *Tradycja*, w: *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/tradycja;3988578.html>, dostęp: 20.03.2021.

60 *Obyczaj*, w: *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/obyczaj.html>, dostęp: 30.03.2021.

61 M. Goetz, *Tradycja i nowoczesność*, dz. cyt.

formę społecznie doniosłego aktu⁶². Rytuały są zewnętrzną formą zabiegów magicznych, na które składa się zespół czynności, gestów i formuł słownych, którym prawo, tradycja, obyczaj nadają sens symbolu, wyrażającego powszechnie uznawane wartości⁶³. Kolejne pojęcie to „obrzęd”. Obrzędy są organiczną częścią układu rodzinnego i gospodarczego. Powstały we wspólnotach ludzi pierwotnych, stały się częścią ich życia i tożsamości, regulują zachowania jednostek należących do zbiorowości. Ponadto są środkiem przekazu różnego rodzaju wierzeń, a jako środek ich interpretacji posługują się gestami, znakami, symbolami i słowami⁶⁴.

Drugi nurt badawczy nad istotą „tradycji” nazywany jest konstruktywistycznym lub kreatywnym⁶⁵. We współczesnych naukach społecznych to podejście jest dominujące i w jego myśl „tradycja” rozumiana jest jako narzędzie waloryzujące i rewitalizujące pewne treści kulturowe, w tym także tzw. kulturę ludową. W tym nurcie pojawia się tematyka „tradycji tworzonej” lub „tradycji skonstruowanej”. Piotr Sztompka wspomina o tradycji „skonstruowanej”, rozumianej jako efekt strategii tworzonej i opracowywanej przez osoby będące u władzy, mającej służyć ich celom politycznym⁶⁶. „Tradycja wymyślona” to odmiana autorstwa dwóch historyków społecznych: Erica Hobsbawma i Terence’a Rangera, których publikacja od początku należała do najbardziej inspirujących teoretycznie i poczytnych tekstów w naukach społecznych⁶⁷. Tradycja wymyślona, nazywana też wynalezioną, to zdaniem Hobsbawma zespół działań o charakterze rytualnym lub symbolicznym.

62 Rytuał, w: *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/rytua%C5%82.html>, dostęp: 30.03.2021.

63 K. Metelska, *Przesady i obyczaje jako czynniki sterujące zachowaniami społeczeństwa (na przykładzie ukraińskiego wesela)*, „Acta Humana” 7/2016, s. 161.

64 Zob. J.W. Kowalski, *Dramat a kult*, wyd. 2., Krakowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1987, s. 7-12.

65 Badacze używają również określenia „instrumentalistyczny”. Por. M. Sierakowski, *Tradycja – lokalność w dyskursie naukowym*, dz. cyt., s. 20.

66 Por. P. Sztompka, *O pojęciu kultury raz jeszcze*, „Studia Socjologiczne” 1/2019, s. 7-23; Por. M. Sierakowski, *Tradycja – lokalność w dyskursie naukowym*, dz. cyt., s. 20.

67 M. Lubaś, *Tradycjonalizacja kultury. O zaletach i ograniczeniach koncepcji „tradycji wymyślonych”*, w: *Tworzenie i odtwarzanie kultury: tradycja jako wymiar zmian społecznych: studia z dziejów antropologii społecznej*, red. G. Kubica, M. Lubaś, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 35.

Tworzona jest przez jawne lub niejawne reguły działania, które mają na celu uświadomienie ludziom pewnych wartości oraz norm zachowania poprzez powtarzalność, co prowadzi do kontynuowania przeszłości. Tradycje wymyślone to również tradycje, które powstają w krótkim czasie, nieznanym miejscu i mają tendencje do szybkiego utrwalania się w społeczeństwie. Rzeczywiście są one wymyślone, tworzone od początku i powoli wprowadzane w życie. Są to zestawy praktyk symbolicznych i rytualnych mające na celu wszczepianie określonych norm i wartości na zasadzie repetycji, co automatycznie wyrabia u uczestników poczucie ciągłości między teraźniejszością a jakimś okresem z przeszłości. Autorzy wyjaśniają, że powstanie tego rodzaju tradycji jest efektem gwałtownych zmian społecznych, jakie w XIX wieku pojawiły się na Zachodzie. Powstawały wówczas nowe ceremoniały i rytuały polityczne imperiów kolonialnych, konsolidujących się państw narodowych oraz ruchów politycznych XX wieku: komunistycznego, nacjonalistycznego, w tym faszystowskiego, nazistowskiego.

Okres rewolucji przemysłowej przyniósł trzy główne nakładające się na siebie typy tradycji wymyślonych. Pierwszy typ to tradycja służąca wzmocnieniu poczucia przynależności i symbolizowaniu jedności wewnętrznej grup oraz sztucznych wspólnot. Drugi typ pełni funkcje umacniania i legitymizowania instytucji, pozycji bądź relacji władzy, natomiast trzeci typ ma na celu upowszechnianie i wpajanie wierzeń, systemów wartości i konwencjonalnych sposobów zachowania⁶⁸. Wszystkie typy tradycji wymyślonej powstawały, kiedy dominowało przekonanie, że procesy modernizacyjne prowadzą do coraz głębszej konwergencji form życia społecznego i kulturowego. Wbrew ówczesnym przewidywaniom, ekspansja nowoczesnych form życia społecznego nie doprowadziła do zaniku tradycji ani do pełnego ujednoczenia kulturowego wedle narzuconych przez zachodnie społeczeństwa form i treści. Mimo obaw wyrażanych przez niektórych antropologów⁶⁹ ani kolonializm, prozelityzm wielkich religii, ekspansja gospodarki kapitalistycznej,

68 E. Hobsbawm, *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 10–21.

69 Zob. B. Malinowski, *Wolność i cywilizacja, oraz studia z pogranicza antropologii społecznej, ideologii i polityki*, Dzieła t. 10, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2001; R. Benedict, *Wzory kultury*, w: *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. A. Mencwel, G. Godlewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001; A.L. Kroeber, *The Personality of Culture*, Kroeber Anthropological Society, Berkeley 1958.

ani polityka przymusowej asymilacji nie doprowadziły do całkowitego zniszczenia małych grup plemiennych i etnicznych. Stanowi to kolejne potwierdzenie, że tradycje i nowoczesność nie są sobie całkiem przeciwstawne, bowiem właśnie proces rozwijania tradycji łączy się z efektami modernizacji⁷⁰. Kulturowanie tradycji nie jest też wyrazem odrzucenia atrybutów nowoczesnego życia, ale specyficznego ich przyswajania. Marshall Sahlins pisze, że „endogenizacja nowoczesności” jest sytuacją, w której istnieje wielość kulturowych sposobów przyswajania atrybutów modernizacji kapitalistycznej⁷¹. Rekonstruowanie tradycji odbywa się zatem w warunkach szerszego dostępu do współczesnej wiedzy i nowych technologii medialnych umożliwiających przetwarzanie treści i form kulturowych.

Odnosząc się do perspektywy socjologiczno-antropologicznej, tradycja rozumiana jest jako droga budowania wspólnoty rodzinnej i społeczności oraz sposób przeżywania przez jednostkę przynależności do grupy i identyfikacji z nią, poczucia więzi z jej innymi członkami. Tradycja daje człowiekowi światopoglądowe i egzystencjalne oparcie. Perspektywa ta dotyczy również pojmowania „tradycji” jako przestrzeni doświadczania łączności i przynależności do minionych generacji („pamięć zbiorowa”)⁷². Wreszcie rozumienie tego pojęcia wiąże się z miejscem wnoszenia wkładu własnego w stanowienie i kształtowanie nowych pokoleń, gdyż „krytycznie przyjmowane dziedzictwo przeszłości staje się zarówno tworzywem, jak i impulsem w kształtowaniu terażniejszości (*hic et nunc*) i przyszłości”⁷³. Stosunek do tradycji jest zatem wyrazem świadomości i tożsamości człowieka, który przez przyswajanie i transmisję dziedzictwa przodków kształtuje swoją podmiotowość, osobowość i wspólnotowość. Refleksja nad tradycją wiąże się z procesem selektywnego utrwalania określonych form i treści kulturowych. Ten proces można określić „tradycjonalizacją”, która występuje w każdym społeczeństwie i jest

70 T.H. Eriksen, *Ethnic identity, national identity, and intergroup conflict: The significance of personal experiences*, w: *Rutgers series on self and social identity*; t. 3: *Social identity, intergroup conflict and conflict reduction*, red. R.D. Ashmore, L. Jussim, D. Wilder, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 45.

71 M. Sahlins, *Culture in Practice. Selected Essays*, Zone Books, New York 2000, s. 485.

72 G. Dziewulski, *Tradycja jako element tożsamości Kościoła*, w: *Tradycja a nowoczesność. Materiały z konferencji 14–16 maja 2007 r.*, red. E. Woźniak, Łódź 2008, s. 15–28.

73 G. Dziewulski, *Tradycja jako sposób trwania Kościoła*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 19/2010, s. 294.

nieunikniona, ponieważ wszędzie i zawsze ludzie uznają pewne składniki zastanego przekazu kulturowego za mniej lub bardziej istotne z perspektywy ich własnej praktyki społecznej. Proces tradycjonalizacji jest świadomym wysiłkiem polegającym na refleksyjnym kształtowaniu i utrwalaniu określonych praktyk, wzorów postępowania i wyobrażeń oraz kategoryzacji. Nie musi to być proces ciągły, kierunkowy, czy jednoliniowy, nie musi też prowadzić do pełnej instytucjonalizacji tradycji. Tradycje są zarówno odtwarzane, jak i modyfikowane w trakcie praktyki społecznej. Rozpowszechnienie i utrwalenie określonej wersji tradycji wymaga zapewnienia wielu warunków. Propagacja określonego wariantu tradycji zależy między innymi od tego, czy organy władzy wyrażają wobec niej aprobatę oraz czy „aktorzy społeczni”, do których jest adresowany, odnajdują w nim potwierdzenie dotychczas stosowanych norm i zasad. Kolejnym warunkiem jest to, czy relacje społeczne, które powstają w wyniku tych norm i reguł umożliwiają dostęp do ważnych zasobów: społecznej aprobaty i szacunku, zabezpieczenia przed niebezpieczeństwem oraz dóbr i korzyści materialnych. „Tradycjonalizacja” zatem pozwala na formułowanie i modyfikowanie tradycji⁷⁴.

Podsumowując, „tradycja” jako kategoria funkcjonująca w naukach społecznych poddana była licznym przemianom i modyfikacjom, by ostatecznie dojść do momentu, w którym wyróżnia się wiele jej odmian, rodzajów i nurtów badawczych nad jej istotą i znaczeniem. Przytoczona prezentacja jasno wskazuje, że punktem wyjścia do dyskusji na tym polu była istniejąca teoria tradycji wypracowana przez teologię chrześcijańską. W kontekście problematyki poruszanej w niniejszej pracy właśnie ta materia będzie dogłębnie analizowana. Dalszy tok badań ukierunkowany jest na przegląd problemu „tradycji” na płaszczyźnie religijnej, na której wiąże się on ze transferowanymi przez kolejne pokolenia zwyczajami i obrzędami, wynikającymi z wielowiekowej tradycji teologicznej, na której oparte są różne wyznania chrześcijańskie.

74 Por. M. Lubaś, *Tradycjonalizacja kultury. O zaletach i ograniczeniach koncepcji „tradycji wymyślonych”*, dz. cyt., s. 46.

2. TRADYCJA CHRZEŚCIJAŃSKA

Tradycja stanowi ważny element struktury wspólnot religijnych oraz sposobu ich egzystencji, a nawet tożsamości. Jej istotą jest wdrażanie w doświadczanie wiary i zasad religijnego życia. Tradycja we wspólnocie religijnej nie jest w żadnym razie kulturowo-antropologicznym pojęciem. Na polu religijnym tradycjami są określane przekazywane przez pokolenia zwyczaje obrzędowe oraz normy postępowania, które stanowią żywy komentarz ksiąg świętych i są zbiorem przyjętych zwyczajów w konkretnych społecznościach religijnych⁷⁵. Fundamentalna rola tradycji, jaką jest tworzenie i podtrzymywanie więzi społecznych, stanowi realną podstawę istnienia wspólnoty Kościoła w historii. Silna więź wyznawców ze swoją wiarą może jednak stać się źródłem głębokich podziałów wtedy, gdy pojawiają się różnice dotyczące organizacji Kościoła, obrządku, kalendarza, zwyczajów czy liturgii wśród reprezentantów odmiennych odłamów tej samej religii⁷⁶. Szczególnie wyraźnie ten rozdzźwięk uwidacznia się w religiach monoteistycznych⁷⁷, wśród których znajdują się trzy religie Abrahamowe: judaizm, chrześcijaństwo i islam⁷⁸. Każde wymienione wyznanie odznacza się wielopostaciowymi wewnętrznymi rozbieżnościami, niekiedy nawet sprzecznościami.

Chrześcijaństwo to monoteistyczna religia objawiona, oparta na nauczaniu Jezusa Chrystusa, przekazanym w ewangeliach kanonicznych oraz treści pism religijnych składających się na Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Jej fundamentem jest wiara w jednego Boga w trzech Osobach: Boga Ojca, Syna Bożego – Jezusa Chrystusa i Ducha Świętego. Wyznawanie wiary

75 Por. H. Bogacki, *Tradycja jako źródło teologii dogmatycznej*, „Collectanea Theologica” 34/1963, s. 29–79, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Collectanea_Theologica/Collectanea_Theologica-r1963-t34-n1_4-s29-79, s. 30, dostęp: 10.03.2021; J. Ranft, *Der Ursprung des katholischen Traditionsprinzips*, Triltsch, Würzburg 1931, s. 79–112; N. Monzel, *Die Überlieferung*, Bonn 1950; G. Mensching, *Tradition und Neuschöpfung in der Religionsgeschichte*, „Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte” 9/1957, s. 201–221; H. Holstein, *La tradition dans l'Église*, Grasset, Paris 1960, s. 147–167.

76 H. Chadwick, *Historia rozłamu Kościoła Wschodniego i Zachodniego. Od Czasów Apostolskich do Soboru Florenckiego*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009, s. 12.

77 Uznających wiarę w jednego Boga; por. *Monoteizm*, w: *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/monoteizm;3943116.html>, dostęp: 10.03.2021.

78 Por. R. Firestone, *Children of Abraham: An Introduction to Judaism for Muslims*, Ktav Pub & Distributors In, New York 2001, s. 11.

w bóstwo Jezusa z Nazaretu, okazywane w uznaniu Go za Mesjasza i Syna Boga wszechmogącego oraz wiara w Jego odkupieńczą śmierć i zmartwychwstanie są dla chrześcijan podstawową drogą do zbawienia⁷⁹. Tradycję chrześcijańską można więc zdefiniować jako fundamentalny wymiar komunikacji Kościoła, w zakresie której jedno pokolenie wierzących przekazuje kolejnemu wiarę w zmartwychwstałego Chrystusa, opierając się na świadectwie Apostołów, upamiętnionym między innymi w Piśmie świętym i credo (wyznaniu wiary)⁸⁰.

Historia chrześcijaństwa naznaczona jest podziałami, w wyniku których powstały odmienne Kościoły, pojmujące Tradycję w różnorodny sposób. Od początków chrześcijaństwa ujawniają się przyczyny podzielenia wiernych, czego konsekwencje ponoszone są do dziś. Warto przyjrzeć się procesowi kształtowania współczesnej tożsamości chrześcijaństwa, które obecnie jest religią z najliczniejszą grupą wyznawców na całym świecie, stanowiących ponad 28 procent ludzkości⁸¹. Wśród chrześcijan różnych wyznań przejawiają się w eklezjologii dwie główne tendencje, które nadają teologiom poszczególnych wyznań specyficzny charyzmat, wyznaczający linię istotnego podziału przebiegającego przez całe chrześcijaństwo. Podział ten zdaje się być barierą niemożliwą do pokonania, gdyż dotyczy punktów zasadniczych dla chrześcijaństwa. Całe chrześcijaństwo uznaje naczelną rolę Pisma Świętego jako księgi natchnionej, a co najmniej (według niektórych odłamów) mieszczącej bezbłędną treść posłannictwa Chrystusa i jego Apostołów. Niemniej autorytet Pisma Świętego nie jest rozumiany przez wszystkich w ten sam sposób⁸².

Pierwotne przekazywanie istoty wiary chrześcijańskiej odbywało się dwiema drogami. Pierwsza była dokonywana poprzez ustne przepowiadanie kerygmatu – przed spisaniem ewangelii istniała Ewangelia

79 „Jeżeli więc ustami swoimi wyznasz, że Jezus jest Panem (Kyrios), i w sercu swoim uwierzysz, że Bóg Go wskrzesił z martwych – osiągniesz zbawienie” (Rz 10,9).

80 S.K. Ciećko, *Teologiczne rozumienie Tradycji*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2/2019, s. 190.

81 J. Frączyk, *Najszybciej rozwijające się religie świata. Katolicyzm oddaje pole*, <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/najszybciej-rozwijajace-sie-religie-swiate-katolicyzm-oddaje-pole/klrqxp>, dostęp: 13.06.2024. Por. H. Zimoń, *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej*, w: *Studia religiologiczne*, t. 1, Wydawnictwo Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2001.

82 H. Bogacki, *Tradycja jako źródło teologii dogmatycznej*, dz. cyt., s. 29–79.

głoszona i przekazywana ustnie⁸³. Druga realizowana była poprzez pisma apostołskie, spisane za życia Apostołów będących pierwszymi dwunastoma uczniami Jezusa. Tradycja apostołska przekazuje to, co oni otrzymali z nauczania i przykładu Jezusa, oraz to, do czego natchnął ich Duch Święty. Tradycja apostołska rozumiana jest jako całościowy kształt modlitwy, nauki i życia wiarą, które Kościół „jeden, święty, powszechny i apostołski” (Credo) otrzymał od Jezusa i Apostołów⁸⁴. Pierwsze pokolenie chrześcijan nie miało jeszcze spisanego Nowego Testamentu, którego zapis poświadcza o procesie żywej Tradycji⁸⁵. Po śmierci Apostołów Kościół ogłosił spis ksiąg natchnionych oraz uznano, że obejmują one wszelką prawdę objawioną.

Pierwsza tendencja uznaje, że Apostołowie zamknęli w księgach Nowego Testamentu całą treść, jaką chciano przekazać Kościołowi wszystkich wieków. Kolejne pokolenia chrześcijan poznają Objawienie bezpośrednio z ksiąg natchnionych, które zawierają słowo Boże. Apostołowie pełnią swoją funkcję wobec chrześcijaństwa wszystkich wieków za pośrednictwem zachowanych po sobie pism. Jest to tendencja charakterystyczna dla wyznania protestanckiego, które odrzuca kontynuację misji Apostołów w Kościele, uznając wyłączny autorytet zapisanego słowa Bożego. Protestanci uważają, że wszelkie pośrednictwo ludzkie w przekazywaniu słowa Bożego grozi deformacją Objawienia, a nawet może prowadzić do przyznania pierwszeństwa ludzkiemu słowu w nauczaniu kościelnym przed słowem Bożym⁸⁶. Znaczący wpływ na rozumienie Tradycji i jej relację do Biblii i Kościołów wywarł XVI-wieczny ruch reformacyjny zapoczątkowany przez Marcina Lutra. Zakwestionował on podstawy kanoniczne wybranych tekstów biblijnych i autorytatywnej roli Tradycji Kościoła razem z jego Urzędem Nauczycielskim w odniesieniu do Pisma Świętego⁸⁷.

83 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 25; Por. J. Huby, *L'Évangile et les Évangiles, Verbum Salutis: Commentaire du Nouveau Testament*, Paris 1954, s. 11.

84 *Tradycja apostołska*, https://encyklopedia.naukowy.pl/Tradycja_apostolska, dostęp: 04.04.2021.

85 *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1994, nr 83.

86 H. Bogacki, *Tradycja jako źródło teologii dogmatycznej*, dz. cyt., s. 29–30.

87 Por. B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej*, Zakład Poligraficzny „Perfekta”, Lublin 1996, s. 16–17.

Druga tendencja pojawia się w teologii rzymskokatolickiej, prawosławnej, anglikańskiej, starokatolickiej, ale też w nielicznych odłamach protestanckich. Zakłada ona niepodważalny autorytet Pisma Świętego jako księgi natchnionej, z którą nie można równać żadnej współczesnej książki ludzkiej, ale zaznacza, że funkcja Apostołów w Kościele nie ograniczyła się do spisania ksiąg Nowego Testamentu. Apostołowie byli pierwszymi, którzy zostali wybrani na nowych patriarchów Kościoła, czyli Ludu Bożego Nowego Przymierza: „Idźcie więc i poszukujcie uczniów we wszystkich narodach! [...] Nauczajcie ich, aby zachowywali wszystko, co Wam przekazałem”⁸⁸. Apostołowie stoją zatem u początku ustanowionej przez Jezusa sukcesji, kontynuującej władzę rządzenia Kościołem powierzoną Apostołom w osobach hierarchów. Trwa więc ciągłość między Chrystusem i Kościołem, Apostołami oraz hierarchią⁸⁹. Chrystus powierzył instytucji Kościoła Objawienie po to, by je nieustannie przekazywać, bronić i strzec.

Analizując semantycznie pojęcie tradycji można dostrzec, że w Starym Testamencie określano ją hebrajskim terminem technicznym: *esur*, *masorah*, *hazzenim*⁹⁰, natomiast w Nowym Testamencie zastąpiono ją terminem *paradosis* (w języku greckim) oraz *traditio* (w języku łacińskim)⁹¹. Tradycja ma głównie związek z procesem przekazywania dalej komuś określonej rzeczy lub wiadomości. W Nowym Testamencie pojawia się na oznaczenie Tradycji żydowskiej⁹², ale dotyczy także nauczania Apostołów⁹³ oraz przekazywania objawienia Bożego za pomocą słowa lub pisma⁹⁴. Wobec powyższego, w teologii chrześcijańskiej wyróżnia się dwa rodzaje tradycji. Pierwszy rodzaj to „Tradycja” – pisana wielką literą „T”, według nauczania Kościoła nazywana Świętą

88 Mt 28,19–20.

89 H. Bogacki, *Tradycja jako źródło teologii dogmatycznej*, dz. cyt., s. 29-30.

90 2 Ezd 7,26.

91 1 Kor 11,2; 2 Tes 2,15; 3,6.

92 Zwanej również Tradycją starszych – Por. Mt 15,2.3.6; Mk 7,3.5.8.9.13; Ga 7,14.

93 1 Kor 11,2.

94 2 Tes 2,15; 3,6.

Tradycją⁹⁵, Tradycją Objawioną (Bożą). Drugi rodzaj to tradycja pisana małą literą „t”, która obejmuje wszelkie tradycje ludzkie: teologiczne, dyscyplinarne, liturgiczne i pobożnościowe⁹⁶. Uformowały się one w ciągu wieków w Kościołach lokalnych i stanowią szczególne formy, przez które wielka Tradycja wyraża się adekwatnie do różnych miejsc i czasów. Będąc od niej zależne, mogą być utrzymywane, modyfikowane, a nawet odrzucane pod przewodnictwem Urzędu Nauczycielskiego Kościoła⁹⁷. Objawioną podstawą takiego rozróżnienia są słowa samego Jezusa Chrystusa, który krytycznie odniósł się do tradycji starszych⁹⁸ (Tradycji żydowskich) – „uchyliliście przykazanie Boże, a trzymacie się ludzkiej tradycji”⁹⁹.

Boża Tradycja ma swe ostateczne źródło w Bogu Ojcu, który przekazał wszystko Synowi i posłał go na świat¹⁰⁰, a posłuszny Ojcu Syn przekazał swe posłannictwo Apostołom¹⁰¹, którzy dzięki współdziałaniu Ducha Świętego¹⁰² przekazali go całemu Kościołowi¹⁰³. Zbawcze dzieło dokonane przez Jezusa zapoczątkowało istnienie Kościoła jako wspólnoty, w której na mocy Słowa Bożego i Tradycji wciąż odżywia i aktualizuje się Jego zbawcza misja w świecie. Obecność Słowa Bożego przede wszystkim w życiu człowieka na stałe weszło w byt Kościoła jako wspólnoty, w której ciągle rozwija się tajemnica odkupienia Chrystusowego. Jak zaznacza Bonawentura Zygfryd Smolka, budzi to szerokie dyskusje wśród teologów odmiennych wyznań chrześcijańskich, którzy inaczej postrzegają kwestie przenikania się zarówno autorytetu

95 *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1994, nr 81–84.

96 J.D. Szczurek, *Traditio – Verbum czy action*, „Analecta Cracoviensia” 47/2015, s. 75, <http://dx.doi.org/10.15633/acr.1750>, dostęp: 10.04.2021.

97 *Katechizm Kościoła Katolickiego*, dz. cyt., nr 83.

98 Mk 7,1–23.

99 Mk 7,8.

100 J 5,37.

101 J 20,21, *Katechizm Kościoła Katolickiego*, dz. cyt.

102 J 14,26; Dz 4,8.

103 Mt 11,27; Łk 10,22; J 17,8.14.22.

Biblii jako Słowa Bożego, jak i autorytetu samego Kościoła jako wspólnoty Słowa¹⁰⁴.

Istota Tradycji została sprecyzowana w określonych warunkach. W Starym Testamencie tajemnica zbawienia urzeczywistniła się w historii Izraela, szczególnie w epoce wyjścia z niewoli egipskiej oraz w Przymierzu zawartym na Górze Synaj¹⁰⁵. Było to szczególne wydarzenie dla formowania się Tradycji, której naczelnym celem było przypominanie oraz aktualizowanie prawd związanych z wyjątkowością Izraela, oraz z konkretnym formami realizacji Bożego Prawa¹⁰⁶. Izraelici oczekiwali nadejścia czasów mesjańskich¹⁰⁷. Lud izraelski przekazywał z pokolenia na pokolenie zespół treści, które dotyczyły wierzeń religijnych, zasad postępowania, praktyk pobożności, norm prawnych oraz opowieści o własnych dziejach, a więc dotyczących wszelkich aspektów życia narodu i jednostki. Depozyt dziedziczony po przodkach uznawany był za święty ze względu na przeświadczenie o jego pochodzeniu od Boga. Oryginalną cechą tradycji żyjącej w narodzie wybranym była stałość jej elementów, a jednocześnie stopniowe ich rozwijanie oraz wyjaśnianie przez kolejnych wysłanników Boga, którzy poszerzali dzieła swoich poprzedników¹⁰⁸. Henryk Bogacki podkreśla, że pomimo wpływów otaczających ludów, Izraelici zachowali zasadniczą odrębność treści swej tradycji religijnej. Przekazywaniu depozytu religijnego w Izraelu towarzyszyło powstawanie określonych gatunków literackich w formie pisemnej i ustnej służących przekazywaniu tradycji¹⁰⁹. Utrwalano na piśmie nauczania kapłanów, mowy proroków oraz praktyczną mądrość życiową myślicieli. Gromadzono również materiały dotąd poznawane drogą ustną i łączono je w większe dzieła. Tak powoli kształtowała się tradycja narodu

104 B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej*, dz. cyt., s. 19.

105 Wj 15,4–20.

106 Por. K. Romaniuk, *Krótki zarys historii zbawienia*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1987, s. 70–72.

107 Jr 23.

108 H. Bogacki, *Tradycja jako źródło teologii dogmatycznej*, dz. cyt., s. 29–79.

109 Por. S. Wypych, *Pięcioksiąg. Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych I*, Warszawa 1987, s. 23–26.

w księgach świętych, które wyrażały treść przekonań, jakimi od wieków żyli Izraelici, również dzięki charyzmatowi natchnienia biblijnego stały się spisaniem objawieniem Bożym zwróconym do narodu Wybranego. Równoległe obok ksiąg spisanych nadal trwały tradycje ustne. Popularne były szczególnie w środowiskach kapłanów, nauczycieli prawa, a także w sektach, powstających z upływem czasu w narodzie izraelskim. Wiadomo, że przepisy prawa Mojżeszowego normowały życie całego Izraela, a psalmy były modlitwami ludu, na długo przed ich spisaniem. Tradycje nauczycieli prawa podawały sposób interpretowania ksiąg, według którego należało rozumieć ich treść. Mimo że tym interpretacjom nie należał się autorytet na równi ksiąg świętych, ich znaczenie powoli rosło, a nawet wyrastało ponad ich źródła. Ta tradycja przyniosła obfitą literaturę, która rozwinęła się wokół ksiąg świętych¹¹⁰. Świadczyła ona jednak zasadniczo wyłącznie o tradycji późniejszej, komentatorskiej, innej niż pierwotna Tradycja, z której wyrosły księgi święte¹¹¹.

Analizując rozwój pojęcia Tradycji w Starym Testamencie można dostrzec, że jest ona związana bezpośrednio zarówno w swoim pierwotnym, ustnym przekazie, jak i późniejszym, pisemnym, z historiozbawczą ingerencją Boga w dzieje Izraela. Wszystkie wielkie Tradycje biblijne tego okresu miały na celu przypominać prawdy łączące się z tym faktem, a z drugiej strony stanowiły ich prawną i liturgiczną kontynuację w kontekście wspólnotowym oraz indywidualnym. Interpretacja historiozbawcza przekazywanych tradycji w ujęciu teologicznym oznacza zapowiedź najdoskonalszego objawienia się woli Pana Boga wobec świata i człowieka w osobie Syna Bożego Jezusa Chrystusa¹¹². Ostatecznym wypełnieniem Tradycji Starego Testamentu, a równocześnie wyjaśnieniem wszelkich prawd okazywanych w Biblii jest Jezus Chrystus. Jednak określona relacja rzeczowa wybranych wydarzeń biblijnych od Chrystusa jest zależna od ich miejsca w historii zbawienia, a dokładniej od tego, czy odbywały się one w epoce przygotowania na przyjście Mesjasza, czy składają się na treść Jego ziemskiego posłannictwa.

110 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 21–29.

111 H. Bogacki, *Tradycja jako źródło teologii dogmatycznej*, dz. cyt., s. 29–79.

112 B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej*, dz. cyt., s. 94.

Dla teologii zarówno katolickiej, prawosławnej jak i protestanckiej centralnym punktem w historii ziemskiej jest fakt wcielenia Boga w naturę człowieka, który równocześnie zapoczątkował najistotniejszy etap realizacji zbawczej ekonomii Boga Wszechmogącego na ziemi. Symbolizuje on akt największej łaski Boga dla człowieka, który przez unię hipostatyczną dwóch natur: boskiej i ludzkiej w osobie Jezusa Chrystusa stał się najdoskonalszym Pośrednikiem człowieka w tajemnicy jego odkupienia. Nauczanie Chrystusa i jego relacja do prawa Starego Przymierza opierały się na świadomości Jego mesjańskiego posłannictwa i Boskiego autorytetu. Jednak celem Jezusa nie było spełnienie polityczno-historycznych oczekiwań izraelitów, ale odkupienie całej ludzkości¹¹³. Dlatego też Syn Boży nie dążył do polemizowania z prawem Starego Przymierza, ale zwrócił się przede wszystkim do ukazania woli Bożej względem człowieka. Będąc Odkupicielem, stanął ponad wszelkim prawem pokazując, że w konkretnych sytuacjach życiowych nie chodzi o przestrzeganie litery prawa, ale o rozumienie jego ostatecznego sensu i znaczenia w perspektywie całego życia ludzkiego¹¹⁴. Jezusowi zależało na osobistym kontakcie z człowiekiem, uwzględniając tym samym jego indywidualność i zróżnicowane podejście wobec prawa. Należy też mieć na uwadze, że naczelnym przekonaniem Żydów ustalającym ich relację z prawem był fakt, że ówczesny ustrój oparty na Przymierzu Boga z Mojżeszem był w każdym kontekście ostateczny. Wobec tego postawa człowieka zachowująca całkowite posłuszeństwo wobec wymagań określonych w Starym Przymierzu będzie decydowała o jego zbawieniu. Jednakże zesłanie Jezusa na ziemię umożliwiło odróżnić to, co było w ludzkiej tradycji tymczasowe, przygotowujące ludzkość do pełni czasów, od Objawienia się woli Boga w Synu Jednorodzonym¹¹⁵.

113 Por. C.S. Bartnik, *Chrystus jako sens historii*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1987, s. 44–46.

114 Por. B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej*, dz. cyt., s. 95–96; P. Noll, *Jesus und das Gesetz*, J.C.B. Mohr, Tübingen 1968, s. 5.

115 Por. H. Witczyk, *Tajemnica Jezusa – Mesjasza i Syna Bożego, który stał się Człowiekiem (J 1,1–14)*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 1/2018, s. 59–60, DOI: 10.18276/cto.2018.1-04, dostęp: 10.04.2021.

Nauka Chrystusa jest uniwersalna, a jej eschatologiczny charakter zdecydowanie sprzeciwia się nacjonalizmowi żydowskiemu. W przeciwieństwie do rozumienia prawa wyłącznie w ścisłym rozumieniu, Jezus wskazuje na konieczność jego głębszego analizowania oraz na potrzebę odkrywania ducha prawa¹¹⁶. Chrystus przeciwstawił się pogładowi, jakoby podstawą dialogu Boga z człowiekiem miałyby być prawo, gdyż Bóg przede wszystkim oczekuje od człowieka czynienia dobra w miłości. Syn Boży stawia prawdę o wyższości porządku nadprzyrodzonego¹¹⁷. Jezus Chrystus wprawdzie mówił o konieczności wypełnienia prawa objawionego zawartego w księgach, jednak krytycznie podchodził do wynaturzenia tradycji izraelskich¹¹⁸, które zagrażały przyćmieniu prawa Bożego przez interpretacje i ludzkie dodatki roszczące sobie nadrzędną rolę norm postępowania jednostki i społeczeństwa¹¹⁹. Treść nauczycielskiej Tradycji Jezusa była nowa, co zrodziło konflikt z istniejącymi tradycjami rabinicznymi zbudowanymi na kazuistycznych interpretacjach Prawa¹²⁰. Chrystus potępił te tradycje, odrzucił jako całkowicie ludzkie, próbujące zdominować przykazanie Boże. Nie potępił On samej zasady tradycji, lecz jej nadużywanie, polegające na doprowadzaniu do tego, że tradycje ludzkie zaczynają dominować nad tym, co Bóg pozostawił ludziom i nakazał przekazywać kolejnym pokoleniom¹²¹. Chrystus nie podważa autorytetu pism Starego Testamentu, ale kwestionuje zawarte w nich niektóre przepisy prawne¹²². Syn

116 Por. Mk 7,1–23; 12,28–34.

117 Por. Mt 11,2–6; 13,13–26; J 5,15; 18,33–37.

118 Por. Mt 15,1–8; Mk 7,1–13.

119 H. Bogacki, *Tradycja jako źródło teologii dogmatycznej*, dz. cyt., s. 29–79; Por. L. Cerfaux, *La probité des souvenirs évangéliques*, “Ephem erides Theologicae Lovanienses” 4 (1927), s. 13–28.

120 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*. Tom 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 27; Por. W.G. Kummel, *Jesus und der jüdische Traditionsgedanke*, <https://doi.org/10.1515/zntw.1934.33.2.105>, dostęp: 15.04.2021.

121 Por. H. Ordon, „Powiedziano przodkom... A ja wam powiadam” (Mt 5,21–48). *Antytezy kazania na górze*, „Roczniki Teologiczne” 2004, t. 51, z. 1, s. 79–92.

122 Np. dotyczące związku małżeńskiego: Gdy faryzeusze wystawili Jezusa na próbę, pytając o zerwanie związku małżeńskiego, posłużyli się prawem mojżeszowym, zgodnie z którym można napisać list rozwodowy i oddać małżonkę. Jezus stanowczo temu zaprzeczył, mówiąc:

Boży zastąpił nauczanie nauczycieli Prawa i uczonych w Piśmie władzą odnoszącą się do sprawiedliwości mesjańskiej, którą można osiągnąć na podstawie Wiary: „Powiedziane zostało starszym, ale ja wam mówię...”¹²³. Ewangelia wskazuje, że istnieją złe sposoby posługiwania się zasadą tradycji, jednak Jezus nie osądza i nie neguje samego istnienia tej zasady. Uświęca ją natomiast wtedy, gdy umiejscowiona jest w centrum misji apostoelskiej – taka Tradycja, będąca aktem posługi, przekazuje Objawienie Boże, a nie reguły ludzkie. Objawienie jest szerokim pojęciem – zarówno rozumianym w ścisłym sensie (Objawienie Ojca) jak i dotyczącym przykazań Pana (również dotyczących sakramentów, np. Chrztu Świętego¹²⁴) i modlitwy („czyńcie to na moją pamiątkę”¹²⁵; „dlatego wy się tak módlcie [...]”¹²⁶) oraz w sensie Pism odnoszących się do samego Chrystusa¹²⁷.

Współcześnie podkreśla się, że Tradycja chrześcijańska rozumiana jako przekazywanie wiary pochodzi od Boga Ojca, który zdecydował przekazać i wydać swojego Syna na odkupienie świata¹²⁸. Przekazanie Syna przez Ojca jest dla ludzkości wielkim darem, który obejmuje wszystkie inne dobrodziejstwa¹²⁹. Objawienie Boże jest zwróceniem się Boga do człowieka, do którego kieruje zaproszenie do współpracy w dziele jego odkupienia i zbawienia. Dlatego też objawienie ma w swej istocie charakter dialogowy¹³⁰. Przekazanie to dotyczy także samego

„(...) tutaj już nie są dwoje, lecz jedno ciało. Co więc Bóg złączył, tego człowiek niech nie rozdziela” (Mk 10,2–9).

123 Mt 5,21–48; por. Mt 16,19; 18,18.

124 J. Kudasiewicz, B. Sokal, *Chrzest*, <https://www.biblista.pl/ukryte/czytelnia-biblijna/1307-chrzest.html>, dostęp: 19.03.2021.

125 Łk 22,19.

126 Mt 6,9.

127 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 28–29.

128 Por. M.C. Paczkowski, *Wczesnochrześcijańskie rozważania o imieniu Jezus*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 33(2018), s. 129–161; P. Lengsfeld, *Überlieferung, Tradition und Schrift in der evangelischen und katholischen Theologie der Gegenwart (Konfessionskundliche und kontroverstheologische Studien 3)*, Bonifacius Druckerei, Paderborn 1960, s. 120–121.

129 Rz 8,31–32.

130 B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej*, dz. cyt., s. 20.

uczynku Syna Bożego, który sam siebie wydał na odkupienie grzechów¹³¹. Akt ten stał się początkiem Tradycji chrześcijańskiej opartej na kontynuowaniu zbawczego dzieła Chrystusa. Jemu samemu wszystko powierzył Ojciec¹³², a On dalej przekazuje ludziom całość tego dzieła poprzez akt wiary w Jego Boskie posłannictwo¹³³. Przekazywane są nie tylko wypowiedzi doktrynalne, ale przede rzeczywistość nadprzyrodzonego zbawienia. Treść objawienia można co prawda wyrazić w sądach i pojęciach, natomiast nie stanowią one jej istoty, która wyrażana jest jako nowy porządek zbawienia, w który Jezus wprowadził całą ludzkość. Wiedza objawiona o Bogu i człowieku, ukazująca głębie tajemnicy Trójjedynego Boga przedstawiana jest w wymiarze noetycznym¹³⁴. Sama wiedza jednak nie wystarczy, aby uwierzyć, niezbędne jest wsparcie w postaci łaski, wyrażone w wymiarze ontycznym. Różnorodne dary łaski stanowią wymiar ontyczny Tradycji i depozytu wiary¹³⁵.

Wspominany porządek zbawienia polega na wszczepianiu ludzi w Chrystusa w ramach jego Kościoła. Jezus uszczegóławia swoją zbawczą działalność w Kościele, którego jest Głową wiecznie ożywiającą i kierującą całym Ciałem¹³⁶. Kościół Chrystusowy przekazuje więc całość posłannictwa zbawczego Chrystusa następującym po sobie pokoleniom. Apostołowie jednak nie przekazują wyłącznie nauki o Jezusie Chrystusie, ale przede wszystkim Jego samego w sprawowaniu Eucharystii. O czystość tego przekazywania dba Duch Święty, udzielony przez Chrystusa w dniu Pięćdziesiątnicy i przyobiecany w tym celu¹³⁷: „Otrzymacie jednak moc Ducha Świętego, który zstąpi na was, i staniecie się moimi świadkami w Jeruzalem, w całej Judei, w Samarii i aż po krańce ziemi”¹³⁸. Duch Święty czuwa nad Kościołem oraz sprawuje tajemnicze

131 Ef 5,25.

132 Mt 11,27; Łk 10,22.

133 J 17,7–8.

134 Zob. R.J. Woźniak, *Różnica i tajemnica. Objawienie jako teologiczne źródło ludzkiej boskości*, W Drodze, Poznań 2012 s. 19–156.

135 J.D. Szcurek, *Traditio – Verbum czy actio*, dz. cyt., s. 78.

136 H. Bogacki, *Tradycja jako źródło teologii dogmatycznej*, dz. cyt., s. 29–79.

137 J 16,13–14; 14,26; 15,26.

138 Dz 1,8; por. Łk 24,48–49.

kierownictwo nad nim, działa stale i zawsze, udzielając jego członkom pomocy i obdarzając ich natchnieniem¹³⁹. Dzięki temu Kościół, będący „filarem i podwaliną wiary”¹⁴⁰, stanowi po prostu ciągłe trwanie zbawczego dzieła Chrystusa na świecie. Apostołowie jako szczególni świadkowie dzieł Bożych na ziemi zostali wybrani, by świadczyć o prawdzie Słowa Bożego¹⁴¹, którego zwieńczeniem jest wielkie misterium paschalne¹⁴². Realizowali to w formie przekazu ustnego oraz pisemnego: „Przeto, bracia, stójcie niewzruszenie i trzymajcie się Tradycji, o których zostaliście pouczeni żywym słowem, bądź to za pośrednictwem listu”¹⁴³. Wprowadzenie pisma w dzieleniu się z następnymi pokoleniami ich nauki wiązało się z chęcią zachowania jej pierwotnej nauki, a także niemożliwością osobistego dotarcia do wszystkich gmin pierwotnego Kościoła Chrystusowego¹⁴⁴. Definitywnie sam Chrystus jest tym, który przekazuje samego siebie za pośrednictwem Apostołów działających na mocy Ducha Świętego. Ich słowami przemawia Bóg-człowiek, posługujący się ich pośrednictwem¹⁴⁵. Przykładem takiego rozumowania może być św. Paweł, który przekazywał wiernym pouczenia pochodzące od Jezusa Chrystusa i zachęcał ich, by wytrwale trzymali się Tradycji, poznanej za pomocą jego nauczania ustnego lub słowa pisanego¹⁴⁶.

Jak zaznacza badacz tradycji chrześcijańskich Yves Congar, św. Paweł uczynił regułą budowania wspólnot chrześcijańskich przez posługę apostołską, przez co można go uznać za teologa tradycji¹⁴⁷. Z aktów przekazywania i przyjmowania, czy też zachowania i strzeżenia czyni on prawo porządku wiary, poprzez które są budowane wspólnoty¹⁴⁸.

139 Mt 10,20; J 14,16; Kor 12.

140 1 Tym 3,15.

141 J 15,26; 21,24; Dz 4,29; 6,2–4,23,11; 1 Kor 15,1.

142 1 J 1,1–2; 1 Kor 2,2.

143 2 Tes 2,15.

144 Por. S. Nagy, *Chrystus w Kościele. Zarys eklezjologii fundamentalnej*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1982, s. 316–319.

145 Łk 10,16; Tes 2,13; 2 Kor 13,3.

146 1 Tes 4,1–2.

147 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 29.

148 Por. 1 Tes 2,13; 2 Tes 2,15; 3,6; 1 Kor 11,2; 15,1–5; Ga 1,9,12; Rz 6,17; Flp 4,9; Kol 2,6,8.

W jego pismach dostrzega się odnawianie formalnej struktury żydowskiej zasady tradycji, uznając ją za przekaz Ewangelii dającej zbawienie, odczuwając w niej obecność Ducha Świętego oraz czyniąc Jezusa Chrystusa zarówno jej treścią jak i źródłem pochodzenia, stojącym za nią autorytetem. Oprócz samej istoty przesłania wiary, św. Paweł daje także wspólnotom reguły dotyczące ich wewnętrznej dyscypliny lub zachowania chrześcijańskiego („pareneza”)¹⁴⁹. Szczególne znaczenie ma dla rozumienia Tradycji świadectwo św. Pawła odnoszące się do ustanowienia Eucharystii:

Ja bowiem otrzymałem od Pana to, co Wam przekazałem, że Pan Jezus ten nocy, kiedy został wydany, wziął chleb i dzięki uczyniwszy, połamał i rzekł: To jest Ciało moje za was wydane. Czyńcie to na moją pamiątkę¹⁵⁰.

Ten fakt odgrywa kluczową rolę dla relacji, jaka istnieje między słowem i czynem w Tradycji. Zaniechanie wykonywanego polecenia byłoby niewiernością Tradycji i naruszałoby integralność przekazu, pozbawiając go mocy obowiązującej¹⁵¹. Byłaby to wówczas jedynie informacja o określonym wydarzeniu, mającym miejsce w przeszłości, bez istotnego znaczenia dla tych, którzy ją odbierają. To z kolei mogłoby ostatecznie doprowadzić do odrzucenia przekazywania słowa o tym zdarzeniu. Skoro Tradycja ma być żywa, to przyjęta dzięki niej wiara musi prowadzić do czynu.

Pierwszą kompletną analizę historyczną dotyczącą stosowania typologii w Nowym Testamencie dokonał Leonard Goppelt¹⁵². W swojej publikacji¹⁵³ wyróżnił cztery grupy elementów w Tradycji: kerygmat apostołski¹⁵⁴, dane historii ewangelicznej¹⁵⁵, formuły doktrynalne lub

149 Zob. 1 Tes 4,1,15; 2 Tes 2,15; 3,6; 1 Kor 7,12,40; 11,2 23–25.

150 1 Kor 11,23–24.

151 J. D. Szczurek, *Traditio – Verbum czy actio*, dz. cyt., s. 75.

152 P. Łabuda, *Typological Usage of the Old Testament in the New Testament*, „The Person and the Challenges” 1/2011, s. 169–172.

153 Zob. L. Goppelt, *Typos. The Typological Interpretation of the Old Testament in the New*, W.B. Eerdmans, Grand Rapids 1982.

154 1 Kor 15,1–8.

155 1 Kor 11,23.

wyznania wiary przyjęte w Kościele, oraz wskazówki etyczne lub par-enetyczne¹⁵⁶. Wyróżnione grupy badacz sprowadził potem do dwóch, które nazwał Tradycją apostołską (łącznie dwie pierwsze) i tradycją kościelną (dwie ostatnie)¹⁵⁷. Treść Tradycji jest zatem dwoista. Z jednej strony obejmuje samo orędzie wiary, przyjmowane jako słowo Boże¹⁵⁸, które zcentralizowane jest na śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa Chrystusa. Ewangelisci przedstawiają misterium paschalne jako sens całej historii zbawienia oraz szczyt misji odkupieńczej Boga-Odkupiciela. Znaczenie tych wydarzeń jest odsłonięte dopiero przez Ducha Świętego, przez którego Pan pozwala się prawdziwie poznać¹⁵⁹. Z drugiej strony poprzez tradycje przekazywane są reguły dotyczące wewnętrznej dyscypliny we wspólnotach chrześcijańskich.

Wartość dodana, jaką Duch Pięćdziesiątnicy uzupełnia wiarę Apostołów, polega głównie na tym, że Duch Święty pozwala odczytać historię Jezusa w odniesieniu do Starego Testamentu i realizacji Planu Bożego, zapowiedzianego w jego modlitwie i u proroków. Zrozumienie to nie dotyczy wyłącznie przeszłości, ale także przedstawia sens tego, co dopiero nastąpi, co będzie u kresu. Plan Boży ma wypełnić się w przyszłości i jest realizowany stopniowo, rozłożony na trzy wielkie okresy: etap Obietnicy i Prawa; etap po przyjściu Mesjasza na świat – czas Kościoła; etap eschatologii – wypełnienia. Zamysł Boga polega na nieustannym odniesieniu się do jego ciągłego działania, dokonującego się według określonego typu, którego Pismo Święte jest pamiątką. Zapowiedź odnajduje swój sens w faktach, natomiast fakty mają swą zasadność w zapowiedzi. Obie strony się wzajemnie wyjaśniają. Ta reguła sprawdza się w sposobie, w jaki Jezus i Apostołowie odnoszą się poprzez Nowy Testament do Starego Testamentu, oraz w stylu, w jaki ojcowie Kościoła odwołują się do Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu. Mimo że za każdym razem zmienia się perspektywa odniesienia,

156 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 30–49.

157 Goppelt przejawia protestancką tendencję do rozdzielania tego, co apostołskie i kościelne. Między wskazanymi przez niego grupami: pierwszą, drugą i trzecią można dostrzec ciągłość. Zob. Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 49.

158 Zob. 1 Tes 4,1.15; 2 Tes 2,15; 3,6; 1 Kor 7,12.40; 11,2.23–25.

159 Por. 2 Kor 3,12–18; 1 Kor 12,3.

Kościół od zawsze żył, i taki pozostaje, w porządku midrasz¹⁶⁰. Jest to jeden z podstawowych rysów Tradycji, rozumiejąc ją w odniesieniu do świadectwa Apostołów, przekazywanym pod natchnieniem Ducha Świętego związanym z faktami dotyczącymi Chrystusa, ujętymi w całościowym planie Bożym.

Duch Święty ma istotne znaczenie dla Tradycji, natomiast nie jest jej źródłem. Ono z kolei, określając pierwotnie jej treść, ma historyczny charakter: jest nim zarówno Jezus Chrystus, autor słów jak i wydarzeń zrelacjonowanych przez Apostołów, którzy także są źródłem, będąc świadkami tych faktów oraz zmartwychwstania¹⁶¹. Duch Święty wypełnia dzieło Jezusa, a jego zadanie polega na aktualizacji, interioryzacji oraz personalizacji tego co On powiedział i uczynił w darze dla wszystkich ludzi¹⁶², a więc daje świadectwo razem z apostołami i chrześcijanami¹⁶³. Duch Święty dba o pamięć tego, co zostało dane apostołom przez Chrystusa¹⁶⁴, pomaga od strony wewnętrznej wnie strzec depozytu¹⁶⁵ oraz nadaje mu sens, odnosząc go w całości do Jezusa w misterium jego Paschy¹⁶⁶. W ten sposób Tradycja apostołska jest jednocześnie uznawana jako historyczne przypomnienie faktów i rozwijanie ich sensu ze względu na swe źródło i materialną treść, jak również jako pneumaticzna, charyzmatyczna żywa obecność tego, co zostało ustanowione ze względu na działającą w niej moc percepcji, czyli moc wiernego zachowywania i dynamicznej afirmacji tego, co zostało dane¹⁶⁷. Według teologii katolickiej, prawosławnej oraz protestanckiej analiza początków, a następnie proces formowania się Tradycji apostołskiej dowodzą, że zarówno ustny jak i pisemny sposób

160 Por. B. Szwarcman-Czarnota, *Stworzenie człowieka w midraszach*, <http://naszczas.pl/biblia/opowiesci-biblijne/stworzenie-czlowieka-w-midraszach>, dostęp: 23.03.2021.

161 H. Bogacki, *Tradycja jako źródło teologii dogmatycznej*, dz. cyt., s. 29–79.

162 Por. F. Mickiewicz, *Świadectwo Ducha Świętego o Jezusie w J 15,18–16,15*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 1/1(2002), s. 142–167.

163 Zob. J 15,26–27; 1 J 56–8; por. Mt 10,20; Dz 4,8.31; 7,55.

164 J 14,26; 16, 13–14.

165 2 Tm 1,14.

166 Por. 2 Kor 3,12–18; 1 Kor 12,3.

167 Por. Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 40.

jej przekazywania były ściśle powiązane ze środowiskiem Kościoła, a także z potrzebami wiary i praktyk danej gminy chrześcijańskiej. Słowo Apostołów było równocześnie nauką Kościoła, nauką o Kościele i zarazem nauką ukierunkowaną do wspólnoty Kościoła¹⁶⁸. Niezaprzeczalny autorytet treści i posłannictwa naocznych świadków dzieł Chrystusa, czyli Apostołów oraz nieustające wsparcie Ducha Świętego¹⁶⁹ dały początek tzw. Tradycji konstytutywnej. Stała się ona regułą wiary dla całej wspólnoty Kościoła zarówno w wymiarze pastoralnym jak i zwięźle ustawodawczo-doktrynalnym¹⁷⁰.

Następnym przykładem twórczego rozkwitu dzieła objawienia Bożego był czas kształtowania się Tradycji Ewangelii. W kontekście ciągle pomniejszającej się liczby Apostołów jej kwintesencja polegała na utrwaleniu ich nauki w formie pisemnej, ale warto zaznaczyć, że wpływ środowisk ludzkich i kulturowych poszczególnych Ewangelistów oraz mentalność samych odbiorców Ewangelii dowodzi o ciągłym doświadczaniu uniwersalizmu objawienia Bożego przekazanemu człowiekowi. Meritum przepowiadania apostoelskiego stanowiły sprecyzowane słowa i czyny, które składają się na całość historiozbawczego posłannictwa Syna Bożego na ziemi, oraz ich niekończąca się aktualizacja. To przyczyniło się do wyodrębnienia się dwóch tendencji Tradycji apostoelskiej. Zgodnie z pierwszym nurtem musi ona strzec przede wszystkim depozytu wiary Kościoła¹⁷¹. Drugie podejście nazwane jest „tradycją interpretującą” i wykazuje tendencje bardziej interpretacyjne i rozwojowe¹⁷². Te dwa sposoby rozumienia Tradycji apostoelskiej przyczyniły się do rozwoju różnorodnych postaw członków samego urzędu apostoelskiego, którzy składali rozmaite świadectwa o Jezusie Chrystusie, pozostające w zgodzie z treścią objawienia Bożego w Jezusie. W ten sposób

168 Por. B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej*, dz. cyt., s. 20.

169 Dz 5,32; 1 Kor 7,40.

170 Por. H. Langkammer, *Nowy Testament o Kościele*, Wydawnictwo św. Antoniego, Wrocław 1995, s. 65–69; B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej*, dz. cyt., s. 107.

171 1 Tym 6,20.

172 1 Kor 3,10; Dz 10,11–13; Ga 2,11.

doszło do powstania pierwszych Tradycji kościelnych dotyczących zarówno prawd wiary, jak również obrzędów liturgicznych i obyczajów chrześcijańskich¹⁷³.

W odniesieniu do analizy Tradycji chrześcijańskiej pojawia się rozróżnienie odniesienia do Tradycji Bożej i tradycji ludzkich dla odmiennych wyznań chrześcijańskich. Część z nich rozdziela przesłanie wiary z dyscypliną, kiedy inni trwają w przekonaniu o ich ścisłej łączności i nierozzerwalności w budowaniu wspólnoty kościelnej oraz w tworzeniu relacji religijnej, jaką wierni powinni mieć z Bogiem w Chrystusie¹⁷⁴. Te dwa porządki tradycji nie znajdują się w tym samym wymiarze. Pierwszy, czyli fakty i doktryny chrześcijaństwa będące przedmiotem kerygmatu mają charakter absolutny, nienaruszalny¹⁷⁵. Drugi, czyli reguły postępowania ustanowione przez apostołów natchnionych Duchem Świętym mogą na przestrzeni wieków ulegać zmianom, część z nich wygaśnie, a pojawią się całkowicie nowe w odpowiedzi na życiowe potrzeby Kościoła. Uzasadnieniem tych przemian jest fakt, że ten sam Duch, który mówił przez proroków oraz udzielał natchnienia ludzkim autorom Pisma Świętego, wciąż nieustannie ożywia Kościół i kieruje jego nauczycielami, soborami i pasterzami ludu Bożego¹⁷⁶.

Wspólnota całego Kościoła w uniwersalnym znaczeniu żyje jako wspólnota pojedynczych Kościołów. Jednak nie stanowią one jedynie części Kościoła, ale każda z nich jest w pełnym tego słowa znaczeniu Kościołem z określoną partycypacją w życiu wspólnoty Kościoła Jezusa Chrystusa. Świadomości różnic dzielących odrębne kierunki teologiczne współtowarzyszy nieustanne poszukiwanie prawd łączących wspólnoty chrześcijańskie, scalając je w jedną wiarę. Wszystkie wspólnoty Kościoła Chrystusowego otrzymały Słowo Boże, zgłębiają je i na mocy uczestnictwa w Jego proroczej i nauczycielskiej misji zobowiązane są do jego dalszego przekazywania. Istotą budowania jedności

173 Kol 2,8; 1 Kor 11,2; 1 Tes 4,1; 2 Tes 3,6; 1 Kor 11,6; por. Cz.S. Bartnik, *Kościół Jezusa Chrystusa*, Wydawnictwo Włocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1982, s. 190–192.

174 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt., s. 30.

175 Zob. 1 Kor 3,10; Ga 1,6–7.

176 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt., s. 78.

chrześcijańskiej jest to, aby wszyscy opierali się na prawdzie Słowa Bożego i świadectwie życia o Jezusie Chrystusie¹⁷⁷.

3. KONTEKSTY SPOŁECZNO-HISTORYCZNE CHRZEŚCIJAŃSTWA

Pojawiające się w chrześcijaństwie na przestrzeni wieków różnice natury dogmatycznej i ideologicznej doprowadziły do formalnego podziału chrześcijaństwa (XI w. – tzw. Wielka Schizma, XVI w. – Reformacja). W ich następstwie doszło do wypracowania odmiennych sposobów życia chrześcijańskiego, a tym samym do rozbieżnego rozumienia i kultuwowania tradycji. Wobec tego warto przywołać społeczno-historyczne konteksty chrześcijaństwa, by odpowiedzieć na pytanie: jakie okoliczności towarzyszyły największym rozłamom w chrześcijaństwie, prowadząc w konsekwencji do rozwoju odrębnych Kościołów w jego łonie?

Z uwagi na rozpiętość wydarzeń przesądających o dalszych losach chrześcijaństwa postawiony problem wymaga rozbudowanej odpowiedzi, którą podzielono na trzy części. Punktem wyjścia jest prezentacja uwarunkowań społeczno-historycznych Kościoła pierwotnego. Następna część odnosi się do sytuacji przyczyniającej się do podziału na Kościół Wschodni i Zachodni. Kolejny podpunkt ukazuje okoliczności wybuchu rewolucji protestanckiej i jej implikacje dla rozwoju nurtu luterańskiego.

3.1. KONTEKSTY SPOŁECZNO-HISTORYCZNE KOŚCIOŁA PIERWOTNEGO

Pierwszy, pierwotny opis prawd doktryny chrześcijańskiej dostarcza teologia przednicejska, przypadająca na okres od czasów apostoelskich do Soboru nicejskiego w 325 roku. Etap przednicejski stanowi pierwsze stadium epoki patrystycznej, w której żyli i tworzyli ojcowie Kościoła oraz pisarze starochrześcijańscy¹⁷⁸. Do studiów patrystycznych odwołuje się obecnie przeważająca

177 Por. B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej*, dz. cyt., s. 12.

178 Ramy czasowe patrystyki dzielą się na trzy okresy: powstanie (okres przednicejski), rozkwit/złoty wiek (okres ponicejski trwający do Soboru chalcedońskiego w 421 roku) oraz okres schyłkowy (od 451 roku do VIII wieku). Zob. A. Hamman, *Portrety Ojców Kościoła. Praktyczny przewodnik po patrologii*. Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1978;

większość Kościołów chrześcijańskich, gdyż patrystyka rozwijała się jeszcze przed podziałem chrześcijaństwa¹⁷⁹.

Przednicejska teologia Kościoła powstawała w różnych środowiskach kulturowych, które wywarły na nią znaczący wpływ. Dlatego też Kościół starożytny cechuje zróżnicowanie kulturowe¹⁸⁰. W wyniku misyjnej działalności pierwszych chrześcijan z Jerozolimy ich wiara szybko się rozprzestrzeniała. Zanim Ewangelia dotarła do świata pogańskiego¹⁸¹, była głoszona w Palestynie głównie wśród Żydów¹⁸², co sprawiało, że część wspólnot kościelnych pozostała mniej lub bardziej powiązana z ówczesnymi zwyczajami i praktykami judaizmu¹⁸³. Kolejne pokolenia chrześcijańskie stopniowo wtapiały się w środowisko grecko-rzymskie i jego kulturę. Apostołowie, głównie święty Paweł, a później pierwsi misjonarze chrześcijańscy, niesli tym środowiskom Ewangelię o Jezusie Chrystusie i tworzyli w nich gminy chrześcijańskie. Na ich czele stawał wybierany przez wiernych biskup¹⁸⁴. Jako pasterz (przywódca) gminy

B. Altane, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1990, s. 733; P.P. Yerbraken, M. Starowieyski, *Ojcowie Kościoła. Panorama patrystyczna*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1991; A. Żurek, *Wprowadzenie do Ojców Kościoła*, Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy, Kraków 1993.

179 Por. A. Benoît, *L'actualité des Pères de l'Église*, Delachaux et Niestlé, Neuchâtel 1961, s. 81; Benedykt XVI (J. Ratzinger): *Kto jest „ojcem Kościoła”?* w: *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, Benedykt XVI (J. Ratzinger), W Drodze, Poznań 2009, s. 194.

180 Por. K. Witko, *Teologia Przednicejska i jej aktualność*, „Studia Nauk Teologicznych” 8/2013, s. 134–136.

181 Zob. Ef 1,18; Kol 1,27; por. Mt 12,21; Rz 15,12.

182 Por. W. Smereka, *Początki Chrześcijaństwa Wśród Pogan (Godzina Biblijna O Św. Piotrze)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 18/1965, DOI: 10.21906/Rbl.3011, dostęp: 15.02.2021.

183 Szeroko rozumiane pojęcie judechrześcijaństwa odnosi się najpierw do żydowskich chrześcijan w Jerozolimie, zachowujących Prawo Żydowskie i wyznających wiarę w bóstwo Jezusa, następnie do Żydów, uznających Chrystusa za człowieka jedynie ludzkiego pochodzenia, ale aprobujący jego misję, a ostatecznie także obejmuje chrześcijan, którzy całkowicie zerwali ze środowiskiem żydowskim, ale „nie przestali myśleć w jego kategoriach”. Por. J. Daniélou, *Théologie du Judéo-Christianisme Bibliothèque de Théologie. Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée*, „Desclée et Cie” 8/1958, s. 37; K. Witko, *Teologia Przednicejska i jej aktualność*, „Studia Nauk Teologicznych” 8/2013, s. 134–135.

184 Por. H. Tomaszewska, *Początki chrześcijaństwa*, <http://www.tomaszewska.com.pl/2lo.1cz.3r.8n.chrzcijanstwo.pdf>, dostęp: 27.03.2021.

nadzorował on sprawowanie obrzędów religijnych, nauczał wiary i prowadził działalność charytatywną. Wspólnoty były autonomiczne, ale jeśli warunki polityczne na to pozwalały, pozostawały one w łączności między sobą i w różnorodny sposób się wspierały. W ciągu I i II wieku poszczególne centra chrześcijańskie rozwinęły własne liturgie, miały swój episkopat oraz określoną religijną literaturę¹⁸⁵, jednak członkowie wspólnot mieli świadomość przynależności do jednej wspólnoty: „Jeden jest Pan, jedna wiara, jeden chrzest”¹⁸⁶. W tym okresie chrześcijaństwo było wielojęzyczne. Obok posługiwania się starożytną greką, która jeszcze do IV wieku była językiem liturgicznym w Rzymie¹⁸⁷, pierwsze gminy chrześcijańskie rozwijały się w obrębie kultury semickiej, posługującej się językami armeńskim i syryjskim. Chrześcijaństwo łacińskie z językiem łacińskim wprowadzono w Afryce Północnej, a za ojca łacińskiego języka teologicznego uznano Tertuliana z Kartaginy. Myśl filozoficzna okresu trzech pierwszych wieków krystalizowała się w czterech wielkich ośrodkach: aleksandryjskim, Azji Mniejszej, rzymskim oraz afrykańskim¹⁸⁸.

W drugiej połowie II wieku doszło do połączenia dotychczas oddzielnych, autonomicznych gminy w jeden zjednoczony Kościół, który przyjmował ten sam kanon wiary i w podobny sposób sprawował obrzędy kultu. Stało się to możliwe dzięki utrzymywaniu kontaktów listownych i osobistych między gminami. Doszło wówczas do konsensusu w sprawie kanonu ksiąg Pisma Świętego: ustalono, które z nich powstały z inspiracji Boga i nazwano je Świętymi¹⁸⁹. Część gmin nie podjęła jednak tej inicjatywy, co zapoczątkowało spory o prawdy wiary i treści wyznawanej wiary – powstały herezje odbiegające od

185 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*. Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2008, s. 7.

186 Ef 4,5.

187 K. Witko, *Teologia Przednicejska i jej aktualność*, „Studia Nauk Teologicznych” 8/2013, s. 134–135.

188 Zob. K. Homa, *Arnobiusz. Afrykański Orator*, Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, Kraków 2017.

189 Ostateczne zatwierdzenie tego kanonu miało miejsce podczas Soboru trydenckiego w dniu 8 kwietnia 1546 roku.

powszechnie uznanego kanonu wiary¹⁹⁰. Dla odróżnienia tych gmin, wspólnoty połączone w jeden Kościół nazywano Kościołem Ortodoksyjnym, aby odróżnić go od sekt i grup nieortodoksyjnych – błędnie wierzących¹⁹¹.

Przez znaczny okres trwania cesarstwa rzymskiego chrześcijanie byli prześladowani. Już w latach 37–68 roku po narodzeniu Chrystusa cesarz Neron, a za nim kolejni: Marek Aureliusz, Decjusz i Dioklecjan prześladowali chrześcijan, nakładając na nich surowe represje włącznie z karą śmierci¹⁹², między innymi dlatego, że tworzyli oparte na Ewangeliu własne prawa życia sprzeczne z wyznawaniem państwowego kultu Romy i Augusta. Po trzech wiekach prześladowań przełom nastąpił w roku 313, kiedy to cesarz Konstantyn Wielki wydał tak zwany Edykt Mediolański, w którym zezwolił chrześcijanom swobodnie wyznawać swą wiarę. Dokument ten dał początek kolejnym formom wyrażania jedności Kościoła wyrażanej za pośrednictwem soborów, czyli zjazdów wszystkich biskupów. Inicjatywy te stały się jeszcze bardziej znaczące od czasu, kiedy cesarz Teodozjusz Wielki w 392 roku uznał chrześcijaństwo religią panującą. Od tego okresu datuje się łączenie poszczególnych wspólnot Kościoła w diecezje. Na czele każdej z nich stał biskup, któremu podlegali kapłani. Najważniejsi biskupi uzyskali status patriarchów. Byli to biskupi: Rzymu, Antiochii, Jerozolimy, Aleksandrii i Konstantynopola. Pośród wszystkich biskupów naczelną rolę zajmował biskup Rzymu, uważany za następcę świętego Piotra, natomiast w kwestiach doktrynalnych i dyscypliny Kościoła najwyższą władzę sprawowały sobory. Orzeczenia pierwszych siedmiu Soborów Powszechnych: I Sobór nicejski I (325), II Sobór konstantynopolitański I (381), III Sobór efeński (431), IV Sobór Chalcedoński (451), V Sobór konstantynopolitański II (553), VI Sobór konstantynopolitański III, VII Sobór nicejski II (787) stały się wyznacznikami wiary chrześcijańskiej. Zebrani biskupi na I Soborze nicejskim wypracowali kanon treści wyznawanej wiary

190 Por. H. Tomaszewska, *Początki chrześcijaństwa*, <http://www.tomaszewska.com.pl/2lo.1cz.3r.8n.chrzescijanstwo.pdf>, dostęp: 27.03.2021.

191 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 22.

192 Największe prześladowania chrześcijan przypadały na lata 303–304 n.e., czyli na okres rządów cesarza Dioklejana.

Kościół, w tym sformułowali wyznanie wiary w Boga Trójjedynego (Trójcę Świętą) oraz bóstwo Jezusa Chrystusa Syna Bożego¹⁹³, który poprzez życie, śmierć i zmartwychwstanie przyniósł światu zbawienie¹⁹⁴. Uznano też, że moralność chrześcijańska oprócz przykazań Dekalogu opiera się na przykazaniu miłości Boga oraz bliźniego. Ponadto wyjaśniono, że chrześcijanie oczekują powszechnego zmartwychwstania oraz sądu ostatecznego, na którym nastąpi podział na zbawionych i potępionych¹⁹⁵. Doktryna ta została sformułowana i przekazana do wierzenia w symbolach wiary: nicejsko-konstantynopolitańskim, apostołskim i atanazjańskim. Następne Sobory zatwierdziły dogmaty o boskości Ducha Świętego (Sobór Konstantynopolitański I w 381 roku), o godności Marii jako Matce Bożej (Sobór Efeski w 431 roku), o dwóch naturach Chrystusa (Sobór Chalcedoński w 451 roku)¹⁹⁶.

W procesie konstituowania się chrześcijańskiej świadomości o tworzonej wspólnocie Kościoła ważną rolę spełniła teologia przednicejska. Rozwinęła się w wyniku sporów i kontrowersji z tymi, którzy nie podzielali wiary Kościoła. Trzy podstawowe konfrontacje z otaczającym światem upamiętniają trzej ojcowie Kościoła przednicejskiego: św. Ignacy Antiocheński (z judaizmem), św. Justyn Filozof (z judaizmem i hellenizmem) oraz św. Ireneusz z Lyonu (z gnozą)¹⁹⁷. Nie dążyli oni do refutacji poglądów inaczej myślących, pragnęli uświadamiać wiernym doniosłość i wielkość wiary chrześcijańskiej. Ponadto wyjaśniali, że nie

193 H. Pietras, *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny, dokumenty, komentarze*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2013, s. 420.

194 Por. *Christianity*, w: *Encyclopaedia Britannica*, t. 5, s. 693, 698–699; <https://www.britannica.com/topic/early-church>, dostęp: 15.02.2021.

195 T. Kaczmarek, *Wyznania wiary starożytnego Kościoła*, „Studia Włocławskie” 9/2006, s. 93–107.

196 J. Grzywaczewski, *Sobór chalcedoński. Kontekst historyczny, teologiczny, następstwa*, „Vox Patrum” 32/2012, s. 137–179.

197 Zob. Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses* (Księgi I–II), w: *Ireneusz z Lyon i gnostycy. Zdemaskowanie i odparcie fałszywej gnozy*, red. W. Myszor, Księgarnia Świętego Jacka, Katowice 2016; Por. K. Witko, *Teologia Przednicejska i jej aktualność*, „Studia Nauk Teologicznych” 8/2013, s. 136–138, cyt. za: J. Liébaert, *Les Pères de l’Eglise. Du Ier au IV siècle*, t. 1, Desclée, Paris 1986, s. 19–66.

wystarczy wyznać ustami wiarę Kościoła, ale należy postępować zgodnie z jej wskazaniami¹⁹⁸.

Nowy wymiar teologicznego dyskursu o znaczeniu tradycji i związkach Kościoła z apostołami zaistniał u św. Ireneusza¹⁹⁹. Jako pierwszy spośród pisarzy chrześcijańskich wypracował formułę „reguła prawdy” (regula veritatis). W dokumencie tym wykazywał, że nauczanie Apostołów przekazane ich następcom (biskupom) nieprzerwanie przekazywane jest kolejnym pokoleniom. W tym sensie przekazywana wiara Apostołów nabiera charakteru tradycji kościelnej²⁰⁰. O „regule prawdy” mówią kolejni ojcowie Kościoła: Hipolit, Tertulian, Nowacjan, Klemens Aleksandryjski, Orygenes, dla których wyrażenie to oznacza doktrynę nauczaną przez Kościół zgodnie z tym, co otrzymał od Apostołów. Reguła ta nie odnosi się jednak do autorytetu szafarzy jako takich, tylko do tego, czego oni strzegą i co przekazują. Reguła wiary nie jest jeszcze całą tradycją, ale jej zasadniczą częścią. Wraz z nią przekazywane są inne elementy dyscypliny, reguły postępowania, zwyczaje kultyczne, liturgiczne oraz wzory i sposoby postępowania.

Druga połowa IV i pierwsza połowa V wieku stanowią w historii Kościoła epokę analogiczną do tego, czym dla każdej kultury jest jej okres klasyczny²⁰¹. Okres ponicejski, tzw. złoty wiek, trwający od Soboru nicejskiego (325) do Soboru chalcedońskiego (451), to burzliwy i twórczy etap w rozwoju chrystologii²⁰². W tym czasie odbyły się cztery pierwsze sobory ekumeniczne²⁰³ będące podstawą kolejnych, sformu-

198 Por. K. Witko, *Teologia Przednicejska i jej aktualność*, „Studia Nauk Teologicznych” 8/2013, s. 146.

199 Por. Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses (Księgi I-II)*, dz. cyt., s. 145–151.

200 Aby zachować orędzie Chrystusa, Apostołowie nie oparli się wyłącznie na księgach Pisma Świętego, ale także na żywych osobach. Tradycja Apostołów związana jest przede wszystkim z tradycją Kościoła w Rzymie, „w którym zawsze była zachowywana Tradycja, pochodząca od Apostołów”. Por. A. Kuźma, *Św. Ireneusz z Lyonu i jego argumentacja przeciw gnostykom*, „Elpis” 17/2015, s. 145–151; Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 58–78.

201 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 72.

202 J. Królikowski, „Początki doktryny chrześcijańskiej”, John N.D. Kelly, tłum. Julia Mrukówna, Warszawa 1988: [recenzja], „Collectanea Theologica” 59/1989, s. 183–184.

203 I Sobór nicejski I (325), II Sobór konstantynopolitański I (381), III Sobór efeski (431), IV Sobór chalcedoński (451).

łowano kanony normalizujące życie kościelne, ustalono najistotniejsze formy liturgiczne, a życie zakonne i monastycyzm nabrały decydującego kształtu²⁰⁴. Doktrynalna tradycja Kościoła została uzupełniona interpretacją ojców i soborów, jako nieodłączną częścią całokształtu myśli chrześcijańskiej.

Rozkwit literatury teologicznej w drugim okresie patrystycznym nastąpił głównie w wyniku wielkich dyskusji trynitarnych, polemik z manichejczykami, donatystami oraz pelagianami. Powstawały wielkie ośrodki teologiczne na Wschodzie (egipski z centrum w Aleksandrii²⁰⁵, małoazjatycki²⁰⁶ i syryjsko-palestyński²⁰⁷) i na Zachodzie (italski z centrum w Rzymie²⁰⁸, galijski²⁰⁹, afrykański²¹⁰ oraz hiszpański²¹¹).

W przekonaniu pierwszych chrześcijan biskup był nauczycielem zasad wiary, sprawującym duchowe ojcostwo, stąd przysługiwało mu miano ojca Kościoła²¹². We wczesnym chrześcijaństwie ojcami Kościoła byli pisarze i teologowie (ojcowie apostołscy – *Patres apostolici*) żyjący w epoce bezpośrednio po czasach apostołskich (aż do czasów średniowiecza)²¹³. Od VIII wieku określenie „ojcowie Kościoła” zwią-

204 Por. J. Grzywaczewski, *Sobór Chalcedoński. Kontekst historyczny, teologiczny, następstwa*, „Vox Patrum” 32/2012, s. 137–177.

205 Aleksandryjscy i Egipcjanicy ojcowie Kościoła to Ariusz, Atanazy Wielki, Dydim Aleksandryjski, Cyryl z Aleksandrii, Ewagriusz z Pontu i Palladiusz.

206 Główni pisarze Azji Mniejszej to wielcy Kapadocczycy: Bazyli Wielki, Grzegorz z Nazjanzu i Grzegorz z Nyssy.

207 Pisarze Syrii i Palestyny to Efrem Syryjski, Euzebiusz z Cezarei, Cyryl Jerozolimski, Epifaniusz z Salaminy, Diodor z Tarsu, Teodor z Mopsuestii, Jan Chryzostom, Afrahat, Efrem Syryjczyk i Nestoriusz.

208 Pisarze italscy to Ambroży z Mediolanu, Euzebiusz z Vercelli, Lucyferiusz z Calaris, Rufin z Akwilei, św. Hieronim, Paulin z Noli, Piotr Chryzolog oraz Leon Wielki.

209 Pisarze galijscy to Hilary z Poitiers, Jan Kasjan, Prosper z Akwitanii oraz Wincenty z Lerynu.

210 Do środowiska afrykańskiego zaliczani są św. Augustyn, Orozjusz oraz Quodvultdeus.

211 Pisarze hiszpańscy to Hozjusz z Kordoby oraz Grzegorz z Elwiry.

212 W pisowni pierwszy człon „ojców Kościoła” pisze się od małej litery. Zob. https://www.kul.pl/art_3460.html, dostęp: 21.06.2021.

213 Benedykt XVI (J. Ratzinger), *Kto jest „ojcem Kościoła”?* w: *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, Benedykt XVI (J. Ratzinger), W Drodze, Poznań 2009, s. 191–196.

zano z pisarzami o niekwestionowanej wiedzy, którzy określali reguły wiary i życia Kościoła podczas soborów. Spośród wielu pisarzy wczesnochrześcijańskich jedynie nielicznym nadano tytuł Ojca Kościoła, stosując poczwórne kryterium oceny: prawowierność nauki, świętość życia, starożytność i aprobatę Kościoła²¹⁴. Wybrano ośmiu pisarzy z zachodniego i wschodniego kręgu kultury, byli to: św. Ambroży, Augustyn z Hippony, św. Hieronim, św. Grzegorz Wielki, Atanazy Wielki, Bazyli Wielki, Grzegorz z Nazjanzu i Jan Chryzostom²¹⁵.

Pierwszym pisarzem, który sporządził biogramy ojców Kościoła i pisarzy wczesnochrześcijańskich, był Euzebiusz z Cezarei. Jego „Historia Kościoła”²¹⁶ zawiera wiele wyjątków z ich dzieł. Z tego opracowania korzystał później św. Hieronim, tworząc swój katalog pisarzy kościelnych „O mężach sławnych”²¹⁷.

Ojcowie Kościoła z IV i V wieku ujmują Kościół w ciągłości z jego źródłem, którym jest (poprzez pośrednictwo apostołów) Syn Boży Jezus Chrystus, a ostatecznie sam Bóg Ojciec Wszechmogący. Opisują oni historię Kościoła w celu utrwalenia tej ciągłości poprzez prawowitość sukcesji hierarchicznych. Pojęcie tradycji z tego okresu trafnie określają słowa Grzegorza z Nyssy: „więcej niż wystarczającym gwarantem prawdy naszej nauki jest tradycja, to znaczy prawda, którą otrzymaliśmy w spadku, przez sukcesję, od apostołów”²¹⁸. Myśl stanowi kontynuację idei Jana, że od Ojca pochodzi posłannictwo Jezusa, natomiast od niego pochodzą dalsze posłannictwa apostołów i cały rozwój Kościoła.

214 Por. *Ojcowie Kościoła*, w: *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna*, Wydawnictwo Gutenberg Print, t. XI, Kraków 1929–1938, s. 280–281.

215 W Kościele wschodnim oraz w Kościele zachodnim otrzymali Oni tytuły „Wielkich doktorów Kościoła” (*magni egregii*). Por. Benedykt XVI (J. Ratzinger): *Kto jest „ojcem Kościoła”?* w: *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, Benedykt XVI (J. Ratzinger), dz. cyt., s. 191–196.

216 Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna. Tekst grecki i polski*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2013; Zob. J. Wojda, *Pierwsza Historia Kościoła: Dzieje Apostolskie Łukasza a Historia Kościelna Euzebiusza z Cezarei*, „Vox Patrum” 30/2010, t. 55, s. 675–697.

217 Zob. J. Czuj, *W kręgu św. Hieronima*, w: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV–VIII w.*, red. P. Iwaszkiewicz, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, s. 77–81.

218 Por. Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 72–75.

Choć Pismo Święte i tradycja są wyraźnie rozróżniane, to nie ma między nimi rozdziału, są nieustannie łączone od samych początków chrześcijaństwa. Tradycje wyznaczone są kryteriami powszechności, starożytności i jednomyślności. Pismo Święte i tradycja to dwa sposoby przekazywania depozytu apostoelskiego. Zapamiętywanie tradycji apostołów i ojców apostoelskich oraz ich strzeżenie jest jedyną drogą do prawdziwego zrozumienia prawdy chrześcijańskiej, jak pisze papież Agaton w 680 roku²¹⁹: „Co raz rozstrzygnięto, ani umniejszać, ani zmieniać, ani dodawać, ale wszystko w słowach i w interpretacji należy zachować nienaruszone”²²⁰.

Pismo Święte stanowi pełnię najgłębszej mądrości i prawdy, a pod względem swojej zawartości jest wystarczające do zbawienia. Ojcowie komentują, wyjaśniają i duszpastersko przekładają prawdy w nim zawarte na sposób życia i myślenia człowieka. W ich rozumieniu Pismo Święte i Kościół wzajemnie się warunkują – nie ma dla nich (właściwie rozumianego) Pisma Świętego bez Kościoła, który z kolei nie ma prawa istnienia bez Pisma Świętego. Zarówno Pismo Święte, jak i Kościół są prawdziwą spuścizną Jezusa Chrystusa, a istotą ich relacji jest jedność Słowa Bożego z Kościołem i sakramentami²²¹. Yves Congar analizując dzieła ojców Kościoła zaznacza ważną dla tego czasu zasadę:

Jeżeli średniowieczni ojcowie ustanowiliby jakąś tradycję poza Pismem, to dalej byłaby to tradycja głęboko religijna, tradycja typu sapiencjalnego, oparta na założeniu, że wszystko jest dziełem Słowa i Mądrości Boga, który objawia się nie tylko poprzez słowa czy idee, ale także za pośrednictwem rzeczywistości poprzez natchnienie Ducha Świętego²²².

219 Agaton, *Epistula and Imperatores. apud Labb*, Mansi t. 11, s. 234, za: Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 74.

220 Św. Agaton, *Epistula ad Imperatores, apud Labb*, za: *Cytaty o tradycji*. <https://obronawiary.pl/cytaty-o-tradycji/>, dostęp: 20.06.2021.

221 Zob. Ambroży z Mediolanu, *Wykład Ewangelii według św. Łukasza*, PSP 16, Warszawa 1977, s. 222; Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt., s. 74–75.

222 Zwolennicy XVI-wiecznej Reformacji sprzeciwili się temu podejściu. Ich zdaniem Bóg objawił się tylko poprzez Pismo, które jest jedyną Jego drogą komunikacji z ludźmi. Protestanci, głównie Karl Barth, zaprzeczyli jakoby człowiek miał dostęp do Logosu i zaniegowali wizję, że Bóg objawia się w inny sposób niż poprzez Jezusa Chrystusa. Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt., s. 94.

Powolywanie się w okresie klasycznym na autorytet ojców jest konsekwencją tego, że w omawianym okresie nikt nie mógłby twierdzić, że jest (jak np. św. Ireneusz) bezpośrednim następcą świadków nauczania św. Jana Apostoła. Ojcowie Kościoła²²³ Tertulian i Klemens Aleksandryjski mówili o „tradycjach niespisanych”. Równolegle Bazyl i Epifaniusz stwierdzają, że tradycja zawiera kwestie, których nie ma w Piśmie Świętym²²⁴. Tekst Bazylego odegrał istotną rolę w historii teologii:

Z doktryn i nauczania strzeżonych przez Kościół, jedne pochodzą z pisemnego nauczania, drugie przekazane nam jako misterium przyjęliśmy z tradycji apostoelskiej. Jedne i drugie mają tę samą moc w prawowitej wierze. I nikt im się nie sprzeciwi, nawet ten, kto słabo się orientuje w obrzędach kościelnych. Gdybyśmy usiłowali odrzucić niepisane zwyczaje jako mające niewielkie znaczenie, bezwiednie narazilibyśmy na szkodę Ewangelię w jej zasadniczych punktach²²⁵.

Wypowiedzi w podobnym tonie znajdują się też u Jana Chryzostoma²²⁶, Augustyna z Hippony²²⁷, Wincentego z Lerynu²²⁸ i później u Jana Damasceńskiego²²⁹.

Gdy starożytni pisarze mówili o tradycjach, mieli na myśli przede wszystkim chrystologiczne interpretacje Starego Testamentu i eklezjalne rozumowanie tajemnicy Jezusa Chrystusa i Kościoła, tak jak mówią o tym Pisma. W kwestii ustnego przekazu tradycji apostoelskich uznawali przede wszystkim powszechnie zachowywane praktyki liturgiczne i dyscyplinarne wypływające ze źródeł życia kościelnego.

223 Zob. K. Homa, *Arnobiusz. Afrykański Orator*, dz. cyt., s. 199–220.

224 Zob. Bazyl Wielki, *O Duchu Świętym*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1999, s. 175, 183; por. Epifaniusz z Salaminy, *Contra haereses panaria*, Hervagius & Oporinus, Basileae 1560, 61, 6.

225 Bazyl Wielki, *O Duchu Świętym*, dz. cyt., s. 175.

226 Zob. Jan Chryzostom, *In Epistulam II ad Thessalonicenses homiliae*, 4, 2.

227 Zob. Augustyn, *O chrzcie przeciw donatystom II*, 7, 12, s. 67–68.

228 Zob. Wincenty z Lerynu, *Pamiętnik (Commonitorium). Rozprawa Pielgrzyma o starożytności i powszechności wiary katolickiej przeciw niezbożnym nowościom wszystkich kacerzy*, Redakcja Wydawnictw Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Wydział Teologiczny, Poznań 2002, s. 6–8.

229 Zob. Jan Damasceński, *Wykład wiary prawdziwej*, tłum. B. Wojkowski, Warszawa 1969, s. 215.

Nie ulega wątpliwości, że istnieją niespisane tradycje apostołskie, o czym świadczą świadectwa nowotestamentalne oraz ich cytaty w tekstach ojców²³⁰. Nie istnieje jednak żaden ich inwentarz czy lista. Sobór Trydencki formalnie wstrzymał jakiegokolwiek próby wejścia na tę drogę i przezoranie zrezygnował z przedstawiania listy tradycji apostołskich²³¹, gdyż – jak określił Congar – mogłoby to „wzbudzić pokusę uznania jej za pełną”²³².

Już w tekstach z pierwszych wieków chrześcijaństwa można odnaleźć odnośniki do roli rodziców w wychowaniu dzieci²³³. Wielki wkład w naukę o rodzinie i jej roli w wychowaniu wnieśli Ojcowie Kościoła, zwłaszcza z tzw. złotego okresu patrystyki (problemem rodziny zajmowali się Hermas, Tertulian, Laktancjusz, święci: Hilary, Hieronim, Augustyn, Ambroży na Zachodzie, i święci: Grzegorz z Nazjanzu, Chryzostom i Cyryl Aleksandryjski na Wschodzie)²³⁴. W jednym ze starszych pism Ojców Apostołskich „Didache” jest zalecenie, by kształtować w dzieciach właściwy obraz Boga: „Nie trzymaj twojej ręki z dala od

230 Np. fragment 2 Tes 2,15 cytowany w: Bazyli Wielki, *O Duchu Świętym*, dz. cyt., s. 184.

231 Sobór Trydencki, mimo wstrzymania się od zgromadzenia listy tradycji apostołskich, samo ich istnienie odnosił do trzech źródeł: 1) teksty teologów napisane przed IV sesją Soboru (np. Jan Eck, Jan Driedo, Lodovico Nogarola, Melchior Cano, Piotr de Soto), 2) wypowiedzi teologów i ojców soborowych podczas IV sesji ST, w wyniku której powstał dekret „De canonicis Scripturis” (np. Legat Marcelin Cervini, Piotr Bertano OP, Tomasz Caselli OP), 3) przykłady, które Sobór podał w dekretach i kanonach powstałych poza IV sesją ST. Zob. Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt., s. 86–89.

232 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 79.

233 Zob. M. Kosznicki, *Kształcenie i wychowanie w literaturze zachodniego chrześcijaństwa od I do IV wieku*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 1999, s. 15–25; R. Pankiewicz, *Rodzina i wychowanie w Palestynie rzymskiej w świetle tradycji biblijnej i późnojudajstycznej*, „Zeszyty Naukowe WSPB” 18/1992, s. 80–81; M.C. Paczkowski, *Rodzina chrześcijańska w okresie późnego antyku (II–III wiek)*, „Teologia i Człowiek” 16/2010, s. 70; S. Strękowski, *Odpowiedzialność rodziców chrześcijańskich za moralno-religijne wychowywanie dzieci w I-II wieku*, „Civitas et Lex” 4/2016, s. 55–66.

List Barnaby, 19, 5, w: *Pierwszi świadkowie. Pisma Ojców Apostołskich*, opr. M. Starowieyski, Wydawnictwo M, Kraków 1998, s. 197; M. Kosznicki, *Kształcenie i wychowanie w literaturze zachodniego chrześcijaństwa od I do IV wieku*, dz. cyt., s. 15–25; S.I. Możdżeń, *Zarys historii wychowania. Cz. I do 1795 roku*, Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, Kielce 1999, s. 108.

234 Por. S. Longosz, *Rodzina wczesnochrześcijańska i jej zadania w nauczaniu św. Bazylego Wielkiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne KUL” 4/1981, s. 152–155.

syna lub córki twojej, lecz już od dzieciństwa ucz ich bojaźni Bożej²³⁵. Oznacza to, że do obowiązku rodziców należy zaangażowanie w proces wychowawczy swoich dzieci. Rodzice-wychowawcy zobowiązani są do czuwania, stałości oraz podtrzymywania dyscypliny, które dotyczą sfery wychowania religijnego, skoncentrowanej na biblijnym wyrażeniu bojaźni Bożej²³⁶.

Tak formułowany cel wychowawczy pojawia się we wszystkich pismach Ojców Apostolskich oraz w wielu późniejszych dokumentach. Podobne treści odnaleźć można w Liście Barnaby 19,5, który pisze: „Nie cofaj ręki twojej znad głowy twego syna czy twojej córki, lecz od dzieciństwa ucz ich bojaźni Bożej²³⁷”, co potwierdza, że Ojcowie Apostolscy byli świadomi znaczenia wychowania moralnego i religijnego, zachęcali rodziców do skupiania się na wychowywaniu własnych dzieci, co owocuje ochroną ich moralności²³⁸. Ze względu na osobę Jezusa Chrystusa, który jest główną osobą w dziele zbawienia i wszyscy wierni są wezwani do naśladowania Go, naturalne jest, że wychowanie dzieci przebiega „w Chrystusie²³⁹. Traktowanie dzieci w rodzinie z miłością jest okazywaniem miłości Bogu, o czym mówi sam Jezus Chrystus: „Kto przyjmuje jedno z tych dzieci w imię moje, Mnie przyjmuje; a kto Mnie przyjmuje, nie przyjmuje Mnie, lecz Tego, który Mnie posłał²⁴⁰. Zgodnie z Listem do Koryntian św. Klemensa Rzymskiego, dzieci tak

235 *Nauka Dwunastu Apostołów* 4,9, w: *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy. Ojcowie Apostolscy*, tłum. A. Świderkówna, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1990, s. 34.

236 Zob. M. Kosznicki, *Kształcenie i wychowanie w literaturze zachodniego chrześcijaństwa od I do IV wieku*, dz. cyt., s. 15–25; R. Pankiewicz, *Rodzina i wychowanie w Palestynie rzymskiej w świetle tradycji biblijnej i późnojudaistycznej*, dz. cyt., s. 80–81; M.C. Paczkowski, *Rodzina chrześcijańska w okresie późnego antyku (II–III wiek)*, dz. cyt., s. 70; S. Strękowski, *Odpowiedzialność rodziców chrześcijańskich za moralno-religijne wychowywanie dzieci w I-II wieku*, dz. cyt., s. 55–66.

237 List Barnaby, 19, 5, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, opr. M. Starowieyski, Wydawnictwo M, Kraków 1998, s. 197; M. Kosznicki, *Kształcenie i wychowanie w literaturze zachodniego chrześcijaństwa od I do IV wieku*, dz. cyt., s. 15–25.

238 S.I. Moździeń, *Zarys historii wychowania. Cz. I do 1795 roku*, Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, Kielce 1999, s. 108.

239 Por. S. Strękowski, *Odpowiedzialność rodziców chrześcijańskich za moralno-religijne wychowywanie dzieci w I-II wieku*, dz. cyt., s. 63.

240 Mk 9,36–37.

jak rodzice powinni uczestniczyć w wychowaniu chrześcijańskim, które oznacza po prostu praktykowanie zasad ewangelicznych²⁴¹. Udział dzieci w wychowaniu oznacza świadomą i dobrowolną współpracę z rodzicami w tym ważnym procesie. Św. Klemens zwraca uwagę, na jakie wartości należy szczególnie dbać w podejmowanych działaniach wychowawczych. Dzieci mają uczyć się pokory i posłuszeństwa wobec Boga, rodziców i opiekunów, czystej miłości oraz bojaźni Bożej. Stanowi to pewnego rodzaju wskazanie do praktykowania duszpasterstwa rodzin, szczególnie w sferze wychowania religijnego dzieci. Aspekt troski o formację duchową i moralną był mocno uwypuklany w najstarszych pismach chrześcijańskich, bowiem już Ojcowie Kościoła dostrzegali niebezpieczeństwo bałwochwalstwa, którego przeciwdziałaniem było nakłanianie rodziców do poczucia odpowiedzialności za wychowanie domowe i dawanie osobistego przykładu dzieciom²⁴².

Wzorowany na „Didache” dokument z III wieku, zwany „Didaskalia”, wskazuje, jak należy godnie i właściwie wychowywać potomstwo, by uchronić je przed niebezpieczeństwem odejścia z właściwej drogi²⁴³. Wychowanie moralne uznaje się za cel nadrzędny wszelkich wysiłków rodziców:

Uczcie waszych synów odpowiednich rzemiosł, pożytecznych dla pobożności, aby z powodu beczynności nie służyli rozpucie, aby z braku pouczenia ze strony rodziców nie podejmowali niegodziwych zajęć jak poganie. Nie oszczędzajcie im w upominaniu, karceniu i pouczaniu, bo karcąc, nie zabijacie ich, lecz raczej przywracacie do życia, bo tak pouczył nas Pan nasz w Księdze Mądrości: „ćwicz syna swego, bo tak jest dla niego nadzieja, jeśli ćwiczysz go różgą, duszę jego wybawisz z otchłani” (Prz 23, 14)²⁴⁴.

241 Klemens Rzymski, *List do Koryntian*, 21, 3,9, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, opr. M. Starowieyski, Wydawnictwo M, Kraków 1998, s. 61.

242 *Nauka Dwunastu Apostołów* 4,9, w: *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy. Ojcowie Apostolscy*, tłum. A. Świderkówna, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1990, s. 35; S. Strękowski, *Odpowiedzialność rodziców chrześcijańskich za moralno-religijne wychowywanie dzieci w I-II wieku*, dz. cyt., s. 64.

243 Por. S. Strękowski, *Odpowiedzialność rodziców chrześcijańskich za moralno-religijne wychowywanie dzieci w I-II wieku*, dz. cyt., s. 65–66.

244 Didascalia IV, 11; Cyt. za: W. Myszor, *Chrześcijaństwo w cesarstwie rzymskim II i III wieku. Wybrane zagadnienia życia społecznego*, Księgarnia Św. Jacka, Katowice 2005, s. 217.

Ten rys wychowania chrześcijańskiego potwierdza, że rodzice poprzez wychowanie moralno-religijne powinni przygotować dzieci do praktycznego życia w społeczności, utrzymując właściwe relacje z członkami rodziny. Różga, o której pisze autor, nie ma związku z karami cielesnymi, ale oznacza Słowo Jezusa Chrystusa, którym należy ćwiczyć wychowanków. Autor dokumentu podkreśla, że za wychowanie sprzeczne z Ewangelią rodzice odpowiedzą przed samym Bogiem²⁴⁵. Z perspektywy czasu warto podkreślić, że obecnie działania te są równie aktualne co na początku chrześcijaństwa, a rodzina – rodzice, dziadkowie i bliscy – jest pierwszą wspólnotą zakorzeniającą wartości chrześcijańskie w dzieciach.

Rodzina w Kościele pierwotnym była miejscem przekazywania prawd wiary, a także szczególną płaszczyzną wprowadzającą w życie liturgiczne Kościoła i kształtowania postawy apostołskiej. Idąc śladami samego Jezusa Chrystusa, to właśnie rodzina jest pierwszym miejscem wychowania chrześcijańskiego. Syn Boży wzrastał w Nazarecie w zaciszu środowiska domowego, wśród codziennych zajęć, modlitwy. Jego rodzina przyjęła i strzegła Go z miłością, wprowadzała w życie w posłuszeństwie wobec tradycji religijnej i towarzyszyła Mu aż do osiągnięcia dojrzałości i rozpoczęcia publicznej działalności. W rodzinie „Jezus czynił postępy w mądrości, w latach i łasce u Boga i u ludzi”²⁴⁶. Świadczy to o konieczności żywego zaangażowania rodziny w życie religijne zarówno w niej samej, jak i w jej otoczeniu²⁴⁷.

3.2. KONTEKSTY SPOŁECZNO-HISTORYCZNE KOŚCIOŁA PO WIELKIEJ SCHIZMIE

W przedstawieniu podłoża rozłamu chrześcijaństwa na wschodnie i zachodnie oraz jego konsekwencji dla rozwoju oddzielnych Kościołów konieczne jest cofnięcie się do IV wieku, kiedy istniejące już wcześniej różnice zaczęły się pogłębiać. Przybrały one szczególnie na sile, gdy w 330 roku Konstantyn

245 S. Strękowski, *Odpowiedzialność rodziców chrześcijańskich za moralno-religijne wychowanie dzieci w I-II wieku*, dz. cyt., s. 66.

246 Łk 2,52.

247 P. Poręba, *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”*, w: *Wychowanie w rodzinie*, red. F. Adamski. Wydawnictwo WAM, Kraków 1991, s. 94.

Wielki przeniósł stolicę cesarstwa do Konstantynopola. Dotychczas znajdowała się ona w Rzymie, gdzie przebywał zarówno cesarz, przywódca polityczny, jak również papież, przywódca religijny. Gdy głównym ośrodkiem władzy państwowej stał się Konstantynopol, to automatycznie tamtejszy biskup nabrał większego znaczenia. Na mocy uchwał Soboru Konstantynopolańskiego I i Soboru Chalcedońskiego Konstantynopol podniesiono do rangi patriarchatu oraz poszerzono uprawnienia jurysdykcyjne jako drugiemu patriarchatowi po Rzymie. Mimo sprzeciwów ze strony papieża, patriarcha Konstantynopola z biegiem czasu stawał się coraz bardziej niezależny od Stolicy Apostolskiej²⁴⁸. Na Soborze w Chalcedonie przyznano arcybiskupom Konstantynopola tytuł patriarchy z uwagi na to, iż mieli siedzibę w stolicy cesarstwa rzymskiego. Gdy już biskup Konstantynopola został wyniesiony do godności patriarchy, zaczął otwarcie rywalizować z dawnymi patriarchami oraz uszczuplać ich prawa i przywileje. Rzym stanął w opozycji do patriarchów wschodnich uznając, że ich działania są niebezpieczne dla wiary, gdyż jak dotąd właśnie patriarchowie konstantynopolikańscy bywali twórcami albo zwolennikami różnych herezji. Do czasów Foncjusza na kartach historii zapisało się co najmniej siedem schizm przejściowych, skutkiem czego przez ponad 219 lat Kościół Wschodni trwał w niezgodności z Rzymem²⁴⁹. Rzymscy papieże obawiali się oderwania prymatu biskupa rzymskiego nad całym Kościołem Powszechnym.

Rywalizacja między biskupami Rzymu i Konstantynopola o przewodnictwo religijne to niejedyna przyczyna rozpoczynającego się rozłamu. Między Kościołem wschodnim i zachodnim pogłębiały się coraz większe różnice kulturowe, doktrynalne i liturgiczne. Sobory Efeski oraz Chalcedoński doprowadziły do sporów dogmatycznych związanych z właściwym rozumieniem istoty osoby Jezusa Chrystusa²⁵⁰. Brak przyjęcia uchwał tych soborów, często spowodowany terytorialną

248 Por. W.H. Carroll, *Historia chrześcijaństwa*, t. 2: *Budowanie chrześcijaństwa*, Wydawnictwo Wektory, Wrocław 2010, s. 111–138.

249 M. Szegda, *Nowe spojrzenie na katolicko-prawosławny rozłam*, „Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny” 5/1962, s. 325–327; Por. A. Isćak, *Dohmatyka nezjedynenocho Schodu*, Lwów 1936, s. 30.

250 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jednoźci z Rzymem*, dz. cyt., s. 7–8.

izolacją, doprowadził do jeszcze większej izolacji eklezjologicznej²⁵¹. Ta rozbieżność między Wschodem a Zachodem sięgała częściowo korzeniami czasów przedchrześcijańskich. W starożytności Rzymianie i Grecy świadomi byli napięć we wzajemnych relacjach. Rzymianie odczuwali swoją niższość wobec greckich filozofów przy rozstrzygnięciu kwestii etycznych, natomiast znacznie przewyższali Greków w dziedzinie prawa, w sztuce wojennej oraz w sprawowaniu rządów²⁵².

Rozdźwięk był także językowy: w Bizancjum posługiwano się greką, a w Rzymie łaciną. W odmienny sposób uprawiano teologię – zachodni myśliciele rozumowali w praktyczny, konkretny sposób, w przeciwieństwie do wschodnich teologów, preferujących bardziej ogólne, abstrakcyjne pojmowanie wszechświata. Rzymscy chrześcijanie używali podczas Eucharystii chleba niekwaszonego, natomiast Grecy zwykłego. Odmiennie było także podejście do celibatu, który obowiązuje tylko u łacinników²⁵³. Niezgodności te obejmowały zarówno płaszczyznę elementarnych założeń wiary, jak również bardziej wnikliwych detali.

Wielowiekowy proces oddalania się od siebie Kościołów zachodniego i wschodniego doprowadził w 1054 roku do Schizmy, czyli podziału na Kościół prawosławny i Kościół katolicki. Oczywiście Kościół rzymskokatolicki i Kościoły prawosławne mają własne interpretacje zerwania wzajemnych więzi, o których świadczy subiektywne nazewnictwo: jedni mówią o „Schizmie wschodniej”²⁵⁴, drudzy o „Schizmie zachodniej”. W świetle eklezjologicznym proponuje się określenie „Wielka Schizma”²⁵⁵. Wcześniej doszło

251 Wyróżniono wówczas tzw. Kościoły niechalcedońskie, czy przedchalcedońskie, które aż do drugiej połowy XX wieku nazywano monofizycznymi. Obecnie noszą one nazwy: wczesnochrześcijańskie Kościoły orientalne, starożytne Kościoły orientalne, Kościoły starochrześcijańskie, wczesnochrześcijańskie Kościoły wschodnie, orientalne Kościoły ortodoksyjne (w skrócie: Kościoły orientalne). Por. P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 7–8.

252 H. Chadwick, *Historia rozłamu Kościołów Wschodniego i Zachodniego. Od Czasów Apostolskich do Soboru Florenckiego*, dz. cyt., s. 22–24.

253 Por. M. Pastuszko, *Obrzędy i ceremonie sprawowania Eucharystii (kanony)*, „Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny” 36/1993, s. 69–130.

254 Zob. I. Baran, *Schizma wschodnia*, <https://korczyzna.przemyska.pl/schizma-wschodnia/>, dostęp: 20.06.2021.

255 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, Redakcja Wydawnictwa Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2008, s. 8.

do dwóch tzw. schizm przejściowych: schizmy Akacjusza (484–519) oraz schizmy focjańskiej (861–867). Przyczyną pierwszej była niechęć chrześcijan z Cesarstwa Bizantyjskiego do przyjęcia kanonów Soboru Chalcedońskiego. Natomiast schizmę focjańską zapoczątkował Focjusz, patriarcha Konstantynopola, przez papieża Mikołaja I uznany za niegodnego objętego stanowiska (według papieża był to wybór niezgodny z prawem). Focjusz został wyniesiony na ten urząd jako osoba świecka, a taka praktyka na Zachodzie była nieznaną. Patriarcha mimo to nie zamierzał zrezygnować, ponadto wysunął oskarżenia wobec Kościoła zachodniego o popełnianie błędów doktrynalnych, m.in. dodanie słowa *Filioque* (łac. „i Syna”) do wyznania wiary, zachowywanie postu w soboty, obowiązkowy celibat dla osób duchownych.

Obecnie uznaje się, że istotną rolę w tym podziale Kościoła odegrały nie tyle kwestie doktrynalne co czynniki pozateologiczne, czyli próby dominacji jednych środowisk państwowych i kościelnych nad drugimi, rywalizacja cesarza z papieżem, ich wzajemna niechęć i nieustępliwość, zanik bliższych kontaktów między biskupami z powodów ukształtowania politycznego i narodowościowego oraz niemożność wzajemnego zrozumienia, wynikająca z posługiwania się odmiennymi językami²⁵⁶. Wprawdzie nie można pominąć pewnych problemów prawnoprawnych, doktrynalnych i dotyczących samej struktury Kościoła, jednak na dalszych losach chrześcijaństwa zaważył przede wszystkim prywatny spór między dwoma hierarchami. Wyznaczona data (rok 1054) pozostaje symboliczna, gdyż prawosławie było już wtedy ukształtowane jako odrębne wyznanie zarówno pod względem doktrynalnym, kulturowym, jak i organizacyjnym.

Współczesny profesor prawa kościelnego H. Aliwizatos uznaje, że dzisiejsze różnice między Kościołami katolickim i prawosławnym nie powstały po rozłamie, ale istniały na długo przed nim, jednak dotąd oba Kościoły koegzystowały w zjednoczonej atmosferze pokojowej²⁵⁷. Kościół Wschodni nie kwestionował wzrostu autorytetu papieskiego na Zachodzie, a papież nie ingerował w wewnętrzne sprawy Wschodu. Rozłam doszedł do skutku ze względów ambicjonalnych - badacz potwierdza tezę, że rywalizacja o władzę doprowadziła do podziału Kościoła.

256 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 8.

257 H. Alivisatos, *The Proposed Ecumenical Council and Reunion*, „*Ecumenical Review*” 1/1959, s. 22.

Do dziś autorzy prawosławni jako przyczynę rozłamu często podają „dogmatyczno-kanoniczne odchylenie Kościoła Zachodniego od wiary Kościoła Powszechnego”²⁵⁸. Rzeczywiście istnieją pewne różnice obrzędowo-dyscyplinarne między Wschodem i Zachodem, choć niektóre z nich są tylko pozorne.

Inna sprawa dzieląca poglądy wyznawców Kościoła wschodniego i zachodniego wiąże się z ekskomuniką rzuconą przez legatów papieskich na patriarchę Cerulariusza. Niektórzy autorzy prawosławni przypisują tę ekskomunikę papieżowi, uznając ją za akt schizmy Kościoła Łacińskiego, który oderwał się od Kościoła Powszechnego. W ich rozumieniu to nie Kościół wschodni, ale właśnie Kościół Katolicki jest schizmatyckim i od XI wieku pozostaje w odszczępiństwie²⁵⁹. Odmienne postrzeganie podziału wynika z perspektywy swojego wyznania, uznając jego dominację i pierwszeństwo nad pozostałymi.

Podział na katolicyzm i prawosławie ostatecznie przypieczętowały wyprawy krzyżowe, które stanowiły otwarty konflikt między dwoma Kościołami, nazywającymi się wzajemnie heretyckimi. Mimo późniejszych prób zjednoczenia podzielonego chrześcijaństwa (m.in. podczas Unii Lionńskiej w 1274 roku, Unii Florenckiej w 1439 roku, Unii Brzeskiej w Polsce w 1596 roku), dotąd nie doszło do całkowitego połączenia rozerwanych więzi z 1054 roku. Symboliczne wydarzenie odbyło się 7 grudnia 1965 roku w czasie Soboru Watykańskiego II, gdy odwołano nałożone tysiąc lat wcześniej wzajemne ekskomuniki. W tym pojednaniu Kościół rzymskokatolicki reprezentował papież Paweł VI, a Kościół prawosławny – patriarcha Atenagoras, zapoczątkowując dialog katolicko-prawosławny²⁶⁰. Kolejne lata przynosiły i do dziś niosą owoce zbliżonej relacji siostrzanych Kościołów²⁶¹.

258 M. Szegda, *Nowe spojrzenie na katolicko-prawosławny rozłam*, dz. cyt., s. 228.

259 Tamże, s. 240.

260 K. Pilarczyk, *Katolicko-Pravosławny dialog ekumeniczny w ostatnim pięćdziesięcioleciu (1964–2014)*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych. Kwartalnik” 4/2015, s. 189–202.

261 Zob. Ł. Donaj, *Jan Paweł II i Benedykt XVI a dialog katolicko-prawosławny. Przyczynek do dyskusji*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 4/2010, s. 61–84; W. Hryniewicz, *Kościół siostrzane. Dialog katolicko-prawosławny 1980–1991*, Warszawa 1993; A. Kaim, *Dialog Kościołów siostrzanych w perspektywie wspólnego soboru*, „Roczniki Teologiczne” 7/2006–2007, s. 53–54; *Nota Kongregacji Nauki Wiary nt. pojęcia „Kościół siostrzane”*, http://www.doctrinafidei.va/documents/rc_con_cfaith_doc_20000630_chiesesorelle_

Kościoły Bizantyjski i Katolicki rozwijały odmienne zwyczaje i praktyki, które tworzyły się w wyniku rozbudowy obu odłamów. Sam Focjusz w pismach tłumaczył, że „różnice w obrzędach, modlitwach, postach lub karności kościelnej nie sprzeciwiają się jedności w wierze”²⁶². Biskupstwo zebrane na IV Konstantynopolitańskim Soborze (w 869 roku) także rozumiało narastające różnice tradycji międzykościelnych, o czym świadczą słowa: „w każdym Kościele są miejscowe zwyczaje, pozostałe z dawnych czasów – widzimy je w Kościele Rzymskim, Bizantyńskim jak i w innych patriarchatach wschodnich”²⁶³.

Spadkobiercą Kościoła Bizantyjskiego jest Cerkiew prawosławna, która stanowi najliczniejszą grupę wśród Kościołów wschodnich²⁶⁴. Termin prawosławie pochodzi od greckiego słowa „orthodoxia”, oznaczającego wyznawanie prawdziwej wiary oraz właściwe oddawanie chwały²⁶⁵. W wyniku potępienia herezji ikonoklastów (obrazoburców) na Soborze Nicejskim II (w 787 roku) oraz po ustanowieniu święta Triumfu Ortodoksji (w 842 roku) sama nazwa „orthodoxia” przyjęła się szeroko na Wschodzie. Później dzięki misjom braci Cyryla i Metodego wśród Słowian w IX wieku ten grecki termin przetłumaczono na język cerkiewnosłowiański jako „prawosławije”, które także oznacza liturgiczny wymiar wiary i właściwe oddawanie czci Bogu²⁶⁶. Doktryna prawosławia opiera się na Piśmie Świętym oraz Świętej Tradycji, za którą uznaje

en.html, dostęp: 29.08.2020; *Wspólna deklaracja papieża Franciszka I patriarchy ekumenicznego Bartłomieja I*, http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x78937/wspolna-deklaracja-franciszka-i-bartlomieja, dostęp: 11.09.2020; *Wspólna deklaracja papieża Pawła VI I Atenagorasa patriarchy Konstantynopola odczytana na ostatniej sesji publicznej Soboru Powszechnego przez J.E. Jana Willebrandsa*, „Posoborowe Prawodawstwo Kościelne” 1968, z. 3; *Z historii dialogu miłości Rzym – Konstantynopol 1958–1978. Dokumentacja*, w: *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1984.

262 S. Sabol, *Katolictwo i pravoslavije*, New York 1955, s. 293; Por. M. Szegda, *Nowe spojrzenie na katolicko-prawosławny rozłam*, dz. cyt., s. 228.

263 M. Ilarion, *Podil jedynoji Chrystovoji Cerkvy i persi sproby pojednannja*, Winnipeg 1952, s. 213–214.

264 J.J. Pawłowicz, *Implikacje moralne teologii wspólnoty małżeńsko-rodzinnej w nauczaniu Cerkwi prawosławnej i Kościoła rzymskokatolickiego. Studium porównawcze*, Mała Poligrafia WSD Redemptorystów, Tuchów 2011, s. 48.

265 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 8.

266 Por. J.S. Gajek, *Prawosławie*, w: *Chrześcijaństwo wśród religii*, red. M. Bałka, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1990, s. 171–178.

uchwały siedmiu pierwszych soborów oraz pisma Ojców Kościoła. Kościół prawosławny przyjmuje credo nicejsko-konstantynopolińskie, natomiast odrzuca wprowadzoną w Kościele katolickim formułę *Filioque*, uznając, że Duch Święty pochodzi od Ojca, a nie od Ojca i Syna²⁶⁷. Cerkiew prawosławna nie uznaje dogmatów o Niepokalanym Poczęciu i Wniebowzięciu Najświętszej Marii Panny, głosząc, że Maryja zasnęła, a na trzeci dzień została wzięta do nieba z duszą i ciałem (tzw. Zaśnięcie Bogurodzicy). Odrzucona jest również nieomyślność papieska w sprawach wiary i moralności oraz sam prymat biskupa Rzymu w chrześcijaństwie. Prawosławie, głosząc wiarę w jeden, powszechny Kościół, przeciwstawia się idei centralnej władzy kościelnej, nadając patriarchatowi w Konstantynopolu prymat honorowy.

Jak zaznacza prawosławny teolog Paul Evdokimov, prawosławie przejawia najmniej normatywną formę chrześcijaństwa i najmniej podatną na wyrażenia w pojęciach. Może się wydać archaiczna, ponieważ utrzymuje stały kształt bliski źródłom pochodzenia palestyńskiego, czyli Ewangeliom. Duchowość prawosławia oraz jego kult, modlitwy i całokształt wiary sięgają „przodków Chrystusa”: św. Symeona, św. Anny, św. Józefa, św. Jana Chrzciciela, apostołów i pierwszego pokolenia chrześcijan. Można więc stwierdzić, że prawosławie utrzymuje najbardziej pierwotne chrześcijaństwo, a jego zarodek, co prawda wzbogacony życiem wielu pokoleń, zawsze odnosi się do jedynego korzenia, tkwiącego w „duchowo płodnej glebie Palestyny”²⁶⁸. Kościół prawosławny jest wierny pierwotnej Tradycji, gdyż „w ten sposób wierzyli apostołowie i Ojcowie”²⁶⁹.

Wierni z dumą zaznaczają, że z woli Opatrzności prawosławie nie przeżyło wewnętrznych rozłamów, nie dotyczyły go kwestie reformacji i kontrreformacji. Żadne wojny religijne ani polemiki nie wpłynęły na kształt jego struktury, duchowości, modlitwy i świadomości dogmatycznej Kościoła, które są niezmiennie od czasów siódmego soboru powszechnego z 787 roku.

Kościół wschodni stale postrzega siebie jako Kościół tradycji, Kościół Ojców. W powoływaniu się na nich nie chodzi o uzasadnianie dokumentalne swoich doktryn, ale o wymiar mistyczny – ojcowie są wyrazicielami

267 Por. P. Evdokimov, *Prawosławie*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2003, s. 145–149.

268 Tamże, s. 11.

269 Tamże.

tajemnicy, która jest tajemnicą objawiania i udzielania się Boga²⁷⁰. Jak mówi ikonofil i patriarcha Konstantynopola Nicefor I, „wszystko, co dzieje się w Kościele, jest tradycją (...) włącznie z Ewangelią, ponieważ Jezus Chrystus niczego nie napisał, złożył natomiast swoje słowo w duszach”²⁷¹. Prawosławie samo się określa także jako Kościół Chrystusa na ziemi. Nie jako instytucja, ale nowe życie z Chrystusem i w Chrystusie, życie kierowane przez Ducha Świętego. Kościół chroni pełnię prawdziwej wiary i prawdziwej nauki oraz przekazuje je z pokolenia na pokolenie jako swą Tradycję. Tradycja Święta jest ogólną formą zachowania nauki różnymi sposobami. Nie jest to jednak „katalog naukowy” ani „martwy” depozyt wiary, ale prawdziwe żywa moc. Przemijają kolejne pokolenia, zmieniają się warunki historyczne, a Kościół pozostaje niezmienny²⁷². Jedność i nierozdzielność Tradycji naznaczają samotożsamość Kościoła we wszystkich czasach. Mimo tak zróżnicowanych realiów między epoką pierwszych chrześcijan a stanem obecnym, Kościół prawosławny pozostał wiążący jednością życia wspólnoty Apostoła Pawła z obecnymi Kościołami lokalnymi. To, co Kościół przekazuje, nie jest wiadomością historyczną, ale żywym słowem, zawsze aktualnym: sam Bóg przemawia do ludzi wszystkich epok.

W ogólnej zasadzie Tradycji chodzi o to, że każdy poszczególny członek Kościoła poprzez swoje życie i świadomość powinien zmierzać do kościelnej jedności Tradycji i zgodnie z nią kontrolować siebie, być nosicielem żywej Tradycji i ogniwem, które jest nieodłącznie zjednoczone z całym łańcuchem historii.

Sama Tradycja jest rozumiana wielopłaszczyznowo. Przybiera formę ustną, spisaną i wyrażoną w sztuce, a jej źródłem jest Pismo Święte. Bułgakow zaznacza, że porównywanie Pisma Świętego ze Świętą Tradycją i próby ich hierarchizacji są niepotrzebne. Zarówno Pismo jak i Tradycja należą do jednego życia Kościoła, kierowanego przez Ducha świętego, który był natchnieniem dla pisarzy ksiąg świętych i który objawił się w tradycji kościelnej²⁷³. Należy więc rozumieć je w jedności. Podstawowymi elementami Tradycji są

270 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 175.

271 Nicefor I, *Antirrhreticus*, III, 7 (przeciw Konstantynowi V Kopronimowi), PG 100, 385 CD.

272 S. Bułgakow, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, Formica, Warszawa 1992, s. 22.

273 Tamże, s. 23.

posiewy medytacji Ojców Kościoła, hymnografia liturgiczna, ikona, świadomość dogmatyczna i kanoniczna, tworząc dynamiczną, żywą sferę odbicia słowa, ściśle złączonego ze Słowem²⁷⁴. Sięgając do przejrzystych źródeł Tradycji, można przyswajać wielkie doświadczenie Kościoła i rozwijać w sobie „instynkt ortodoksji”. Paul Evdokimov, powołując się na św. Ireneusza, wielkiego teologa Tradycji, mówi z kolei o prymacie Pisma Świętego, które samo nieustannie odsyła wierzących do Tradycji jako żywej sfery, w której należy go rozumieć.

W 518 roku ustanowiono w Bizancjum święto na cześć Soboru Chalcedońskiego, a pod koniec VIII wieku – Soboru Nicejskiego²⁷⁵. W 843 roku powstało Święto Triumfu Ortodoksji, obchodzone w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu, podczas którego anatematyzuje się „heretyków” począwszy od Orygenesesa, przez Jana Italosa, Barłama z Kalabrii do Grzegorza Akyndyna, co symbolizuje pokonanie herezji ikonoklazmu²⁷⁶. Ortodoksja oznacza przewyciężenie błędów ikonoklastów i zachowanie tradycji. Zwycięstwo prawosławia rozumiane jest jako definitywny triumf prawdziwej wiary. Kościół silny decyzjami siedmiu soborów ekumenicznych posiada pełnię poznania ortodoksyjnej wiary; nie można do niej niczego dodać ani odjąć bez zakłócenia jej doskonałości i harmonii²⁷⁷. Charakterystycznym dziełem dla średniowiecznej dogmatyki prawosławnej jest „Panoplia Dogmatica” Etymiusza Zigabena, składające się z logicznie ułożonych tekstów ojców Kościoła, stanowiących „najpewniejsze mury obronne, chroniące przed błędami”²⁷⁸.

Obok prawdziwie Świętej Tradycji istnieją bardziej lub mniej ludzkie tradycje²⁷⁹. Kościół prawosławny przedstawia się co prawda jako absolutnie nie-

274 P. Evdokimov, *Prawosławie*, dz. cyt., s. 200–208.

275 Zob. S. Salaville, *La fete du concile de Chalcedoine dans le rite byzantin*, w: *Das Konzil von Chalkedon: Geschichte und Gegenwart. Im Auftrage der Theologischen Fakultät*, t. 2, red. A. Grillmeier, H. Bacht, S.J. Band. Entscheidung um Chalkedon, Wurzburg 1953, s. 677–695; C. Korolevski, *Les souvenirs du concile de Nicee dans les Eglises byzantines*, „Stoudion” 2/1925, s. 70–77.

276 Zob. Święto Triumfu Ortodoksji, <http://orthodox.fm/swieto-triumfu-ortodoksji/>, dostęp: 15.06.2021

277 Por. A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin. Le dossier archéologique*, „Syria. Archéologie, Art et Histoire” 3–4/1959, s. 315–320.

278 Y. Congar, *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, dz. cyt. s. 177.

279 P. Evdokimov, *Prawosławie*, dz. cyt., s. 211.

zmienny, chcąc wykluczyć wszelkie „nowinki” często zarzucane łacinnikom. Jednakże Prawosławie także zna i przyjęło pewne rozporządzenia dyscyplinarne, a nawet dopuściło pewien rozwój doktrynalny (np. palamizm²⁸⁰).

Pierwsze, szczegółowe definicje Tradycji w Kościele prawosławnym prezentuje Katechizm metropolity Filareta, którego pełen tytuł brzmi „Prostrannyj Hristianskij Katehizis Pravoslavnoj Kafoličeskoj Vostočnoj Cerkwi”²⁸¹. Katechizm ten zaliczony jest do „ksiąg symbolicznych”²⁸², ale obecnie, ponad 190 lat od czasu pierwszej redakcji, dochodzi do rozdźwięku między jego treściami a współczesną teologią prawosławną²⁸³. Podstawą różnic jest niezgodność w kwestii wzajemnych relacji między Pismem Świętym a Świętą Tradycją²⁸⁴. Katechizmowa definicja głosi, że „pod pojęciem Świętej Tradycji rozumie się to, co prawdziwi wierzący i oddający cześć Bogu słowem i myślą przekazują jeden drugiemu, przodkowie – potomkom: doktryny wiary i prawa Boże, sakramenty i święte obrzędy”²⁸⁵. W odniesieniu do tych słów św. Filaret Moskiewski konstatuje, że Święta Tradycja „to nie tylko widoczne i słowne przekazywanie nauczania, zasad, postanowień soborów, obrzędów, ale także niewidzialne, lecz skuteczne przekazywanie łaski uświęcenia”²⁸⁶.

280 Zob. H. Paprocki, *Zarys prawosławnej nauki o Duchu Świętym*, „Elpis” 14/2014, s. 11–39, <https://elpis.uwb.edu.pl/index.php/Elpis/article/view/80>, dostęp: 15.06.2021, s. 20–21; L. Muller, *Die Bedeutung der Tradition in der orthodoxen Theologie und Kirche*, w: *Kirche und Kosmos. Orthodoxes und Evangelisches Christentum*, Evangelische Kirche in Deutschland. Kirchliches Aussenamt. Luther-Verlag, Witten 1950, s. 90–95.

281 Mitropolit Filaret (Drozdov), *Prostrannyj Hristianskij Katehizis Pravoslavnoj Kafoličeskoj Vostočnoj Cerkwi*, Moskwa 1908; Zob. A.E. Cieśla, *Współczesne rozumienie Tradycji w teologii prawosławnej a Katechizm metropolity Filareta*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 15/2006, s. 225.

282 <http://www.patriarchia.ru/db/text/9874.html>, dostęp: 20.03.2021.

283 A.E. Cieśla, *Współczesne rozumienie Tradycji w teologii prawosławnej a Katechizm metropolity Filareta*, dz. cyt., s. 225.

284 Zob. *Bóg Żywy. Katechizm Kościoła Prawosławnego*, 24. Wydawnictwo Kairos i Wydawnictwo WAM, Kraków 2001; Por. A.E. Cieśla, *Współczesne rozumienie Tradycji w teologii prawosławnej a Katechizm metropolity Filareta*, dz. cyt., s. 229.

285 Metropolita Filaret, *Katechizm Cerkwi Prawosławnej*. Wydawnictwo Bratczyk, Hajnówka 2001.

286 Zob. A.E. Cieśla, *Współczesne rozumienie Tradycji a Katechizm metropolity Filareta*, dz. cyt., s. 228.

Biskup Maximos wyróżnił w tradycji prawosławnej trzy poziomy przekazu. Pierwszy to przekaz nauki objawionej oraz określonych pomników, w których jest zawarta ta doktryna. Drugi poziom to przekaz doświadczenia życia duchowego, przejawiający się jako życie zgodne z objawioną nauką. Trzecim poziomem jest przekaz łaski uświęcenia, realizowany głównie przez sakramenty. Wobec tego tradycja nie stanowi jedynie zbioru dokumentów pisanych, ale jest również przekazywaniem życia i doświadczeń całego Kościoła, które są ożywiane łaską Ducha Świętego²⁸⁷. Słowianofilskie²⁸⁸ rozumienie tradycji polega na stosowaniu słowianofilskiej eklezjologii, której naczelną ideą jest zasada „sobornosti”²⁸⁹. Ściśle mówiąc, oznacza ona komunie w organizmie zarówno jednym jak i wieloosobowym, którego natura jest duchowa i jednocząca, odpowiada czystej komunii osób dawanej przez Ducha Bożego. Jedność sprawowana jest nie przez podporządkowanie się normującej władzy, ale poprzez komunie jednych w łasce drugich. Istotą jest wzajemne zrozumienie, szacunek i wspólne wzrastanie „in Christo”, dane każdemu z członków Kościoła.

W czasach nowożytnych i współczesnych teologowie prawosławni, szczególnie rosyjscy, prezentują szerokie i dynamiczne rozumienie pojęcia tradycji²⁹⁰, które łączy w sobie aspekt historyczności, doświadczenia duchowego oraz dogmatycznej świadomości Kościoła. Congar dostrzega

287 Bp. Maximos (Aghiorgoussis), *Wiara Kościoła*, w: *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski. Wydawnictwo Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej, Lublin 2009, s. 29; Por. A.E. Cieśla, *Współczesne rozumienie Tradycji w teologii prawosławnej a Katechizm metropolity Filareta*, dz. cyt., s. 229.

288 Filozofia słowianofilstwa opiera się na scalonych w jedno wątków narodowego i religijnego. Zob. Z. Kijas, *Zasada „sobornosti” w teologii i życiu Wschodu prawosławnego*, „Studia Theologica Varsaviensia” 33/1995, s. 32; A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiana rosyjskiego słowianofilstwa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964.

289 Z. Kijas, *Zasada „sobornosti” w teologii i życiu Wschodu prawosławnego*, dz. cyt., s. 31–45.

290 Zob. A.S. Chomiakow, *L’Eglise latine et le protestantisme au point de vue de l’Eglise d’Orient*, Xenja, Lausanne–Vevey 1872; S. Bułgakow, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, dz. cyt.; G. Fłorowski, *La Bible et l’Eglise*, „Dieu Vivant” 21/1952, s. 95–105; D. Slijepcevic, *Die heilige Schrift und die heilige Tradition nach dem Standpunkt der orthodoxen Kirche*, „Internationale Kirchliche Zeitschrift” 42/1952, s. 154–168.

w tym pojęciu odpowiednik katolickiej koncepcji „sensus Ecclesiae, consensus Ecclesiae”²⁹¹.

Teologiczny przywódca słowianofilów i ojciec eklezjologii soborności²⁹² Aleksiej Stiepanowicz Chomiakow w swoich dziełach w nowy sposób wyraził ducha Prawosławia wobec Zachodu²⁹³. Jego zdaniem formy rzymska i protestancka są sobie tylko powierzchownie przeciwstawne, obie z nich przekracza żywa synteza, którą stanowi Prawosławie. Chomiakow inspirował się idealizmem Schellinga, Hegla, a także niemieckim romantyzmem, co miało wpływ na jego interpretacje pojęcia tradycji²⁹⁴ – teolog uznawał lud prawosławny za nosiciela Ducha, a w nim widział samą zasadę tradycji²⁹⁵. W ten sposób „tradycja jest czymś więcej niż tylko czystą ciągłością”²⁹⁶, ale jest ciągłością żywą. Nie można jej sprowadzić do zewnętrznych przejawów, a uchwycenie jej istoty jest możliwe tylko od wewnątrz, żyjąc w komunii Kościoła, w której każdy poprzez swoje współuczestnictwo i poszanowanie udzielonym darom Ducha Bożego, uwewnętrznia objawioną ojcom przez Boga prawdę, i której objawienie nieustannie aktualizuje się w Kościele. Tradycję można rozumieć jedynie jako dzieło Ducha Świętego, który prowadzi Kościół w pełni prawdy.

Powszechne w prawosławiu jest dziś rozumienie tradycji Kościelnej, jako zawierającej w sobie Biblię, gdyż stanowi ona *epiphenomenon*, czyli

291 Por. L. Siwecki, *Sensus fidei jako dar Ducha Świętego dla Kościoła*, „Studia Theologica Varsoviensia” 43/2005, s. 79–98.

292 Por. Z. Kijas, *Zasada „sobornosti” w teologii i życiu Wschodu prawosławnego*, dz. cyt., s. 35.

293 Zob. A.S. Chomiakow, *L’Eglise latine et le protestantisme au point de vue de l’Eglise d’Orient*, dz. cyt.

294 Zob. W. Setschkareff, *Schellings Einfluß in der russischen Literatur: der 20. und 30. Jahre des XIX, Jahrhunderts*, Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität, Leipzig 1939; D. Cziżewski, *Hegel bei den Slaven*, Reichenberg 1934; B. Jakowienko, *Zweiter Beitrag zur Geschichte des Hegelianismus in Russland. Hegel und die Anfänge des Slawophilentums (1839–1849)*, Bibliothek für Philosophie, Praga 1935; S. Bolszakow, *The Doctrine of the Unity of the Church in the works of Khomyakov and Moehler*, Society for Promoting Christian Knowledge, London 1946.

295 Zob. E. von Ivanka, „Geisteskirche” und „Gotttragervolk”, *Zum Kirchenbegriff der Ostkirche*, „ZKT” 71/1949, s. 347–354.

296 G. Florowski, *Foi et constitution: actes officiels de la deuxième conférence universelle, Edimbourg, 3–18 août 1937*, Fischbacher, Paris 1939. <https://www.sudoc.fr/007375972>, dostęp: 16.06.2021, s. 194.

zewnątrzną formę chrześcijańskiej Tradycji²⁹⁷: „Jeżeli Pismo jest ziarnem, to Tradycja jest niwą rosnącą na polu ludzkiej historii”²⁹⁸. Fakt włączenia Pisma w Świętą Tradycję nie umniejsza jego nadrzędnej wartości. Jest Ono Słowem Bożym, które raz zaświadczone w Tradycji stało się pierwszym źródłem wiary i moralności. Co bardzo ważne, teologia prawosławna nieustannie jest kontrolowana przez Pismo Święte i nie odchodzi od niego. Artur E. Cieśla zaznacza, że w Kościele prawosławnym nie istnieje podział na teologię biblijną i teologię „wymyśloną”, gdyż wszystko jest zakorzenione w Biblii.

Pismo Święte mieści w sobie pełnię prawdy objawionej, obejmuje wszystko, co jest niezbędne do utrzymania czystości wiary. Jednakże, zgodnie z teologią prawosławną, aby móc skorzystać z jego bogactwa, poza oczywistym dostępem do tekstu, konieczne jest jego właściwe rozumienie i interpretowanie²⁹⁹. Staje się to możliwe dzięki zachowanej Tradycji, która pełni rolę zabezpieczenia przed skrajnie różnorodnym interpretowaniem Pisma Świętego, prowadzącym do wysnuwania błędnych wniosków.

Tradycja ukazuje się pod różnymi formami w Kościele prawosławnym. W Katechizmie Kościoła Prawosławnego Filaret wymienia dwie formy Tradycji: „doktryny wiary i prawa Boże, sakramenty i Święte obrzędy”³⁰⁰. Obecnie istotne są także zasady wiary (*regula fidei*) oraz liturgiczna praktyka Kościoła. W prawosławiu najważniejsze są dzieła Świętych Ojców i Nauczycieli Kościoła, które zawierają żywą i nieustającą tradycję interpretacji tekstów biblijnych. Treści Pisma Świętego rozumiane bez przekazu Świętej Tradycji nie mogą być interpretowane „tak jak należy”. Pismo Święte, zasady wiary i tradycja liturgiczna nie stanowią jednak uzupełniających się wzajemnie elementów Świętej Tradycji, lecz są nieodłącznymi formami jedynej Tradycji, identycznymi w treści. Praktyka liturgiczna i sakramenty dają łaskę Bożą, umożliwiającą

297 Bp. Maximos (Aghiorgoussis), *Wiara Kościoła*, w: *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski. Wydawnictwo Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej, Lublin 2009, s. 29.

298 S. Bułgakow, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, Formica, Warszawa 1992, s. 30.

299 A.E. Cieśla, *Współczesne rozumienie Tradycji w teologii prawosławnej a Katechizm metropolity Filareta*, dz. cyt., s. 231.

300 Mitropolit Filaret (Drozdov), *Prostrannyj Hristianskij Katehizis Pravoslavnoj Kafoličeskoj Vostočnoj Cerkvi*, Moskwa 1908, s. 71.

właściwe zrozumienie Pism. Same sakramenty dają wierzącemu niewidzialne dary łaski podczas widzialnej ceremonii.

Innymi formami Tradycji obok Pisma Świętego i Ojców Kościoła są wielkie Sobory, Wyznanie Wiary Kościoła, Sobory późniejsze (synody), Boska Liturgia oraz inne nabożeństwa, Kanony Kościoła, a także sztuka chrześcijańska: ikonografia i architektura. W Kościele prawosławnym ważne miejsce zajmuje kult obrazów (ikon), wyobrażających postacie świętych, sceny z ich życia, sceny biblijne lub liturgiczno-symboliczne³⁰¹. Wszystkie te formy przekazują jedno i to samo Objawienie³⁰². Celem Objawienia Bożego nie jest przekazanie wybranych zasad doktrynalnych, kanonicznych czy historycznych, ale wiara w Jezusa Chrystusa jako Mesjasza, Syna Bożego, i aby dzięki tej wierze każdy uzyskał życie w Jego imię³⁰³.

Wewnątrz życia Kościoła, stanowiące tradycję kościelną, przejawia różnorodne formy wyrażane w zabytkach literatury, sztuki, liturgii, prawa kanonicznego oraz w zwyczajach. Stąd Tradycja Święta nie jest zamkniętą księgą, lecz jest ciągle pisana w życiu Kościoła, kontynuowana i tworzona przez wspólnotę Kościoła Prawosławnego³⁰⁴. Wyznawcy prawosławia uważają się za jeden Kościół w rozumieniu, że wszyscy przyjmują te same prawdy wiary oraz posiadają tę samą bizantyjską tradycję liturgiczną i duchową oraz zbliżoną strukturę kościelną. Poszczególne Kościoły prawosławne są od siebie odrębne, czego przyczynami są uwarunkowania kryteriów państwowych, narodowych i administracyjnych. Cała wspólnota Kościołów prawosławnych uznaje prymat honorowy patriarchy Konstantynopola³⁰⁵.

Obecnie w prawosławiu wyróżnia się cztery grupy: Kościoły autokefaliczne, Kościoły autonomiczne, Kościoły kanonicznie podległe Konstantynopolowi oraz Kościoły niekanoniczne (o tzw. nielegalnym statusie).

301 Zob. A. Sulikowska, *Ciała, groby i ikony. Kult świętych w ruskiej tradycji literackiej i ikonograficznej*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2013; L. Uspieński, W. Łoski, *Der Sinn der Ikonen*, Urs-graf-verlag, Bern–Olten 1952.

302 Bp Maximos (Aghiorgoussis), *Wiara Kościoła*, w: *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski. Wydawnictwo Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej, Lublin 2009, s. 31–36; Por. G.S. Bebis, *Święta Tradycja*, w: *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski, Wydawnictwo Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej, Lublin 2009, s. 17–27.

303 Por. J 20,31.

304 S. Bułgakow, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 38–45.

305 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 22–24.

Autokefalia oznacza niezależność hierarchii Kościoła w danym państwie od hierarchii Kościoła mieszczącego się w innym państwie, oraz istnieniu lokalnych zwyczajów i obrzędów kościelnych. Nie oznacza to jednak zerwania związków kanonicznych i dogmatycznych z pozostałymi Kościołami prawosławnymi. Kościoły autokefaliczne to takie, które mogą same wybierać biskupów, patriarchę i rozwiązywać wszelkie trudności na mocy własnego autorytetu. Na czele autokefalicznych Kościołów (patriarchatów i egzarchatów) stoją patriarchowie albo metropolici, sprawujący jurysdykcję przy udziale synodów. Z kolei decyzje w najważniejszych sprawach są podejmowane na soborach, a wszyscy biskupi w Kościele prawosławnym są wobec siebie równi. Współcześnie wyróżnia się wśród Kościołów autokefalicznych: patriarchaty starożytne, w kolejności stosowanej w dyptychach³⁰⁶ – Patriarchat Konstantynopola, Patriarchat Aleksandrii, Patriarchat Antiochii, Patriarchat Jerozolimy, oraz patriarchaty nowożytne – Patriarchat Rosji, Patriarchat Gruzji, Patriarchat Serbii, Patriarchat Rumunii, Patriarchat Bułgarii, a także inne Kościoły autokefaliczne: Autokefaliczny Kościół Cypru, Autokefaliczny Kościół Grecji, Autokefaliczny Kościół Polski, Autokefaliczny Kościół Albanii, Autokefaliczny Kościół Czech i Słowacji oraz Autokefaliczny Kościół Ameryki i Kanady³⁰⁷.

Do pozostałych grup prawosławnych zaliczają się różne Kościoły na całym świecie. Do Kościołów autonomicznych, które są Kościołami lokalnymi i otrzymały pewną samodzielność, ale nie są w pełni niezależne, wlicza się Prawosławny Kościół Góry Synaj, Prawosławny Kościół Finlandii, Prawosławny Kościół Japonii, Prawosławny Kościół Chin oraz Prawosławny Kościół Estonii³⁰⁸. Kościoły kanonicznie podległe Konstantynopolowi to Amerykańska Karpacko-Rosyjska Prawosławna Greckokatolicka Diecezja Stanów Zjednoczonych, Ukraiński Kościół Prawosławny w Ameryce, Rosyjska Prawosławna Archidiecezja w Europie Zachodniej, Albańska Diecezja Prawosławna Ameryki, Białoruski Sobór Kościoła Prawosławnego w Ameryce Północnej, Ukraiński Kościół Prawosławny Kanady, Prawosławny Kościół

306 Tj. Wielka modlitwa wystawiennicza używana w czasie Boskiej Liturgii (Eucharystii). Por. P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 24.

307 Tamże.

308 R.G. Roberson, *Chrześcijańskie Kościoły Wschodnie*, Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz 1998, s. 103–136.

Ukraiński Stanów Zjednoczonych. Do ostatniej grupy Kościołów niekanonicznych zalicza się Starowierców, Rosyjski Kościół Prawosławny poza granicami Rosji, Ukraiński Kościół Prawosławny – Patriarchat Kijowski, Ukraiński Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Białoruski Autokefaliczny Kościół Prawosławny oraz Macedoński Kościół Prawosławny, tzw. Kościoły prawosławne starego kalendarza.

Tożsamość Kościołów chrześcijańskich Wschodu nie kształtują dogmaty, ale „świętowana wiara”, której odzwierciedleniem jest liturgia. Jak zaznacza arcybiskup Jeremiasz (Anchimiuk), Kościół prawosławny przejawia ogromną powściągliwość w formułowaniu wszelakich prawd wiary. Proces dogmatyzacji zakończył się na Soborze Nicejskim II w 787 roku, ostatnim, w którym uczestniczyły razem Kościoły Wschodu i Zachodu³⁰⁹. Charakter chrześcijański wschodnich tradycji jest zakorzeniony w świętowaniu Eucharystii, która w rycie bizantyjskim nazywana jest „Boską Liturgią”, „Świątą Liturgią”. Te określenia stanowią podkreślenie, że Eucharystia nie jest czynem pochodzącym od człowieka dla Boga lub przed nim, ale dziełem Boga dla człowieka. Ponieważ liturgia jest bezpośrednio związana z poczuciem tożsamości każdego Kościoła wschodniego, rzadko bywa reformowana. Sprawowanie nabożeństwa uchodzi za świętą czynność, więc nie stosuje się żadnych uproszczeń ani skrótów w strukturze liturgii, nie oszczędza się czasu przeznaczony na liturgię, wręcz się ją poszerza i dodaje nowe elementy, ponieważ rdzeniem prawosławnego kultu jest doświadczenie mistyki liturgicznej³¹⁰. Liturgia jest syntezą sztuki: architektury, ikony, szat liturgicznych, sztuki ognia, zapachu, dymu, sztuki wokalne a nawet choreografii, czyli plastyki rytmów ruchów, wejść i wyjść oraz procesji. Wszystkie te elementy są zespolone i odzwierciedlają więź tego świata z przyszłym Królestwem. Nie tylko doświadczenia osobiste, ale również estetyczne mają wprowadzać wiernego w strefę sakralną. Kult prawosławnych w ciągu wieków stale się rozwijał w swoich formach, niezależnie od tego, czy nowocześnie można by je uznać za niezrozumiałe, egzotyczne. Kościół prawosławny jest najbogatszy ze wszystkich wyznań

309 A. Radziukiewicz, *Prawosławie w Polsce. Orthodox Christianity in Poland*, Wydawnictwo Arka, Białystok 2001, s. 13.

310 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 43–45.

chrześcijańskich we wszelkie środki działania oraz „wyrażania tajemnic przyszłego wieku”³¹¹.

Przestrzeń cerkwi sprzyja uwielbieniu Boga podczas liturgii. Liczne ikony, freski, używanie kadziła, wielość zapalonych świec, śpiew chóru, częste niskie pokłony, żegnanie się oraz sama treść tekstów liturgicznych (zawsze śpiewana) podkreślają, że liturgia jest wydarzeniem świątecznym. Znakiem czci Bogu jest postawa stojąca podczas całego nabożeństwa przez uczestniczących w misterium liturgicznym. W Kościołach wschodnich nie wykorzystuje się żadnych instrumentów muzycznych, a chór odgrywa niezbędną rolę podczas modlitwy i jest konieczny przy każdej liturgii. Wschodni porządek liturgiczny jest nastawiony na wytworzenie zarówno świadomości intelektualnej jak i emocjonalnej, co jest możliwe dzięki bogatej formie artystycznej, muzycznej i wizualnej. Jak ocenił metropolita Antoni Bloom: „sztuka i Kościół to nie małżeństwo z rozsądku. To więzy najgłębszej miłości. Samotnie każdy z kochanków naprawdę obumiera. Sztuka bez Kościoła stygnie”³¹².

Najważniejszymi formami sprawowanej liturgii w Cerkwi Prawosławnej jest Eucharystia (Boska Liturgia), modlitwa godzin (szczególnie nieszpory i jutrznia) oraz udzielanie sakramentów, które ma miejsce w czasie sprawowania Eucharystii. W liturgii Kościół prawosławny stosuje obrządek bizantyński z językami: starogreckim, starocerkiewno-słowiańskim lub językami narodowymi. Sama liturgia eucharystyczna w swoich głównych częściach: liturgii słowa i właściwej liturgii eucharystycznej jest wspólna we wszystkich Kościołach chrześcijańskich. W Kościołach wschodnich na początku jest jeszcze część „proskomidia”, w której wierni nie uczestniczą. Eucharystia jest sprawowana w niedzielę rano lub przed południem, podczas niej prawie zawsze są przytaczane teksty Liturgii św. Jana Chryzostoma. Trwa około dwóch godzin, a w święta około czterech. Cały sposób sprawowania liturgii w parafiach wskazuje na to, że wschodnia liturgia jest skróconą formą liturgii klasztornej³¹³.

Kościół Prawosławny jest Kościołem hierarchicznym. Występują w nim trzy stopnie święceń: biskup, kapłan, diakon. Biskupi diecezjalni, metropolici i patriarchowie są wybierani najczęściej spośród mnichów. Wszystkie

311 A. Radziukiewicz, *Prawosławie w Polsce. Orthodox Christianity in Poland*, dz. cyt., s. 17.

312 Tamże.

313 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 45.

święcenia są udzielane wyłącznie ochrzczonym mężczyznom. Po otrzymaniu święceń duchowni nie mogą się już żenić, jednak celibat obowiązuje tylko mnichów i biskupów. Kapłan w Cerkwi prawosławnej nazywany jest księdzem, batiuszką, a jego żona matuszką; dawniej stosowane określenie na duchownego „pop” nie jest już popularne³¹⁴. W prawosławiu mnisi i mniszki nie są podzieleni na zakony. W każdym klasztorze obowiązują te same zasady, przede wszystkim reguła św. Bazylego, jednak jej realizacja zależy od miejscowej tradycji. Istotnym elementem w strukturze Kościoła wschodniego jest sukcesja apostołska³¹⁵. Jest to nieprzerwane i niezmienne zachowywanie i przekazywanie następnym pokoleniom depozytu łaski Ducha Świętego w Sakramencie Kapłaństwa, niezbędnego do głoszenia czystej, niezmiennej nauki i tradycji od czasów Apostołów do współczesności³¹⁶.

Prawie wszystkie Kościoły wschodnie używają w praktyce liturgicznej języka starocerkiewnego oraz kalendarza juliańskiego. Starocerkiewny język jest pochodzenia starożytnego, wiąże się z tradycją cyrylo-metodiańską oraz kulturą Słowian. Pochodzą od niego lingwistyczne korzenie języka polskiego, rosyjskiego, białoruskiego oraz ukraińskiego. Kalendarz juliański (nieliczne parafie posługują się kalendarzem gregoriańskim) wyznacza rok kościelny i kalendarz liturgiczny³¹⁷. Zgodnie z nim rok kościelny rozpoczyna się 1 września, ten dzień z inicjatywy ekumenicznego patriarchy Konstantynopola jest dniem modlitw o zachowanie stworzenia. Symbolizuje to, że do historii zbawienia włączony jest cały kosmos. Na zachodzie rok liturgiczny zaczyna się pierwszą niedzielą Adwentu i jest zorientowany chrystologicznie. W Kościołach wschodnich istnieje orientacja mariologiczna: pierwszym wielkim świętem roku kościelnego jest Narodzenie Matki Bożej obchodzone 8 września, a ostatnim Święto Zaśnięcia Matki Bożej obchodzone 15 sierpnia.

314 Zob. Z. Gałęcki, D. Kliza, *Dlaczego pop stał się w języku polskim wyrazem obraźliwym?* „Roczniki Humanistyczne” 6/1994. <https://ojs.tnkuł.pl/index.php/rh/article/view/3868/3878>, dostęp: 10.05.2021, s. 21–38.

315 Zob. *Apostolskość Kościoła i Sukcesja Apostolska*, Międzynarodowa Komisja Teologiczna. https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1973_successione-apostolica_pl.html#_edn1, dostęp: 11.04.2021.

316 Zob. *Ogólne informacje o Prawosławiu*, <https://prawoslawie.pl/prawoslawie/o-prawoslawiu/informacje-ogolne/>, dostęp: 14.04.2021.

317 A. Radziukiewicz, *Prawosławie w Polsce. Orthodox Christianity in Poland*, dz. cyt., s. 20-21.

Wszystkie Kościoły obliczały datę Wielkanocy według kalendarza juliańskiego, który Juliusz Cezar wprowadził w 46 roku przed Chrystusem. Gdy jednak w 1582 roku papież Grzegorz XIII wydał bullę wprowadzającą zmiany w obliczaniu dat roku, kalendarz gregoriański zaczęły stosować Kościoły katolickie oraz Kościoły protestanckie. W 1923 roku ekumeniczny patriarcha Konstantynopola Meletios IV skonstruował kalendarz melecjański, który wyznaczył stałe daty świąt roku liturgicznego zgodnie z kalendarzem gregoriańskim, a Wielkanoc według kalendarza juliańskiego³¹⁸. Była to próba ujednoczenia kalendarza prawosławnego, która z czasem została zarzucona³¹⁹ na rzecz kalendarza juliańskiego. Różnica między kalendarzami gregoriańskim i juliańskim wynosi 14 dni.

Kościoły na Wschodzie łączy z Kościołem katolickim wspólne dziedzictwo wiary i jedność pierwszego tysiąclecia³²⁰. Po Wielkiej Schizmie katolicy autonomicznie rozwijali własną strukturę oraz tradycje. Największą liczebnie część Kościoła katolickiego stanowi Kościół łaciński – rzymski (rzymskokatolicki)³²¹, a jego głową jest biskup Rzymu – papież³²². Jego władzy religijnej podlegają wszyscy duchowni, wspólnoty zakonne oraz ruchy religijne.

Całokształt organizacji Kościoła rzymskokatolickiego jest zawarty w Kodeksie Prawa Kanonicznego, który jest podstawowym dokumentem prawnym dla całej wspólnoty. Struktura Kościoła jest ściśle hierarchiczna: podstawową jednostką, na czele z biskupem, jest diecezja, podzielona na mniejsze komórki, czyli parafie. Duchowieństwo podzielone jest na trzy stopnie

318 Doprowadziło to do wciąż trwającej schizmy w Greckim Kościele Prawosławnym. Zob. P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 45–46.

319 P. Karocki, *Marsjański kalendarz liturgiczny*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4/2015, s. 338–337.

320 P. Nowakowski, *Kościół rzymskokatolicki w poszukiwaniu interkomunii z Kościołami odmiennych tradycji liturgicznych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 60/2007, s. <https://100-104.10.21906/rbl.340>, dostęp: 13.05.2021.

321 Według danych zamieszczonych w „Annuario Pontificio” (2010) wynika, że do Kościoła łacińskiego należy około 1 mld 130 mln ludzi, czyli prawie 98,5% katolików. Zob. <https://papiez.wiara.pl/doc/1101569.Katolikow-znow-przybylo>, dostęp: 05.05.2021.

322 P. Erdő, *Władza Biskupa Rzymu. Ujęcie historyczno-prawne*, „Annales Canonici” 8/2012, s. 5–21.

święceń: diakonat, prezbiterat i episkopat, a cechą wyróżniającą duchowieństwo łacińskie jest obowiązujący całkowity celibat³²³.

Nauczanie doktrynalne wiary, moralności oraz życie i kult to podstawowe wymiary katolicyzmu³²⁴. Misterium Kościoła gwarantuje wierność tzw. analogii wiary (reguły prawdy), czyli fundamentalnemu zarysowi nauczania katolickiego. Magisterium sprawowane jest przez kolegium biskupów zjednoczonych z papieżem, który pełni posługę prymatu oraz (zgodnie z dogmatem o jego nieomyślności) uznawany jest za niewątpliwego w kwestiach wiary i moralności³²⁵. Nauczanie papieskie, tradycyjne wyznawanie wiary Kościoła (Credo) oraz dokumenty Soborów powszechnych określają doktrynę katolicką. Jej oficjalną, współczesną wykładnią jest Katechizm Kościoła Katolickiego, który stanowi swoistą syntezę zasad wiary, moralności i kultu, do których przestrzegania zobowiązani są wierni Kościoła. Powstanie Katechizmu wiąże się z latami 80. XX wieku, gdy dostrzeżono potrzebę wskazania nowych dróg ewangelizacji, zaktualizowanych wytycznych dotyczących aplikacji wymagań wiary w codziennym życiu. Wierni dotąd napotykali trudności z jasnym wyrażeniem prawd, które Kościół uważał za wiarygodne i przyjęte przez tradycję. Proszono więc o wskazania dotyczące życia moralnego jako wsparcia wobec zmieniających się warunków życia, przede wszystkim w społeczeństwach wysoko uprzemysłowionych. Wobec tych potrzeb stanął Ojciec Święty Jan Paweł II, powołując komisję, która przygotowała i opracowała Katechizm. Katechizm Kościoła Katolickiego reprezentuje nowy styl nauczania i teologii, a nauka Soboru Watykańskiego II stanowi jego źródło³²⁶.

Wcześniej Liturgia łacińska została ujednoczona w wyniku orzeczeń Soboru Trydenckiego³²⁷. W 1570 roku Pius V promulgował Nadzwyczajną

323 H. Stawniak, *Celibat diakonów i prezbiterów w dyscyplinie Kościoła łacińskiego*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 29/2011, s. 47–59.

324 Por. Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym Dei Verbum*, nr 8; Papież Franciszek, *Encyklika o wierze Lumen Fidei*, Wydawnictwo M, Kraków 2013, nr 40.

325 Fundacja Dominikański Ośrodek Liturgiczny, *O papieskiej nieomyślności*, <https://www.liturgia.pl/O-papieskiej-nieomylnosci/>, dostęp: 12.05.2021.

326 R. Murawski, *Geneza i założenia „Katechizmu Kościoła katolickiego”*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 10/1994, s. 40.

327 J. Królikowski, *Sobór Trydencki i jego inspirujące znaczenie*, w: *Synody Diecezji Tarnowskiej*, t. 7, red. A. Żurek, J. Soprych, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2017, s. 47–56.

formę rytu rzymskiego, zwaną mszą trydencką. Reforma liturgiczna zrealizowana w czasie Soboru Watykańskiego II wprowadziła obecnie obowiązującą formę liturgiczną, tzw. *Novus Ordo Missae*³²⁸. Odtąd formę trydencką stosuje się w liturgii jako dodatkową. Główną różnicą między zwyczajną formą rytu rzymskiego w porównaniu z Mszą św. Piusa V jest możliwość dokonywania wyborów w ramach części stałych, czyli Modlitw Eucharystycznych. Modlitwy te w różny sposób akcentują przebiegalny charakter ofiary³²⁹. Soborowa konstytucja o ofiarnym charakterze Mszy Świętej oraz całej tradycji Kościoła naucza:

Nasz Zbawiciel podczas Ostatniej Wieczerzy [...] ustanowił eucharystyczną Ofiarę swojego Ciała i Krwi, aby w niej na całe wieki, aż do swego przyjścia, utrwalił ofiarę krzyża i tak powierzył Kościołowi, umiłowanej Oblubienicy, pamiątkę swej męki i zmartwychwstania³³⁰.

Ostatni sobór podjął odważną reformę liturgii Mszy Świętej, aby uczynić ją bliższą współczesnym wiernym i umożliwić im czynne oraz świadome w niej uczestnictwo. Sobór Watykański II odnowił naukę o Eucharystii, powracając do jej źródeł biblijnych oraz patrystycznych z pierwszych wieków chrześcijaństwa³³¹.

Obrządek rzymski od zawsze był związany z językiem łacińskim, jednak przez wieki trwały żywe dyskusje na temat wprowadzenia języków narodowych do liturgii³³². Na mocy kolejnych dokumentów Stolicy Apostolskiej oraz

328 Zob. D. Pietras, *Nadzwyczajna Forma Rytu Rzymskiego. Obrzędy Liturgii i pozycja prawna Wspólnot po II Soborze Watykańskim*, <https://bip.uksw.edu.pl/sites/default/files/Praca%20Doktorska%20-%20ks.%20Dawid%20Pietras.pdf>, dostęp: 15.05.2021.

329 *Ogólne Wprowadzenie Do Mszału Rzymskiego*, <http://ordo.pallotyni.pl/index.php/dokumenty-o-liturgii/wprowadzenia-do-ksiazek-liturgicznych/305-ogolne-wprowadzenie-do-mszalu-rzymskiego>, dostęp: 12.05.2021.

330 Sobór Watykański II, *Konstytucja o Liturgii Świętej Sacrosanctum concilium*, 47. Por. P. Nowakowski, *Kościół rzymskokatolicki w poszukiwaniu interkomunii z Kościołami odmiennych tradycji liturgicznych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 2/2007. 10.21906/rbl.340, dostęp: 12.05.2021, s. 97–100.

331 P. Nowakowski, *Kościół rzymskokatolicki w poszukiwaniu interkomunii z Kościołami odmiennych tradycji liturgicznych*, dz. cyt., s. 97–100.

332 K. Matwiejuk, *Msza św. w języku ojczystym*, <http://vadecumliturgiczne.pl/2016/04/22/msza-sw-w-jezyku-ojczystym/>, dostęp: 13.05.2021; Zob. F. Małaczyński, *Perspektywy reformy liturgii*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 6/1961, s. 298–311; Inter oecumenici, *Pierwsza*

dzięki tłumaczeniom wprowadzano sukcesywnie języki ojczyste do określonych części eucharystycznych, uznając, że każdy język użyty w liturgii staje się sakralny, a wyłączenie łaciny w rzeczywistości nie stanowi realnej ochrony przed herezjami, które były wcześniej głoszone także w tym języku³³³.

W ustalaniu najistotniejszych różnic między Kościołem katolickim i prawosławnym jako pierwsze ujawniają się rozbieżności doktrynalne. Doktryna wiary prawosławnej opiera się na Piśmie Świętym oraz na Świętej Tradycji (rozumianej jako pisma Ojców Kościoła oraz ustalenia pierwszych siedmiu Soborów Powszechnych), natomiast u katolików uwzględnia się także orzeczenia kolejnych czternastu późniejszych Soborów. Kolejną różnicą jest przyjmowanie w Kościele katolickim nicejsko-konstantynopolińskiego wyznania wiary wraz z formułą *filioque*, uznając, że Duch Święty pochodzi „od Ojca i Syna”, w przeciwieństwie do prawosławia, gdzie źródłem jest wyłącznie sam Ojciec³³⁴. Idąc dalej, normatywne w Kościele katolickim dogmaty są wyrazem nauczycielskiej misji Magisterium Kościelnego, a Kościół prawosławny niektóre całkowicie odrzuca. Przykładami są dogmaty: o czyszczeniu (ogłoszony w 1439 roku po Soborze we Florencji), o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny (ogłoszony przez Piusa IX w 1854 roku), oraz dogmat o Wniebowstąpieniu Najświętszej Maryi Panny (ogłoszony przez Piusa XII w 1950 roku). Prawosławie odrzuca także naukę o odpustach³³⁵, które w katolicyzmie oznaczają darowanie przez Boga kary doczesnej za grzechy odpuszczone już co do winy³³⁶.

W świątyni katolickiej (kościół) odmiennie niż w świątyni prawosławnej (cerkwi) wykonuje się gesty kultowe, w tym znak Krzyża. W obrządku prawosławnym wykonuje się go przy odpowiednim ustawieniu palców (złączenie

instrukcja o należytych wykonywaniu Konstytucji o liturgii świętej, <http://www.kkbids.episkopat.pl/dokumentypovii/inter/wstep.htm>, dostęp: 13.05.2021; T. Syczewski, *J. Stefański, Modlitwy Eucharystyczne w posoborowej reformie liturgicznej, Gniezno 2002*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 57/2004, s. 236–237, <https://doi.org/10.21906/rbl.520>, dostęp: 13.05.2021.

333 K. Matwiejuk, *Msza Św. w języku ojczystym*, dz. cyt.

334 Zob. J. Bujak, *Kwestia Filioque w doktrynalnym dialogu katolicko-prawosławnym*, „Teologia w Polsce” 2/2008, s. 307–328.

335 Zob. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań 2002, nr 1471, nr 1498.

336 D. Pietras, *Odpusty w Kościele katolickim*, <http://pietrasdawid.pl/sites/default/files/inne-opracowania/odpusty.pdf>, dostęp: 15.05.2021.

kciuka, palca wskazującego i środkowego), od prawego do lewego ramienia, z kolei w obrządku katolickim przy wyprostowanej dłoni znak Krzyża wykonuje się od lewej do prawej strony³³⁷. Odmienne gesty żegnania się wynikają z rozbieżnego interpretowania ich sensu. W ujęciu katolickim wykonywanie znaku krzyża profiluje drogę do zbawienia i podążanie człowieka ku Bogu, natomiast w rozumieniu prawosławnym chodzi o osiągnięcie poprzez ten gest samego celu, jakim jest znajdowanie się już pod opieką Boga i osiągnięcie przyszłego zbawienia³³⁸. Boris Uspienski jednak uwagę na fakt, że nie można mówić o całkowitej odmienności znaczeniowej gestu żegnania się, gdyż „znak Krzyża zawiera te oba znaczenia: w samej tej czynności od początku tkwią oba te sensory, które organicznie łączą się ze sobą: chodzi właśnie o akcenty, które aktualizują się w tej czy owej tradycji”³³⁹. Kościoły posiadają także inne symbole samego Krzyża Świętego. Symbolem prawosławia jest ośmiorniemienny krzyż, który jest połączeniem krzyża greckiego, łacińskiego i krzyża św. Andrzeja.

W kwestii Świętej Tradycji także pojawiają się rozbieżności. W obrządku katolickim podczas Soboru Watykańskiego II dokonano rozróżnienia w odniesieniu do problematyki Tradycji konstytutywnej i tradycji. Analizując tradycje uznano najogólniej, że „należą do szczególnych okresów historii Kościoła lub do określonych regionów i wspólnot, jak na przykład zakonów lub konkretnych Kościołów lokalnych”³⁴⁰.

Piotr Rossa zaznacza, że teologia stanęła przed ważnym zadaniem, jakim było wykazanie, że Tradycja nie jest kategorią abstrakcyjną, ale że istnieje

337 Zob. B. Uspienski, *Semiotyczne i lingwistyczne znaczenia krzyża*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 13/2012, s. 18–27; Zob. B. Drabik, *Obrazowanie w geście kultowym: analiza znaku krzyża z wykorzystaniem koncepcji schematów wyobrażeniowych*, w: *Multimodalność komunikacji*, red. J. Winiarska, A. Załazińska. Księgarnia Akademicka, Kraków 2018, s. 73–86.

338 Por. B. Drabik, *Obrazowanie w geście kultowym: analiza znaku krzyża z wykorzystaniem koncepcji schematów wyobrażeniowych*, w: *Multimodalność komunikacji*, dz. cyt., s. 85.

339 B. Uspienski, *Krzyż i koło. Z historii symboliki chrześcijańskiej*. Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2010, s. 55.

340 Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Teologia dzisiaj: perspektywy, zasady i kryteria. Dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej*, Wydawnictwo Księży Sercanów, Kraków 2012, n. 31; Por. *Dei Verbum* 8; *Lumen gentium* 13, 14; *Unitatis redintegratio* 15, 17; *Ad gentes* 22.

konkretnie w realnych tradycjach, jakie uformowały się w Kościele³⁴¹. Z kolei Henryk Seweryniak podkreśla, że rzeczywistość Tradycji i tradycji jest niezwykle bogata: „Tradycja konstytutywna to proces recepcji Objawienia Bożego, który skryształizował się w postaci Pisma Świętego i znajduje swój wyraz w przyjętych przez Kościół formułach pogłębionego zrozumienia Objawienia”³⁴². Na Tradycję konstytutywną składają się różnorodne tradycje Starego Testamentu, tradycja Q³⁴³ oraz rozmaite tradycje Nowego Testamentu i wszelkie akty przyjęcia świętych pism Izraela jako dziedzictwa Chrystusowego i apostoelskiego, stanowiące Pierwszy Testament Kościoła. Ponadto Katechizm Kościoła katolickiego odnosząc się do Tradycji nawiązuje do Apostołów i ich następców, którzy głosili ludziom Ewangelię „jako źródło wszelkiej zbawiennej prawdy i moralnego porządku oraz przekazywali im dobrodziejstwa Boże”³⁴⁴.

Do Tradycji zalicza się również akty, które rozstrzygająco wpłynęły na ustalenia depozytu Objawienia, przykładowo Kanon Wiary czy orzeczenia Urzędu Nauczycielskiego Kościoła, które wyjaśniają m.in. dogmaty. Tradycje z kolei to wszelkie formy liturgii, teologii, prawa kościelnego, katechezy, pedagogii chrześcijańskiej, moralności oraz sztuki, które stały się fundamentalnym sposobami utrzymywania i kultywowania Kościoła Chrystusowego w życiu pluralistycznych Kościołów historycznych³⁴⁵.

Podział na Tradycję konstytutywną i tradycje eklezyjalne, odwołujące się od strony filozoficznej do różnicy między znakiem a oznaczaną przez nie rzeczywistością, tworzy również podstawę do poszerzania i aktualizacji Tradycji jednak bez naruszania jej integralności i esencji. Logiczną ilustracją rozwoju tradycji może być porównanie sformułowane przez Wincentego z Lerynu, że rozwój ciała nie przymnaża mu nowych członków, a jedynie wzrostu tych,

341 P. Rossa, *Tradycja jako przekazywanie Bożego Objawienia w świetle dokumentu Międzynarodowej Komisji Teologicznej. Teologia dzisiaj: perspektywy, zasady i kryteria*, „Aetneum Kapłańskie” 161/2013, z. 2/627, s. 321.

342 H. Seweryniak, *Świadectwo i sens. Teologia fundamentalna*, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2001, s. 100.

343 Zob. R. Bartnicki, *Najnowsze rozwiązania problemu synoptycznego*, „Ruch Biblijny I Liturgiczny” 42/1989, s. 28–41. <https://doi.org/10.21906/rbl.2020>, dostęp: 13.05.2021.

344 *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2002, nr 75.

345 H. Seweryniak, *Świadectwo i sens. Teologia fundamentalna*, dz. cyt., s. 100.

które miało już w zarodku, czyli od początku. Analogicznie rozwój tradycji nie dodaje jej nowych, nieznanych treści, a jedynie rozwija istniejące w niej od początku. Rozwój Tradycji obejmuje także aktualizację jej form wyrazu, odpowiednio do warunków i wymogów okoliczności czasu i przestrzeni.

Grzegorz Dziewulski zaznacza, że rzeczywistość Tradycji przenika i wpływa na wszelkie sfery funkcjonowania Kościoła, można wskazać obszary jej oddziaływania w formie wygenerowanych własnych tradycji eklesjalnych, zgodnie z zasadą „tradycje w Tradycji i dla Tradycji”³⁴⁶. Zetknięcie Ewangelii z określoną kulturą prowadzi jej inkulturacji oraz formowania się własnej, niezależnej duchowości ludu, tworząc tradycję duchową. W wymiarze zewnętrznym (wertykalnym) przejawem wspólnotowym Tradycji jest liturgia, a w wymiarze wewnętrznym (horyzontalnym) wyłania się tradycja „kanoniczna”, gdy ujawnia się świadectwo życia chrześcijańskiego. Ich dopełnieniem jest tradycja teologiczna, wyjaśniająca Objawienie w uniwersalnej komunikatywności. Wszystkie te sfery są miejscami oddziaływania Ducha Świętego w Kościele, który zarówno pobudza tradycje kościelne jak i asystuje działaniom Urzędu Nauczycielskiego w ich weryfikacji (w odniesieniu do Tradycji), chroniąc Kościół przed pomyleniem ich z Ewangelią i Tradycją.

3.3. KONTEKSTY SPOŁECZNO-HISTORYCZNE KOŚCIOŁA DOBY POREFORMACYJNEJ

Kolejny okres historii teologii, który w sposób nieodwracalny wpłynął na chrześcijańskie pojmowanie Tradycji i równocześnie na jej stosunek wobec autorytetu Pisma Świętego oraz Kościoła, przypadł na czas reformacji zapoczątkowanej przez Marcina Lutra. O ile podział chrześcijaństwa na wschodnie i zachodnie był procesem wielowiekowym, to podziały wewnętrzne w Kościele zachodnim dokonały się w krótkim czasie, przejawiając cechy procesu ewolucyjnego, a nawet rewolucyjnego. Zaczynając od nauczania, perswazji, wizji nowego życia, podział szybko przeistoczył się w groźby i zbrojne walki, które doprowadziły w XVI wieku do rozbicia Kościoła zachodniego.

W przeszłości dywagując nad przyczynami wewnętrznego rozłamu Kościoła zachodniego panowała opinia, iż reformacja była reakcją na braki ówczesnego Kościoła. Kolejni papieże, władcy Państwa Kościelnego, byli zaangażowani w sprawy świeckie znacznie ponad interesowaniem się życiem

346 G. Dziewulski, *Tradycja jako sposób trwania Kościoła*, dz. cyt., s. 301.

religijnym Kościoła. Dostrzegano odchodzenie od ideałów Ewangelii, których odbicie stanowiło życie duchowieństwa, które wydawało się zaniedbywać swój rozwój duchowy i wyrzeczenia materialne. Zmiany wymagała również powierzchowna religijność samych wiernych, których życie ujawniało się jako wykonywanie praktyk religijnych i przesądów, dyktowanych przez strach przed karzącym Bogiem oraz panujący wśród ludzi antyklerykalizm ze względu na dziesięć. Jest to jednak pogląd zbyt uproszczony. Zgodnie z zasadą *Ecclesia semper reformanda* Kościół zawsze się reformował, bowiem ideały Ewangelii są ustawicznym wyzwaniem dla samego Kościoła i jego wiernych, nie brakowało więc wewnętrznych inicjatyw mających na celu zreformowanie Kościoła.

Historycznie ustalono pewną prawidłowość. Otóż kryzysy wiary Kościoła najpierw ujawniały się w życiu zakonów, ale właśnie z tych kręgów pochodziły zawsze pierwsze głosy wzywające do odrodzenia³⁴⁷. Kościół XI i XII wieku wiąże się z reformami klasztorów³⁴⁸, wiek XIII przyniósł powstanie zakonów żebraczych, które były wyborem drogi pójścia za Chrystusem przez realizację radykalnych wyzwań Ewangelii. Nowe zakony miały na celu uprzytomnienie wiernym wartości świadomie podejmowanego życia w ubóstwie. W ciągu XV wieku w wielu zakonach zrodziły się liczne zgromadzenia reformowane. Znaczna liczba średniowiecznych bractw katolickich również przywiązywała uwagę do duchowego rozwoju człowieka. Warto wspomnieć o tych przemianach w kontekście reformy zainicjowanej przez Marcina Lutra, który także był zakonnikiem.

Nie da się dokładnie określić początków protestantyzmu, choć niewątpliwie na jego powstanie miał wpływ humanizm z przełomu XV i XVI wieku, wzywający do powrotu do źródeł (*ad fontes*) i stawiający uzdrowieńcze cele dla Kościoła³⁴⁹. Sama reformacja w zamyśle jej głównych przedstawi-

347 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 59.

348 Zob. *Reforma kluniacka*, https://encyklopedia.biolog.pl/index.php?haslo=Reforma_kluniacka, dostęp: 13.05.2021.

349 Erazm z Rotterdamu, prekursor humanizmu europejskiego, należał do naczelných krytyków Kościoła średniowiecznego. Nazywano go przodownikiem nowych prądów w teologii. Jego zdaniem powrót do źródeł miał nie być wyłącznie filologiczną, ale etyczną i estetyczną potrzebą życia człowieka i Kościoła. Zob. T. Fijałkowski, *Erazm z Rotterdamu a literatury dysydenckie w Polsce XVI wieku*, „Prace Polonistyczne. Studies in Polish Literature” 27/1971, s. 246.

cieli rozumiała siebie jako ruch wewnętrznej odnowy, który miał przywrócić Kościołowi pierwotny biblijny kształt. Żaden z reformatorów nie dążył wyjściowo do stworzenia nowego Kościoła, jednak konieczność reformy wywołała reformację. Zapoczątkowała ona powstanie nowych lub zreformowanych wspólnot chrześcijańskich, które uznawały Biblię za wzorzec dany przez Chrystusa i odrzucały związek z tradycyjnym Kościołem zachodnim. Uznawano, że stary Kościół zdradził wiarę chrześcijańską, gdyż odstąpił od wytycznych zawartych w Piśmie Świętym i stawiał autorytet biskupów zbyt wyraźnie ponad autorytetem Biblii³⁵⁰. Krytyka Kościoła artykułowana przez reformatorów została publicznie wykorzystana przez ich świeckich popleczników. Zachodnie chrześcijaństwo podzieliło się wówczas na różne wyznania (konfesje), które wzajemnie się zwalczały, uznając się pojedynczo za najbardziej autentyczny Kościół Jezusa Chrystusa. Tak w przeciągu XVI i XVII wieku utworzyło się wiele wyznań, a sprawcami tego rozłamu byli przede wszystkim: Marcin Luter, Ulryk Zwingli i Jan Kalwin³⁵¹. Czynnikiem, który dodatkowo sprzyjał reformie protestanckiej XVI wieku, było wynalezienie druku. Większość drukowanych książek była związana z religią, a druk umożliwił rozwój Reformacji w rozpowszechnianiu dzieł pisanych przez autorów protestantyzmu na całym świecie.

Niezwykle trudne, a nawet niewykonalne byłoby ściśle i zarazem wszechstronne przedstawienie nauki protestanckiej w jej historycznych przejawach, gdyż uległa ona rozwojowi historycznemu i pod względem zasad nie posiada jednolitego ustalonego systemu religijnego, w przeciwieństwie do Kościoła katolickiego³⁵². Ujęta zostanie przede wszystkim prezentacja reformacji Kościoła zainicjowanej przez Marcina Lutra.

Reformacja zrodziła się w Niemczech, a rok 1517 uznano za moment przełomowy. W październiku tegoż roku augustiański zakonnik Marcin Luter przybił na drzwiach kościoła zamkowego w Wittenberdze 95 tez,

350 W. Medwid, *Życie i dzieło Marcina Lutra a spór wokół tez i narodzin Reformacji*, „Polonia Sacra” 17/2013, s. 268.

351 S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1937, s. 166.

352 H. Priebe, *Kirchliches Handbuch für die evangelische Gemeinde*, Verlag von Martin Warneck, Berlin 1929, s. 19.

wymierzonych przeciwko papieskim odpustom³⁵³. Obecnie symboliczną datę tego wydarzenia – 31 października 1517 roku – świat protestancki obchodzi jako początek reformacji.

Luter zbuntował się, gdyż był przekonany, że wierni niewłaściwie rozumieją naukę o odpustach, ponieważ spowiedzi, których wysłuchiwał, często nie wyrażały wiary w odpuszczenie grzechów z łaski Boga i nie prowadziły do wewnętrznego nawrócenia, wychodząc z założenia, że jedynym oczyszczeniem duszy wiernych jest złożenie ofiary pieniężnej (także za dusze zmarłych). Krążyły w tym czasie potwierdzające to dwuwiersze: „gdy grosik w skarbonce zadzwoni, dusza z czyścica się uwolni”³⁵⁴, czy „gdy tylko pieniądz do puszeki wskoczy, dusza w tej chwili z czyścica wyskoczy”³⁵⁵. Ponadto w owym czasie w Wittenberdze dominikanin Jan Tetzel, zbierając fundusze na budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie, oferował sprzedaż odpustów bez okazywania skruchy i przyjęcia sakramentów. Zasadniczo każdy, kto kupił „list odpustowy”, otrzymywał odpust za zmarłych. Handlowa transakcja była tak opłacalna, że wiele osób odwiedzało Brandenburgię wyłącznie po to, by skorzystać z odpustu³⁵⁶. Te poczynania poskutkowały zdecydowanym protestem Lutera³⁵⁷, który wiedział, że jest to niewłaściwy sposób głoszenia Ewangelii i nauki o wierze i łasce. Jego ostra krytyka praktyk odpustowych nie oznaczała jednak

353 Dziś tę historię i jej datę przyjmuje się raczej jako legendę niż realne wydarzenie. O rzekomym przybiciu też nie wiedział później nawet sam przyszły reformator, jak i nikt ze współczesnych mu kronikarzy. Filip Melancton (jeden z głównych twórców reformacji w Niemczech obok Lutera) opisał w przedmowie do II tomu łącińskich dzieł Lutera, że wydarzenie miało miejsce w wigilię uroczystości Wszystkich Świętych, lecz nie ma na to żadnego dowodu. Zob. E. Iserloh, *The Theses were not posted. Luther between Reform and Reformation*, Geoffrey Chapman, London 1968; W. Pauck, *The 'Catholic' Luther*, w: *Luther, Erasmus and the Reformation. A Catholic – Protestant Reappraisal*, red. J.C. Olin, J.D. Smart, R.E. McNally, Fordham UP, New York 1969; A. Tokarczyk, *Protestantyzm*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1980, s. 13; A. Skowronek, *Światła ekumenii*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1984, s. 155–156; W. Medwid, *Życie i dzieło Marcina Lutera a spór wokół też i narodzin Reformacji*, dz. cyt., s. 275.

354 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 62.

355 Por. L. Schorn-Schütte, *Die Reformation, Vorgeschichte, Verlauf, Wirkung*, München 2006, s. 32.

356 W. Medwid, *Życie i dzieło Marcina Lutera a spór wokół też i narodzin Reformacji*, dz. cyt., s. 274.

357 A. Tokarczyk, *Protestantyzm*, dz. cyt., s. 13.

całkowitego odrzucenia samej nauki o odpustach³⁵⁸. Chodziło o zrozumienie odpustów w świetle nauki o usprawiedliwieniu jedynie z łaski, a nie w oparciu o ludzkie zasługi. Luter domagał się, aby nauka Kościoła jasno określiła, że dobrym uczynkiem jest modlitwa za zmarłych, ale Kościół nie ma bezpośredniej władzy nad czyśćcem.

Tezy Lutra podkreślały znaczenie Ewangelii jako jedynej prawdziwego „skarbcza Kościoła” i ograniczały „władzę kluczy”³⁵⁹, a ich ogłoszenie, zgodnie z ówczesnym zwyczajem, było wezwaniem ludzi uczonych na dyskusję teologiczną³⁶⁰. Luter wysłał je do kilku przedstawicieli władz Kościoła³⁶¹, rozpowiechnili je także drukarze z Bazylei, Lipska i Norymbergii, przez co nabrały wielkiego rozgłosu³⁶². Coraz popularniejszy Luter kwestionował dalsze dogmaty Kościoła katolickiego, przez co ściągnął na siebie ekskomunikę. W 1520 roku spod jego pióra wyszły trzy istotne traktaty. W polemice „Do cesarza i chrześcijańskiej szlachty o naprawie chrześcijaństwa”³⁶³ reformator zwraca się do książąt niemieckich, by stanęli na czele ruchu reformowania Kościoła (co później uczynili). W „O niewoli babilońskiej Kościoła”³⁶⁴ skrytykował naukę Kościoła odnoszącą się do sakramentów, natomiast w „O wolności chrześcijańskiej”³⁶⁵ uznał, że istnieją jedynie trzy sakramenty: chrzest, pokuta oraz Eucharystia i ponownie zaakcentował doktrynę usprawiedliwienia przez wiarę. Ojciec reformacji w ostatniej broszurze rozprawia się – w kontekście

358 Potwierdzeniem jest teza 71: „Kto przeciw prawdzie apostołskiego odpustu mówi, niech będzie przeklęty”, https://www.luther.de/95thesen_pl.html, dostęp: 20.05.2021.

359 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 62.

360 S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, dz. cyt., s. 166.

361 Zob. M. Luther, *Letter to John Staupitz, Accompanying the „Resolutions” to the 95 Theses*, w: *Works of Martin Luther with introductions and notes*, red. M. Luther, H.E. Jacobs, A. Spaeth, A.J. Holman Company, Philadelphia 1932, s. 39–43; *Letter to Pope Leo X, Accompanying the „Resolutions” to the 95 Theses*, w: *Works of Martin Luther with introductions and notes*, red. M. Luther, H.E. Jacobs, A. Spaeth, A. J. Holman Company, Philadelphia 1932, s. 44–48.

362 A. Tokarczyk, *Protestantyzm*, dz. cyt., s. 13–14.

363 M. Luter, *Do cesarza i chrześcijańskiej szlachty o naprawie chrześcijaństwa*, <http://luter2017.pl/wp-content/uploads/pdf/PismoDoChrzescijanskiejSzlachty.pdf>, dostęp: 20.05.2021.

364 *Babilońska niewola papieży – pochodzenie i znaczenie terminu*, <https://encenc.pl/babilonska-niewola-papiezy/>, dostęp: 20.05.2021.

365 M. Luter, *O wolności chrześcijańskiej*, <http://luter2017.pl/wp-content/uploads/pdf/OWolnoscChrzcijanskiej.pdf>, dostęp: 20.05.2021.

podziału na człowieka duchowego (wewnętrznego) i cielesnego (zewnątrznego) – ze sprawiedliwością. Jego zdaniem chrześcijanin jest duchowo i wewnętrznie człowiekiem podległym Chrystusowi, a jego dusza stanowi jedno „ciało” z Chrystusem. Zatem jest on wolny³⁶⁶.

Luter otwarcie atakował papieństwo, co musiało spotkać się z reakcją Rzymu. 15 czerwca 1520 roku papież Leon X ogłosił bullę „Exsurge Domine”³⁶⁷, w której potępił 41 zdań Lutra i nakazał spalić wszystkie jego dzieła. Mnich wyrażając swój protest najpierw odpowiedział pismem „Przeciw bulli antychrysta”³⁶⁸, w którym odrzuca władzę Rzymu i „potępia stolicę rzymskiego szatana”, a następnie, wiedząc już o ekskomunice, spalił w odwecie otrzymaną bullę papieską razem z księgami prawa kanonicznego³⁶⁹. Opinia publiczna, popierając Lutra, także sprzeciwiała się wobec postulatów papieskich³⁷⁰, czego potwierdzeniem był szeroki aplauz ze strony zgromadzonego tłumu podczas demonstracyjnego uczynku Lutra³⁷¹. Zachowanie Lutra było znakiem zupełnego odrzucenia zwierzchności Rzymu i zerwania z Kościołem rzymskokatolickim. Oparł się na Biblii, zaprzeczając autorytetowi soborów, a tym samym stawiał opór władzy papieskiej i cesarskiej. Rozłam stał się zupełnie wyraźny.

Otwarty spór z władzami kościelnymi zmusił Lutra, potępionego jako „jawnego heretyka”, do ukrycia się w odosobnieniu na dziesięć miesięcy, w czym pomógł mu Fryderyk Mądry. Ceniąc jego dzieła i pragnąc go obronić, upozorował porwanie i osadził go na zamku w Wartburgu, gdzie reformator

366 Por. G. Brudny, *Pojęcie sprawiedliwości według ks. dra Marcina Lutra. The Concept of Righteousness according to Rev. Dr. Martin Luther*, „NURT” 1/2019, s. 217.

367 Leon X, *Bulla Exsurge Domine*, w: *Enchiridion Symbolorum et Definitionum*, 43, red. H. Denzinger, Auflage, Freiburg im Breisgau 2010, nr 1451–1492.

368 M. Luther, *Adversus execrabilem Antichristi bullam*, w: *Works of Martin Luther with introductions and notes*, red. M. Luther; H.E. Jacobs, A. Spaeth. A.J. Holman Company, Philadelphia 1932, s. 596–612.

369 W. Medwid, *Życie i dzieło Marcina Lutra a spór wokół tez i narodzin Reformacji*, dz. cyt., s. 267–292.

370 Por. G. Brudny, *Pojęcie sprawiedliwości według ks. dra Marcina Lutra. The Concept of Righteousness according to Rev. Dr. Martin Luther*, „NURT” 1/2019, s. 206–220.

371 Marcin Luter spalił bullę papieską „Exsurge Domine” w Wittenberdze przed Bramą Elsterską 10 grudnia 1520 roku. A. Tokarczyk, *Protestantyzm*, dz. cyt., s. 47.

oddął się przełożeniu na język niemiecki Starego Testamentu (wydanego w 1522 roku), a później Nowego Testamentu (wydanego w 1534 roku).

W tym czasie w Wittenberdze Andrzej Karlstadt, uczeń Lutra, prowadził reformę religijną i podjął temat celibatu, próbując nakazać dożywotnie śluby celibatu. Jednak Luter posyłając rozprawkę „O ślubach zakonnych”³⁷² sprzeciwił się temu, stwierdzając, że złożenie dożywotniego ślubu celibatu można uznać za wyrzeczenie się wolności. Ojciec reformacji odrzucił dożywotnie śluby czystości, ubóstwa i posłuszeństwa. Jego zdaniem Biblia ich nie przewiduje, natomiast Kościół uważał je za wiążące pod groźbą grzechu ciężkiego, za zasługę i dobry uczynek.

Wobec narastających potrzeb społecznych w odniesieniu do teologii Lutra należało stworzyć strukturę teoretyczną (dotychczas istniały tylko jej podstawy). Zrodziło się pragnienie religii chrześcijańskiej opartej na Ewangelii, której zasady będą jasne, zrozumiałe dla każdego. Zaczęły więc powstawać odłamy posiadające odrębne wersje na nowo zdefiniowanego i skonstruowanego chrześcijaństwa – powoli zanikała potrzeba jedności. Luter nie zamierzał burzyć starego Kościoła i zakładać zupełnie nowy, ale chciał utworzyć jeden całkowicie zreformowany, który byłby niezależny od Rzymu. Odczuwał potrzebę wystąpienia przeciw temu, co uważał za złe i gorszące. Jego celami było: obnażenie papieża jako dzieła antychrysta, uznanie teologii zasługi i Mszy jako ofiary oraz zmiana formy kultu oraz ulepszenia szkolnictwa i pracy duszpasterskiej³⁷³.

Prawie jednocześnie z Lutrem wystąpił Ulryk Zwingli, proboszcz kolegiaty w Zurychu, którego zasady religijne były radykalniejsze od zasad Lutra³⁷⁴. Gwałtowne narzucanie jego reformy doprowadziło do szybkiej reakcji

372 M. Luther, *Devotis monasticis iudicium*, w: *Works of Martin Luther with introductions and notes*, red. M. Luther; H.E. Jacobs, A. Spaeth. A.J. Holman Company, Philadelphia 1932, s. 613–669.

373 Por. M. Uglorz, *Marcin Luter. Ojciec reformacji*, Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2006, s. 143–161.

374 Zob. R.M. Leszczyński, E. Józwiak, *Ulryk Zwingli: teolog, humanista, reformator*, Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, Warszawa 2020; W.P. Stephens, *The Theology of Huldrych Zwingli*, Clarendon Press, Oxford 1986; W.P. Stephens, *Zwingli: An Introduction to His Thought*, Oxford University Press, Oxford 1992; W.P. Stephens, *Theology of Zwingli*, w: *The Cambridge Companion to Reformation Theology*, red. D. Bagchi, D.C. Steinmetz. Cambridge University Press, Cambridge 2004; Zob. <https://www.zwingliverein.ch/>, dostęp: 15.05.2021.

katolickiej i rozpętało wojnę domową. Nieco później wystąpił reformator francuski Jan Kalwin, który stworzył własny, nowy ośrodek ruchu reformacyjnego w Genewie³⁷⁵. Jego zwolenników zaczęto nazywać kalwinami, a Lutra – luteranami. Wtedy też zwolenników reformy nazwano protestantami, a reformację – protestantyzmem. Nazwa ta miała znaczenie polityczne i przyjęła się w Spirze (w 1529 roku), gdy zwolennicy reformacji zaprotestowali przeciw uchwałom katolickiej większości³⁷⁶.

W czasie nieobecności Lutra w Wittenberdze kontynuatorzy jego reform (Andrzej Karlstadt i jemu podobni) zaczęli na własny, agresywny sposób przeprowadzać rewolucję w życiu Kościoła. Wypędzono miejscowych księży, odrzucono stan duchowny oraz chrzest dzieci, wyparto dotychczasową wiedzę teologiczną oraz wszelkie zasady życia kościelnego. Rozwiązano bractwa, a dobra kościelne rozdano ubogim. Sfanatyzowany lud splądrował kościoły, poniszczył obrazy i figury świętych.

Z tych powodów Luter wrócił do Wittenbergi i głosząc kazania powstrzymał rażące ekscesy. Przywrócił Mszę po łacinie, stroje liturgiczne oraz komunię pod jedną postacią. Po kilku latach jednak wrócił do większości reform Karlstadta, ponowił Komunię Świętą pod dwoma postaciami, porzucił kult obrazów przy zachowaniu świec, ołtarzy, ozdób i szat liturgicznych³⁷⁷. Wprowadził zniesienie celibatu, zakaz żebrania mniszej, zniesienie mszy prywatnych i wotywnych oraz zwolnienie od ślubów zakonnych. Znaczna większość jego pism odnosiła się wówczas do duszpasterstwa i reformy liturgii. Luter uznawał powszechne kapłaństwo wszystkich ochrzczonych, spośród których wybiera się właściwą osobę i upoważnia do przewodniczenia i sprawowania liturgii. Zreformował Kościół wprowadzając nowy obrządek chrztu w języku niemieckim oraz nowy obrządek ślubu. Niemieckie nabożeństwo luterzańskie powstało w 1526 roku i do czasów pietyzmu (prądu luterńskiego w luteranizmie) miało moc obowiązującą w ewangelicyzmie augsburskim. Główne jego

375 Zob. J. Kalwin, *Institutio Christianae Religionis – Zasady Religii Chrześcijańskiej 2,1 Grzech Pierworodny, Tymbes*, Kraków 2016; G. Wodziński, *Jana Kalwina zarys nauki o Kościele w świetle Institutio Religionis Christianae z 1543 r.*, „Saeculum Christianum” 24/2017, s. 119–127; E. Cameron, *The European Reformation*, Oxford University Press, New York 1991.

376 Zob. S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, dz. cyt., s. 167.

377 Por. P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 63–64.

punkty to kazanie pastora (duchownego) i Wieczera Pańska. Luter wprowadził do porządku nabożeństw chorał ewangelicki, wpływając na rozwój ruchu śpiewaków kościelnych. Kancjonał ewangelicki i ewangelickie postylle (zbiory kazań) obowiązują we wszystkich nabożeństwach „narodowych” we wszystkich krajach³⁷⁸. Reformator interesował się także wychowaniem, wzywając do zakładania szkół chrześcijańskich.

W roku 1525 z powodu poczucia niezadowolenia społecznego oraz błędnego rozumienia nauki Lutera dotyczącego wolności doszło do niepokoїв w Niemczech, które nazywa się „wojną chłopską”. Chłopi zażądali głoszenia Ewangelii i zwolnienia kaznodziejów, którzy głosili nową naukę. Ruch ten dał początek tradycji protestantyzmu ludowego³⁷⁹, w ramach którego ludzie samorzutnie zaczęli organizować się we wspólnoty.

Ostatnią próbą pojednania katolików z protestantami był dokument „Konfesja Augsburska”³⁸⁰ stworzony przez przyjaciela Lutera – Filipa Melanchtona³⁸¹. Celem autora było syntetyczne ukazanie, iż zwolennicy Reformacji nie wymyślili nowej nauki, a jedynie dążyli do reformy, która umożliwi uzdrowić palące problemy ówczesnego Kościoła. Tekst przygotowywany był w trudnych warunkach polemiki i konfrontacji przy równoczesnej fundamentalnej świadomości, że ostatecznie w tym wielkim sporze chodzi o Kościół, a dokładniej o Ewangelię Jezusa Chrystusa zwiastowaną w Kościele. Autor zaznaczył, że w Kościele nie muszą obowiązywać wszędzie te same obrzędy, ceremonie i tradycja. Prawdziwa jedność Kościoła nie opiera się na zasadzie instytucjonalnej, ponieważ prawdziwy Kościół jest tam, gdzie głosi się Ewangelię w całej jej czystości oraz tam, gdzie udzielane są sakramenty. Dwadzieścia jeden artykułów zamieszczonych w tekście (na dwadzieścia

378 A. Tokarczyk, *Protestantyzm*, dz. cyt., s. 51.

379 W. Medwid, *Życie i dzieło Marcina Lutera a spór wokół tezy i narodzin Reformacji*, dz. cyt., s. 286.

380 Inaczej tłumaczone także jako: „Augsburskie Wyznanie Wiary” i „Wyznanie Augsburskie”.

381 P. Melancthon, *The Augsburg Confession. The confession of faith, which was submitted to His Imperial Majesty Charles V at the diet of Augsburg in the year 1530*, Project Gutenberg, 1530; Zob. L. Grane, *Wyznanie augsburskie. Wprowadzenie w podstawowe myśli Reformacji luterńskiej*, Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2002; W. Niemczyk, *Historia powstania „Wyznania augsburskiego” i „Obrony Wyznania augsburskiego”*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterńskiego*, red. M. Uglorz. Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2003, s. 135–142.

osiem) traktowanych było jako artykuły wiary, na które poza różnicami interpretacyjnymi godzili się zarówno katolicy, jak i protestanci. Pozostałe treści bliskie były protestantom zarzucającym papieżstwu katolickiemu „nadużycia i przyziemne obyczaje”³⁸².

Dość szybko „Wyznanie Augsburskie” stało się objaśnieniem luteranckiej teologii oraz punktem odniesienia do luteranckiej interpretacji Pisma Świętego. Od niego wzięła się także nazwa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego³⁸³. Dla wszystkich ewangelików tradycji luteranckiej „Wyznanie Augsburskie” uznane jest jako wprowadzenie i wyjaśnienie podstawowych prawd wiary zawartych w Piśmie Świętym, z zaznaczeniem, że to Pismo Święte pozostaje najwyższą i decydującą normą wiary w życiu i nauczaniu Kościoła. Odrzucono Tradycję, uznawaną przez Kościół katolicki za drugie źródło wiary. Reformatorzy przyjmując Pismo Święte za jedyne, wyłączne źródło wiary oraz jako środek uświęcający, wprowadzili do nabożeństw i rozpowszechnili domowe czytanie Pisma Świętego³⁸⁴. Ewangelicki teolog Wilfried Härle zaznacza, że wyznanie wiary nie może być szkłem, przez które dopuszcza się wyłącznie określoną perspektywę na objawienie zawarte w Piśmie Świętym, uniemożliwiając inne postrzeganie. Wyznanie „nie powinno być i nie jest gorsetem, a raczej drogowskazem i zachętą do samodzielnej refleksji w Kościele i dla Kościoła, a nigdy przeciwko niemu”³⁸⁵. Protestanci przyjmują także za swoje pierwsze symbole: apostołski, nicejsko-konstantynopolitański oraz symbol św. Atanazego. Uznają również uchwały czterech pierwszych Soborów: Nicejskiego, Konstantynopolitańskiego I, Efeskiego oraz Chalcedońskiego.

Kwestia miejsca ksiąg wyznaniowych stanowiła i wciąż jest aktualnym tematem wewnętrznych debat protestanckich. Reformatorzy oddając księgi ludziom bez wystarczającego wytłumaczenia sprawili, że Księgi Święte stały się w zborach protestanckich źródłem rozłamów, a jednocześnie podstawą, na którą wszyscy się powołują³⁸⁶. Podstawową księgą protestantyzmu jest Pismo Święte, jednak w wyniku kwestionowania autentyczności niektórych

382 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 65.

383 Zob. *Kim jesteśmy?* <http://wisla.luteranie.pl/parafia/kim-jestesmy/>, dostęp: 15.05.2021.

384 S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, dz. cyt., s. 169.

385 *Augsburskie Wyznanie Wiary – aktualne?* <http://luter2017.pl/augsburskie-wyznanie-wiary-aktualne/>, dostęp: 15.05.2021.

386 S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, dz. cyt., s. 169.

ksiąg Pisma Świętego przez reformatorów XVI wieku ostatecznie przyjęto 39 ksiąg Starego i 27 ksiąg Nowego Testamentu³⁸⁷. Obok „Wyznania Augsburskiego” księgami zawierającymi główne założenia ruchu luterńskiego są „Apologia konfesji Augsburskiej”³⁸⁸ oraz „Artykuły Szmalkaldzkie”³⁸⁹, napisane przez Marcina Lutra, który ułożył zasady mające służyć do dyskusji na soborze. Do nich Melancton napisał dodatek o władzy i prymacie papieża. Artykuły wraz z dodatkiem są księgą symboliczną. Kolejne księgi to dwa katechizmy Lutra, Mały i Duży³⁹⁰, oraz „Formuła Concordiae” („Formuła Zgody”), księga opracowana przez luterńskich teologów jako uzgodnienie szeregu dotychczas wydanych dzieł określających zasady protestantyzmu. „Formuła” wchodzi obok wcześniej wymienionych ksiąg w skład „Księgi Zgody”³⁹¹, stanowiącej zbiór uznawanych i wymienionych ksiąg wyznaniowych luterńskich. Nie wszystkie wyznania luterńskie jednak uznają wymienione wyżej księgi symboliczne³⁹².

Przedstawienie całości kształtu rozbieżnej i nieustalonej doktryny podzielonych wyznań protestanckich wymagałoby nakładu czasu, opisów historycznych i rozważań teologicznych z uwzględnieniem zróżnicowanych stanowisk reformacyjnych. Nie jest to celem niniejszej pracy, dlatego wymienione zostaną główne zasady protestantyzmu, których

387 W Kościele rzymskokatolickim uchwalono podczas Soboru Trydenckiego kanon Pisma Świętego, na który składa się 72 księgi Starego i Nowego Testamentu. Zob. A. Baron, H. Pietras, *Dokumenty Soborów Powszechnych, t. IV (1511–1870)*, Kraków 2005, s. 288–319; J. Gręźlikowski, *Czym był dla Kościoła Sobór Trydencki (1545–1563)? (refleksje w 440. rocznicę od zakończenia obrad)*, „Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawno-historyczny” 46/3–4(2003), s. 171–226.

388 Zob. https://old2020.luteranie.pl/materialy/rozne_pisma/ksiegi_wyznaniowe/apologia_konfesji_augsburskiej, 146.html, dostęp: 22.05.2021.

389 Zob. <http://luter2017.pl/wp-content/uploads/pdf/Artyku%C5%82y%20szmalkaldzkie.pdf>, dostęp: 22.05.2021.

390 Zob. *Rok Katechizmu – Mały i Duży Katechizm, artefakty czy inspiracja?* <http://luter2017.pl/rok-katechizmu-maly-i-duzy-katechizm-artefakty-czy-inspiracja/>, dostęp: 22.05.2021.

391 Zob. T.G. Tappert, *Księga Zgody: Wyznania Kościoła Ewangelicko-Luterńskiego*, Fortress Press, Filadelfia 1959; F. Bente, *Concordia Triglotta: The Symbolical Books of the Ev. Kościół luterński, niemiecko-lacińsko-angielski*, Concordia Publishing House, St. Louis 1921.

392 J. Sojka, *Pokuta w luterńskich księgach wyznaniowych*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 7/2013, s. 224–235.

przestrzegają wierni Kościołów Ewangelickich, z wyróżnieniem Konfesji Ewangelicko-Augsburskiej.

Ewangelicy utrzymują pięć łacińskich filarów protestanckich, stanowiących odniesienie do sformułowanych zasad umieszczonych w „Wyznaniu Augsburskim” przez Filipa Melanchtona. Są nimi:

Sola Scriptura („Tylko Pismo”), która zakłada, że jedynym i nieomylnym źródłem wiary jest Biblia. Wszystkie dogmaty, praktyki i obrzędy, które nie są literalnie opisane w Piśmie Świętym, należy odrzucić. Odrzucone są więc dogmaty uznawane przez Kościół katolicki;

Sola fide („Tylko wiara”) opiera się na założeniu, że człowiek grzeszny może zostać usprawiedliwiony wobec Boga tylko poprzez swoją wiarę w Chrystusa, nie zaś przez dobre uczynki, które wprawdzie potwierdzają autentyczność wiary, ale same w sobie nie zapewniają odpuszczenia grzechów;

Sola gratia („Tylko łaska”) polega na wierze, że człowiek może być zbawiony tylko z łaski Boga. Łaska ta jest darem, ale nie wynagrodzeniem za swoje uczynki. Nikt więc nie może zapracować na swoje zbawienie. Wobec tego protestanci odrzucają naukę o czyśćcu i odpustach;

Solus Christus („Tylko Chrystus”) mówi o tym, że jedynym pośrednikiem Boga Ojca i człowieka jest Jezus. Odrzuca się kult Maryi oraz świętych, których wstawiennictwa się nie uwzględnia;

Soli Deo gloria („Tylko Bogu Chwała”) zakłada, że wszelka chwała należy się wyłącznie samemu Bogu. Z tej zasady wynika odrzucenie kultu relikwii oraz obrazów³⁹³.

Luteranie określają Kościół jako zgromadzenie całego chrześcijaństwa, które powołuje, poświęca i oświeca Duch Święty, ich zdaniem utrzymujący Jezusa Chrystusa w prawdziwej wierze³⁹⁴. Wychodząc z tego założenia, Luter

393 Zob. T. Mańko, *Pięć zasad protestantyzmu*, <http://kchwe.pl/piec-zasad-protestantyzmu/>, dostęp: 20.05.2021; M. Wichary, *Podstawowe zasady wiary protestantyzmu*, <https://proteologia.com/2008/02/29/podstawowe-zasady-wiary-protestantyzmu/>, dostęp: 22.05.2021; H. Karasiewicz, *Pięć razy „tylko” – zawołanie Reformacji*, https://documen.site/download/pi-razy-tylko-zawoanie-reformacji_.pdf, dostęp: 22.05.2021.

394 J. Krüger, *Objaśnienie Małego Katechizmu Marcina Lutera w pytaniach i odpowiedziach*, Nakładem Księgarni W. Mietkego, Warszawa 1913, s. 114.

wyróżnił dwa kościoły: „niewidzialny” i „widzialny”³⁹⁵. Kościół „niewidzialny” stawia na czele Chrystusa, oznacza jego „mistyczne ciało” i stanowi Kościół „wyższego rzędu”³⁹⁶. Należą do niego wszyscy wierzący, przynależni do każdej gminy, zboru, zrzeszeń. Kościół jest „niewidzialny”, gdyż wiara jest niewidzialną sprawą w sercach ludzkich³⁹⁷. Kościół „widzialny” z kolei stanowi cielesne, zewnętrzne chrześcijaństwo, czyli zewnętrzną istotę z zewnętrznymi znakami. Inaczej mówiąc, chodzi o przynależność organizacyjną do któregoś z Kościołów „widzialnych”, która nie jest tak ważna jak jedność w przynależności do Kościoła „niewidzialnego”. Kościół „widzialny” i jego organizacja nie jest pochodzenia Bożego, ale jest instytucją ludzką, powstałą na skutek potrzeby głoszenia słowa Bożego i administrowania sakramentów. Ustrój Kościołów Ewangelickich rozwinął się nie na mocy treści zaczerpniętych z Pisma Świętego, ale pod wpływem układów politycznych w Europie. Istnieje kilka zasadniczych ustrojów kościelnych w łonie protestantyzmu (konsystorski, synodalny, prezbiterialny lub episkopalny oraz kongregacyjny), często systemy te łączą się razem. W Kościele Ewangelicko-Augsburskim występuje ustrój synodalno-konsystorski³⁹⁸.

W Kościołach Ewangelickich uznawane są dwa sakramenty: Chrztu Świętego i Komunii Świętej (Wieczerzy Pańskiej) udzielanej pod dwiema postaciami³⁹⁹. Ze Chrztu wynika powszechne kapłaństwo – sam Luter zna tylko urząd pastora, który obejmuje obowiązki i prawa związane ze swoim zawodem. Kościół Luterski uznaje obecnie jeden urząd duchowny zwiastowania Słowa oraz sprawowania i udzielania sakramentów. Występuje on w trzech posługach. Pierwsza należy do biskupa, nadzorującego życie Kościoła (Biskup Kościoła) lub diecezji (biskup diecezjalny). Drugą osobą jest

395 H. Priebe, *Kirchliches Handbuch für die evangelische Gemeinde*, Verlag von Martin Warneck, Berlin 1929, s. 29–30.

396 A. Tokarczyk, *Protestantyzm*, dz. cyt., s. 59.

397 S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, dz. cyt., s. 182.

398 *Czym się różni Kościół ewangelicki od katolickiego?* <https://www.msze.info/informators/show/Czym%20r%C3%B3%C5%BCni%20si%C4%99%20ko%C5%9B-ci%C3%B3%5%82%20ewanglicki%20od%20katolickiego%3F>, dostęp: 22.05.2021.

399 *Rites and Ceremonies*, w: *Rituals and Worship*, <https://www.patheos.com/library/christianity/ritual-worship-devotion-symbolism/rites-and-ceremonies>, dostęp: 11.05.2021; Por. T. Wojak, *Sakramenty*, <http://old.luteranie.pl/www/kim/sakramenty.htm>, dostęp: 11.05.2021.

prezbiter (ksiądz), który kieruje oraz administruje parafią. Funkcję diakonatu mogą sprawować mężczyźni oraz kobiety (diakonisy), realizując czynności pomocnicze w Kościele⁴⁰⁰.

W Kościołach luterzańskich przeprowadzana jest Konfirmacja (obrządek zbliżony do katolickiej Pierwszej Komunii Świętej i Bierzmowania) symbolizująca umocnienie w żywej społeczności, w trakcie której młodzież zostaje wprowadzona do dorosłych członków wspólnoty, ślubując wierność Chrystusowi. Nie jest to sakrament, ale zewnętrznie wyznanie wiary i świadome przyjęcie obowiązków wynikających ze chrztu oraz przynależności do zboru⁴⁰¹. W porządku ewangelickim nie ma spowiedzi usznej, uznana jest tylko spowiedź powszechna⁴⁰². Z kolei małżeństwo nie ma statusu sakramentu, dlatego Kościoły Ewangelickie dopuszczają rozwody cywilne, umożliwiając rozwodnikom przyjęcie Komunii Świętej, w przeciwieństwie do praktyk w Kościele katolickim⁴⁰³. W Kościołach Ewangelickich zamiast typowych dla Kościoła katolickiego Mszy Świętych są odprawiane nabożeństwa⁴⁰⁴. Luter układając nową ich formę, pozbawioną kultu eucharystycznego oraz wszelkich relikwii, wzorował się jednak na katolickiej Mszy Świętej. Do nabożeństw wprowadzono języki narodowe, a wybitne miejsce zajmuje w nich kazanie. Porządek nabożeństwa można podzielić na trzy części: liturgię wstępną, kazanie i zakończenie. Księga liturgiczna nazywana jest agendą, luterzańskie wyznania w Polsce używają różnych jej rodzajów⁴⁰⁵. To oznacza,

400 Zob. K. Pawłowski, *I Ona bowiem wspierała wielu... Ewangelicka Diakonia Żeńska na Śląsku na przykładzie Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Ząbkowicach Śląskich w latach 1860–1914*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 74/2019, s. 5–19. 10.34616/SKHS.2019.1.5.20, dostęp: 11.05.2021.

401 Zob. M. Wałukiewicz, *Konfirmacja w Kościele Ewangelicko-Augsburskim*, https://old2020.luteranie.pl/materiały/rozne_pisma/konfirmacja_w_kosciele_ewangelicko_augsburskim,329.html, dostęp: 11.05.2021.

402 *Czym się różni Kościół ewangelicki od katolickiego?* <https://www.msze.info/informators/show/Czym%20r%C3%B3%C5%BCni%20si%C4%99%20ko%C5%9B-ci%C3%B3%C5%82%20ewangwlicki%20od%20katolickiego%3F>, dostęp: 22.05.2021.

403 Zob. T. Kałużny, *Nierozzerwalność małżeństwa w optyce luterńskiej*, „Symposium” 19/2010, s. 61–74.

404 *Nabożeństwo ewangelickie – czym jest i jak wygląda?* <http://luter2017.pl/nabozenstwo-ewangelickie-czym-jest-i-jak-wyglada/>, dostęp: 22.05.2021.

405 Zob. *Liturgika: Agendy liturgiczne – nowy układ strony, uaktualnione porządki liturgiczne*, <http://old.luteranie.pl/www/biblioteka/agendy.htm>, dostęp: 20.05.2021.

że nabożeństwo w każdej parafii luterańskiej wygląda tak samo bez względu na uwarunkowania lokalne, regionalne. Dla każdego wiernego ważny jest również Śpiewnik Ewangelicki, który zawiera pieśni, klucze choralnikowe, introity i psalmy, oraz stanowi wykładnię do nabożeństw zawierającą wprowadzenie i modlitwy okolicznościowe, codzienne medytacje i rozważania. Jest też źródłem wielu ważnych informacji dotyczących codziennego życia chrześcijańskiego⁴⁰⁶.

Jak już wspomniano, Kościół Ewangelicko-Augsburski inaczej podchodzi do Tradycji. W ocenie Marcina Lutra tradycja kościelna ze wszystkimi wypowiedziami doktrynalnymi, praktyką liturgiczną i teologicznymi komentarzami biblijnymi zatraciła w wielu przypadkach w katolicyzmie łączność z żywym słowem Bożym obecnym w Piśmie Świętym. Reformator zakwestionował podstawy biblijne wszelkich urzędów prawnoliturgicznych i hierarchicznych funkcjonujących w Kościele katolickim, ograniczając ich pochodzenie do elementu czysto ludzkiego, w którym nie wyczuwa się nawet pierwiastka Ducha Świętego⁴⁰⁷. Luter, jak pozostali protestanci, nie czynił rozróżnienia między treścią Objawienia i formami jego przekazu, zarzucając katolikom odwoływanie się do tradycji ludzkich, bez zachowywania suwerenności słowa Bożego⁴⁰⁸. Pojęcie *Sola Scriptura* stanowi naczelną regułę w relacji pomiędzy Biblią i Kościołem oraz wyraża pierwszorzędą rolę Pisma Świętego w życiu wspólnoty całego Kościoła Chrystusowego⁴⁰⁹.

Należy jednak zaznaczyć, że problem Lutra nie polegał na odrzuceniu Tradycji ustnej, ale na odrzuceniu podstawowych zasad eklezjologicznych. Zanegował wszystkie dotychczasowe elementy Kościelne, które jego zdaniem utrudniały drogę do zbawienia. Pomimo to stanowisko Lutra nie było

406 Zob. *Śpiewnik ewangelicki*, Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2019; *Trzecie wydanie Śpiewnika Ewangelickiego. Nowe perykopy, uzupełnienia, zmiany*, https://old2020.luteranie.pl/nowosci/trzecie_wydanie_spiewnika_ewangelickiego, 6165.html, dostęp: 22.05.2021.

407 B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej i protestanckiej*, dz. cyt., s. 124.

408 M. Rusecki, *Fundamentalne znaczenie Tradycji w Kościele*, w: *Tradycja i kościelne tradycje*, red. J. Jezierski. Wydawnictwo Hosianum, Olsztyn 2004, s. 112–114.

409 Por. K. Dorosz, *Co to jest protestantyzm?* „Znak” XLIV 7 (1992), s. 5–29; B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej i protestanckiej*, dz. cyt., s. 124.

jednoznacznym odrzuceniem wszelkich aspektów Tradycji kościelnej w ogóle. Uznał uchwały czterech pierwszych Soborów oraz dzieła Ojców Kościoła dlatego, że ocenił je jako zgodne z prawdami zawartymi w Piśmie Świętym⁴¹⁰. Tradycja po prostu nie powinna tworzyć nowych, niepopartych Pismem prawd wiary ani zasad życia chrześcijańskiego. Tradycji Luter poświęcał wiele miejsca w swoich licznych dziełach⁴¹¹, jednakże słowo „traditio” używane jest przez niego rzadko, tylko przy okazji „traditiones hominum”⁴¹². Reformator powołuje się na wolność Ewangelii Jezusa oraz na dar usprawiedliwienia dokonanego poprzez Jego dzieło zbawcze, udowadniając, że wiele praktyk pobożnościowych jest sprzecznych z Bożymi Przykazaniami i prawdą Słowa Bożego. W zamian postuluje wolność praktykowania wiary⁴¹³.

Kościół Ewangelicko-Augsburski opierając się na „Artykułach Szmalkaldzkich” kategorycznie wyrzeka się wszelkich tradycji ludzkich. W XV Artykule poświęconym tej tematyce Luter uściślił powody, które wymagają zaniechania wszelkich praktyk niewynikających bezpośrednio z treści Pisma Świętego. Podkreślił, że tradycje ludzkie, zwyczaje i obrzędy, które w oczach katolików mają się przyczyniać do odpuszczenia grzechów i doprowadzenia do zbawienia, są „jawną bezbożnością i rzeczą godną potępienia”⁴¹⁴, gdyż powiada Chrystus: „Nadaremno mnie czczą, nauczając nauk i nakazów ludzkich”⁴¹⁵ oraz „Odwra-

410 Por. H. Seweryniak, *Protestantyzm wobec Tradycji, w: Tradycja w Kościele, Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Papieską Akademię Teologiczną, Polskie Towarzystwo Teologiczne, Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy w Krakowie*, red. T. Dzidek, B. Sieńczak, J.D. Szczurek, Kraków 1994, s. 233–235.

411 Zob. np. rozdziały „De ritibus ecclesiasticis” oraz „De discrimine ciborum” w „Confessio Augustana” z 1530 r.; P. Melancthon, *The Augsburg Confession. The confession of faith, which was submitted to His Imperial Majesty Charles V at the diet of Augsburg in the year 1530*, Project Gutenberg, 1530; L. Grane, *Wyznanie augsburskie. Wprowadzenie w podstawowe myśli Reformacji luteranńskiej*, dz. cyt.

412 Z odniesieniem do Mt 7,8 oraz Kol 2,8.

413 Por. S.C. Napiórkowski, *Solus Christus*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1978, s. 27–37; M. Kałwik, *Christus solus numquam solus. Zbawcze pośrednictwo Jezusa Chrystusa w ujęciu Celestyna Stanisława Napiórkowskiego*, <https://hdl.handle.net/10593/23961>, dostęp: 22.05.2021.

414 M. Luter, XV. *O tradycjach ludzkich*, w: *Artykuły Szmalkaldzkie*, <http://luter2017.pl/wp-content/uploads/pdf/Artyku%C5%82y%20szmalkaldzkie.pdf>, dostęp: 20.05.2021.

415 Mt 15,9.

cają się od prawdy⁴¹⁶. Reformator odniósł się do święcenia wszelkich miejsc, przedmiotów i symboli religijnych, nazywając je „głupimi i dziecinnymi artykułami”, oraz „urąganiem i błęźństwem”⁴¹⁷, które zniesławiają Chrzest Święty i nie powinny być tolerowane. Luter głosi, że to co nie ma Boga za autora, ma za ojca diabła – przeciw takiemu stanowisku wystąpił Sobór Trydencki.

Poddając analizie zasadnicze elementy ewangelickiego ujęcia Tradycji należy dostrzec, że duży wpływ na sporą rozbieżność z teologią katolicką miały różnice kulturowe, w których rodziły się obie teologie oraz kierunki ich dalszego rozwoju. Kościół protestancki wywodzi się z kultury germańskiej i anglosaskiej, które pominęły kwestię znaczenia dla chrześcijaństwa kultury i ogólnej spuścizny myślowej Wschodu⁴¹⁸. Ponadto, rozważając teologiczne stanowisko protestantyzmu wobec zagadnienia Tradycji dostrzegamy, że podstawowe założenia pierwotnej teologii protestanckiej odnoszące się do roli Tradycji w relacji do Biblii oraz w życiu Kościoła uległy w XX wieku istotnej zmianie. Egzemplifikacją są słowa Hansa Georga Gadamera, który uznaje, że przekaz Słowa Bożego oraz relacja Pisma Świętego z Tradycją są procesem „zlewania się horyzontów” Tradycji biblijnych i tradycji czasów współczesnych⁴¹⁹. Zdaniem jednego z czołowych przedstawicieli teologii protestanckiej Oscara Cullmanna, zasadniczym założeniem w kwestii Tradycji jest niepowtarzalność i nieprzekazywalność urzędu apostołskiego, co powoduje, że Pismo Święte nabiera wyjątkowego znaczenia i autorytetu. Natchnione teksty biblijne są jedyną podstawą do kontynuacji Tradycji apostołskiej. Nadprzyrodzone działanie Ducha Świętego w Tradycji postapostołskiej nie zostaje odrzucone, ale zostaje ona nazwana zjawiskiem ludzkim, który nie może być traktowany jako Tradycja normatywna. Nie można zatem przedkładać wyników egzegezy oraz innych nauk teologicznych,

416 Tt 1,14.

417 M. Luter, *XV. O tradycjach ludzkich*, dz. cyt.

418 Por. A. Schifferle, M. Lefebvre, *Ärgernis und Besinnung Fragen an das Traditionsverständnis der Kirche*, Kevelaer 1983, s. 12–53; B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej i protestanckiej*, dz. cyt., s. 148.

419 Por. H.G. Gadamer, *Das hermeneutische Problem der Anwendung*, w: *Seminar: Philosophische Hermeneutik*, red. H.G. Gadamer, G. Boehm, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976, s. 327–332.

a także orzeczeń Nauczycielskiego Urzędu Kościoła ponad świadectwo Apostołów⁴²⁰.

Dalszym etapem świadczącym o zbliżeniu rozumienia Tradycji przez teologię protestancką jest Raport Komisji Ekumenicznej „Wiara i Ustrój”⁴²¹. Tradycja w świetle dokumentu stanowi jeden ze sposobów objawienia się woli Boga względem człowieka i świata. Najdoskonalszym objawieniem jest Jezus Chrystus, który jest nadal obecny we wspólnocie Kościoła w formie przepowiadanego Słowa Bożego oraz szafarstwa sakramentów świętych. Tradycja ustna i pisemna doprowadziły ostatecznie do powstania kanonu natchnionych ksiąg Pisma Świętego. Do kategorii Tradycji włączony jest szereg tradycji obecnych w różnych formach życia chrześcijańskiego.

Następny istotny moment zbliżenia teologii protestanckiej i katolickiej wiąże się z ukazaniem dokumentu „Kanon – Pismo Święte – Tradycja”, wypracowanym w latach 1986–1992 przez komisję teologiczną złożoną z przedstawicieli obydwu Kościołów⁴²². Komisja stwierdziła, że należy podkreślać wystarczalność Biblii w przekazywaniu historiozbowczego przekazywania objawienia Bożego. Pismo Święte jest określoną postacią Tradycji, a tym samym tworzy miarę autentyczności wszelkich tradycji istniejących we wspólnocie Kościoła. Kanon biblijny, będący wyrazem związku Biblii i Tradycji, utworzył proces przepowiadania Słowa Bożego oraz praktyki wyznania wiary w Kościele. Obie strony komisji potwierdziły słuszność tezy protestanckiej o autoformacji kanonu biblijnego oraz stanowisko strony katolickiej o kompetencji decyzji w kwestiach Biblii Urzędu Nauczycielskiego Kościoła jako ważne funkcje Tradycji Kościoła⁴²³.

420 Por. O. Cullmann, *Die Tradition als exegetisches, historisches und theologisches Problem*. Zwingli-Verlag, Zürich 1954, s. 30–40; G.A. Aepli, *Identität und Dialog*. Der Ökumeniker Oscar Cullmann im Spannungsfeld von Katholizismus und Protestantismus. Dissertation, LMU München: Katholisch-Theologische Fakultät, https://edoc.ub.uni-muenchen.de/20925/1/Aepli_Gian-Andrea.pdf, dostęp: 22.05.2021.

421 Por. F.R. Garrapucho, *Międzykonfesyjne Dialogi Ekumeniczne. Bilans Historyczny*, „Symposium” 1/2007, s. 67–79.

422 Stronę protestancką reprezentowali W. Pannenberg, R. Slenczka, bp Wilckens, natomiast stronę katolicką: T. Schneider, W. Beinert, W. Kasper, K. Kartelge, O.H. Pesch, H.J. Pottmeyer, J. Ratzinger i E. Juengel.

423 Por. B.Z. Smolka, *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej i protestanckiej*, dz. cyt., s. 150–152; H. Seweryniak, *Protestantyzm wobec Tradycji*, dz. cyt., s. 240–245.

Zarówno teologia katolicka, jak i protestancka poświadczają, że Tradycja stanowi zasadniczy element życia ziemskiego. Łączy się nie tylko z procesem zachowania określonych wartości czy prawd związanych ze światem i życiem każdego człowieka, ale jest istotnym symbolem twórczego rozwoju i interpretacji zgodnej z prawdą w wolności. Jako proces przekazywania pochodzi bezpośrednio z woli Boga Ojca, który oddając swojego Syna Jezusa Chrystusa pragnie poprzez jego posłannictwo ukazać najdoskonalsze objawienie swojej woli wobec każdego człowieka⁴²⁴.

Reasumując, chrześcijańskie pojęcie Tradycji stanowi niejako syntezę pierwiastka naturalnego i nadprzyrodzonego. Będąc wartością, której korzenie sięgają rzeczywistości nadprzyrodzonych, nie wyklucza komponentów naturalnych oraz prakseologicznych⁴²⁵. Z tej racji jako środek tożsamości oraz zbiór form liturgicznych, doktryny i obrzędów, jest nieodzowna we wszystkich wyznaniach. Tradycja posiada moc wiążącą i jednoczącą ludzi, dlatego bez niej istnienie chrześcijaństwa byłoby wykluczone. Jednakże samo odniesienie do poszczególnych elementów Tradycji kościelnych jest dalece zróżnicowane w refleksji teologicznej trzech głównych nurtów chrześcijaństwa: prawosławia, katolicyzmu i tradycyjnych wyznań protestanckich. Twórcza interpretacja zasad praktyki wiary chrześcijańskiej dostosowana jest do danego środowiska i epoki historycznej⁴²⁶.

4. GŁÓWNE DENOMINACJE CHRZEŚCIJAŃSKIE W POLSCE

Rzeczywistość społeczno-lokalna rzutuje na sposób kultuwowania i podtrzymywania tradycji chrześcijańskich, których nie sposób pielęgnować w oderwaniu od układu polityczno-historycznego oraz uwarunkowań regionalnych. Przenosząc się na grunt ziemi polskiej zostanie wyszczególniona

424 M. Schmaus, *Katholische Dogmatik*, Max Hueber Verlag, München 1960, s. 13–15, 19–20; Por. W. Bulst, *Offenbarung. Biblischer und theologischer Begriff*, Patmos, Düsseldorf 1960, s. 70–97, 107–115; K. Prümm, *Phänomenologie der Offenbarung laut 2 Kor, Biblica 43*, <https://www.jstor.org/stable/42637845>, dostęp: 10.05.2021, s. 396–416.

425 Por. W. Hryniewicz, *Tradycja jako principium jedności nauczania teologicznego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 19/1972, s. 226.

426 Por. E.L. Mascall, *Sekularyzacja chrześcijaństwa*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, s. 39–40; W. Kulbat, *Tradycyjne koncepcje sekularyzacji*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 18/2009, s. 173.

specyfika trzech dominujących denominacji chrześcijańskich związanych z odrębnymi tradycjami – Kościoła katolickiego w RP obrzędu łacińskiego, Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego oraz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP. Warto przyrzeć się skorelowanym dziejom chrześcijaństwa i polskiej państwowości, które decydują o obecnym udziale poszczególnych denominacji chrześcijańskich w życiu narodu polskiego.

Chrzest Polski w 966 roku, przyjęty przez Mieszka I, zapisał się na kartach historii jako jedno z najistotniejszych wydarzeń narodowych⁴²⁷, symbolizujących zapoczątkowanie chrystianizacji kraju. Polska stała się częścią zachodnioeuropejskiej cywilizacji chrześcijańskiej⁴²⁸, a przyjęcie chrześcijaństwa w wersji zachodniej włączyło to młode państwo w krąg kultury łacińskiej, która odtąd niezmiennie odciska swój ślad na różnorodnych aktywnościach⁴²⁹. Nieliczne wykopaliska archeologiczne mogą świadczyć o istnieniu świątyń chrześcijańskich nawet w X wieku na tych ziemiach⁴³⁰. Jednakże z uwagi na fragmentaryczność źródeł oraz próby rekonstrukcji tajemnicy kultury duchowej zatrzymały się na zróżnicowanych spekulacjach spierających się badaczy.

427 Książę państwa gnieźnieńskiego Mieszko I przyjął chrzest w 966 roku z rąk duchowieństwa czeskiego – biskupa Jordana, przybyłego z księżniczką Dobrawą, córką Bolesława Srogięgo, po którym imię otrzymał ich syn Bolesław Chrobry (967–1025). Zob. M. Jędraszewski, *Chrzest Polski*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26/2017, s. 7–13; P. Górecki, *Chrzest Mieszka w 966 roku. Ewolucja naukowych teorii na podstawie odkryć archeologicznych*, <http://dx.doi.org/10.18290/rt.2017.64.4-4>, dostęp: 20.05.2021.

428 Por. P. Ciecieląg, A. Datko, B. Łazowska, P. Lysoń, P. Milcarek, W. Sadłoń, *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, Główny Urząd Statystyczny – Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2016, s. 12.

429 H. Kóćka-Krenz, *Przejawy chrystianizacji państwa Piastów w źródłach archeologicznych*, „Kronika Miasta Poznania” 1/2016, s. 21–35.

430 Por. A. Radziukiewicz, *Prawosławie w Polsce. Orthodox Christianity in Poland*, dz. cyt., s. 32; H. Kóćka-Krenz, *Chryścianizacja państwa Piastów w źródłach archeologicznych*, w: *Nauka w służbie człowiekowi*, red. E. Dobierzewska-Mozrzyimas, A. Jezierski. Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2016, s. 105–131; H. Kóćka-Krenz, *Archeologiczne ślady wczesnego chrześcijaństwa w Polsce*, w: *Chrzest Mieszka I a chrystianizacja państwa Piastów*, red. J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2017, s. 111–123; H. Kóćka-Krenz, *Archeologia o początkach chrześcijaństwa w państwie Piastów*, „Kwartalnik Opolski” 1/2017, s. 65–74.

Przyjęcie chrztu przez Mieszka I było w rzeczywistości tylko pierwszym krokiem ku dalszej chrystianizacji ziem polskich. Był to jednak czyn niezwykle ważny, miał olbrzymie znaczenie dla polityki między państwowej i umocnienia pozycji kraju Mieszka w gronie chrześcijańskiej ekumeny. Sukcesywny proces rozszerzania wiary chrześcijańskiej na ziemię polskie, trwający przez następne stulecia, przebiegał niezwykle wolno. Zaczął się od wzniesienia kilku kościołów w największych grodach (przede wszystkim wielkopolskich – w Gnieźnie, Poznaniu, Ostrowie Lednickim i Gieczu, oraz środkowopolskich – w Kaliszu). Później zaczęto budować świątynie w kolejnych większych grodach. Na przełomie XII i XIII wieku doszło do systematycznego tworzenia parafii wiejskich, powstały (archi)diakonaty, sprowadzono zakony⁴³¹, rozwinięto budownictwo sakralne (kościół, kaplice, klasztory), co prowadziło do realnego wdrażania mieszkańców Polski do chrześcijaństwa⁴³². Jednak zakorzenione wierzenia pogańskie w stare bóstwa i demony słowiańskie nie były łatwe do wyparcia. Samo wprowadzenie chrześcijaństwa do Polski nie oznaczało nagłego zaniechania starsłowiańskich wierzeń i praktyk. Nie ma wiele źródeł historycznych z dawnych wierzeń i obrzędów ludowych, ponieważ Słowianie pisali na nietrwałych, drewnianych tabliczkach, a obrzędy religijne sprawowali pod gołym niebem. Podstawą wiary Słowian była harmonia z naturą i radosne życie zgodne z jej rytmem. Przyroda dla pogan była mądrością i magią, w niej widzieli boskość. Nie rozumieli wzorców ascezy i umęczania się, lansowanych w owym czasie przez wiarę chrześcijańską. Jednak ówczesne pogaństwo nie było określeniem pejoratywnym (z gr. „zwyczaj, „etniczny”, czyli „wiara plemienna ludzi związanych wspólnym zwyczajem

431 Najwcześniej (za czasów Kazimierza Odnowiciela) pojawił się zakon benedyktynów w Tyńcu, następnie w Mogilnie, a z nimi liczne księgi łacińskie. W połowie XII wieku do Polski przybyły także zakony cystersów i norbertanów, a w kolejnym wieku pojawili się franciszkanie i dominikanie. Zob. L. Bednarczuk, *Językowe drogi chrystianizacji Polski. Sources of Polish Christian terminology*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze. Poznań Linguistic Forum” 34/2017, <https://doi.org/10.14746/psj.2017.34.1>, dostęp: 20.05.2021, s. 14–15.

432 L. Bednarczuk, *Językowe drogi chrystianizacji Polski. Sources of Polish Christian terminology*, dz. cyt., s. 8–9.

i wspólnotą pochodzenia⁴³³), a negatywny wydźwięk nadało mu dopiero chrześcijaństwo zwalczając je zarówno własnymi środkami, jak również poprzez różne zakazy władców świeckich. Odrzucano wierzenia, obrzędy i pomniki dawnej kultury jako pogańskie. Dochodziło do ostrych starć między poganami a chrześcijanami. Zwyczaje i przesady pogańskie trwały całe stulecia, a kolejne synody biskupów polskich uchwały pouczenia skierowane do szeregowych duchownych o ich zwalczanie⁴³⁴. Choć w tym czasie część dawnych obrzędów wytepiono, część z nich włączono do praktyk chrześcijańskich, wiążąc je z obrzędami kościelnymi.

Wraz z przyłączeniem do Korony Królestwa Polskiego Rusi Halickiej przez króla Kazimierza Wielkiego w roku 1340, w granicach Polski znalazła się duża społeczność prawosławna, choć prawdopodobnie już wcześniej, w wyniku działalności uczniów św. Cyryla i Metodego („Apostołów Słowian”), istniały w kraju wpływy obrządku słowiańskiego⁴³⁵, czego materialnym świadectwem są enkolpiony bizantyjskie (jeden znaleziony w Gnieźnie)⁴³⁶. Małżeństwo króla Polski Jadwigi Andegaweńskiej z wielkim księciem litewskim Władysławem Jagiełłą i kolejne unie polsko-litewskie: w Krewie (w 1385 roku), Horodle (w 1413 roku) oraz Unia Brzeska (w 1569 roku) zbudowały podwaliny do stworzenia zjednoczonego państwa – Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Rzeczpospolita wypracowała model pokojowego współistnienia chrześcijańskich katolików (obrzędki łacińskiego oraz obrządków wschodnich), prawosławnych i protestantów, a także wyznawców innych religii. Na przełomie XVI i XVII wieku wielonarodowa i wielowyznaniowa Rzeczpospolita znajdująca się na szczycie swej potęgi cechowała się unikatową tolerancją religijną na tle ówczesnej Europy. Dalszy bieg historii (m.in. Potop szwedzki i obrona Jasnej Góry) przyczynił

433 K. Sabak, *Zwyczaje, obrzędy, wierzenia*, <https://www.laliny.hekko24.pl/zw4.htm>, dostęp: 22.05.2021.

434 Por. A. Szejter, *Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian Połabskich od VII do XII wieku*, Instytut Wydawniczy Erica, Warszawa 2014, s. 15–23.

435 Por. P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 37–39.

436 L. Bednarczuk, *Językowe drogi chrystianizacji Polski. Sources of Polish Christian terminology*, dz. cyt., s. 14; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003, s. 46–47.

się do głębszego zespolenia Polaków z katolicyzmem, przy równoczesnym pogorszeniu stosunków międzywyznaniowych wynikających z wykorzystywania ich do ingerencji w wewnętrzne sprawy narodu przez kraje ościenne (Rosję, Szwecję czy Prusy)⁴³⁷. Upadek I Rzeczypospolitej w XVIII wieku oraz rozbiory sprawiły, że katolicyzm stał się swoistym depozytem idei trwania narodu polskiego oraz oparciem w czasie germanizacji i rusyfikacji⁴³⁸.

W chwili obecnej Kościół katolicki posiada osobowość prawną uregulowaną dwoma dokumentami: Konkordatem pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską⁴³⁹ oraz ustawą z dnia 17 maja 1989 roku o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej⁴⁴⁰. Relacje państwo – Kościół w Konstytucji RP z 1997 roku są uzgodnione według modelu zawartego w konkordacie. Uregulowania te dotyczą Kościoła katolickiego w Polsce wraz ze wszystkimi obrzędami: łacińskim, bizantyjsko-ukraińskim, bizantyjsko-słowiańskim oraz ormiańskim⁴⁴¹. Zgodnie z danymi pochodzącymi z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań (NSP), w 2011 roku przynależność do Kościoła katolickiego – według obrządku łacińskiego zadeklarowało 33 728,7 tys. osób, co stanowiło 87,6% ogółu ludności Polski i około 96% populacji o rozpoznanym statusie wyznaniowym⁴⁴². Taka sytuacja odróżnia Polskę nie tylko od innych państw europejskich⁴⁴³,

437 Por. P. Ciecieląg, A. Datko, B. Łazowska, P. Łysoń, P. Milcarek, W. Sadłoń, *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, dz. cyt., s. 5.

438 J. Gaworski, *Zeszyty do debat historycznych. Niepodległa, bo katolicka? O Kościele czasu zaborów*, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Sulejówek 2019, s. 16–21.

439 Podpisany 28 lipca 1993 roku, wszedł w życie 25 kwietnia 1998 roku. Zob. Dz. U. z 1998 roku, nr 51, poz. 318.

440 Zob. Dz. U. nr 29, poz. 154, z późniejszymi zmianami.

441 A. Bienkuńska, P. Ciecieląg, A. Góralczyk, G. Gudaszewski, T. Piasecki, W. Sadłoń, *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*, s. 84, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/wyznania-religijne/wyznania-religijne-w-polsce-20152018,5,2.html>, dostęp: 10.05.2021.

442 Tamże.

443 Por. N. Sahgal, A. Cooperman, *Religijność i przynależność narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej Przenikanie się tożsamości narodowej i religijnej w regionie dawniej zdominowanym przez ateistyczne reżimy*, <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2017/05/POL-Overview-FOR-WEB.pdf>, dostęp: 22.05.2021.

ale także od samej I Rzeczypospolitej, co wiąże się z jej burzliwą historią i wielokrotnymi zmianami granic terytorialnych⁴⁴⁴.

Kościół katolicki w Polsce istnieje oficjalnie od zjazdu w Gnieźnie w 1000 roku, kiedy to Papież Jan XIII powołał pierwsze polskie diecezje⁴⁴⁵. Od 1555 roku w Polsce urzędują nuncjusze apostołscy, którzy są pośrednikami między krajem a Stolicą Apostolską. Obecnie nuncjuszem apostołskim w Polsce jest od 8 sierpnia 2023 roku jest abp Antonio Guido Filipazzi mianowany przez Ojca Świętego Franciszka, głowę Kościoła katolickiego i państwa Watykan. Funkcję przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski pełni aktualnie abp Tadeusz Wojda SAC, metropolita gdański⁴⁴⁶. W Polsce istnieje 14 metropolii rzymskokatolickich, które są podzielone na 41 diecezji (a te z kolei na 1057 dekanatów).

Szeroko pojęty kult katolicki w Polsce związany jest ze świętami katolickimi, z których wiele wrosło w kulturę narodową i jest obchodzonych jako dni wolne od pracy⁴⁴⁷. Ważne miejsce na mapie polskie-

444 Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku i w wyniku ukształtowania się granic trwającego do 1922 roku na terytorium II Rzeczypospolitej znalazła się mniej niż połowa ziem dawnej I Rzeczypospolitej. To w efekcie doprowadziło do zwiększenia udziału ludności katolickiej. Następne przemiany, po II wojnie światowej, zostawiły poza granicami współczesnej Polski niespełną połowę ziem II Rzeczypospolitej. Do Polski z kolei powróciły ziemie zachodnie i północne, które były poza jej granicami od 150 lat do niemal 800 lat. W tym czasie ziemie zachodnie i północne przyłączone były do różnych państw, nawet do odrębnych księstw piastowskich. W konsekwencji przemian granic po II wojnie światowej doszło do ogromnych migracji ludności wygnanych ze swoich rodzinnych stron, zarówno Polaków jak i innych narodowości, co z kolei stanowi istotną przesłankę świadczącą o niższej religijności na ziemiach północnych i zachodnich w Polsce. Por. P. Ciecieląg, A. Datko, B. Łazowska, P. Lysoń, P. Milcarek, W. Sadłoń, *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, dz. cyt., s. 5–6.

445 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa Bibliotek i Muzea Kościelne” 18/1969, s. 292–352. <https://czasopisma.kul.pl/abmk/article/download/6606/6168/>, dostęp: 20.05.2021.

446 Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Kościoły i inne związki wyznaniowe, których stosunki z Państwem są uregulowane ustawami partykularnymi. Sytuacja prawna. <https://www.gov.pl/web/mswia/koscioly-i-inne-zwiazki-wyznaniowe-ktorych-stosunki-z-panstwem-sa-uregulowane-ustawami-partykularnymi>, dostęp: 19.06.2024.

447 Zgodnie z przepisami ustawy z 18 stycznia 1951 roku o dniach wolnych od pracy zagwarantowane są dni wolne, gdy pokrywają się albo ze świętami państwowymi, albo ze świętami katolickimi. Pracownicy innych wyznań mają prawo złożyć wnioski o dni wolne w pracy w czasie Świąt związanych z ich wyznaniem, które nie są automatycznie dniami wolnymi od pracy. Umożliwia to obowiązująca w Polsce ustawa z 17 maja 1989 r. o gwarancji wol-

go katolicyzmu zajmują sanktuaria maryjne, które są cele licznych pielgrzymek. Przede wszystkim jest to Jasna Góra (w Częstochowie), Licheń, Święta Lipka, Sanktuarium Maryjne w Ludźmierzu, Sanktuarium Matki Bożej Gietrzwałdzkiej czy Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach⁴⁴⁸.

Drugim co do wielkości nurtem chrześcijaństwa w Polsce po Kościele rzymskokatolickim jest chrześcijaństwo wschodnie (ortodoksyjne), reprezentowane głównie przez wyznawców prawosławia⁴⁴⁹, które w wyniku przemian polityczno-terytorialnych wielokrotnie musiało konstruować niejako na nowo modele funkcjonowania w Polsce⁴⁵⁰. Zgodnie z danymi przekazanymi przez Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny (PAKP) do Głównego Urzędu Statystycznego, Kościół liczy 507 196 wiernych⁴⁵¹, choć algorytm zastosowany w czasie Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 roku ustalił liczbę wiernych PAKP na 156,3 tysiąca osób (1,31%)⁴⁵².

Od połowy XIV wieku, w wyniku przyłączenia Rusi halicko-włodzimierskiej przez Kazimierza Wielkiego oraz stworzenia prawosławnej metropolii halickiej, na ziemiach Polskich obecny jest Kościół prawosławny. Unia z Wielkim Księstwem Litewskim obejmującym znaczną część ziem ruskich rozszerzyła obecność prawosławia w państwie Jagiellonów. Około 1460 roku powstała prawosławna metropolia

ności sumienia i wyznania. Zob. Dz.U. 1951 nr 4 poz. 28. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19510040028>, dostęp w dniu: 20.05.2021; Zob. Dz. U. 1989 nr 29 poz. 155. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890290155>, dostęp: 20.05.2021.

448 Zob. *Lista sanktuariów w Polsce*, <https://sanktuaria.maps24.eu/lista-sanktuariow-w-polsce/>, dostęp: 20.05.2021.

449 A. Bieńkuńska, P. Ciecieląg, A. Góralczyk, G. Gudaszewski, T. Piasecki, W. Sadłoń, *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*, dz. cyt.

450 M. Bendza, *Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce*, „Elpis” 5/2003, s. 115–116.

451 Stan z końca 2019 roku – *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2020*, red. D. Rozkrut. https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5515/1/22/1/maly_rocznik_statystyczny_polski_2020.pdf, dostęp: 20.05.2021.

452 Departament Badań Społecznych i Warunków Życia GUS, *Wyznania Religijne – Słowniczek Narodowościowe i Etniczne w Polsce 2009–2011*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011; Por. *Struktura wyznaniowa w Polsce*, <https://ekumenia.pl/aktualnosc/struktura-wyznaniowa-w-polsce/>, dostęp: 20.05.2021.

kijowska składająca się z dziesięciu biskupstw. Unia brzeska w 1596 roku, łącząca Kościół zachodni i wschodni na obszarze Rzeczypospolitej, osłabiła pozycję tego drugiego. Przywileje oraz majątki przeszły do Kościoła unickiego, a biskupi, którzy sprzeciwili się unii, przestali być uznawani przez króla za przedstawicieli prawosławia, które odtąd stawało się wyznaniem nielegalnym. Król nie wyznaczał już nowych kandydatów na biskupów, co w konsekwencji zapowiadało likwidację prawosławia w Rzeczypospolitej⁴⁵³.

Wraz z rozszerzaniem się terytoriów Polski ku wschodowi znaczne grupy ludności prawosławnej znalazły się w obrębie państwa polskiego. Po uzyskaniu niepodległości w 1918 roku prawosławie zmarginalizowano w Warszawie, której mieszkańcy odreagowywali czasy rosyjskiego zaboru. Wierni Kościoła prawosławnego byli prześladowani przez młodą, odrodzoną Polskę. Powojenną Akcją Wisła poprzedziły przedwojenne represje i przymusowe podporządkowywanie prawosławnych parafii Kościołowi rzymskokatolickiemu, a nawet burzenie cerkwi. W latach 1918–1939 prawosławie straciło w Polsce pięćset cerkwi⁴⁵⁴.

Traktat Grzymułtowski z 1686 roku⁴⁵⁵ uznał w imieniu władz polskich podległość Kościoła Prawosławnego w Rzeczypospolitej metropolie kijowskiej, choć ten stacjonował na terenie państwa carów w patriarchacie moskiewskim⁴⁵⁶. Bardzo znaczącym elementem, wpływającym na politykę państwa wobec Kościoła prawosławnego, było dążenie do ścisłej asymilacji ludności na ziemiach wschodniej Rzeczypospolitej poprzez integrację narodową i kulturową⁴⁵⁷. Równie ważna

453 A. Datko, *Polscy duchowni chrześcijańscy w służbie publicznej*, w: *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, dz. cyt., s. 74.

454 Zob. *Prawosławie we współczesnej Polsce*, <https://www.wiatrak.nl/26180/prawoslawie-we-wspolczesnej-polsce>, dostęp: 18.05.2021.

455 Zob. N. Królikowska-Jedlińska, *Traktat polsko-rosyjski z 1686 roku, tzw. traktat Grzymułtowskiego*, https://www.wilanow-palac.pl/traktat_polsko_rosyjski_z_1686_roku_tzw_traktat_grzymultowskiego.html, dostęp: 16.05.2021.

456 J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny: zarys historyczny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1936, s. 112.

457 Po II wojnie światowej Kościół prawosławny w Polsce utracił przeszło 90% swego stanu posiadania. W 1946 r. Kościół unicki w Polsce przestał oficjalnie istnieć. Funkcjonował niejako półlegalnie, a uznano go dopiero w r. 1990. W przededniu powstania II Rzeczpo-

była kwestia regulacji statusu prawnego jako fundamentu przyszłego funkcjonowania prawosławia w Polsce. W życiu wewnętrznym Kościoła Prawosławnego najistotniejsze było odrodzenie życia kościelnego poprzez odbudowanie zaburzonych struktur. Po I wojnie światowej struktury te weszły w skład odrodzonego państwa polskiego, lecz Kościół Prawosławny instytucjonalnie praktycznie nie istniał.

Po 1918 roku zaczęło się żywiołowe odradzanie życia cerkiewnego w Polsce, związane z powrotem ludności oraz utworzeniem w Warszawie Rady Cerkiewnej dla odbudowy Kościoła Prawosławnego, do której weszli przedstawiciele świeccy każdej diecezji⁴⁵⁸. Pokój ryski z 1921 roku umożliwił władzom Kościoła prawosławnego wprowadzenie autokefalii⁴⁵⁹. Ostatecznie, po niemałych utrudnieniach⁴⁶⁰, 13 listopada 1924 roku⁴⁶¹ Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny uzyskał cał-

spolitej Cerkiew prawosławna na terenach, które weszły w skład Państwa Polskiego, była już od 232 lat częścią Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Zob. A. Bienkuńska, P. Cieląg, A. Góralczyk, G. Gudaszewski, T. Piasecki, W. Sadłoń, *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*, dz. cyt., s. 114–115. Por. M. Bendza, *Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce*, dz. cyt., s. 116.

458 M. Bendza, *Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce*, „Elpis” 5/2003, s. 118; Zob. O. Łotoćkyj, *Awtokefalia. Narys istorii awtokefalnych cerkow*, II, Warszawa 1938, s. 389.

459 H. E. Wyczawski, *Cerkiew prawosławna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 2, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Pallottinum, Poznań–Warszawa 1979, s. 88.

460 Po uzgodnieniach z najwyższymi duchownymi Kościoła Prawosławnego w Polsce: biskupami Pantelejmonem i Dionizym, arcybiskup Jerzy Jaroszewski wysłał list do patriarchy Tichona z prośbą o zrozumienie sytuacji prawosławnych w Polsce i o błogosławieństwo dla przyszłego autokefalicznego Kościoła. Patriarcha Tichon nie zajął oficjalnie negatywnego stanowiska w sprawie autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce, jednak jego wypowiedzi zaprzeczyły jakoby tego chciał, czego przykładem jest jego publikacja w rosyjskiej emigracyjnej prasie: „Święte kanony naszego Kościoła przewidują autokefalię dla odrębnych samoistnych narodów. Jeśliby polski naród, odzyskawszy niepodległość był prawosławny i pragnął autokefalii dla siebie, my mu w tym nie odmówimy. Lecz dawać autokefalię różnoplemiennym prawosławnym zamieszkującym polskie państwo i mającym status narodowych i religijnych mniejszości nam nie pozwala ni zdrowy rozsądek, ni święte kanony”. Zob. O.F. Kupraneć, *Prawosławna Cerkwa w miżwojennij Polsce 1918–1939*, Rzym 1974, s. 15; M. Bendza, *Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce*, dz. cyt., s. 123.

461 Na ogłoszenie Kościoła prawosławnego w Polsce Kościołem autokefalicznym w 1925 r. miały wpływ z jednej strony tragiczne wydarzenia w Rosyjskim Kościele Prawosławnym, a z drugiej działania władz polskich w kierunku usamodzielnienia organizacyjnego Kościoła. Obecnie w jurysdykcji Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego znajduje się diecezja w Brazylii: Eparchia Rio de Janeiro i Olinda-Recife oraz parafia w Beli-

kowitą niezależność⁴⁶², oficjalnie ogłoszoną 17 września 1925 roku⁴⁶³. Choć ogłoszenie autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce nie zostało wymuszone przez polski rząd, sam Piłsudski także żądał „samodzielnosci Cerkwi prawosławnej”⁴⁶⁴.

Współcześnie władzę zwierzchnią w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym sprawuje Arcybiskup Metropolita Warszawski i całej Polski [abp Sawa (Hrycuniak)], który zwołuje i przewodniczy Soborowi, Synodowi Biskupów, Radzie Metropolitalnej oraz Metropolitalnemu Zjazdowi Dziękowników, jest także ordynariuszem diecezji warszawsko-bielskiej.

W przeszłości prawosławni zamieszkiwali na wschodzie i południowym wschodzie Rzeczypospolitej. W chwili obecnej rozsiani są po całej Polsce⁴⁶⁵. Ich aktywność jest szczególnie widoczna w województwie podlaskim na terenach Białostoczczyzny⁴⁶⁶. Około 40% spośród wszystkich parafii prawosławnych znajduje się właśnie na Białostoczczyźnie, a ponad połowa kapłanów pełni tam swoją posługę. Największe zagęszczenie ludności prawosławnej występuje w południowej części

gii. A. Bieńkuńska, P. Ciecieląg, A. Góralczyk, G. Gudaszewski, T. Piasecki, W. Sadłoń, *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*, dz. cyt.; Por. M. Papierzyńska-Turek, *Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918 – 1939*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy”, 1/1980, s. 55.

- 462 Po II wojnie światowej utworzono pięć prawosławnych diecezji: warszawsko-chełmską, wołyńską, poleską, grodzieńsko-nowogrodzką oraz wileńską. Patriarcha Moskwy i Wszechrusi przyznał Kościołowi prawosławnemu w Polsce autonomię, choć nie uznał autokefalii nadanej w 1924 r. przez patriarchat Konstantynopola. Ostatecznie Kościół ten otrzymał autokefalię w 1948 roku, choć niektóre źródła podają, że stało się to w 1951 roku. Jak potwierdza wiele faktów, w latach panowania systemu komunistycznego, Kościół prawosławny w Polsce musiał utrzymywać kościelno-polityczną linię Patriarchatu Moskiewskiego, a dopiero po upadku komunizmu mógł cieszyć się posiadaną autokefalią. Por. L. Skibińska-Opoka, *Geografia prawosławia w Polsce*, „Peregrinus Cracoviensis” 6/1998, s. 177–178; P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 39–40.
- 463 W. Romanowicz, *Współczesne oblicze polskiego prawosławia*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 3/2015, s. 163.
- 464 W. Baranowski, *Rozmowy z Piłsudskim (1916–1931)*, Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska, Warszawa 1938, s. 161.
- 465 Zob. N. Sahgal, A. Cooperman, *Religijność i przynależność narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej Przenikanie się tożsamości narodowej i religijnej w regionie dawniej zdominowanym przez ateistyczne reżimy*, dz. cyt.
- 466 L. Skibińska-Opoka, *Geografia prawosławia w Polsce*, „Peregrinus Cracoviensis” 6/1998, s. 175.

województwa białostockiego, stopniowo zmniejszając się w kierunku zachodnim i północnym. Na południu obszar ten kończy się nagle, a jego granicę stanowi rzeka Bug. Tereny te od stuleci zamieszkiwane były przez prawosławnych, a konkretnie przez ludność mieszaną, zarówno katolicką, jak i prawosławną – i tak pozostało do dziś. Taki stan utrwalony przez wieki wydaje się naturalny. Największe zagęszczenie cerkwi występuje w południowej części województwa, stanowią one nieodłączny element krajobrazu. W Białymstoku, w Bielsku Podlaskim, w Hajnówce i w Siemiatyczach znajduje się po kilka parafii prawosławnych, z czego część powstała w ciągu ostatnich dziesięciu lat.

Kościół prawosławny w Polsce liczy łącznie sześć diecezji: lubelsko-chełmską, przemysko-nowosądecką, białostocko-gdańską, łódzko-poznańską, warszawsko-bielską i wrocławsko-szczecińską. Przy diecezjach prawosławnych działają 253 parafie, z czego najliczniejsza pod względem przynależnych wiernych jest wspomniana diecezja białostocko-gdańska (w 2018 roku 220 700 wiernych) oraz warszawsko-bielska (18 300 wiernych)⁴⁶⁷. Językiem liturgicznym w niemal wszystkich⁴⁶⁸ parafiach polskiego Kościoła prawosławnego jest cerkiewnosłowiański⁴⁶⁹.

Na terenie Polski znajduje się siedem prawosławnych klasztorów, czyli monasterów. Cztery z nich to klasztory męskie, w Supraślu, Jabłecznej, Ujkowicach i Sakach. Kolejne trzy to klasztory żeńskie, w Grabarce, Dojlidach i Wojnowie. Prawosławne sanktuarium pielgrzymkowe

467 A. Bieñkuńska, P. Ciecieląg, A. Góralczyk, G. Gudaszewski, T. Piasecki, W. Sadłoń, *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*, dz. cyt., s. 114–115.

468 Wyjątek stanowi kilka parafii np. Cerkiew św. Cyryla i Metodego we Wrocławiu, gdzie liturgia sprawowana jest w języku polskim. P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 40; T. Stempa, *Poznaj prawosławie – o języku nabożeństw słów kilka*, <https://ekumenia.pl/komisja-mlodziezy/artykuly/poznaj-prawoslawie-o-jezyku-nabozestw-slow-kilka>, dostęp: 20.05.2021.

469 Wyjątkiem są kazania i czytania Pisma Świętego, do których wprowadzany jest czasem język polski. Zob. T. Stempa, *Poznaj prawosławie – o języku nabożeństw słów kilka*, dz. cyt.; T. Stempa, *Język liturgiczny słowiańskich Kościołów prawosławnych. Stanowisko wiernych Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w sprawie języka liturgicznego*, „EL-PIS” 18/2016, s. 113–120.

znajduje się na Świętej Górze Grabarce, w żargonie katolickim jest nazywane „prawosławną Jasną Górą”⁴⁷⁰.

Stosunek Państwa polskiego do Kościoła prawosławnego reguluje Ustawa z dnia 4 lipca 1991 o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego⁴⁷¹. Na podstawie ustawy działa Komisja Regulacyjna do Spraw Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego prowadząca postępowanie regulacyjne w sprawach związanych z majątkiem Kościoła prawosławnego w Polsce⁴⁷².

Choć prawosławie istnieje na ziemiach polskich od wielu stuleci, jego dzisiejszy obraz jest mocno zróżnicowany w zależności od regionu, w którym jest wyznawane. Świadczą o tym skrajnie w różnych miejscowościach liczby wiernych, posługujących duchownych, cerkwi oraz liczba zakładanych i likwidowanych parafii. Prawosławie w Polsce jest zróżnicowane także w kwestii kulturowanych tradycji, w sposobie wyrażania religijności oraz aktywności wiernych w życiu religijnym⁴⁷³.

Dziedzictwo wieków prawosławia polskiego obejmuje dziedzictwo świętości, która przyniosła owoce wielu męczenników, świętych ascetów oraz hierarchów. Niestabilność granic, zależność jurysdykcyjna od Kościoła Rosyjskiego, spuścizna cyrylometodiańska oraz ważny kult wybranych świętych w oczywisty sposób doprowadziły do pojawienia się lokalnych świąt⁴⁷⁴. Poza wspólnie uznawanymi świętymi z innymi

470 L. Skibińska-Opoka, *Geografia prawosławia w Polsce*, „Peregrinus Cracoviensis” 6/1998, s. 180; Zob. J. Maroszek, *Garbarka. Początki sanktuarium w świetle nieznanych źródeł*, http://pbc.biaman.pl/Content/685/j_maroszek-grabarka.pdf, dostęp: 20.05.2021.

471 Dz.U. 2014, 1726, <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/stosunek-panstwa-do-polskiegoautokefa-licznego-kosciola-prawoslawnego-16794248>, dostęp: 20.05.2021.

472 Regulacja statusu prawnego Kościoła prawosławnego w odrodzonej II Rzeczypospolitej nie była łatwym zadaniem zarówno z punktu widzenia prawnego, jak i z przyczyn politycznych: „Kościół prawosławny na ziemiach polskich postrzegany był przez ogół Polaków jako narzędzie carskiego ucisku z czasów niewoli”. P. Derdej, *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej*, *Warszawska Metropolia Prawosławna*, Warszawa–Białystok 2005, s. 21; Por. W. Romanowicz, *Współczesne oblicze polskiego prawosławia*, dz. cyt., s. 163.

473 L. Skibińska-Opoka, *Geografia prawosławia w Polsce*, „Peregrinus Cracoviensis” 6/1998, s. 184.

474 Niektóre święta są tożsame z Kalendarzem liturgicznym Kościoła rosyjskiego, ponieważ dotyczą świętych z terenów obecnej Białorusi oraz Rusi Kijowskiej, których życie,

Kościołami prawosławnymi, są w Polskim Kościele święci, którzy wiążą się wyłącznie z dziejami Kościoła w Polsce i zostali kanonizowani przez lokalne Kościoły, ale nie przyjęto ich do spisu świętych Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego⁴⁷⁵.

Praktyka liturgiczna Kościoła Prawosławnego w Polsce w różnym stopniu przyjmowała zewnętrzne idee. Ich istotnym nośnikiem stanowiącym źródło unifikacji są księgi liturgiczne, a naczelną księgą regulującą praktykę liturgiczną jest „Typikon”. PAKP bazuje na cerkiewnosłowiańskiej redakcji tzw. „Typikonu jerozolimskiego” obowiązującego w Patriarchacie Moskiewskim⁴⁷⁶. Nie oznacza to jednak, że liturgia jest całkowicie tożsama i nie posiada własnych, lokalnych modyfikacji.

Charakterystyczne elementy praktyki liturgicznej PAKP zapisane są w „Kalendarzu prawosławnym”, który opisuje nabożeństwa roku liturgicznego według kalendarza juliańskiego⁴⁷⁷. Wydawany jest on

działalność lub męczeństwo było związane z dziejami Prawosławia na terenach Polski (np. św. Hiob i Amfilohiusz z Poczajowa, św. Antoni i Teodozjusz Kijowsko-Pieczerscy, św. Atanazy igumen brzeski, św. książę Włodzimierz, św. Cyryl i Metody, św. księżna Olga, św. Julianna księżna olszańska, czy św. męczennik młodzieniec Gabriel z Zabłudowa). Zob. M. Ławreszuk, *Wpływ lokalnych tradycji na kalendarz liturgiczny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Elpis” 17/2015, s. 122, doi: 10.15290/elpis.2015.17.16, dostęp: 20.05.2021.

475 Przykładem jest św. męczennik kapłan Maksym (Sandowicz) z Gorlic, kanonizowany uchwałą Świętego Soboru Biskupów z dnia 7 lipca 1994 roku. Zob. *Житие священномученика о. Максима Сандовича*, „Cerkiewny Wiestnik. Kwartalnik Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 10/1994, s. 18–20; M. Bendza, *Maksym Sandowicz – życie i działalność*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 3/1978, s. 106–118; M. Ławreszuk, *Wpływ lokalnych tradycji na kalendarz liturgiczny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, dz. cyt., s. 123.

476 Rozpowszechnienie „Typikonu” związane było z pojawieniem się jego licznych redakcji na Rusi, skąd był on również przejmowany na potrzeby diecezji na terenie obecnej Polski. Zob. M. Ławreszuk, *Wpływ lokalnych tradycji na kalendarz liturgiczny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, dz. cyt., s. 121.

477 Do roku 2014 kalendarz ten zawierał dwa kalendaria: starego (juliańskiego) i nowego (gregoriańskiego) stylu, wraz ze wskazaniem obowiązującego rytu liturgicznego w PAKP. Jednakże od 2015 roku, po przywróceniu starego stylu, „Kalendarz Prawosławny” opisuje nabożeństwa roku liturgicznego jedynie według kalendarza juliańskiego. Zob. J. Tofiluk, M. Ławreszuk, P. Makal, J. Charkiewicz, *Kalendarz prawosławny 2015*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2014; Por. M. Ławreszuk, *Wpływ lokalnych tradycji na kalendarz liturgiczny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, dz. cyt., s. 121–122.

z błogosławieństwa Soboru Biskupów PAKP oraz stanowi normatywne źródło praktyki liturgicznej Kościoła prawosławnego w Polsce. Polska autokefaliczność nie ogranicza się jedynie do różnic kalendarzowych, ale odzwierciedla się w innych sferach, takich jak wprowadzanie lokalnych świąt, uwzględnianie lokalnych praktyk oraz tradycji liturgicznych powiązanych również z kanonizacjami, lokalnymi świątyniami, monasterami, czy czczonymi ikonami. Uwzględnia się także spisy świętych innych Kościołów lokalnych uznanych przez Św. Sobór Biskupów PAKP, przy równoczesnym odrzuceniu zmian wprowadzanych w kalendarzu liturgicznym Patriarchatu Moskiewskiego, wynikających z ich lokalnej natury⁴⁷⁸. Jak zauważa ks. Marek Ławreszuk, utrzymując normy oraz mechanizmy zawarte w poprzednich wiekach, Kalendarz Kościoła lokalnego w Polsce uzupełniany jest o święta oraz tradycje związane z prawosławiem na tej ziemi. Aktualizacje mają zasadniczo charakter przyrostowy, ale nie naruszają dotychczasowego kalendarza. Porównując kalendarz polski z innymi lokalnymi kalendarzami łatwo dostrzec, że polskie wydanie nie przejmuje wszystkich wprowadzanych współcześnie zmian, dzięki czemu nie narusza wspólnego fundamentu tradycji liturgicznej, a jednocześnie odzwierciedla lokalność i autonomiczność prawosławia polskiego, pozostając z uniwersalną łącznością z innymi Kościołami lokalnymi.

Trzecim pod względem wielkości i znaczenia wyznaniem chrześcijańskim⁴⁷⁹ obecnym na ziemiach Polski jest protestantyzm. Przedstawiciele ponad osiemdziesięciu rodzajów kościołów protestanckich mają w Polsce przeszło 120 tys. wiernych⁴⁸⁰, z czego 58% (61 188 wier-

478 M. Ławreszuk, *Wpływ lokalnych tradycji na kalendarz liturgiczny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, dz. cyt., s. 123.

479 Związek Wyznania Świadców Jehowy liczy ok. 114 tys. głosicieli, co w rzeczywistości stawia go na trzecim miejscu grupy wyznaniowej w Polsce, jednak zgodnie ze stanowiskiem Światowej Rady Kościołów Świadców Jehowy nie zalicza się do chrześcijan, między innymi ze względu na nieuznanie przez nich Trójcy Świętej i boskości Jezusa. Zob. Światowa Rada Kościołów, <https://ekumenizm.wiara.pl/doc/478254.Swiatowa-Rada-Kosciolow>, dostęp: 25.05.2021.

480 Dane z 2015 roku, zob. *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski*, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Warszawa 2015, s. 93; Por. B. Łazowska, *Struktura wyznaniowa ludności Polski*, w: *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, dz. cyt., s. 74.

nych⁴⁸¹) należy do najstarszego i największego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP.

Początki Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego na polskiej ziemi sięgają XVI wieku, kiedy to hasła reformacji wittenberskiej dotarły na Śląsk. Rada miejska Wrocławia ustanowiła wówczas w 1523 roku pierwszą parafię reformowaną przy kościele Marii Magdaleny, a pierwszym proboszczem ewangelickim został Jan Hess, który głosił kazania w duchu reformacji wittenberskiej⁴⁸².

Szerzący się w Polsce ewangelicyzm nabrał prawdziwego rozmachu wraz z sekularyzacją zakonu krzyżackiego w 1525 roku, gdy Prusy książęce zostały pierwszym w Europie państwem luterańskim⁴⁸³. Na terytorium Prus Książęcych, zamieszkujących przez polską ludność, Królewiec stał się kolebką polskiej literatury reformacyjnej, rozpowszechnianej na Litwie oraz w Koronie⁴⁸⁴. Sąsiedztwo geograficzne Prus sprzyjało rozwojowi luteranizmu w miastach Prus Królewskich, np. w Gdańsku, Toruniu i Elblągu, które uzyskały prawo swobodnego wyznawania wiary augsburskiej⁴⁸⁵. Mimo kontrreformacyjnej polityki Habsburgów, silnym ośrodkiem luteranizmu był Śląsk Cieszyński, którym rządili książęta piastowscy. W 1545 roku, gdy rządy obejmował w Księstwie Waclaw Adam, większość miejscowej ludności była wyznania ewangelickiego. Wyznanie reformowane przyjmowało przede wszystkim mieszczaństwo oraz niektórzy magnaci (np. Górkowie i Ostrorogowie). Mapa wyznaniowa Rzeczypospolitej z drugiej połowy XVI wieku ukazuje trzy naczelne skupiska luterańskie: w Wielkopolsce, na Mazurach oraz na Śląsku, gdzie do dziś mieszka największa liczba ewangelików.

481 Stan z końca 2019 roku – *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2020*, red. D. Rozkrut. https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5515/1/22/1/maly_rocznik_statystyczny_polski_2020.pdf, dostęp: 20.05.2021.

482 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 73.

483 A. Datko, *Polscy duchowni chrześcijańscy Polscy duchowni chrześcijańscy w służbie publicznej*, w: *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, dz. cyt., s. 130.

484 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 73.

485 A. Datko, *Polscy duchowni chrześcijańscy Polscy duchowni chrześcijańscy w służbie publicznej*, w: *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, dz. cyt., s. 130.

Literatura naukowa podkreśla znaczący wkład ewangelików do poszerzenia majątku kultury narodowej. Luterkańscy pisarze mazurscy i śląscy na przełomie XVI i VII wieku tworzyli literaturę religijną mającą istotne znaczenie dla rozwoju kulturalnego i narodowego tych rejonów⁴⁸⁶. Reformacja luterńska przyczyniała się także do rozwoju szkolnictwa i oświaty, bowiem rozpowszechniała pogląd, że zwykli, niebogaci ludzie mogą, a nawet powinni czytać Biblię.

Wraz ze zniknięciem Polski z mapy Europy w 1795 roku, granice zaborów podzieliły także polski ewangelicyzm. Wobec tego rozwój luteranizmu kształtował się różnie w każdym z trzech zaborów, by później w odrodzonej Polsce stanąć przed trudnym problemem wewnętrznej integracji. Na czele powstałego w okresie międzywojennym Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego od 1939 roku stał superintendent generalny biskup Juliusz Bursche, znany z działalności patriotycznej na Mazurach i na Śląsku⁴⁸⁷.

W 1991 roku naczelna władza, czyli Synod Kościoła (dwie trzecie stanowią w nim świeccy, a jedną trzecią duchowni) przyjął nowe prawo wewnętrzne o ustroju synodalno-konsystorsko-episkopalnym. Władzą administracyjną wybieraną przez Synod jest Konsystorz, którego prezesem jest duchowny zwierzchnik – biskup Kościoła (obecnie bp Jerzy Samiec). Siedzibą centralną władz Kościoła jest Warszawa. Aktualny status prawny Kościoła reguluje Ustawa z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej⁴⁸⁸.

Kościół posiada sześć diecezji⁴⁸⁹: cieszyńską, katowicką, mazurską, pomorsko-wielkopolską, warszawską oraz wrocławską. Na czele każdej

486 Upowszechniano postylle, kancjonały, traktaty śląskich i mazurskich duchownych ewangelickich, np. Samuela Dambrowskiego, Adama Gdacjusza czy Jana Maliny. Zob. P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 74.

487 Zob. J. Szeruda, *Działalność ks. Biskupa dra J. Burschego w okresie międzywojennym*, <http://old.luteranie.pl/www/biblioteka/dhistoria/szeruda-bursche.htm>, dostęp: 01.06.2021.

488 Dz.U. z 2015 r. poz. 43. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20150000043>, dostęp: 01.06.2021.

489 W odniesieniu do samego określenia „diecezja” w eklezjologii protestanckiej pojawia się pojęcie „zbór”. Odnosi się do lokalnej wspólnoty wiernych kościołów protestanckich, choć nazywając podstawową jednostkę administracyjną Kościoły ewangelickie posługują się

z nich stoi biskup diecezjalny wybierany przez Synod diecezjalny⁴⁹⁰. Największa pod względem liczby wiernych diecezja cieszyńska liczy 22 parafie obsługiwane przez 46 duchownych. Siedzibą władz diecezjalnych jest Bielsko-Biała⁴⁹¹.

Ewangelicy, mimo iż Tradycja kościelna nie stanowi w ich pojęciu źródła wiary, pielęgnują różnorodne tradycje lokalne powstałe pod wpływem tradycji regionalnych. Trudno więc o generalizację na skalę ogólnopolską, gdyż są one bardzo zróżnicowane w odrębnych częściach kraju.

Chrześcijańskie korzenie Europy wracają od ostatniego ćwierćwiecza do ważnych tematów poruszanych podczas publicznych dyskusji nad tożsamością współczesnej Europy i Polski⁴⁹². Błędnie często stawia się tradycje w opozycji do nowoczesności, podczas gdy autentycznie rozumiana nowoczesność budowana jest właśnie na tradycjach⁴⁹³. Określenie kultury europejskiej jako chrześcijańskiej wskazuje na obecność i rolę wiary chrześcijańskiej w jej formowaniu oraz przyjęcie społecznie uznawanej hierarchii wartości z wartościami głoszonymi przez Ewangelię. Gdy tradycje mające swoje źródła w chrześcijaństwie są ograniczane do wymiaru świeckiego, wówczas stają się tylko społecznymi zwyczajami, pozbawionymi transcendencji i metafizyczności. Dlatego ważna jest refleksja nad znaczeniem tradycji chrześcijańskich, szczególnie w perspektywie pedagogicznej, ukazującej ich edukacyjne walory. Aby było to możliwe, konieczne jest najpierw znalezienie

także terminem „parafia”. Zbór odnosi się szerzej także do filiałów, na jego czele stoi zwykle proboszcz, pastor czy rada starszych. Zob. M. Hintz, M. Hucala, *Ewangelickie Prawo Kościelne 1918–2018. Zbiór tekstów prawnych Kościołów ewangelickich w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe ChAT, Warszawa 2018.

490 P. Jaskóła, *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, dz. cyt., s. 75.

491 Zob. *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, Zakład Wydawnictwa Statystycznych, Warszawa 2020, s. 202.

492 O. Szczypiński, *Chrześcijaństwo jako źródło kultury europejskiej w myśli Josepha Ratzingera*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/5421/chrzescijanstwo_jako_zrodlo_kultury.pdf?sequence=1, s. 101, dostęp: 08.12.2018.

493 Por. J. Augustyn, *Ojcostwo. Aspekty pedagogiczne i duchowe*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003, s. 328; por. K. Ferenz, *Wprowadzanie dzieci w kulturę*, Wrocław 1995, s. 59–66; E. Klein, *Tradycje i obyczaje we współczesnym życiu rodzinnym*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1–2/1990, s. 14–18.

odpowiedzi na pytanie, co wyznacza kierunki refleksji pedagogicznej nad przekazem międzypokoleniowym tradycji chrześcijańskich. Odpowiedź sformułowano poprzez rozwinięcie kilku zagadnień.

Pierwszą kwestię stanowiły ustalenia terminologiczne pojęć tradycji i tradycji chrześcijańskich. Tradycja jest wielowymiarowym pojęciem, którego sens zmieniał się pod wpływem przemian polityczno-społecznych. Rozszerzając znaczenie tradycji, występującej na początku w dyskursie teologii chrześcijańskiej, doprowadzono do jej uniwersalizacji semantycznej, co w efekcie doprowadziło do rozdziwisku definicyjnego na polu naukowym. Wyjaśnienie współczesnego rozumienia fenomenu tradycji w oparciu o literaturę z zakresu nauk społecznych pozwoliło na przybliżenie podziału na tradycje świeckie i religijne, a w efekcie na jednoznaczne określenie, co kryje się pod pojęciem tradycji chrześcijańskich. W kulturze świeckiej tradycja jest pojęciem oznaczającym fenomen przekazywania z pokolenia na pokolenie pewnych obyczajów, poglądów, znaczeń i wierzeń⁴⁹⁴. Tradycje chrześcijańskie są natomiast wartościami, poglądami, wierzeniami, obrzędami, sposobami i zachowania, kulturowanymi przez chrześcijan i przekazywanymi kolejnym pokoleniom. Są to obrzędy religijne, zwyczaje powielane od przodków, sposoby odczuwania i przeżywania świąt chrześcijańskich oraz wpływające z wiary chrześcijańskiej zasady transferowane przez wspólnotę Kościoła, wywodzące się z wartości pochodzących z Pisma Świętego.

Tak pojmowane tradycje chrześcijańskie pobudzają do kolejnych refleksji. W teologii chrześcijańskiej wyróżnia się dwa rodzaje tradycji. Poza tradycjami ludzkimi, pisany małą literą, jednym z podstawowych pojęć chrześcijańskich jest Tradycja pisana wielką literą, rozumiana jako całokształt modlitwy, nauki i życia wiarą, którą Kościół otrzymał od Jezusa Chrystusa i apostołów. Tradycje chrześcijańskie uformowały się w ciągu wieków w Kościołach lokalnych i stanowią szczególne formy, przez które wielka Tradycja wyraża się adekwatnie do różnych miejsc i czasów. Będąc od niej zależne, mogą być one utrzymywane, modyfikowane, ale nawet odrzucone.

494 *Tradycja*, w: *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 767; *Słownik języka polskiego*, t. 3, red. M. Szymczak, Warszawa 1981, s. 519.

Konteksty historyczne ukazujące okoliczności podziału chrześcijaństwa na odmienne nurty chrześcijańskie umożliwiają zrozumienie zróżnicowanego stosunku do tradycji chrześcijańskich u wyznawców deklarujących przynależność do różnych denominacji chrześcijańskich. Pojawiające się na przestrzeni wieków różnice natury dogmatycznej i ideologicznej doprowadziły do formalnego podziału chrześcijaństwa, w następstwie którego doszło do wypracowania odmiennych sposobów życia chrześcijańskiego, a zarazem do rozbieżnego doświadczania i pojmowania tradycji oraz akcentów religijnych kładzionych w wychowaniu. Przedstawione okoliczności społeczno-historyczne, towarzyszące największym rozłamom w chrześcijaństwie: podziałowi Kościoła na Wschodni i Zachodni, a następnie konteksty wybuchu rewolucji protestanckiej, pozwalają zrozumieć przyczyny zróżnicowanego celebrowania i przekazywania tradycji chrześcijańskich w procesie wychowania w poszczególnych denominacjach chrześcijańskich.

Sposób kultywowania i podtrzymywania tradycji chrześcijańskich powiązany jest z rzeczywistością społeczno-lokalną, układem polityczno-historycznym oraz uwarunkowaniami regionalnymi. Ukazując specyfikę funkcjonowania trzech denominacji chrześcijańskich w Polsce: Kościoła katolickiego w RP obrzędu łacińskiego, Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego oraz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, sprecyzowano charakter ich odmiennego stosunku do tradycji chrześcijańskich, a co za tym idzie do wychowania.

W związku z tym, że pierwszym miejscem przekazywania wartości, prawd wiary oraz wychowania jest rodzina, kolejny rozdział zawiera jej szczegółową charakterystykę. Szczególną uwagę poświęcono rodzinie wielopokoleniowej, która odgrywa znaczącą rolę w tych procesach ze względu na bogactwo interakcji międzypokoleniowych i intensywną transmisję wartości.

ROZDZIAŁ 2

WYCHOWANIE W RODZINIE WIELOPOKOLENIOWEJ

Zainteresowanie kwestiami związanymi z życiem rodzinnym od wieków stanowi aktualną problematykę. Rodzina jest grupą zamkniętą, budującą własny, odrębny świat wypełniony swoją historią, tradycjami i wartościami, a jednocześnie jest grupą otwartą, podlegającą wpływowi społeczno-kulturowym. Z tego powodu wciąż podejmowane są liczne rozważania i dociekania naukowe nad jej istotą¹. Sytuacja rodzinna jest fundamentalnym czynnikiem wpływającym na przebieg i jakość toczących się w niej procesów wychowania i socjalizacji. Prawidłowo funkcjonująca rodzina stwarza niezastąpione warunki dla dojrzałości i wzrostu człowieka, gdyż tworzy naturalną wspólnotę, będącą środowiskiem kształtującym społeczne ramy aprobaty wartości kulturowych, moralnych, społecznych, religijnych i patriotycznych. Posiadanie trwałych i godnych zaufania struktur rodzinnych jest główną i niezmienną potrzebą także współczesnych społeczeństw i kultur².

-
- 1 Już starożytni Grecy, na czele z Platonem, głosili, że rodzina jest prymarną i najstarszą komórką życia społecznego, której istotą jest utrzymanie jego biologicznej ciągłości. Takie samo określenie widnieje w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku, w której artykuł 16 poświęcony jest małżeństwu i rodzinie. Zob. Art. 10 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 1966 roku, ratyfikowanego przez Polskę w 1997 roku; Por. Jan Paweł II, Adhortacja *Apostolska Ojca Świętego Jana Pawła II O zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym. Familiaris Consortio, nr 42*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jpii_exh_19811122_familiaris-consortio.html, dostęp: 07.02.2021; J. Młyński, *Rodzina pierwszą i żywotną komórką społeczeństwa (Familiaris consortio, nr 42)*, „Studia Gdańskie” 31/2012, s. 141; Art. 1 pkt 3. „Rodzina jest naturalną i podstawową komórką społeczeństwa i jest uprawniona do ochrony ze strony społeczeństwa i państwa” – *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka. Przyjęta i proklamowana rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 A (III) w dniu 10 grudnia 1948 roku*, http://www.unesco.pl/file_admin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf, dostęp: 09.09.2021.
 - 2 J. Mariański, *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży naturalnej – stabilność i zmiana*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 17.

Na przestrzeni wieków w społeczeństwie polskim nastąpiły istotne zmiany w funkcjonowaniu rodziny. Doszło wówczas do przekształcenia dominującego modelu rodziny. Powszechna w przeszłości duża rodzina, łącząca wiele pokoleń, ustąpiła naczelnego miejsca rodzinie małej, nuklearnej, której członkami są dwa pokolenia – rodzice i dzieci. Przyczyn tych przemian upatruje się w wielu czynnikach o charakterze społecznym, ekonomicznym oraz kulturowym. Mimo że rodzina wielopokoleniowa jest współcześnie znacznie rzadziej występującą formą, to wciąż istnieje i pod wieloma względami pozostaje wyjątkową płaszczyzną, cechującą się szeroką transmisją międzypokoleniową i rozbudowanymi wewnątrzgeneracyjnymi więziami rodzinnymi³. Udział jej członków w życiu rodzinnym ma jednak odmienny charakter niż w minionych dziejach.

Scharakteryzowanie procesów wychowawczych toczących się w rodzinie z wieloma pokoleniami, jawiących się jako różnorodne, nieustające wpływy sprzyjające kształtowaniu się tożsamości wszystkich członków rodziny, wymaga wieloaspektowego przeglądu zagadnień związanych z życiem rodzinnym. Wobec tego pojawia się pytanie, jak poszczególni członkowie rodziny wielopokoleniowej uczestniczą w procesie wychowania?

Rozstrzygnięcie tak postawionego problemu wymaga ukazania kilku zasadniczych kwestii. Pierwszą sprawą jest przedstawienie przeobrażeń rodziny wielopokoleniowej w kontekście znaczących przemian społecznych na przestrzeni wieków i wynikających z nich modyfikacji definicyjnych. Następnie nieodzowne jest zaprezentowanie zagadnień związanych z międzypokoleniowym uczeniem się w rodzinie z wieloma pokoleniami. Kolejne poruszone kwestie dotyczą udziału poszczególnych pokoleń w procesie wychowawczym: najpierw rodziców, potem babć i dziadków, w końcu dzieci i wnuków.

1. RODZINA WIELOPOKOLENIOWA WOBEC PRZEMIAN SPOŁECZNYCH

Rodzina, ze względu na swoją dualną naturę, pełni rolę zarówno instytucji, jak i grupy społecznej, co czyni ją fascynującym obszarem dla stale ewoluujących badań naukowych. Dzieje się tak dlatego, że funkcjonując w zmieniającym

3 Por. I. Burkacka, *Monoparentalność, wielorodzina i rodzina zrekonstruowana. Współczesne nazwy modeli życia rodzinnego*, „Artes Humanae” 2/2017, s. 87–88.

się społeczeństwie zmienia się wraz z nim. Nie istnieje społeczeństwo bez rodziny ani rodzina bez społeczeństwa. Te dwa byty wewnętrznie się uzupełniają i tworzą jeden organizm⁴. Rodzina stanowi pomost między osobą (dzieckiem) a społeczeństwem⁵. Poprawnie działające społeczeństwo jest ściśle zdeterminowane prawidłowym funkcjonowaniem rodziny⁶. Obecnie szczególnie zwraca się uwagę na społeczne przeobrażenia cywilizacyjne rzutujące na funkcjonowanie współczesnej rodziny, która różni się od modelu dominującego kilka dekad temu. Przyczyny przemian dokonujących się w rodzinie obejmują dwie grupy: 1) zewnętrzne przekształcenia struktury społecznej i zmiany funkcji społecznych, 2) przemiany wewnętrzne w obrębie funkcjonowania rodziny i przekształceń w strukturze jej potrzeb⁷. Warto przyrzeć się czynnikom, które na przestrzeni wieków w szczególny sposób wpłynęły na modyfikację wychowania. Jego transformacje we współczesnej rodzinie wielopokoleniowej należy analizować w szerszym kontekście uwarunkowań historycznych, politycznych i społeczno-kulturowych. Przemiany makro- i mikrostrukturalne od wieków tworzą oś zależności społeczeństwa globalnego i jego wewnętrznych systemów społecznych od mechanizmów socjalnych, psychosocjalnych oraz infrastrukturalnych⁸.

Tłem dla późniejszych rozważań oscylujących wokół obecnego kształtu rodziny wielopokoleniowej oraz rozumienia istoty wychowania będzie

-
- 4 Korelację między rodziną a społeczeństwem tłumaczy np. Karl Marks podkreślając: „... tyle jest warte społeczeństwo, ile jest warta rodzina”. Zob. K. Marks, *Ideologia niemiecka*, w: *Dzieła*, t. 3, red. K. Marks, F. Engels, Książka i Wiedza, Warszawa 1961, s. 32; Por. J. Młyński, *Rodzina pierwszą i żywotną komórką społeczeństwa (Familiaris consortio, nr 42)*, „Studia Gdańskie” 31/2012, s. 141; A. Prusik, *Przeobrażenia rodziny na przestrzeni wieków*, „Szkie Humanistyczne” 1–2/2006, s. 124.
 - 5 H. Smarzyński, *Wychowanie w rodzinie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978, s. 15.
 - 6 Por. I. Bukowska-Floreńska, *Rodzina jako problem badawczy*, w: *Rodzina, tradycja, regionalizm. Oświata i kultura na Podbeskidziu*, t. 4, red. D. Czubała, M. Miczka-Pajestka, Wydawnictwo Naukowe ATH, Bielsko Biała 2007, s. 28; Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 5; R. Podgórski, *Socjologia. Mikrostruktury*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz-Olsztyn 2008, s. 126.
 - 7 Por. F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 141–142.
 - 8 J. Czekajewska, *Przemiany życia rodzinnego Studium etyczne*, Wydawnictwo Tako, Toruń 2014, s. 13.

wskazanie zachodzących na przestrzeni wieków zmian, jakie dokonały się na przestrzeni dziejów w postrzeganiu i praktykowaniu wychowania w życiu rodzinnym w trzech epokach: preindustrialnej, industrialnej i postindustrialnej⁹. Każdy z tych okresów odcisnął ślad zarówno w tożsamości współczesnego człowieka XXI wieku jak i w nawiązywanych relacjach międzyludzkich. Rodziny europejskie w okresie minionych trzystu lat uległy olbrzymim przeobrażeniom, które bynajmniej nie przebiegały bezkonfliktowo¹⁰. Różne okresy historyczne zapewniały odmienne warunki życia, które determinowały istnienie określonego modelu rodziny. Beata Topij-Stempińska podkreśla, że poznanie przemian zachodzących w rodzinie w minionych epokach pozwala lepiej zrozumieć zasady funkcjonowania współczesnej rodziny¹¹.

W społeczeństwie preindustrialnym¹² siłą napędową rozwoju kulturowego, gospodarczego stało się chrześcijaństwo (łacińskie w Europie Zachodniej

-
- 9 Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2002, s. 13–19; T. Różański, *Z problematyki przemian i zagrożeń współczesnej rodziny*, „Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK” 32/2015, s. 130–133, <http://repozytorium.umk.pl/handle/item/3675>, dostęp: 07.06.2021; D. Elkind, *The Post-modern Family. A New Imbalance*, Knopf, New York 1992; T. Biernat, *Czy istnieje rodzina ponowoczesna?*, „Paedagogia Christiana” 2/2014. <http://dx.doi.org/10.12775/PCh.2014.030>, dostęp: 06.06.2021, s. 187–193.
- 10 Badaczy interesują szczególnie przemiany nasilające się w czasach przejściowych między tymi epokami, tj. w okresie przejścia ze społeczeństwa tradycyjnego w nowoczesne oraz z nowoczesnego w ponowoczesne, czyli społeczeństwa rolniczego w przemysłowe i ze społeczeństwa przemysłowego w informatyczne. Zob. A. Więclawska, *Panorama problematyki współczesnego ojcostwa*, Akapit Wydawnictwo Edukacyjne, Jagielloński Instytut Wydawniczy, Toruń 2020, s. 12; R. Doniec, *Polska rodzina w XXI wieku – przemiany i kondycja. Próba syntezy*, „Pedagogika Społeczna” 4/2013, s. 45.
- 11 B. Topij-Stempińska, *Rodzina i jej przemiany na przestrzeni wieków*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, s. 38; M. Żyromski, *Przemiany rodziny europejskiej w wieku dziewiętnastym*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 8/1996, s. 123–125; Z. Jabłonowska, *Rodzina w XIX i na początku XX wieku*, w: *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1975, s. 52–56; C. Kukło, *Odmienność rytmów rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku*, w: *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*, red. D. Kałwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. DiG, Warszawa 2005, s. 25–27.
- 12 Okres preindustrialny nawiązuje w nazwie do okresu panowania ustroju feudalnego w Europie, który zakończył się wraz z pojawieniem epoki oświecenia. Społeczeństwo tradycyjne, pasterskie, charakteryzuje się ukierunkowaniem lokalnym i rolniczym oraz

i greckie na Wschodzie)¹³. W tym okresie uformował się określony typ rodziny – tradycyjnej i patriarchalnej, podporządkowanej władzy ojca, na wzór państwa podległego rządowi pana feudalnego. Dominujący był model rodziny wielopokoleniowej, w której role przypisane poszczególnym członkom rodziny były niezmiennie, a hierarchiczność była jasno ukształtowana¹⁴. Rodzina wielopokoleniowa mieszkała wspólnie w całości¹⁵, w jej skład wchodziło kilka pokoleń członków żyjących w jednym domu lub w obrębie tego samego gospodarstwa domowego¹⁶. Pokolenia charakteryzowały się licznymi kontaktami usług oraz pomocy. Typ rodziny składający się z co najmniej trzech pokoleń nie był niezwykłym zjawiskiem. Zależność członków rodziny od naczelnego żywiciela nie wynikała z przyczyn emocjonalnych,

ograniczoną ruchliwością społeczną. Dotychczasowe plemiona zbieracko-łowieckie (pierwotne) osiadły i zajęły się rolnictwem. XI- i XII-wieczny ustrój feudalny, do których nawiązują czasy preindustrialne, był silnie rozwinięty w Polsce i miał znaczący wpływ na większość dziedzin życia społecznego. Powstała w miarę stabilna, choć sztywna struktura społeczna, charakteryzująca się wolnym tempem przemian w sferach obiektywnej (odnoszącej się do powstawania nowych idei czy technicznych innowacji) oraz subiektywnej (ujednoliconej mentalności jednostek). Feudalizm odegrał istotną rolę w ukształtowaniu systemu zależności międzyludzkich. Powiązanie roli rodzinnej z funkcją produkcyjną stanowiło podstawę do rygorystycznego przestrzegania narzuconych reguł oraz realizacji interesów całej wspólnoty. Por. J. Czekajewska, *Przemiany życia rodzinnego Studium etyczne*, Wydawnictwo Tako, Toruń 2014, s. 14–15; G. Maciejewski, *Europa wobec przemian kulturowych, systemowych i gospodarczych*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 218/2015, s. 8–11; G.L. Seidler, *W nurcie Oświecenia*, UMCS, Lublin 2002, s. 9; D. Outram, *Panorama Oświecenia*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 2008, s. 24–27.

- 13 G. Maciejewski, *Europa wobec przemian kulturowych, systemowych i gospodarczych*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 218/2015, s. 8.
- 14 S. Cader, *Rodzina wielopokoleniowa nośnikiem tradycji rodzinnych oraz narodowych*, w: *Rodzina, tradycja, regionalizm. Oświata i kultura na Podbeskidziu*, t. 4, red. D. Czubała, M. Miczka-Pajestka, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2007, s. 38–39.
- 15 E. Ogrodzka-Mazur, *Rodzina wielopokoleniowa na Śląsku Cieszyńskim – mała ojczyzna w długim procesie trwania*, w: *Studia z teorii i historii wychowania oraz nauk pokrewnych*, red. U. Suźcick, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice-Cieszyn-Ustroń 2010, s. 239–240.
- 16 I. Burkacka, *Monoparentalność, wielorodzina i rodzina zrekonstruowana. Współczesne nazwy modeli życia rodzinnego*, dz. cyt., s. 83.

ale zdeterminowana była przede wszystkim czynnikami gospodarczymi¹⁷. Opisywany model rodziny realizował funkcje instytucji ekonomicznej oraz opiekuńczo-socjalizującej. Rodzina stanowiła wówczas mały zakład produkcyjny albo warsztat rzemieślniczy, głównie w gospodarstwie rolnym. Grupa rodzinna pełniła więc podstawową funkcję gospodarczą, a wspólna praca zapewniała jej członkom utrzymanie¹⁸. Władza męskiej głowy rodziny była niemalże nieograniczona¹⁹. Pozycja pozostałych domowników była precyzyjnie określona i nie podlegała modyfikacjom²⁰.

Rodzinny system w okresie preindustrialnym, określane mianem „rodziny poszerzonej”, miał podwójną formę: pierwsza dotyczyła tego, że pod jednym dachem żyły trzy pokolenia, a nierzadko także inni członkowie rodziny²¹. W drugim ujęciu poszerzenie rodziny odnosiło się do rodziny pokrewieństwa²². Rodzinny system tego okresu doprowadził do utrwalenia określonej mentalności, czyli „familizmu”²³.

17 Edukacja dostępna była jedynie dla elit społecznych, wśród biedniejszych grup szerzył się analfabetyzm. Rodziny, których nie było stać na wykształcenie dzieci, angażowały je w pracę fizyczną, będącą jedynym źródłem dochodu. J. Czekańska, *Przemiany życia rodzinnego. Studium etyczne*, dz. cyt., Toruń 2014, s. 15.

18 L. Kocik, *Wzory małżeństwa i rodziny. Od tradycyjnej jednorodności do współczesnych skrajności*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, Kraków 2002, s. 8.

19 Przeważnie właścicielami roli byli najstarsi mężczyźni z rodziny, którzy nakazywali młodszemu pokoleniu pomoc przy pracy. Zob. S. Cader, *Rodzina wielopokoleniowa nośnikiem tradycji rodzinnych oraz narodowych*, w: *Rodzina, tradycja, regionalizm. Oświata i kultura na Podbeskidziu*, t. 4, dz. cyt., s. 39.

20 Rola kobiety sprowadzona była do modelu pruskiego, w którym potrójne „K” wyznaczało jej obowiązki: Kinder, Kirche, Küche – czyli rodzenie dzieci, wychowywanie ich oraz przygotowanie posiłków. Zob. B. Mierzwiński, *Kobieta w refleksji teologiczno-pastoralnej*, „Chrześcijańskie” 4/1993, s. 28.

21 Rodzeństwa męża lub żony oraz niepełnosprawni członkowie rodziny. Por. J. Czekańska, *Przemiany życia rodzinnego. Studium etyczne*, dz. cyt., s. 15–16.

22 Członkami takiej rodziny byli członkowie rodzin braci i siostr męża i żony, a rodzinny charakter wyrażał się w odwiedzinach, rodzinnej solidarności, a nawet wymierzaniu sprawiedliwości na własną rękę. W. Majkowski, *Rodzina polska w kontekście nowych uwarunkowań*, Wydawnictwo Księży Sercanów, Kraków 2010, s. 65.

23 Składały się na niego: wysoki stopień świadomości i identyfikacji z grupą rodzinną, nazywaną jako „my”, w odróżnieniu od „innych”; podporządkowanie wszelkich indywidualnych celów i działań na rzecz celów rodziny; obrona każdego z członków rodziny. W. Majkowski, *Rodzina polska w kontekście nowych uwarunkowań*, dz. cyt., s. 65; E.W. Burgess, H.J. Locke, *The Family. From Institution to Companionship*, American Book Co., New

Wychowanie w rodzinie tradycyjnej charakteryzowało wpajanie takich zasad, jak: posłuszeństwo, pracowitość, religijność, patriotyzm oraz podporządkowanie woli rodziców²⁴. Zasadniczo indywidualne potrzeby nie były spełniane, a wszelkie pragnienia ludzkie były redukowane do potrzeb całej grupy. Jednak poprzez wspólne oddanie dla pracy przez członków większości rodzin, więzi były trwalsze niż w późniejszych epokach. Podobnie było z obyczajowością i religijnością lokalną, które tworzyły trwałe podłoże kreowania mentalności i światopoglądu. Rodzina wielopokoleniowa, stanowiąca silną wspólnotę, miała zdolność do przeciwstawiania się wrogim naciskom ideologicznym oraz politycznym²⁵. Próby odstępstw od przyjętych społecznie norm były surowo karane. Życie w okresie preindustrialnym zamykało człowieka w wyznaczonych granicach oraz narzuconych zasadach²⁶. Ówczesny rodzaj wychowania można określić jako wychowanie bezpośrednie, w którym ignoruje się autoedukację na rzecz kierowania rozwojem wychowanków²⁷. Małżeństwo jako instytucja uważane było za naczelną formę egzystencji człowieka w społeczeństwie²⁸, jednak rodzina była postrzegana jako współ-

York 1963, s. 35–36; G. Sjoberg, *The Preindustrial City: Past and Present*, New York 1965, s. 145–181. <https://doi.org/10.1177/000271626234100172>, dostęp: 20.07.2021.

- 24 R. Doniec, *Rodzina wielkiego miasta: przemiany społeczno-moralne w świadomości trzech pokoleń*, dz. cyt., s. 31.
- 25 Por. W. Chudy, *Rodzina bastionem tradycji*, w: *XVIII Międzynarodowy Kongres Rodziny*, red. A. Czarnocki. Fundacja „Rodzina Nadzieją Jutra”, Warszawa 1994, s. 49.
- 26 Uniemożliwione było poznanie innej rzeczywistości niż miejsce pochodzenia, a wszelkie pragnienia, które w późniejszych epokach zostały uznane za równie ważne, jak praca zawodowa czy rozwój osobisty, były w tym czasie lekceważone i powstrzymywane. Poznawanie świata, podróżowanie i zdobywanie wiedzy były zarezerwowane wyłącznie dla osób wywodzących się z wyższych klas społecznych. Ponadto w społecznościach zamkniętych częstą praktyką było aranżowanie małżeństw z tych samych kręgów rodzinnych, co przyczyniało się do rozwoju licznych wad genetycznych i chorób. Zawarcie małżeństwa przesądzone było motywacjami materialnymi, a wybór partnera często zależał od decyzji rodziców pod kontrolą całej rodziny, gdyż „mogło całej rodzinie przynieść profit lub stratę w dziedzinie prestiżu i posiadania”. B. Łobodzińska, *Dobór małżeński jako społeczny proces kojarzenia partnerów*, w: *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska. Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1975, s. 230.
- 27 J. Czekajewska, *Przemiany życia rodzinnego. Studium etyczne*, dz. cyt., s. 16.
- 28 „Generalnie istniała niemożność życia poza małżeństwem, które określało status społeczny, materialne podstawy egzystencji i przydatność człowieka” – pisze Krystyna Slany. Status społeczny i rolę człowieka określało jego małżeństwo i rodzina, regulujące zarówno życie codzienne jak i całe funkcjonowanie w społeczeństwie. K. Slany, *Alternatywne formy*

nota czysto ekonomiczna²⁹. Rodzina miała być gwarantem bezpieczeństwa ekonomicznego i ontologicznego, określając jednocześnie miejsce jednostki w społeczeństwie³⁰. W ten sposób, jak dostrzega Przemysław Wrochna, „życie jednostki uzyskiwało charakter kompletnej „narracji”³¹.

Charakterystyczna dla społeczeństwa tradycyjnego homogeniczna rodzina tradycyjna, będąca głównie wspólnotą ekonomiczną oraz wspólnotą życia, związaną z agrarnym typem społeczeństwa zaczęła tracić znaczenie w obliczu modernizacji³². Instytucjonalny system społeczny okresu industrialnego przetrwał aż do czasów nowożytnych, kiedy na rodzinę zaczęły oddziaływać szczególnie dwa współzależne procesy: industrializacji i urbanizacji³³. Sukcesywnie przełamywano kulturowe tabu, zaczęto inwestować w edukację oraz w ekonomiczną pomoc najuboższym warstwom społecznym, wyrównując szanse społeczne, czego skutkiem było stopniowe zanikanie modelu rodziny tradycyjnej³⁴. Charakterystyczna dla społeczeństwa przemysłowego jest

życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2002, s. 54-55.

- 29 Mówi o tym Anthony Giddens: „(...) w Europie przednowoczesnej większość małżeństw była zawierana nie z uwagi na wzajemną fascynację (...), ale ze względów ekonomicznych”. A. Giddens, *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015, s. 53.
- 30 G. Lubowicka, *Rodzina osobno – o kryzysie rodziny w ponowoczesności*, „Wychowanie w Rodzinie” 19/2018, s. 145, DOI: 10.34616/wvr.2018.3.143.156, dostęp: 08.06.2021.
- 31 P. Wrochna, *Intymność w stanie obłączenia*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio I, Philosophia-Sociologia” 41/2016, s. 144.
- 32 K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, dz. cyt., s. 52.
- 33 Z biegiem lat doszło do stopniowego oddzielania życia jednostek od interesów wspólnoty pod wpływem intelektualnego, technicznego i medycznego rozwoju okresu industrialnego. Rozwój tendencji humanistycznych przyczynił się do przełomu w różnych sferach życia społecznego, wpływając na kształtowanie społeczeństw nowoczesnych – industrialnych, przemysłowych. Najwięcej rewolucji społecznych miało miejsce w okresie XVIII-XX wieku, z czego większość miała znaczenie polityczne oraz społecznoekonomiczne. Zob. J. Czekajewska, *Przemiany życia rodzinnego. Studium etyczne*, dz. cyt., s. 17; W. Majkowski, *Rodzina polska w kontekście nowych uwarunkowań*, dz. cyt., s. 81.
- 34 Publiczne demonstracje doprowadziły do przewrotu zastałego porządku, doprowadzając do uwolnienia ciemionych klas od społecznego wykluczenia i ekonomicznego ubóstwa. Największe efekty widoczne są w epoce postindustrialnej, w której szczególnie rozwinęły się idee demokratyczne – wolnościowe i równościowe. J. Czekajewska, *Przemiany życia rodzinnego. Studium etyczne*, dz. cyt., s. 17.

malejąca liczba osób zatrudnionych w rolnictwie w wyniku pojawiających się zjawisk towarzyszących procesowi industrializacji³⁵. Jedną z najistotniejszych zmian, jakie dokonały się w tym okresie w rodzinie, było oddzielenie od jej ogniska domowego zakładu pracy³⁶.

Rodzina w kolejnej epoce, w społeczeństwie postindustrialnym, charakteryzuje się licznymi przeobrażeniami w stosunku do wcześniejszych czasów³⁷. W znacznej mierze wpływ na ich przebieg miały dwa skrajne podejścia do życia rodzinnego: z jednej strony istniała preindustrialna wizja oddziaływań wychowawczych, związanych z utrzymaniem porządku i spójności ówczesnego systemu, a z drugiej strony pojawiała się zupełnie sprzeczna z przeszłością, nowa perspektywa na kwestie wychowania dziecka i jego roli w rodzinie. Ukształtowana w początkowym etapie modernizacji społeczeństw rodzina industrialna (przemysłowa) z jednym żywicielem rodziny (czyli mężczyzną) podległa z czasem ogromnym przeobrażeniom³⁸.

35 XIX-wieczna rewolucja przemysłowa wywołała drastyczne zmiany w mentalności społeczeństwa. Życie w okresie industrialnym zdeterminowane było rozwojem sektora gospodarki, przemysłu i jego dominacją nad rolnictwem oraz globalną chęcią „odbudowy i przyspieszenia”, czyli wzmoczoną produkcją, urbanizacją, przemianami kulturowymi, mobilnością ludnościową, migracjami społecznymi, rozwojem nauki i oświaty. Rozkwit gospodarczy spowodował wprowadzenie dotąd nieznanymi różnorodnymi koncepcji liberalnych, lewicowych oraz zasad wolnego rynku i prywatnej własności środków produkcji. Przyczyniło się to do wyzwania z więzi tradycji na rzecz samodzielnego poszukiwania norm, redefiniowania przekonań oraz rozwijania umiejętności adekwatnych do nowej sytuacji społecznej. Na przełomie XIX i XX wieku w Stanach Zjednoczonych i Francji pojawiła się teoria emancypacji, która jest głównym narzędziem czasów nowoczesnych. Wędlug Ulricha Becka prowadziła ona do poczwórnej indywidualizacji zawierającej: wymiar uwolnienia, wymiar odczarowania oraz wymiar kontrolny i reintegracyjny. Zob. U. Beck, *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2002; J. Czekajewska, *Przemiany życia rodzinnego. Studium etyczne*, dz. cyt., s. 18–19. T. Różański, *Z problematyki przemian i zagrożeń współczesnej rodziny*, dz. cyt., s. 138.

36 D. Dolata, *Realizacja funkcji wychowawczej rodziny na przestrzeni trzech epok – wprowadzenie w problematykę zagadnienia*, „Wychowanie w Rodzinie” 2/2016, doi: 10.23734/wvr20162.057.069, dostęp: 20.06.2021, s. 63.

37 Zob. H. Kalábová, J. Jihlavec, *Family in Postmodern Society*, 10.15584/978–83–7996–203–7_21, dostęp: 20.07.2021.

38 K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, dz. cyt., s. 52–55.

W Polsce szczególnie dynamiczny okres przeobrażeń struktury i funkcjonowania rodziny nastąpił po II wojnie światowej³⁹. Epoka nowoczesności wraz z rozwojem instytucji lansuje idee emancypacji człowieka⁴⁰. Początkowo polegała ona na wyzwoleniu od dogmatycznych nakazów religii i tradycji, a później „działanie ludzkie wyzwoliło się z dawnych ograniczeń za sprawą metod racjonalnego rozumowania, nie tylko w nauce i technice, ale także w samym życiu społecznym”⁴¹. Rozwijana w tym czasie polityka emancypacji istotnie wpłynęła na życie społeczeństwa.

Zachodzące zmiany znalazły odzwierciedlenie także w funkcjonowaniu rodziny. Nastąpiło rozbitcie wielopokoleniowych wspólnot rodzinnych, opartych na interesie autorytarnej, trwałej, sakralnej, stabilnej i wielodzietnej rodziny, na rodziny dwupokoleniowe, małodzietne⁴², niestałe i laickie, z ograniczonymi funkcjami⁴³. Ukształtował się nowy model, nazwany „rodziną współczesną”, któremu ustąpiła miejsca dotychczas dominująca rodzina wielopokoleniowa. Przekształceniom (a nawet rozpadowi) uległy role i sztywne normy wyznaczone w tradycyjnej rodzinie. Instytucjonalny charakter życia rodzinnego wyparła ekspresja osobowości domowników. Pojawiły się czynności nieinstrumentalne, w tym funkcje emocjonalne, unifikujące odległe niegdyś światy kobiet i mężczyzn. W konsekwencji wymienionych czynników więź osobista zyskała większe znaczenie niż więź rzeczowa, górująca w minionej epoce. Relacje rodzinne i małżeńskie stały się bardziej tolerancyjne i otwarte, skrócił się dystans między rodzicami i dziećmi. Dzieci przestały być pracownikami w domowym warsztacie pracy. Zaczęto nadać im wartość autoteliczną i zwracać uwagę na ich potrzeby oraz rozwój

39 Anthony Giddens rozważając skutki radykalnych przekształceń nowoczesnych instytucji oraz osobistych doświadczeń człowieka zaznacza, że wszelkie transmutacje na poziomie instytucjonalnym mają bezpośrednie przełożenie na tożsamość człowieka. Zob. A. Giddens, *Nowoczesność a tożsamość*, dz. cyt., s. 280.

40 Zob. U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, dz. cyt.

41 A. Giddens, *Nowoczesność a tożsamość*, dz. cyt., s. 28.

42 S. Cader, *Rodzina wielopokoleniowa nośnikiem tradycji rodzinnych oraz narodowych*, w: *Rodzina, tradycja, regionalizm. Oświata i kultura na Podbeskidziu*, t. 4, dz. cyt., s. 39.

43 K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, dz. cyt., s. 52–55.

indywidualny⁴⁴. Mimo licznych korzyści płynących z nowego paradygmatu relacji międzyludzkich, powstające więzi stały się bardziej podatne na rozpad niż w minionych czasach. Przyczyn tego stanu upatruje się między innymi w braku poczucia pełnej stabilizacji w świecie permanentnej zmiany, co stoi w opozycji do osiągnięcia bezpieczeństwa ontologicznego⁴⁵. Jednostka w nieustannie przeobrażającej się rzeczywistości musi wykształcić mechanizmy uzyskania względnej trwałości i przewidywalności (takim mechanizmem może być wiara religijna). Warunki niezliczonych możliwości tworzą poczucie ryzyka we wszelkich podejmowanych decyzjach, w tym doborze partnera, małżonka, czy wyborze życiowej drogi zawodowej i życiowej.

Z epoką postindustrialną wiązą się dalsze przemiany w obrębie życia społeczeństwa i rodziny. Znamienny udział mają takie zjawiska, jak: redukcja pracy fizycznej na rzecz powiększania się sektora pracy intelektualnej, ograniczenie sfery produkcyjnej w gospodarce, wzrost instytucji naukowych, automatyzacja produkcji, autonomizacja jednostek, wzmożona ruchliwość ludności, rozwój międzynarodowych instytucji produkcyjnych i usługowych oraz liberalizacja organów regulujących życie społeczne⁴⁶. Zjawiska te szczególnie wyraźnie ujawniają się w dobie transformacji społeczno-ustrojowej. Po 1989 roku polska rodzina była instytucją mocno zdeintegrowaną oraz zdegradowaną ekonomicznie przez wcześniejszy system polityczny. Komunizm, propagujący ideę człowieka socjalistycznego i kolektywizacji pracy oraz całokształtu życiowego, doprowadził do odłączenia dzieci od rodziców przez oddanie ich od początku życia w ręce wychowawców i zaangażowanie obojga rodziców w rozwój społeczeństwa socjalistycznego⁴⁷. Wobec powyższego przemianom podlegała socjalizacyjno-wychowawcza funkcja rodziny:

44 M. Piotrowska, *Rodzina – jej wartość i znaczenie z perspektywy życia Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców*, „Wychowanie w Rodzinie”, 1/2012, s. 45.

45 P. Peret-Drażewska, *Istota dylematu tożsamościowego – zaufanie vs ryzyko we współczesnej rzeczywistości społeczno-kulturowej*, „Studia Edukacyjne” 49/2018, s. 338.

46 T. Róžański, *Z problematyki przemian i zagrożeń współczesnej rodziny*, dz. cyt., s. 131–132.

47 G. Maciejewski, *Europa wobec przemian kulturowych, systemowych i gospodarczych*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 218/2015, s. 10.

Jej zakres uległ zawężeniu ze względu na obszar działania innych instytucji, ale w tym zawężonym zakresie zwiększyły się znacznie jej socjalizacyjno-wychowawcze zadania ze względu na bardziej skomplikowane warunki społeczne świata współczesnego i zwiększone wymagania edukacyjne – pisze Zbigniew Tyszka⁴⁸.

Upadek reżimu komunistycznego nasilił wiele zjawisk w życiu rodzinnym, którym przygląda się Leon Dyczewski. Jako jedne z istotniejszych wymienia nasilenie upowszechnienia liberalnych poglądów etycznych wobec życia małżeńsko-rodzinnego oraz poszerzenie postaw antyklerykalnych i antykościelnych, wskutek czego autorytet religii i duchownych osłabł w kształtowaniu przejrzystych poglądów na tematy rodzinne. Zdaniem badacza, konsekwencją pojawienia się tych zjawisk jest upowszechnienie przekonania, że obowiązujące dotychczas sztywne reguły i formy życia rodzinnego są naruszalne i mogą istnieć nowe, akceptowalne ich wersje⁴⁹. Tendencje te stały się szczególnie zauważalne na przełomie XX i XXI wieku. W tym okresie upowszechniła się emancypacja dzieci w rodzinie, szczególnie w zakresie ich swobody i niezależności (zwłaszcza młodzieży)⁵⁰. Uwaga w rodzinie istotnie została zwrócona ku dziecku i jego potrzebom oraz wspomaganiamu jego rozwoju. Krystyna Slany analizując te tendencje mówi o przejściu od „epoki klanów, rodów” poprzez „epokę rodziny” do „epoki indywidualizmu”⁵¹. Z kolei Ulrich Beck i Elisabeth Beck-Gernsheim podkreślają, że czasy ponowoczesności wymagają od wszystkich prowadzenia niezależnego życia i manifestowania swego indywidualizmu⁵². Uargumentowane jest wnioskowanie, że pierwotna rodzina tradycyjna odpowiedzialna była za zapewnienie

48 Z. Tyszka, *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, w: *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk. Wydawnictwo Żak, Warszawa 2003, s. 148.

49 L. Dyczewski, *Rodzina, społeczeństwo, państwo*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994, s. 129–130.

50 Z. Tyszka, *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, dz. cyt., s. 149.

51 K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, dz. cyt., s. 52–55.

52 U. Beck, E. Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequence*, Sage, London 2002.

człowiekowi bytu i przetrwania, późniejsza rodzina nowoczesna za stabilizację i rozwój, a obecna, ponowoczesna, za wolność i samorealizację⁵³.

Pluralizm nowoczesnych społeczeństw⁵⁴ prowadzi do przeobrażeń nie tylko świata zewnętrznego wobec człowieka, ale także oddziałuje na zakres doświadczeń jednostki⁵⁵. Systemy moralne i porządek społeczny z poprzednich epok, traktowane w przeszłości jako „oczywiste i naturalne” zostają poddane wątpliwościom, są kwestionowane, a nawet odrzucane⁵⁶. Ostatecznym kryterium wyboru norm oraz wartości staje się autonomiczna jednostka, która „uzyskała możliwość przekształcania swojej tożsamości moralnej według zindywidualizowanych kryteriów”⁵⁷. Wraz z opisanymi przekształceniami zmienia się dotychczasowe rozumienie podstawowych pojęć związanych ze środowiskiem rodzinnym. Dochodzi do ich redefiniowania oraz do dryfu semantycznego polegającego na rozszerzeniu znaczeniowym terminów: rodzina, rodzina wielopokoleniowa oraz wychowanie w rodzinie. Uzasadnione będzie zaprezentowanie najbardziej znamienych przeobrażeń w rozumieniu tych zagadnień.

Współcześnie zdefiniowanie pojęcia rodziny jest trudnym wyzwaniem dla przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, zarówno dla pedagogów, jak i psychologów, socjologów, etnologów, demografów, prawników czy historyków. W zależności od przyjętych kryteriów klasyfikacji autorzy formułowali dotychczas rozmaite definicje rodziny, jednak za cechę wspólną

-
- 53 R. Doniec, *Polska rodzina w XXI wieku – przemiany i kondycja. Próba syntezy*, dz. cyt., s. 46.
- 54 W kontekście opisywanych zagadnień przyjmuje się, że pojęcie „pluralizm” pojawia się, gdy w obrębie jednej całości społecznej czy kulturowej zachodzi zjawisko zróżnicowania, heterogeniczności i niejednorodności poglądów, dążeń oraz wartości. Por. Z. Pucek, *Pluralizm a zagadnienie tożsamości kulturowej*, w: *Pluralizm w kulturze polskiej*, red. F. Adamski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1988, s. 90; F. Adamski, *Pluralizm wartości a wychowanie*, „Fides et Ratio” 3/2011, s. 80–85.
- 55 M. Libiszowska-Żółtkowska, *Sekularyzacja – wróg czy sprzymierzeniec Kościoła katolickiego w Polsce*, w: *Sekularyzacja jako wyzwanie dla religii i Kościoła. Mity i rzeczywistość*, red. J. Baniak, Wydawnictwo UAM, Poznań 2006, s. 279.
- 56 A. Brezcko, *O potrzebie redefinicji pojęć „małżeństwo” i „rodzina” we współczesnym pluralistycznym świecie. Rozważania w kontekście związków partnerskich*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2/2014, s. 336–337.
- 57 J. Mariański, *Kontrowersje wokół relacji religii i moralności. Tożsamość czy rozbieżność?* *Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014, s. 96.

uważane było to, że rodzina zapewnia ciągłość biologiczną społeczeństwa i przekazuje dziedzictwo kulturowe następnym pokoleniom⁵⁸. Podstawowe definicje w ujęciu strukturalnym podkreślały, że „rodzinę tworzy przynajmniej jeden rodzic i jedno dziecko, którzy są ze sobą biologicznie powiązani i mają wspólne miejsce zamieszkania”⁵⁹.

Wielu autorów zaznacza, że rdzeniem rodziny jest małżeństwo, traktowane jako sformalizowany związek kobiety i mężczyzny. Odmienność płci małżonków uważana jest jako nieodłączny element małżeństwa (rodziny), który umożliwia realizację podstawowej funkcji prokreacyjnej⁶⁰. Stanisław Kawula rodziną nazywa „grupę społeczną (małą, pierwotną), w „której przyjmuje się instytucję małżeństwa (w kulturze europejskiej jest to związek monogamiczny) i wynikający z niego stosunek pokrewieństwa i adopcji”⁶¹. Podobnie Karol Wojtyła uważa, że rodzina jest instytucją, u podstaw której stoi małżeństwo⁶²:

Nie można w życiu wielkiego społeczeństwa ustawić prawidłowo rodziny, nie ustawiając prawidłowo małżeństwa. Nie znaczy to jednak, że małżeństwo należy traktować tylko jako środek do celu, którym jest rodzina. Jakkolwiek bowiem małżeństwo naturalną drogą prowadzi do jej zaistnienia i powinno być na nią otwarte, to jednak przez to samo małżeństwo bynajmniej nie ztraca się w rodzinie. Zachowuje ona swą odrębność jako instytucja, której wewnętrzna struktura jest inna, różna od wewnętrznej struktury rodziny⁶³.

58 F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, dz. cyt., s. 28.

59 K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, dz. cyt. s. 79.

60 A. Brezcko, *O potrzebie redefinicji pojęć „małżeństwo” i „rodzina” we współczesnym pluralistycznym świecie. Rozważania w kontekście związków partnerskich*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2/2014, s. 338.

61 S. Kawula, *Diagnozowanie potrzeb opiekuńczo-wychowawczych środowiska rodzinnego*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1978, s. 125.

62 Por. A. Dębska, A. Zawadzka, *Wpływ rodziny monoparentalnej na rozwój psychospołecznych dziecka*, w: *Rodzina i szkoła wobec zmian i zagrożeń społeczno-cywilizacyjnych*, red. K. Pujer, Wydawnictwo Exante, Wrocław 2016, s. 37–38; A. Gałkowska, *Percepcja powodzenia małżeństwa rodziców a społeczny obraz siebie ich dorosłych dzieci*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1999; A. Gałkowska, *Zasięg oddziaływania jakości małżeństwa rodziców na dzieci w ich dorosłym życiu*, „Małżeństwo i Rodzina” 1/2002, s. 38–42.

63 K. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2001, s. 194–195.

Zdaniem Aleksandra Kamińskiego

(...) rodzina dla ogromnej większości dzieci i dorosłych pozostaje podstawowym zespołem wspólnoty życia. Jest to wspólnota głównie emocjonalna, w której podczas wszystkich lat życia nastąpiło wzajemne wyrównanie poglądów i ocen, tak wielkie jak to tylko możliwe. Ludzie kontaktują się tu ze sobą całą osobowością. Dla wielu dom jest podporą emocjonalną, ostoją bezpieczeństwa⁶⁴.

Z kolei w ujęciu Normana Goodmana rodzina to najbardziej podstawowa instytucja we wszystkich społeczeństwach – jest ona „stosunkowo trwałą grupę społeczną tworzoną przez osoby powiązane przez wspólnych przodków, małżeństwo lub adopcję⁶⁵”.

Na jeszcze inne walory rodziny zwrócił uwagę Franciszek Adamski, dla którego rodzina „stanowi zjednoczenie duchowe szczupłego grona osób, skupionych we wspólnym ognisku domowym aktami wzajemnej opieki i pomocy, oparte na wierze w prawdziwą lub domniemaną łączność biologiczną, tradycję rodzinną i społeczną⁶⁶”.

Tradycyjna wizja rodziny, opierająca się na wspólnym życiu mężczyzny i kobiety jako małżeństwa, które wychowuje własne dzieci (rodzina nuklearna), obecnie może być uważana za koncepcję niepełną. W związku z tym, że ponowoczesność jest czasem zróżnicowanych struktur, globalizacji i rozczłonkowanej kultury oraz okresem w rozwoju społeczno-gospodarczym ludzkości, w którym występuje wzrost znaczenia informacji i wielość orientacji⁶⁷, przekształceniom podlegają dotychczasowe formy życia małżeńskiego i rodzinnego, które znacznie częściej niż w przeszłości przybierają alternatywne warianty⁶⁸. Coraz częściej mówi się o fenomenie „heterogenicznej

64 A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972, s. 19.

65 N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, Wydawnictwo Zysk i Spółka, Poznań 2001, s. 183.

66 F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, dz. cyt, s. 29.

67 Dla Ihaba Hassana, uznawanego często za rzecznika postmodernizmu, obecna epoka to czas haseł: nieciągłość, nieokreśloność i samoistość. I. Hassan, *The Question of Postmodernism*, w: *Romanticism, Modernism, Postmodernism*, red. H.R. Garvin. Bucknell University Press, Lewisberg PA 1980, s. 117–126.

68 K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, dz. cyt. s. 55; Zob. L. Bakiera, *Rodzina z perspektywy socjologicznej i psychologicznej: ciągłość*

rodziny ponowoczesnej”⁶⁹, a małżeństwo staje się, zdaniem Krystyny Slany „produktem i konstruktem jednostek, które je tworzą; staje się kreatywnym i dynamicznym projektem, który może być realizowany w wielu wariantach”⁷⁰. Nasilił się również trend silnej indywidualizacji, czego wstępem było rozerwanie ekonomicznej wspólnoty rodzinnej. Porządek małżeństwa stał się zależny od jednostkowych, prywatnych i rekonstruowanych wizji człowieka w trakcie życia. Współcześnie coraz mniej rodzin żyje zgodnie ze standardami, które obowiązywały do lat 50., zgodnie z którymi mąż pracuje zawodowo, a żona pełni role rodzinne⁷¹.

Obecnie zwraca się uwagę na przeobrażenia relacji małżeńskich wyrażające z współcześnie promowanych modeli relacji międzyludzkich. Ewolucję takich relacji Anthony Giddens nazwał demokratyzacją rodziny⁷². Owe przeobrażenia oznaczają „oficjalną równość, prawa jednostki oraz publiczną dyskusję nad różnymi sprawami bez uciekania się do przemocy oraz uznanie, że autorytet jest owocem negocjacji, a nie wynika z tradycji”⁷³. Wszystko to sprzyja budowaniu relacji rodzinnych na równowadze między autonomią a odpowiedzialnością⁷⁴, co jest zauważalne w opiece nad dziećmi, czy też wspólnym dzieleniu innych obowiązków przez małżonków⁷⁵.

Koncepcja rodziny Anthony’ego Giddensa wiąże się z coraz powszechniej akceptowanym wśród Polaków modelem rodziny opartym na egalitarnym

i zmiana, „Roczniki Socjologii Rodziny” 17/2006, s. 101–115; T. Różański, *Z problematyki przemian i zagrożeń współczesnej rodziny*, dz. cyt., s. 129–141.

69 K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, dz. cyt., s. 53.

70 Tamże, s. 53.

71 Zob. U. Beck, E. Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequence*, dz. cyt.; A. Giddens, *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.

72 A. Giddens, *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 15–17.

73 A. Giddens, *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, dz. cyt., s. 84.

74 J. Ostroch-Kamińska, *Partnerstwo w relacji małżeńskiej jako współczesna wartość wychowania*, „Problemy Wczesnej Edukacji. Issues in Early Education” 2/2016, s. 114–115.

75 G. Ronek, *Koncepcja demokratycznej rodziny Anthony’ego Giddensa*, w: *Miłość, wierność i uczciwość na rozstajach współczesności. Kształty rodziny współczesnej*, red. W. Muszyński, E. Sikora, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2008, s. s. 77–88.

(partnerskim) związku rodziców. Na przestrzeni lat widoczny jest wzrost poparcia idei partnerstwa w rodzinie⁷⁶. Wyniki międzynarodowych badań nad postrzeganiem równości w rolach małżeńskich i poziomem jego akceptacji wśród dwunastu krajów Europy Środkowo-Wschodniej wskazują podobne tendencje. Akceptacja takiego modelu małżeństwa i rodzicielstwa wciąż rośnie⁷⁷.

Mimo aspiracji realizowania opisanego modelu rodziny, rzeczywistość polskich rodzin jest od niego jeszcze daleka, a on sam pozostaje bardziej „utopijnym projektem wiecznej harmonii”⁷⁸. Źródeł tej rozbieżności można upatrywać się w kulturze, strukturze społecznej i państwowej oraz formalnej i nieformalnej edukacji⁷⁹. Wszystkie te czynniki wzmacniają najczęściej stereotypowy podział ról kobiecych i męskich oraz tradycyjny model rodziny (w odniesieniu do specyfikacji ról rodzinnych), dlatego też próba budowania partnerskich relacji między kobietą i mężczyzną w obrębie rodziny wciąż traktowana jest jako „codzienny eksperyment społeczny”⁸⁰. Już pod koniec XX wieku naukowcy doszli do wniosku, że typizacja płciowa zgodna z tradycyjnymi wzorcami ról nie sprzyja ani budowaniu głębokich więzi partnerskich, ani osiągnięciu celów rozwojowych w związku.

-
- 76 Poparcie realizacji partnerskiego modelu rodziny zadeklarowało 59% badanych osób tworzących rodziny oraz 19% małżeństw/par w wieku 19–39 lat. Zob. R. Doniec, *Rodzina wielkiego miasta. Przemiany społeczno-moralne w świadomości trzech pokoleń*, dz. cyt.; A. Titkow, D. Duch-Krzyszczak, B. Budrowska, *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004; J. Ostrouch-Kamińska, *Rodzina partnerska jako relacja współzależnych podmiotów. Studium socjopedagogiczne narracji rodziców przeciążonych rolami*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2011; J. Ostrouch-Kamińska, *Między dominacją a „zbanalizowanym partnerstwem”. Koncepcja dziecka i wychowania w rodzinie egalitarnej*, „Problemy Wczesnej Edukacji” 3/2013, s. 17–28; K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, KPRM, Warszawa 2011.
- 77 Por. A. Basińska, *Ku partnerskiemu modelowi małżeństwa – zmiana wartości w polskiej rodzinie na tle 12 krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, w: *Wartości w rodzinie: ciągłość i zmiana*, red. W. Muszyński, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 116–129.
- 78 A. Giza-Poleszczuk, *Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005, s. 278.
- 79 J. Ostrouch-Kamińska, *Partnerstwo w relacji małżeńskiej jako współczesna wartość wychowania*, dz. cyt., s. 115.
- 80 A. Giddens, *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, dz. cyt., s. 16.

Upowszechnienie modelu partnerstwa w rodzinie pojawiło się w Polsce na wzór krajów zachodnich wraz z innymi koncepcjami dotyczącymi funkcjonowania współczesnych rodzin i związków. Poza wspomnianą ideą demokratyzacji życia rodzinnego wymienia się także indywidualizację⁸¹, podmiotowość dziecka⁸² oraz globalną rewolucję stylu życia, której ośrodkiem jest obszar prywatności oraz intymności⁸³. Nie można też pominąć rozwoju nowych form życia małżeńsko-rodzinnego, jak monoparentalność, rodziny wspólnotowe czy patchworkowe, które niezależnie od stosunków między rodzicami dziecka pełnią choć inaczej realizowaną ale tę samą funkcję opiekuńczo-wychowawczą, powiązaną z przekazywaniem wartości, norm i zwyczajów postępowania.

Na przemiany w obrębie współczesnego definiowania rodziny zwraca uwagę Tomasz Biernat, który podkreśla, że nowe określenia rodziny zaczynają obejmować znaczeniowo także alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego⁸⁴. Pojawiły się nowe, dotąd nieznanne modele rodziny, np. związek kohabitacyjny, w którym partnerzy wspólnie mieszkają, dzielą gospodarstwo domowe, ale ich związek nie jest sformalizowany. Taka relacja partnerska może przerodzić się w związek rodzinny, gdy pojawi się dziecko. Jednak ten model rodzinny uznany jest za mało trwały, gdyż rodzice nie są zobligowani do pozostania ze sobą do końca życia. Podobnie jest w przypadku związku hybrydowego, w którym małżonkowie (lub partnerzy) mieszkają osobno i są od siebie niezależni. Choć ten typ rodziny nie jest bardzo rozpowszechniony, pojawia się w polskim społeczeństwie, a zdaniem Stanisława Kawuli „być może zdominuje obecną i przyszłą generację pokoleniową”⁸⁵. Pedagog ten przewiduje, że prognozy z lat 80. minionego stulecia, odnoszące się do rodzinno-małżeńskich form życia, mogą w pierwszych dekadach XXI wieku przyjąć realnego kształtu. Chodzi o to, że w przeciwieństwie do klasycznego

81 Zob. M. Jacyno, *Kultura indywidualizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

82 Zob. J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok 2000.

83 U. Beck, E. Beck-Gernsheim, *Całkiem zwyczajny chaos miłości*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2013.

84 T. Biernat, *O przemianach definiowania rodziny i ich konsekwencjach*, „Społeczeństwo i Rodzina” 1/2009, s. 36–37.

85 S. Kawula, *Kształt rodziny współczesnej. Szkice familiologiczne*, dz. cyt., s. 15.

sposobu opisywania rodziny (uniwersalnego, strukturalnego i funkcjonalnego), znacznie dominować inkluzywna (otwarta) definicja rodziny, małżeństwa czy związków rodzinno-mażeńskich⁸⁶.

Alvin Toffler utrzymuje, że współcześnie liczba rodzin dwupokoleniowych wciąż się zmniejsza, a wzrasta ilość innych form życia rodzinnego⁸⁷. W funkcjonującym obecnie postnowoczesnym społeczeństwie nie sposób pominąć również zjawisk związanych z zatrzymaniem prokreacji: związki bezdzietne⁸⁸, homoseksualne⁸⁹, czy życie singli w pojedynkę⁹⁰.

Wskazane przemiany życia społecznego wywarły ogromny wpływ na pluralizację życia małżeńsko-rodzinnego oraz na przekształcenie dawnej formy funkcjonowania rodziny. Niektórzy badacze mówią też o nowych zagrożeniach dla instytucji rodziny. Wielu z nich postrzega zachodzące przemiany za nieuniknioną i naturalną konsekwencję rozwoju społeczeństwa i rewolucji stylu życia: „Nowe układy rodzinne, zmienione warunki życiowe tworzą odmienne sytuacje wychowawcze, które stanowią wypadkową spełniania przynależnych jej funkcji, a także etapów przemieniania się ich życia”⁹¹. Przemiany widoczne w życiu rodzinnym powodują, że przestaje być ona stałym i określonym układem społecznym⁹². W następstwie zmienia się charakter

86 Zob. S. Kawula, *Przemiany i przyszłość rodziny współczesnej*, „Państwo i Społeczeństwo” 2/2006, s. 11–12.

87 A. Toffler, *Trzecia fala*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1997, s. 326–328.

88 Zob. K. Slany, I. Szczepaniak, *Fenomen dobrowolnej bezdzietności we współczesnych wysoko rozwiniętych społeczeństwach*, „Małżeństwo i Rodzina” 5/2003; I. Przybył, *Wpływ bezdzietności na stosunki w małżeństwie*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 3/2002, s. 245–256.

89 Zob. M. Ukleja, *Rodziny z wyboru. Homoseksualny związek jako współczesna alternatywa rodziny – analiza zjawiska*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica” 51/2014, s. 117–131; K.O. Mason, *Gender, and demographic change: what do we know? w: The Continuing Demographic Transition*, red. G.W. Jones. Clarendon Press, Oxford 1997.

90 Zob. R.R. Hird, S.L. Browning, *Women Without Children: A Contradiction in Terms?* „Journal of Comparative Family Studies” 3/2000, s. 15–29.

91 T. Kukołowicz, *Rodzina wychowuje*, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej, Stalowa Wola 1998, s. 265.

92 Zob. np. J.J. Sztudynger, W. Zatoń, *Kryzys gospodarczy a kryzys rodziny – analizy symulacyjne*, „Prakseologia” 150/2010, s. 109–128; M. I. Słomczyńska, *Patologie społeczne w kontekście kryzysu współczesnej rodziny*, „Resocjalizacja Polska” 8/2014, s. 67–80; J. Baniak, *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży gimnazjalnej na tle kryzysu jej tożsamości osobowej*, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2010; G. Lubowicka,

więzi rodzinnych, często zostaje też osłabione znaczenie norm obyczajowych i religijnych⁹³. Pośród innych negatywnych tendencji⁹⁴, które osłabiają spójność rodziny, zwraca się uwagę na narastanie konfliktów małżeńskich, znaczący wzrost liczby rozwodów, patologie społeczne i psychospołeczne. Tendencje te przyczyniają się do marginalizacji wartości tradycyjnych (w tym wartości rodzinnych)⁹⁵.

Analizą zjawiska rodziny zajmuje się także Mirosława Dziemianowicz-Nowak, która wymienia trzy dyskursy przemian rodziny⁹⁶. Pierwszy typ, normatywno-ideologiczny, opiera się na założeniu, że przemiany są zagrożeniem dla rodziny, przyjmujący tezy o detronizacji, deinstytucjonalizacji oraz o detradycjonalizacji i subiektywizacji rodziny. Drugi typ, instrumentalno-techniczny, uznaje, że nie mamy do czynienia z kryzysem rodziny, ale z nowym kierunkiem jej przemian, prowadzących do powstania nowego typu rodziny. Nie należy obawiać się klęski rodziny, ale wspierać ją w dostosowaniu się do nowej rzeczywistości. Trzeci dyskurs, praktyczno-moralny, charakteryzuje się koncentracją na zrozumieniu przemian w funkcjonowaniu rodziny, analizowaniem ich sensu i znaczenia oraz zagłębianiem

Rodzina osobno. O kryzysie rodziny w ponowoczesności, „Wychowanie w Rodzinie” 19/2018. 10.34616/wwr.2018.3.143.156, dostęp: 08.06.2021, s. 143–157; *Divorce and Economic Growth Negatively Correlated*, „The Economist” 7/2008, <https://www.economist.com/britain/2008/07/24/negatively-correlated>, dostęp: 08.06.2021; A. Minkiewicz, *Kryzys więzi rodzinnych i niektóre jego konsekwencje społeczne i kulturowe*, w: *Rodzina – jej funkcje przystosowawcze i ochronne*, red. E. Hałoń, Warszawa 1995, s. 69; *Kryzys Rodziny. Diagnostyka, rozwiązania, profilaktyka*, red. M. Grabowski, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2019.

- 93 A. Zaborowska, *Współczesna rodzina – kryzys czy przemiana?* w: *Tożsamość i posłannictwo rodziny*, red. M. Brzeziński, J. Jęczeń. Wydawnictwo KUL, Lublin 2014, s. 72-73.
- 94 Przejawem są zmiany uwidaczniające spadki wskaźników zawierania małżeństw w Polsce (we wszystkich grupach wiekowych) i urodzeń a także wzrost rozwodów i urodzeń poza małżeństwem. Zob. A. Kwak, *Fakty demograficzne o rodzinie w Polsce*, w: *Rodzina wobec wyzwań współczesności*, red. I. Taranowicz, S. Grotowska, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2015, s. 13–16; M. Janssen, *Rodzina w dobie przemian społecznych XX i XXI wieku*, w: *Rodzina i szkoła wobec szans i zagrożeń społeczno-cywilizacyjnych*, dz. cyt., s. 19–30.
- 95 A. Kwak, *Współczesna rodzina – czy tylko problem struktury zewnętrznej?* w: *Rodzina wobec wyzwań współczesności*, red. I. Taranowicz, S. Grotowska. Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2015, s. 11–27.
- 96 M. Dziemianowicz-Nowak, *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002, s. 13–60.

rzeczywistości rodzinnej w celu zdobycia wiedzy umożliwiającej pomaganie i wspieranie rodziny w zakresie kompetencji moralnych, interpretacyjnych oraz komunikacyjnych.

Mimo że procesy globalizacji, rozwój cywilizacji naukowo-technicznej oraz wzrastający wpływ środków masowego przekazu doprowadziły do rekonstrukcji roli rodziny i stylu jej funkcjonowania, to rodzina nadal utrzymuje wiodącą rolę w wychowaniu kolejnych pokoleń⁹⁷. Henryk Bednarski uważa, że współczesne rodziny podlegają dwóm przeciwstawnym procesom. Z jednej strony wpływ na ich wzory, styl życia oraz mentalność wywierają struktury społeczne, z którymi są związane, a z drugiej podlegają one unifikacyjnym wpływom kultury masowej, przekazywanej przez mass media⁹⁸. W konsekwencji prowadzi to do tworzenia nowej hierarchii dóbr rodzinnych. Społeczeństwa rozwinięte proponują szereg dóbr związanych z życiem rodzinnym i rozwojem indywidualnym. Zjawisko to Zbigniew Tyszka komentuje słowami: „podstawowym dobrem stała się dla ludzi nie tyle trwałość rodziny, ile jakość życia w jej obrębie”⁹⁹.

Opisywane zmiany w równej mierze dotknęły strukturę i funkcjonowanie rodziny wielopokoleniowej we współczesnym społeczeństwie. Rodzinę wielopokoleniową można interpretować obecnie jako zmodyfikowaną rodzinę poszerzoną (dużą, nazywaną też kręgiem rodzinnym), która stanowi związek rodzin nuklearnych, będących w częściowej zależności od siebie¹⁰⁰. Jej członkowie wymieniają między sobą usługi przy równoczesnej

97 Por. A. Błasiak, *Pedagogika rodziny w kręgu nauk o rodzinie i nauk pedagogicznych*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, s. 15.

98 H. Bednarski, *Współczesna rodzina polska – kierunki przemian*, w: *Rodzina jako nośnik tradycji narodowych, religijnych i patriotycznych*, red. H. Bednarski, R. Kuchta, Łowicz-Ryki, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz 2009, s. 33; Por. U. Dworska, *Urzeczywistnianie wartości w rodzinach wielopokoleniowych*, w: *Wartości w pedagogice. Rodzina i szkoła środowiskami urzeczywistniania wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2015, s. 63.

99 Z. Tyszka, *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, dz. cyt., s. 146–147.

100 S. Kawula, *Diagnozowanie potrzeb opiekuńczo-wychowawczych środowiska rodzinnego*, dz. cyt., s. 13; K. Czykier, *Międzygeneracyjna transmisja kultury w rodzinie wiejskiej wielopokoleniowej. Problem cyfrowego wykluczenia i dystansu międzypokoleniowego*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica” 297/2013, s. 161.

niezależności ekonomicznej¹⁰¹ i pomagają sobie wzajemnie przez wszystkie pokolenia, czym różnią się od członków wyizolowanej rodziny nuklearnej, która łączy jedynie dwie generacje. Specyficzne dla współczesnej rodziny wielopokoleniowej może być także rozproszenie przestrzenne, co odróżnia ją od klasycznej rodziny poszerzonej¹⁰².

Jak już wcześniej zaznaczono, mimo że rodzina wielopokoleniowa w polskim społeczeństwie nie należy do dominującej formy życia rodzinnego, to nie zniknęła całkowicie. Zgodnie z danymi opublikowanymi przez CBOS w Komunikacie z badań: „Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego” z 2019 roku niezmiennie od lat dominującym typem rodziny jest rodzina mała, nuklearna¹⁰³. W dużej, wielopokoleniowej rodzinie żyje 22% respondentów, podczas gdy w przypadku badań z lat 2008 i 2013, zadeklarowanych członków rodzin z wieloma pokoleniami było 21%¹⁰⁴. W rodzinach wielopokoleniowych żyją najczęściej rolnicy, średni personel, technicy oraz osoby o niewysokich dochodach¹⁰⁵. Wspólne bytowanie rodzin upatruje się między innymi (ale nie wyłącznie) w warunkach ekonomicznych. Rodzina wielopokoleniowa nie jest charakterystyczna (jak w przeszłości) dla środowisk ubogich, przybywa takich rodzin również w klasie średniozamożnej, gdzie ten format jest świadomym wyborem¹⁰⁶. Model ten występuje zazwyczaj na obszarach wiejskich, istnieje też w małych miasteczkach czy na

101 Por. S. Głaz, K. Grzeszek, I. Wiśniewska, *Rodzina. Biologiczne i psychiczne podstawy jej funkcjonowania*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1996, s. 15.

102 K. Czykier, *Międzygeneracyjna transmisja kultury w rodzinie wiejskiej wielopokoleniowej. Problem cyfrowego wykluczenia i dystansu międzypokoleniowego*, dz. cyt., s. 161.

103 Niemal połowa badanych osób (49%) realizuje ten model życia rodzinnego – Centrum Badania Opinii Społecznej, *Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego*, „Komunikat z badań” 46/2019. Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_046_19.PDF, dostęp: 09.09.2021, s. 3.

104 Centrum Badania Opinii Społecznej, *Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego*, „Komunikat z badań” 46/2019. Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_046_19.PDF, dostęp: 09.09.2021, s. 3.

105 Dochody mieszczące się w przedziale 1300 zł do 1799 zł – Centrum Badania Opinii Społecznej, *Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego*, „Komunikat z badań” 46/2019. Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_046_19.PDF, dostęp: 09.09.2021, s. 3.

106 S. Cader, *Rodzina wielopokoleniowa nośnikiem tradycji rodzinnych oraz narodowych*, w: *Rodzina, tradycja, regionalizm. Oświata i kultura na Podbeskidziu*, t. 4, dz. cyt., s. 40.

starszych osiedlach wielkich miast¹⁰⁷. W związku z nowymi realiami, rodzinami wielopokoleniowymi są wspólnoty, w których najstarsze pokolenie nie musi mieszkać w jednym domu z dziećmi, ale w pobliżu. Takie rodziny często mieszkają w sąsiadujących mieszkaniach w bloku albo w osobnych mieszkaniach na jednej posesji, na oddzielnych piętrach, czy w zabudowie szeregowej. Wraz z upowszechnianiem rodziny nuklearnej również na wsi częściej uniezależnia się rodzina podstawowa od macierzystej.

Badania CBOS ukazują rosnącą tendencję w uznawaniu rodziny wielopokoleniowej jako najlepszej formy życia rodzinnego¹⁰⁸. Z porównania stanu faktycznego z preferowanym modelem życia wynika, że największe rozbieżności dotyczą właśnie tego modelu, w którym zgodnie z deklaracjami chcieliby żyć 32% osób badanych, a w rzeczywistości żyje 10% mniej¹⁰⁹.

Na różnice pomiędzy dawną a współczesną rodziną wielopokoleniową zwraca uwagę Jadwiga Izdebska. W rodzinie wielopokoleniowej minionych wieków młode osoby były całkiem zależne od osób starszych, co przyczyniało się do zachowania dystansu w ich kontaktach oraz relacjach. Autorka, idąc za Leonem Dyczewskim, określa tę więź jako strukturalno-przedmiotową¹¹⁰. Współcześnie w rodzinach wielopokoleniowych więź określa się jako osobową i kulturową. Wraz z rozdzieleniem rodzin na mniejsze doszło do intensyfikacji więzi emocjonalnej, przejawiającej się w utrzymywaniu szerokich, ciepłych i bliskich stosunków między poszczególnymi generacjami. Więzy międzypokoleniowe nadal pozostają bardzo silne jak w przeszłości,

107 E. Ogrodzka-Mazur, *Rodzina wielopokoleniowa na Śląsku Cieszyńskim – mała ojczyzna w długim procesie trwania*, w: *Studia z teorii i historii wychowania oraz nauk pokrewnych*, dz. cyt., s. 240.

108 W roku 2008 26% respondentów wybrało ten model rodziny, w roku 2013% – 29%, a w roku 2019 – 32%. Centrum Badania Opinii Społecznej, *Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego*, „Komunikat z badań” 46/2019. Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/ K_046_19.PDF, dostęp: 09.09.2021, s. 3.

109 Centrum Badania Opinii Społecznej, *Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego*, „Komunikat z badań” 46/2019. Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/ K_046_19.PDF, dostęp: 09.09.2021, s. 4.

110 Zob. J. Izdebska, *Przemiany w postrzeganiu domu rodzinnego w rodzinie wielopokoleniowej*, w: *Międzygeneracyjna transmisja dziedzictwa kulturowego. Globalizm versus regionalizm*, red. J. Nikitrowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, Trans Humana, Białystok 2003, s. 27–28; L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2003, s. 28.

a rodzina, choć nie prowadzi już wspólnego gospodarstwa, często spędza ze sobą dużo czasu. Rodzina staje się wspólnotą zależną od zmian społecznych, budowaną na różnorodności, różnicy potrzeb i pluralizmie¹¹¹. Jednocześnie każda generacja w rodzinie wielopokoleniowej pełni ważną rolę w procesie wychowawczym dzieci i wnuków, a relacja i więź z innymi członkami rodziny wpływa na kształtowanie tożsamości każdego pokolenia. Rodzina wielopokoleniowa ma także większy potencjał wychowawczy niż rodzina mała, co wynika z większej liczby jej członków, budujących bogatszą sieć wzajemnych odniesień i wnoszących szersze spektrum doświadczeń dotyczących całości kształtu zdarzeń życiowych, ważnych dla rozwoju każdego człowieka.

Niezależnie od liczebności rodziny relacje łączące poszczególnych jej członków zazwyczaj w sposób istotny nadają kształt jej funkcjonowaniu. Można tutaj mówić o przyjmujących różne postacie procesy wychowania, czy też impulsy do samowychowania¹¹². Powyższe terminy wymagają pogłębionej analizy, dlatego rozszerzony perspektywiczny kontekst dotyczący istoty procesu wychowania zostanie przedstawiony w kolejnym podrozdziale.

111 M. Ukleja, *Procesy indywidualizacji i przemian tożsamościowych jako podstawa funkcjonowania „rodzin z wyboru”*, w: *Rodzina. Kondycja i przemiany*, red. M. Świątkiewicz-Mośny, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 68.

112 Z perspektywy historycznej, już w czasach starożytnych istniało wiele różnorodnych ujęć teoretycznych wychowania. Proces ten, rozumiany wówczas jako całość zabiegów, umiejętności oraz czynności powiązanych z moralnym i umysłowym formowaniem chłopców określano mianem „pedagogia”. Z kolei grecka „paideia” u sofistów, propagująca ideał „kształcenia osobowości na dobrach kultury”, stanowi fundament pedagogiki europejskiej, której naczelnym przesłaniem jest rzymska „humanitas”. Ta rozumiana jest jako „wychowanie w człowieku jego właściwego charakteru, prawdziwego człowieczeństwa” (M. Rusiecki, *Pedagogia w służbie wiary*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 11/2012, s. 161–162). Paideia obejmowała wszelkie zabiegi prowadzące do wykształcenia osoby w zakresie retoryki, dialektyki i gramatyki, które umożliwiały funkcjonowanie jednostki w określonej cywilizacji i kulturze. Dalsza ewolucja definicyjna wychowania doprowadziła do jej obecnego rozumienia. Zob. B. Suchodolski, *Pedagogika*, w: *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Fundacja Innowacja, Warszawa 1993, s. 535; W. Jaeger, *Paideia*, t. 1, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1962, s. 27; R. Czurpyk, *Jaka edukacja, takie wychowanie człowieka*, „Pedagogika Katolicka” 5/2009, s. 122–123; D. Dolata, *Realizacja funkcji wychowawczej rodziny na przestrzeni trzech epok – wprowadzenie w problematykę zagadnienia*, dz. cyt., s. 58.

2. PROCES WYCHOWANIA W RODZINIE

Wychowanie w rodzinie pełni kluczową rolę w formowaniu rozwoju jednostki, stanowiąc prymarną siłę kształtującą fundamenty tożsamości każdego jej członka. Ten kompleksowy proces, ciągnący się przez całe życie, wpływa na system wartości, norm, zasad i zachowań w rodzinie. Rodzina jako pierwotne środowisko wychowawcze ma istotny wpływ na relacje między jej członkami, pełniąc rolę zarówno pierwszych nauczycieli, jak i modeli dla dzieci.

W ramach wychowania oddziaływanie rodzinne obejmuje nie tylko relacje między rodzicami a dziećmi, ale także relacje międzypokoleniowe, włączając w to relacje z dziadkami, pradziadkami czy dalszymi krewnymi. Te więzi nie tylko kształtują bezpośrednie relacje, lecz także przekazują wartości, tradycje i historię rodziny. Procesy te odbywają się zarówno w ramach rodziny, jak i w relacji do zewnętrznego środowiska społecznego.

W trakcie wychowania w rodzinie członkowie wspólnie konstruują system wartości, który odzwierciedla dziedzictwo kulturowe oraz indywidualne przekonania każdego członka rodziny. Budowanie znaczeń, przekazywanie tradycji, integrowanie różnorodnych doświadczeń wpływają na tożsamość i rozwój jednostki w kontekście rodziny. Wychowanie w rodzinie tworzy trwałe i znaczące więzi, kształtując jednostki i całe pokolenia.

Przechodząc do definicyjnego przeglądu procesu wychowania należy mieć uwadze, że wiele nauk (przede wszystkim społecznych) wprowadza w zakres przedmiotu własnych badań wychowanie¹¹³. Zamieszczone tutaj refleksje dotyczące tego procesu stanowią ogólny zarys koncepcji wybranych autorów, do których odnoszą się dalsze rozważania. Różnorodne perspektywy dotyczące definicji procesu wychowania zostały już przedstawione w licznych publikacjach; niniejsza praca nie będzie się nadmiernie zatrzymywać nad tym zagadnieniem, dając jedynie kontekstualne spojrzenie na temat.

Podstawową kwestią dotyczącą specyfiki definiowania wychowania w obrębie pedagogiki jest świadomość, że nie istnieje jedna zgodna koncepcja wyjaśniająca znaczenie tego terminu. Wieloaspektowość procesów wychowania wręcz uniemożliwia ustalenie jednego paradygmatu, zgodnie z którym

113 J. Gnitecki, *Inspiracje poznawcze i badawcze płynące z pogranicza pedagogiki i nauk przyrodniczych*, w: *Pogranicza pedagogiki i nauk pomocniczych*, red. S. Palka, Kraków 2004, s. 41–68.

można by projektować całokształt założeń związanych z wychowaniem. Jak wskazuje Stefan Kunowski, w potocznym rozumieniu wychowanie oznacza świadome oddziaływanie ludzi dojrzałych, wychowawców, głównie na dzieci i młodzież w celu ukształtowania w nich określonych postaw, pojęć, uczuć i zachowań. Te działania zawierają w sobie zarówno opiekę jak i wychowanie emocjonalne, umysłowe, moralne, społeczne, fizyczne, ideowe. Działalność wychowawcza realizowana jest w różnorodnych grupach społecznych, które przejmują funkcje instytucji wychowawczych¹¹⁴.

Kunowski wyróżnia cztery główne typy orientacji badawczych w teoriach wychowania: ewolucyjne, prakseologiczne, adaptacyjne oraz środowiskowe. Ewolucyjne pojęcia bazują na kategorii rozwoju, a wychowanie rozumiane jest jako proces ilościowych oraz jakościowych zmian, jakim podlega w czasie jednostka. Definicje o typie prakseologicznym przyjmują z kolei, że istotą wychowania jest zespół czynności, jakie przedsięwzięje wychowawca względem wychowanka, czyli jest to proces opisujący metody oddziaływań wychowawcy. W ramach adaptacyjnego sposobu definiowania wychowania istotne jest przyjmowanie koncepcji wartościujących, ponieważ opisywane są cechy podlegające ocenie w aspektach praktycznym, moralnym czy religijnym. Definicje środowiskowe z kolei uznają wychowanie jako zespół środowiskowych bodźców wpływających na człowieka, oddziaływanie instytucji, grup oraz dorobku kultury¹¹⁵.

We współczesnej definicji skonstruowanej przez Jadwigę Izdebską wychowanie w rodzinie

obejmuje cały obszar działań mających na celu przygotowanie dziecka do życia w różnych przestrzeniach społecznych (...) oraz jego aktywne uczestnictwo, zachowanie, sferę przeżyć i reakcji. Wychowanie rodzinne obejmuje różne wymiary, jak: wychowanie w miłości i do miłości, w godności i do poszanowania godności, do wolności i w wolności, w wierze i do wiary, w dialogu i podmiotowości, do wartości i poprzez wartości¹¹⁶.

114 S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1993, s. 19.

115 B. Śliwerski, *Cztery orientacje badawcze w teoriach wychowania*, w: *Pedagogika: podręcznik akademicki*. 2, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014, s. 28–50.

116 J. Izdebska, *Dziecko – dzieciństwo – rodzina – wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie personalistycznej*, dz. cyt., s. 190.

Według Wincentego Okonia wychowanie to „świadomie organizowana działalność społeczna oparta na relacji między każdym wychowawcą a wychowankiem, której celem jest wywołanie zamierzonych zmian w osobowości wychowanka”¹¹⁷. Misją wychowania w rodzinie jest wspieranie dziecka, jego wszechstronny rozwój, wzbogacanie osobowości, pomoc w samorealizacji i przygotowanie do samodzielności oaz życia w społeczeństwie poprzez tworzenie odpowiednich warunków i sytuacji wychowawczych¹¹⁸. Specyfiką wychowania rodzinnego jest to, że kojarzy ze sobą liczne płaszczyzny.

Z kolei Andrzej W. Janke odnotowuje, że wychowanie

łączy wpływy oparte na refleksji i wpływy bezrefleksyjne; działania o charakterze oddziaływania i współdziałania naturalność więzi rodzinnej z wtórnością więzi niebazujących na małżeństwie, pokrewieństwie, stosunku adopcyjnym bądź powinowactwie; swoistość, niepowtarzalność i intymność życia rodzinnego ze społeczną otwartością i konsekwencjami instytucjonalnego charakteru rodziny; poczucie wspólnotowej jedni z indywidualnością interesów poszczególnych członków¹¹⁹.

Wychowanie w rodzinie można w uproszeniu sprowadzić do dwóch modeli. Pierwszy związany jest z podejściem, w którym za pomocą zakazów i nakazów podpartych systemem kar i nagród próbuje się „uformować”, czy też przystosować młodego człowieka. Osoby będące wychowawcami stawiają przed wychowankami określony zbiór zasad i norm oraz odpowiadają za ich konsekwentne egzekwowanie. Drugi model zakłada podejście podmiotowe do wychowanka. W definicji sformułowanej przez Janusza Tarnowskiego wychowanie rozumiane jest wówczas jako „całokształt procesów i sposobów, które pomagają istocie ludzkiej urzeczywistniać w pełni jej człowieczeństwo”¹²⁰. Pojawiają się także określenia: „uznanie i afirmacja wolności”, „dialog

117 W. Okoń, *Słownik Pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001, s. 445.

118 Por. A. Błasiak, *Wychowanie w rodzinie*, w: *Pedagogika rodziny na początku XXI wieku w świetle pojęć i terminów*, red. B. Sieradzka-Baziur, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2018, s. 144–145.

119 A.W. Janke, *Pedagogika rodziny i wychowanie rodzinne*, w: *Pedagogika rodziny*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 98.

120 B. Mierzwiński, *Antropologiczne aspekty funkcji ojca w rodzinie*, „*Paedagogia Christiana*” 2/1998, s. 194.

między osobami”¹²¹ oraz przekonanie, że „nie ma wychowawców i wychowanków, ale są spotykające się ze sobą osoby, które obdarowują się swoim człowieczeństwem”¹²². Jak zaznacza Stanisław Ruciński, wychowanie polega na

(...) dialogu równoważnych podmiotów, którym chodzi o poznanie prawdy o tym co ważne, i o pokazywanie sobie wzajemnie poznanej prawdy – wzajemnie, choć często jedna ze stron dialogu ma więcej do pokazania niż ta druga. Obie strony są jednak równoważne i chcą poznać prawdę¹²³.

Ruciński podkreśla, że między wychowawcą a wychowankiem zachodzą „głębsze więzi osobowe, budujące się we wspólnym wysiłku skierowanym na poszukiwanie prawdy o tym, co ważne bezwzględnie, co jest określonym wezwaniem, na które (jeśli je usłyszymy) chcemy odpowiedzieć, a odpowiadając, odnajdujemy sens istnienia”¹²⁴. Tak rozumiane wychowanie pozwala człowiekowi na dokonywanie życiowych wyborów i podejmowania samodzielnych decyzji. Właśnie takie podejście zostało przyjęte w niniejszej pracy.

W kontekście podejmowanego tematu warto również przywołać psychologiczne ujęcie problematyki wychowania, które charakteryzuje się powiązaniem tego procesu z rozwojem człowieka. Danuta Opozda dostrzega, że udział nauczania i wychowania w rozwoju człowieka w pryzmacie psychologii był i wciąż jest różnorodnie spostrzegany w zależności od przyjmowanych koncepcji człowieka i jego rozwoju¹²⁵. Odrębności założeń rozwoju człowieka i udziału wychowania uwzględniają propozycje modeli rozwoju i wychowania. Za reprezentatywne uchodzą one mogą modele rozwoju Rudolfa Schaffera oraz modele wychowania Lawrence’a Kohlberga i Rochelle Mayer.

121 E. Jezierska-Wiejak, *Rodzina jako międzypokoleniowa płaszczyzna transmisji wartości*, „Wychowanie w Rodzinie” t. 8, 2/2013, s. 287.

122 N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, dz. cyt., s. 274.

123 S. Ruciński, *Wychowanie pozbawione aksjologicznego odniesienia*, w: *Edukacja wobec dyalematów moralnych współczesności*, red. F. Adamski, A.M. de Tchorzewski, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999, s. 19.

124 Tamże, s. 21.

125 Zob. D. Opozda, *Psychologiczne podstawy wychowania*, w: *Pedagogika rodziny. Podejście systemowe. Tom 2: Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski i in., Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna w Gdańsku, Gdańsk 2017, s. 117–131.

Schaeffer proponuje trzy modele rozwoju: model *laissez-faire* (pozostawienie zupełniej swobody dziecku, które rozwija się naturalnie, spontanicznie); model lepienia z gliny (uznanie deterministycznej roli doświadczenia – dziecko pozostaje biernym odbiorcą bodźców, którymi jest stymulowane); model konfliktowy (dziecko jest aktywne, determinowane wewnętrznymi dążeniami i tendencjami nastawionymi na zaspokajanie potrzeb, które są sprzeczne z wymaganiami otoczenia, co stanowi źródło konfliktów)¹²⁶.

Modele wychowania wyróżnione przez Kohlberga i Mayer, nazwane ideologiami pedagogicznymi, dzielą się na: ideologię romantyczną (rozwój to dojrzewanie w środowisku dostarczającym odpowiednich warunków – metafora wzrostu rośliny i zwierzęcia i pożywienia); transmisję kulturową (podstawą jest teoria uczenia się – metafora poddającego się wosku czy maszyny podatnej na sterowanie); progresywizm (konceptje interakcjonistyczne, przede wszystkim poznawczo-rozwojowe)¹²⁷.

Powyższe konceptje prowadzą do wypracowanej ogólnej definicji wychowania, że jest to „złożony system działań, podejmowanych przez osobę o przypisanej społecznie roli wychowawcy względem drugiej osoby, o społecznie przypisanej roli wychowanka lub względem jej otoczenia, z intencją wywołania zmiany zgodnej z założonym programem”¹²⁸. Wskazane elementy nadają kierunek perspektywie rzeczywistości w obszarze wychowania w ujęciu psychologicznym. Najistotniejsze stają się założenia, że zarówno wychowawca, jak i wychowanek, pełniąc role społeczne, pozostają w interakcjach. Ich relacje są jednak niesymetryczne w wyniku dzielących ich różnic (zakres ich kompetencji, wiedzy, metod wychowania i władzy wynikającej z pełnionej roli). Wywoływane w trakcie procesu wychowania zmiany dotyczą zarówno układu indywidualnego (wychowanka, osobę dziecka), jak również układu społecznego (środowiska społecznego, w którym odbywa się wychowanie). Ponadto wychowanie jest działaniem bezpośrednim lub pośrednim, a wszelkie działania wychowawcy mają zawsze na celu

126 H.R. Schaeffer, *Wzajemność kontroli we wczesnym dzieciństwie*, w: *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów*, red. A. Brzezińska, G. Lutowski. Poznań 1994, s. 120–122.

127 L. Kohlberg, R. Mayer, *Rozwój jako cel wychowania*, w: *Spory o edukację. Dylematy i kontrowersje we współczesnych pedagogiach*, red. Z. Kwieciński, L. Witkowski, Wydawnictwo Edytor, Warszawa 1993, s. 51–92.

128 A. Brzezińska, *Psychologia wychowania*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, red. J. Strelau, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003, s. 228.

wprowadzenie zmiany. Czasami intencje są ukryte, nieświadomione, ale zawsze prowadzone są zgodnie z programem określanym własnym systemem wartości.

Wymienione składowe definicji wychowania nawiązują do makrostruktury działalności wychowawczej, ujętej przez Marię Przetacznik-Gierowską i Ziemowita Włodarskiego. Badacze prezentują jej elementy, zwracając uwagę na uczestników działania, cele działania (ogólne i cząstkowe), sposoby działania (formy przekazywania, przyswajania i transformacji sygnałów wychowawczych) i warunki działania, uwzględniając środowisko i sytuacje wychowawcze oraz wyniki wychowawcze, czyli dokonane w wychowanku zmiany w obrębie jego struktury psychicznej oraz aktywności¹²⁹. Podstawą klasyfikacji specyficznych funkcji wychowania mogą być w pierwszej kolejności obszary aktywności człowieka, takie jak nauka, praca, sztuka, a także sfery rozwoju (wychowanie fizyczne, intelektualne, emocjonalne, społeczne, estetyczne, moralne) oraz rodzaj środowiska wychowawczego.

Danuta Opozda opisuje wyróżniane dwie charakterystyczne dla wychowania funkcje wynikające z założeń filozoficznych i pedagogicznych, jakimi są socjalizacja (adaptacja) oraz emancypacja (wyzwalanie)¹³⁰. Druga ze wspomnianych funkcji dąży do odformalizowania wychowania w odniesieniu do warunków, relacji i organizacji działań na rzecz akcentowania autonomii dziecka i jego naczelnego prawa do realizacji własnych interesów. Socjalizacja natomiast jest funkcją respektującą założenia, że rozwój wyrażany jest poprzez procesy adaptacyjne, dlatego ważne jest przygotowywanie dziecka do podejmowania ról i zadań społecznych. Celem tak pojętego wychowania staje się przystosowanie jednostki do dojrzałego funkcjonowania w przestrzeni społecznej zgodnie z obowiązującymi wzorcami zachowania. Proces wychowawczy w tym układzie utrzymuje bardziej sformalizowany i rygorystyczny charakter. Nie polega on jednak na biernym przystosowaniu dziecka przy jego redukcji twórczych adaptacji, gdyż taka realizacja funkcji społecznych jest niewłaściwa i niekorzystna dla całokształtu wychowania. Formą najlepszą jest zachowanie równowagi między indywidualizacją, emancypacją

129 M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 40.

130 D. Opozda, *Psychologiczne podstawy wychowania*, w: *Pedagogika rodziny. Podejście systemowe*, t. 2, dz. cyt., s. 123.

rozwoju a przystosowaniem do realizacji interesu społecznego. Zazwyczaj w środowiskach naturalnych, którymi są rodzina czy grupy rówieśnicze, przeważa funkcja emancypacyjna, natomiast w środowiskach zinstytucjonalizowanych (w przedszkolu, szkole) dominuje funkcja socjalizacyjna.

Wieloaspektowe podejście do procesu wychowania potwierdza, że jest to kompleksowy proces, który przebiega równolegle na różnych płaszczyznach. Jego fundamentalnym obszarem jest środowisko rodzinne, gdzie odbywają się kluczowe interakcje i kształtuje się większość doświadczeń wychowawczych, zwłaszcza na pierwszych etapach rozwoju życia człowieka. W ramach przestrzeni rodzinnej jej członkowie nawiązują różnorodne relacje mające istotny wpływ na rozwój jednostki. Interakcje te obejmują zarówno komunikację werbalną, jak i niewerbalną, budowanie więzi emocjonalnych, a także przekazywanie wartości, norm i tradycji. W rodzinie dziecko poznaje podstawowe modele zachowań społecznych, rozwija umiejętności interpersonalne, zdobywa ważne doświadczenia społeczne. Zrozumienie tych interakcji w ramach środowiska rodzinnego jest kluczowe dla pełniejszego pojęcia procesu wychowania i wpływu, jaki ma on na rozwój jednostki.

Równolegle wszystkie istotne modyfikacje w strukturze rodziny wykazują powiązania z przemianami zachodzącymi w sferze życia społecznego i kulturalnego. Wzajemne oddziaływanie tych dwóch sfer jest nieuniknione, gdyż zmiany społeczne i kulturowe wpływają na dynamikę rodzinnej struktury, a jednocześnie rodziny odgrywają rolę w kształtowaniu i adaptacji społeczeństwa do nowych realiów. To współdziałanie tworzy kompleksową sieć wpływów, które kształtują nie tylko samo życie rodzinne, ale także wpływają na szerszy kontekst społeczny i kulturowy. W efekcie, zrozumienie tych wzajemnych relacji jest kluczowe dla pełnego uchwycenia dynamiki zmian zachodzących zarówno w rodzinach, jak i w społeczeństwie jako całości. Wychowanie w rodzinie oraz udział w nim poszczególnych pokoleń podlegają procesom nieustającej ewolucji, jak całe życie rodzinne poddane są permanentnym przeobrażeniom. Zmieniające się relacje między pokoleniami są podstawą funkcjonowania każdego społeczeństwa.

Model stosunków międzyludzkich w kręgu rodziny daleki jest od formy dominującej w przeszłości. Rola młodych ludzi jest niewątpliwie większa i ciągle rosnąca w wielu sferach życia. Starsze pokolenie utraciło swoją niepodważalną pozycję jako bezwarunkowy autorytet przekazujący jedyne słuszne opinie i przekonania. Gwałtownie zmienił się balans władzy między

pokoleniami¹³¹. W wielu kwestiach młode pokolenie uzyskało status ekspertów wprowadzających starszych w świat nowoczesnych technologii i innowacyjnych rozwiązań.

Na tym tle pojawia się zjawisko międzypokoleniowego uczenia się, którego zainteresowanie rośnie w wyniku pogłębiających się różnic pokoleniowych¹³². Przed zaprezentowaniem jego założeń konieczne jest przywołanie mechanizmów transmisji oddziaływań wychowawczych, które wyjaśniają, w jaki sposób oraz za pomocą jakich narzędzi wychowawcy przekazują zewnętrzne programy wychowania, co przyczynia się do wprowadzania względnie trwałych zmian w psychice wychowanka. Analiza psychologicznych mechanizmów transmisji wpływów wychowawczych pozwala na odkrycie subtelności tego skomplikowanego procesu, który ma miejsce w ramach oddziaływań wychowawczych, co z kolei umożliwia pełniejsze zrozumienie wpływu, jaki wychowanie ma na rozwój jednostki.

3. MIĘDZYPOKOLENIOWE UCZENIE SIĘ

Problematyka międzypokoleniowego uczenia się zarówno w szerokim kontekście społeczno-kulturowym, jak i w przekazie wewnątrzrodzinnym staje się coraz częściej analizowanym obszarem badań i refleksji. Jak zauważa Krzysztof Mudyń, tempo zmian cywilizacyjnych, ponaglanych ekspansją nowych mediów i technologii sprawiają, że zarówno wychowanie jak i formy przekazu w środowisku rodzinnym poddane są nieustającym przeobrażeniom. Zagadnienia związane z przekazem międzypokoleniowym mają zdaniem badacza pewne walory metapoznawcze, gdyż przesuwają środek ciężkości zainteresowań badaczy z jednostki na relacje międzyludzkie, tym samym wymuszając uwzględnienie szerszego kontekstu okoliczności związanych z jednostkowym zachowaniem i uwrażliwiają na całościowe uwarunkowania zdarzeń i zachowań. Istotne jest także, że problematyka międzypokoleniowości poszerza horyzont czasowy badanych procesów. Wymienione

131 E. Wiśniewska, *Starsi i młodzi w dialogu międzypokoleniowym*, „Społeczeństwo. Edukacja. Język” 6/2017, s. 28.

132 M. Muszyński, *Międzypokoleniowe uczenie się – wprowadzenie*, w: *Międzypokoleniowe uczenie się*, red. M. Muszyński, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2014, s. 8.

okoliczności skłaniają zatem do poszukiwania najbardziej aktualnych strategii poznawczych osvajania złożonej rzeczywistości¹³³.

Wprowadzeniem do analizy tematu będzie przybliżenie psychologicznych mechanizmów oddziaływań wychowawczych. Podporządkowane są one sygnałom wychowawczym, które wyznaczają zakres wpływu i obszar interakcji. Koncepcję tę klasyfikują M. Przetacznik-Gierowska i Z. Włodarski, wyznaczając cztery główne sygnały wychowawcze i odpowiadające im zjawiska psychologiczne¹³⁴.

Mechanizm naśladownictwa, modelowania i identyfikacji ujawnia się poprzez obecność wzorca lub modelu, którego postawy i cechy są odtwarzane przez wychowanka. Najprostszą formą tego złożonego mechanizmu jest naśladownictwo, dzięki któremu dziecku nabywa zróżnicowanych form zachowań i które uznawane jest za pierwsze źródło uspołecznienia dziecka. Pierwsze etapy ontogenezy wymagają bezpośredniego kontaktu dziecka z osobą, która jest naśladowana, co w późniejszych okresach nie jest już niezbędne¹³⁵. Kolejnym, bardziej złożonym procesem jest mechanizm modelowania, który nie dotyczy wyłącznie zewnętrznych form zachowania, ale skierowany jest raczej na odwzorowywanie intencji, motywów i dążenia do realizacji celów. Efektywność tego procesu zależy od cech modelowanych czynności, właściwości podmiotu oraz modelu. Następną, najbardziej rozwiniętą formą na płaszczyźnie analizowanych wpływów wychowawczych jest identyfikacja, która podobnie jak modelowanie zależna jest od cech, właściwości modelu, ale także od jego podobieństwa do podmiotu, ich więzi emocjonalnej i umiejętności współodczuwania stanów emocjonalnych modelu oraz podatność na projekcję własnych przeżyć na osobę, z którą dziecko się identyfikuje. Identyfikacja jest rozumiana jako tendencja do bycia takim samym jak ktoś, kto jest przedmiotem pozytywnych uczuć o dużym nasileniu, wzorem postępowania i ideałem. Jednakże mechanizm identyfikacji może także zachodzić wobec osób, które nie są wzorami pożądanymi wychowawczo. W pedagogice

133 K. Mudyń, *Przedmowa*, w: *W poszukiwaniu międzypokoleniowej transmisji wzorców zachowań, postaw i wartości*, red. K. Mudyń, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 8.

134 M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, t. 2, dz. cyt., s. 44–52.

135 D. Opozda, *Psychologiczne podstawy wychowania*, w: *Pedagogika rodziny. Podejście systemowe*, t. 2, dz. cyt., s. 12.

niezwykle ważna jest problematyka wzoru osobowego wychowawcy, jakim może być rodzic, nauczyciel i inne znaczące osoby w wychowaniu życia dziecka, oraz takie, które nie powinny być przykładem.

Bezpośrednim sposobem transmisji wpływów wychowawczych jest trening uczenia się, czyli powtarzanie i ćwiczenie określonej czynności. Kwestia uczenia się prawie zawsze pojawia się w rozważaniach dotyczących ogólnego myślenia o człowieku¹³⁶. Uczenie się stanowi nieodłączną część procesu wychowania, czego potwierdzenie odnaleźć można już w pierwszym wydany w Polsce podręczniku z psychologii wychowania autorstwa Stefana Baleya, który podkreślił, że efekty wychowania są tożsame z rezultatami procesu uczenia się¹³⁷. Ponieważ człowiek uczy się przez całe życie, jest także wychowywany od urodzenia aż do śmierci. Oczywiście oba procesy inaczej przebiegają w kolejnych okresach życia człowieka, zmieniają się także proporcje zamierzonych i niezamierzonych oddziaływań wychowawczych¹³⁸.

Pojęcie „uczenia się” jest rozmaicie pojmowane na gruncie poszczególnych nauk, a nawet w obrębie jednej nauki przyjmuje różne znaczenia. Odwołując się do definicji pedagogicznych, uczenie się to „proces, w którego toku na podstawie doświadczenia, poznania i ćwiczenia powstają nowe formy zachowania się i działania lub ulegają zmianie formy wcześniej nabyte”¹³⁹. Wincenty Okoń wskazuje, że do celów pedagogicznych szczególnie przydatna jest teoria uczenia się, która obejmuje:

- wszystkie rodzaje uczenia się (zdobywanie wiedzy, uczenie się wiadomości, nabywanie nowych umiejętności, sprawności, przyzwyczajzeń oraz rozwijanie zdolności oraz przekonañ);
- wszystkie sposoby uczenia się (uczenie się poprzez naśladownictwo, metodą prób i błędów, odkrywanie, działanie);
- wszystkie warunki uczenia się (wiek, środowisko, bodźce, talent, motyw);

136 M. Rojek, *Międzypokoleniowe uczenie się w kontekście badania historii życia*, w: *Międzypokoleniowe uczenie się*, red. M. Muszyński, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2014, s. 21.

137 S. Baley, *Psychologia wychowawcza w zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967, s. 46–50.

138 E. Gruszczyk-Kolczyńska, *Jak dzieci dowiadują się, co można, a czego nie można? O wychowaniu zamierzonym i niezamierzonym*, „Blżej przedszkola” 10/2010, s. 10–14.

139 W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, dz. cyt., s. 437.

— wszystkie rezultaty uczenia się (wzrost wiedzy oraz umiejętności, rozwój postaw oraz uzdolnień, wpływ efektów uczenia się określonych umiejętności czy wiadomości na inne nabywane sprawności).

Istotne jest, że uczenie się, poza tym, że jest procesem zachodzącym dzięki „plastyczności” układu nerwowego człowieka, jest także rodzajem aktywności własnej człowieka¹⁴⁰. Definicja w „Encyklopedii pedagogicznej XXI wieku” traktuje uczenie się jako „odbiór, przetwarzanie i przechowywanie informacji, w tym informacji zdobywanych na skutek wykonywania różnorodnych działań”¹⁴¹. W kontekście uczenia się międzypokoleniowego wspomnianymi działaniami mogą być relacje międzypokoleniowe. Wywołują one procesualną zmianę lub wzrost wiedzy, umiejętności oraz kompetencji¹⁴².

W odniesieniu do analizy zjawiska uczenia się międzypokoleniowego można uznać, że nie będzie istotne uczenie się poprzez warunkowanie (klasyczne¹⁴³ lub instrumentalne¹⁴⁴), ale uczenie się poznawcze oraz społeczno-kulturowe, do których włączone są pojęcia, takie jak struktury umysłowe, schematy i przetwarzanie informacji. Uczenie się społeczno-kulturowe, którego naczelnymi przedstawicielami są Lew Wygotski, Albert Bandura oraz Jerome Bruner, zakłada, że wszelkie wyższe procesy psychiczne posiadają „treść społeczną”¹⁴⁵. Oznacza to, że uczenie się odbywa się poprzez społecz-

140 M. Rojek, *Międzypokoleniowe uczenie się w kontekście badania historii życia*, dz. cyt., s. 22.

141 L. Wrona, *Uczenie się*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 6, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2007, s. 873–874.

142 M. Rojek, *Międzypokoleniowe uczenie się w kontekście badania historii życia*, dz. cyt., s. 22.

143 Warunkowanie klasyczne (inaczej pawłowskie) to forma uczenia się przyjmująca, że zachowanie (reakcja warunkowa) zaczyna być wywoływane przez pewien bodziec (warunkowy), który uzyskał tę zdolność wskutek powiązania go z bodźcem istotnym biologicznie (bezw warunkowym). Zob. G. Mietzel, *Psychologia kształcenia*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002, s. 147–183; P. Zimbardo, R.J. Gerrig, *Psychologia i życie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018, s. 226–240.

144 To inaczej warunkowanie sprawcze, polegające na uczeniu się w wyniku aktywnych zachowań organizmu (np. człowieka) w interakcji z otoczeniem. Podstawą warunkowania instrumentalnego jest wzmocnienie (pozytywne lub negatywne), które jest procesem, którego konsekwencje prowadzą do wzrostu prawdopodobieństwa ponownego pojawienia się pewnej reakcji. Zob. G. Mietzel, *Psychologia kształcenia*, dz. cyt., s. 147–183.

145 L. Wygotski, *Narzędzie i znak w rozwoju dziecka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, s. 88.

ną interakcję jednostki, a kultura przekazuje treści myślenia, które poszerzają zasób sposobów myślenia. Jerome Bruner zaznacza, że kultura, stanowiąc wytwór ludzkiego umysłu, równocześnie go kształtuje¹⁴⁶.

Z powyższego zarysu problematyki współczesnej refleksji nad uczeniem się wynika, że istnieje kilka typów uczenia się, które przyjmują różne funkcje. Uczenie się przez warunkowanie służy przede wszystkim gatunkowi ludzkiemu do przetrwania i akomodacji do zmieniających się warunków życia w środowisku. Uczenie się poznawcze w praktyce wiąże się z realizacją instytucjonalnego nauczania i kształcenia szkolnego. Natomiast uczenie się społeczno-kulturowe skupia się na uczeniu się z doświadczeń indywidualnie i subiektywnie przeżywanych przez każdego człowieka, wchodzącego w relacje społeczno-kulturowe. Typ ten jest przeciwieństwem uczenia się wywoływanego „sztucznie” przez działania i bodźce wysyłane przez nauczyciela.

Skok popularności idei uczenia się (najpierw poznawczego, a następnie społeczno-kulturowego) datuje się na początek lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku. W tym czasie opublikowano międzynarodowy raport edukacyjny pod przewodnictwem Edgarda Faure’a „Uczyć się, aby być”¹⁴⁷ o stanie i potrzebach rozwoju edukacji, której naczelnym celem jest przygotowanie każdej jednostki do twórczego uczestnictwa w kulturze i cywilizacji, a także do jej doskonalenia i rozwoju. Później pojawił się również przełomowy Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji dla XXI wieku autorstwa Jacques’a Delorsa „Edukacja. Jest w niej ukryty skarb”, który wskazuje, że edukacja ustawiczna powinna sięgać daleko poza dotychczasowe praktyki. W dokumencie przedstawiono, iż edukacja przez całe życie powinna się opierać na czterech filarach: 1. Uczyć się, aby żyć wspólnie; 2. Uczyć się, aby wiedzieć; 3. Uczyć się, aby działać; 4. Uczyć się, aby być¹⁴⁸. W raporcie skonstruowane są założenia edukacji w kontekście rozszerzonej koncepcji rozwoju zrównoważonego, która zmienia znaczenie edukacji i wymaga odejścia od edukacji transmisyjnej. „Odtąd należy rozpatrywać edukację w odniesieniu do nowej problematyki, nie jako zwyczajny środek rozwoju, jeden z wielu,

146 J.S. Bruner, *Kultura edukacji*, Universitas, Kraków 2006, s. 17.

147 E. Faure, *Uczyć się, aby być*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.

148 Zob. https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/4_Filary_Raport_Delorsa.pdf, dostęp: 16.12.2021.

lecz jako element konstytutywny oraz zasadniczy cel¹⁴⁹. Najważniejszym zadaniem edukacji w XXI wieku, zdaniem Delorsa, jest umożliwienie ludzkości kierowania swoim własnym rozwojem.

Od tego czasu rozwój idei społeczno-kulturowego uczenia się trwa do dziś¹⁵⁰. Teresa Bauman podkreśla, że

renesans uczenia się, zarówno szkolnego, jak i pozaszkolnego już się rozpoczął. Jest to proces zmierzający w kierunku ogromnej jakościowej zmiany w edukacji, proces trudny (...), ale nieodwracalny. (...) Dostrzega się współcześnie sygnały o zmierzchu prymatu nauczania nad uczeniem się (przynajmniej poza szkołą) ze względu na małą efektywność nauczania w porównaniu z ogromnym potencjałem uczenia się¹⁵¹.

Gwałtowny wzrost popularności zjawiska uczenia się jest szczególnie widoczny w odniesieniu do osób w okresie dorosłości¹⁵². Badacze i teoretycy dostrzegają, że uczenie się jest mechanizmem całonocnego rozwoju i rodzajem nieustannego odnoszenia się człowieka do wydarzeń życiowych w celu osiągnięcia poczucia kontroli nad wszelkimi aspektami własnego życia¹⁵³.

149 J. Delors, *Edukacja. W niej ukryty jest skarb*, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich Wydawnictwa UNESCO, Warszawa 1998, s. 79.

150 Zob. J. Bałachowicz, A. Korwin-Szymanowska, E. Lewandowska, A. Witkowska-Tomaszewska, *Zrozumieć uczenie się: zmienić wczesną edukację*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2017; A. Sowińska, R. Sowiński, *Od nauczania do uczenia się. Nasz plan daltoński*, Wydawnictwo SOR-MAN, Grabina 2006; Z. Melosik, *Postmodernistyczne kontrowersje wokół edukacji*, Wydawnictwo Edytor, Toruń-Poznań 1995; B. Śliwerski, *Edukacja (w) polityce. Polityka (w) edukacji. Inspiracje do badań polityki oświatowej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2015.

151 T. Bauman, *Wstęp*, w: *Uczenie się jako przedsięwzięcie na całe życie*, red. T. Bauman, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2005, s. 9–10.

152 M. Malewski, *Od nauczania do uczenia się. O paradygmatycznej zmianie w andragogice*, Wydawnictwo Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2011; J. Field, *Badania nad całonocnym uczeniem się dorosłych, tendencje i perspektywy w świecie anglojęzycznym*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 1/2003; J. Kargul, *Obszary pozaformalnej i nieformalnej edukacji dorosłych. Przesłanki do budowy teorii edukacji całonocnej*, Wydawnictwo Naukowe DSWE TWP, Wrocław 2001.

153 G. Biesta, *Learning Democracy in School, and Society*, Sense Publisher, Rotterdam 2011, s. 6; Por. M.S. Knowles, E.F. Holton, R.A. Swanson, *Edukacja dorosłych. Podręcznik akademicki*, tłum. M. Habura, R. Ligus, A. Nizińska. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009; R. Usher, R. Edwards, *Lifelong Learning – Signs, Discourses, Practices*, Springer, Dordrecht 2007; M. Malewski, *Od nauczania do uczenia się. O paradygmatycznej zmianie w andragogice*, dz. cyt.; P. Alheit, *Całonocne uczenie się i kapitał społeczny*, „Teraźniej-

Współcześnie problematyka całościowego uczenia się znacznie wykracza poza tradycyjnie pojętą edukację dorosłych¹⁵⁴. Również w polskiej literaturze andragogicznej termin ten wiąże się z osobistym doświadczeniem jednostki, na podstawie którego człowiek przyswaja postawy, wartości, umiejętności oraz wiedzę przez całe swoje życie¹⁵⁵. Przyczyniają się do tego wpływy i zasoby środowiska z rodziny, miejsca pracy, rynku, mediów oraz otoczenia. Elżbieta Dubas pisze:

Życie ludzkie – rozwój – uczenie się stanowią swoistą triadę ontologiczno-antropologiczną określającą człowieczeństwo. Uczenie się jest więc ważne dla bycia, a raczej stania się człowiekiem. Wartość człowieka określona jest w takim ujęciu przez uczenie się. Parafrazując znaną myśl, można by rzec: uczyć się, więc jestem¹⁵⁶.

Mieczysław Malewski podkreśla „paradygmatyczną zmianę”, jaka dokonała się na płaszczyźnie andragogiki, odnoszącą się do przeniesienia punktu ciężkości z nauczania instytucjonalnego ludzi dorosłych na ich indywidualne uczenie się wynikające z osobistego i codziennego doświadczenia. Zmiany w edukacji dorosłych odnoszą się także do pojawienia się dotychczas niewystępujących na płaszczyźnie nauk społecznych rodzajów, sposobów i metod uczenia się. Spośród wielu obecnych w pedagogice można wymienić: uczenie się pamięciowe, uczenie się przez naśladownictwo, uczenie się przez rozwiązywanie problemów, uczenie się metodą prób i błędów, uczenie się przez

szość – Człowiek – Edukacja” 4/2009; E. Gurba, *Wczesna dorosłość*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trempała, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 287; J. Kargul, *Obszary pozaformalnej i nieformalnej edukacji dorosłych. Przesłanki do budowy teorii edukacji całościowej*, Wydawnictwo DSW, Wrocław 2005; A. Walulik, *Moderacyjne i synergiczne kształtowanie dorosłości. Propozycja typologii modeli znaczeń wiedzy religijnej na przykładzie Korespondencyjnego Kursu Biblijnego*, Wydawnictwo WSFP „Ignatianum”, WAM, Kraków 2011; M. Laal, *Lifelong learning: What does it mean?* „Procedia – Social and Behavioral Sciences” 28/ 2011, s. 470–474.

- 154 E. Solarczyk-Ambrozik, *Całościowe uczenie się jako idea edukacyjna, polityka, strategie działań i zmieniający się krajobraz edukacyjny rzeczywistości*, „Studia Edukacyjne” 51/2018, s. 25.
- 155 Zob. A. Walulik, *Edukacyjne wspomaganie dorosłych w refleksji nad życiem*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2021.
- 156 E. Dubas, *Dorosłość w edukacyjnym paradygmacie, czyli dorosłość jako edukacyjny okres życia człowieka*, w: *Człowiek na edukacyjnej fali*, red. M. Podgórnym. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005, s. 26.

wgląd (rozumienie), uczenie się sensoryczne, uczenie się uboczne (mimo-wolne), uczenie się przez zabawę, uczenie się przez odkrywanie, uczenie się przez doświadczanie, uczenie się przez opowiadanie historii (*storytelling*), uczenie się przez działanie, uczenie się całościowe, uczenie się częściami, uczenie się obserwacyjne, uczenie się narracyjne, uczenie się z biografii, uczenie się krytycznego myślenia, uczenie się poprzez współpracę grupową czy interdyscyplinarne uczenie się (uczenie przekrojowe)¹⁵⁷. Istotne są również takie koncepcje pedagogiczne, jak teoria Shannona, behawioryzm, kognitywizm, konstruktywizm oraz konektywizm.

Mimo wielości pojęć powiązanych z uczeniem się, w żadnym słowniku pedagogicznym nie odnotowuje się definicji międzypokoleniowego uczenia się¹⁵⁸. Pojawia się ono coraz częściej w piśmiennictwie, w którym intuicyjnie autorzy określają go jako przekaz wiedzy, umiejętności, wartości odbywający się między przedstawicielami różnych pokoleń w trakcie ich kontaktu i polegający na dzieleniu się doświadczeniami oraz socjalizacji.

W definicji zaproponowanej przez Mandy Thomas międzypokoleniowe uczenie się to forma zaangażowania w daną czynność co najmniej dwóch pokoleń w celu odniesienia obopólnych korzyści. W toku tej aktywności wytwarzane są konkretne efekty uczenia się (*learning outcomes*), które mogą być celem wspólnych działań. Do tego procesu mają prawo być zaangażowane

157 E. Kurantowicz, *O uczących się społecznościach. Wybrane praktyki edukacyjne ludzi dorosłych*, Wydawnictwo Naukowe DSWE TWP Wrocław 2007; M. Malewski, *Modele pracy edukacyjnej z ludźmi dorosłymi*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 1/2000; H. Solarczyk-Szwec, *Dorośli uczą się inaczej? W poszukiwaniu kategorii pojęciowych opisujących proces uczenia się dorosłych*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 1/2010; M. Tedder, G. Biesta, *Uczenie się bez nauczania? Potencjał i ograniczenia biograficznego uczenia się dorosłych*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2/2009; A. Kargulowa, *Próba zainteresowania pedagogiki ogólnej uczeniem się w sytuacji poradniczej*, „Przegląd Pedagogiczny” 1/2011, s. 124–134; M. Malewski, *Studia nad kondycją edukacji dorosłych*, „Edukacja Dorosłych” 1/2013, s. 9–23; Z. Meger, *Podstawy e-learningu. Od Shannona do konstruktywizmu*, „E-mentor” 4/2006, <http://www.ementor.edu.pl/arttykul/index/numer/16/id/325>, dostęp: 10.02.2021; M. Donderowicz, *Najnowsze teorie uczenia w epoce cyfrowej*, „Dydaktyka Informatyki” 9/2014, s. 153–163; S. Olszewska, *Style uczenia się i metody aktywizujące w edukacji dorosłych*, <https://psychologiaity.com/2017/02/23/style-uczenia-sie-i-metody-aktywizujace-w-edukacji-doroslych/>, dostęp: 10.12.2021.

158 Por. *Słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009; *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2007; *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2007; *Pedagogika. Leksykon*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.

różne generacje, które uczą się od siebie nawzajem lub wspólnie pod kierunkiem tutora, edukatora¹⁵⁹.

Powyższy szkic kategorii „uczenia się” prowadzi do sformułowanej przez Marcina Rojka kluczowej tezy potwierdzającej zasadność prowadzenia rozważań nad uczeniem się międzypokoleniowym. Otóż koncentracja współczesnych badaczy na uczeniu się nie odnosi się do pojmowania tego procesu jako mechanicznego i „sztucznego” zjawiska, ale do osadzonej w kontekście sytuacji, w której zasadniczą rolę odgrywają jej uczestnicy. Tworzą oni niepowtarzalny kontekst społeczno-kulturowy uczenia się, a ich wzajemne relacje są warunkiem i głównym źródłem uczenia się. Charakterystyczne dla uczenia się międzypokoleniowego jest wnoszenie do relacji przez jego uczestników odmiennych kontekstów społecznych i kulturowych, co ma znaczenie w rezultatach uczenia się.

Zasadne zatem będzie w tym miejscu wyjaśnienie drugiego istotnego pojęcia związanego z międzypokoleniowym uczeniem się, jakim jest pokolenie, które na płaszczyźnie semantycznej traktuje się synonimicznie z terminem generacja¹⁶⁰. Przegląd definicyjny tej kategorii jest niezbędny, gdyż pokoleniowość rozumiana jako przynależność do określonego pokolenia determinuje charakter uczenia się.

Jadwiga Izdebska pokolenie określa jako „średni okres, upływający między narodzinami rodziców a narodzinami ich dzieci i wnuków”¹⁶¹. W gerontologii społecznej pojęcie generacji lub pokolenia znane jest również jako kohorta. Termin ten oznacza grupę z wybranego przedziału wiekowego z jednego roku lub kilku kolejnych roczników urodzenia. Przynależność do kohorty określa wspólny dla grupy i równocześnie unikatowy rodowód¹⁶². Inaczej mówiąc, grupa przeżywa te same zdarzenia, które nastąpiły w określonym momencie lub danym czasie¹⁶³.

159 M. Thomas, *Think Community. An Exploration of the Links between Intergenerational Practice and Informal Adult Learning*, NIACE, Leicester 2009, s. 54.

160 K. Czykier, *Międzygeneracyjna transmisja kultury w rodzinie wiejskiej wielopokoleniowej. Problem cyfrowego wykluczenia i dystansu międzypokoleniowego*, dz. cyt., s. 161.

161 J. Izdebska, *Przemiany w postrzeganiu domu rodzinnego w rodzinie wielopokoleniowej*, dz. cyt., s. 278.

162 M. Muszyński, *Międzypokoleniowe uczenie się – wprowadzenie*, dz. cyt., s. 8.

163 J.Z. Holzer, *Demografia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003, s. 146.

Definicja genealogiczna ujmująca łącznie następstwa biologiczne przechodzenia od młodości przez dorosłość do starości musi też uwzględniać kontekst społeczno-kulturalny. Ujęcie nadające pojęciu pokolenia wymiar humanistyczny przedstawia Teresa Rostowska, zdaniem której oznacza ono „zbiorowość ludzkich jednostek o zbliżonym wieku, których zainteresowania, potrzeby, postawy, motywy działania i światopogląd ukształtowane zostały przez wspólne doświadczenia życiowe, a zwłaszcza przez zmiany historyczne, ekonomiczne i naukowo-techniczne danej epoki”¹⁶⁴.

Wilhelm Dilthey prezentuje szeroki kontekst definicyjny związany z pojęciem pokolenia, zwracając uwagę na warunki społeczne tworzenia się nowych generacji:

Jako tę samą generację (...) określamy tych wszystkich, którzy w pewnym sensie obok siebie dorosli, to znaczy, którzy mieli wspólne dzieciństwo, wspólny wiek młodzieńczy i u których na ten sam czas przypada doba męskiej dojrzałości. Sprawia to, że osoby powiązane są głębszą wspólnotowością. Ci, co w latach młodzieńczych tych samych doznali wpływów kierowniczych, składają się razem na pokolenie. Tak pojęta generacja tworzy ciaśniejszy krąg jednostek, które na skutek zależności od tych samych wielkich zdarzeń i przemian, jakie miały miejsce w okresie ich pobudliwości, mimo odmiennych czynników, które później się dołączyły, związane są w pewną jednolitą całość¹⁶⁵.

Maria Ossowska, którą zainspirował niemiecki badacz Helmut Schelsky¹⁶⁶, w artykule porządkującym znaczenia nadawane w literaturze pojęciu pokolenia analizuje biologiczne i kulturowe kryteria wyróżniania pokolenia oraz wpływ systemów wartości na ten proces. Według niej o pokoleniu można mówić w pięciu odmiennych znaczeniach: (1) jako o ogniwie genealogii biologicznej; (2) jako o ogniwie genealogii kulturowej; (3) jako o grupie ludzi o pewnych wspólnych postawach i wspólnej hierarchii wartości, które

164 T. Rostowska, *Konflikt międzypokoleniowy w rodzinie: analiza psychologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001, s. 15; Por. T. Rostowska, *Niektóre uwarunkowania transmisji międzypokoleniowej w rodzinie*, „Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej” 1/1995, s. 16.

165 W. Dilthey, *Rozwój problemu pokolenia – Gesammelte Schriften*, t. 5, przekł. K. Wyka. Warszawa 1924 s. 37; cyt. za: E. Karmolińska-Jagodzik, *Komunikacja międzypokoleniowa – rozważania wokół różnic kulturowych*, „Studia Edukacyjne” 21/2012, s. 192.

166 Zob. H. Schelsky, *Die Skeptische Generation: Eine Soziologie der deutsche Jugend*, Eugen Diederichs Verlag, Düsseldorf 1957.

przypisuje się wspólnym i doniosłym doświadczeniom, które przyczyniają się do podobnie ukształtowanego osobowości; (4) jako o kategorii osób znajdujących się w określonej fazie życia, przechodzącej przez następne fazy swojej biografii; (5) jako o kategorii wyselekcjonowanych przez charakterystyczne potraktowanie zmiennej wieku osób (podział stulecia na około trzy pokolenia)¹⁶⁷. Ossowska jednak ostatecznie eliminuje dwa ostatnie rozumienia pokolenia¹⁶⁸, podkreślając, że wyróżnienie pięciu znaczeń nie wyczerpuje wszystkich możliwości interpretacji¹⁶⁹.

Jerzy Mikułowski Pomorski rozwijając rozważania nad treścią historycznego i kulturowego rozumienia pojęcia pokolenie ustala, że pod tym pojęciem rozumie się pewną kategorię rówieśniczą wyodrębnioną na podstawie tego, że żyła ona w czasie pewnych wyraźnie wyodrębniających się wydarzeń historycznych, które wyznaczają wspólnotę postaw, a te z kolei łączą wspólne wartości. Badacz określa, że pokolenie jest to kategoria rówieśnicza, która szczególnie w okresie dojrzewania psychicznego przeszła przez wspólne warunki, jakie obiektywnie kształtowały ich życie¹⁷⁰.

Pokolenie rozumiane jako grupa społeczna pojawia się dwóch znaczeniach: jako specyficzna struktura obejmująca swoim zasięgiem całość populacji ludzi z podobnych roczników oraz jako pewne struktury o charakterze elitarnym czy awangardowym, występujące w obrębie tejże całości. Pierwsze znaczenie wiąże się z teorią pokoleń Karla Mannheim'a, który twierdzi, że „jedność pokolenia nie jest w żadnym wypadku więzią społeczną skierowaną na utworzeniu konkretnej grupy, mimo że może się nawet zdarzyć, że fakt jedności pokoleniowej stanie się świadomie podstawą powstania konkretnej grupy”¹⁷¹. Do drugiego ujęcia odnosi się J. Ortega y Gasset. Jego zdaniem

167 M. Ossowska, *Koncepcja pokolenia*, „Studia Socjologiczne” 2/1963, s. 49–51.

168 Autorka redukuje rozumienie pokolenia do trzech znaczeń: 1) poszczególnego ogniwa genealogii biologicznej; 2) poszczególnego ogniwa genealogii kulturowej; 3) grupy ludzi o wspólnych postawach, wynikających ze wspólnie przeżytych wydarzeń historycznych. M. Ossowska, *Koncepcja pokolenia*, dz. cyt., s. 51.

169 Por. W. Wrzesień, *Jednostka – rodzina – pokolenie. Studium relacji międzypokoleniowych w rodzinie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2003, s. 14.

170 J. Mikułowski Pomorski, *Pokolenie jako pojęcie socjologiczne*, „Studia Socjologiczne” 3–4/1968, s. 268–269.

171 K. Mannheim, *Das Problem der Generationen*, w: *Jugend in der modernen Gesellschaft*, red. Friedeburg von L. Koln & Berlin 1966, s. 33.

pokolenie nie jest ani garścią wybijających się ludzi, ani też pewną gromadą; jest ono nowym, zamkniętym w sobie ciałem społecznym, posiadającym swoją własną arystokratyczną mniejszość i swoją zbiorowość, co z nadaną sobie z góry szybkością życiową i kierunkiem wciska się w krąg istnienia¹⁷².

Powyższe definicje stanowią potwierdzenie, że osoby wychowujące się w odmiennych okolicznościach historycznych i warunkach społeczno-kulturowych cechują się zróżnicowanym podejściem do życia oraz posiadają inne wizje rozwiązywania problemów w obrębie doświadczeń życiowych¹⁷³. Niezaprzeczalne jest, że w tym kontekście osoby pochodzące z innego pokolenia mogą mieć rozbieżny sposób myślenia oraz odmienne doznania wynikające z interpretacji tych samych wydarzeń z różnych perspektyw. Pojawiają się w tym miejscu pojęcia przynależności pokoleniowej¹⁷⁴, albo tożsamości pokoleniowej, oznaczające indywidualny wybór solidaryzowania się z osobami urodzonymi w określonym czasie i stanowiącymi określoną kohortę¹⁷⁵.

Świadomość pokoleniowa nie jest wyznaczona przez datę urodzenia, gdyż sam fakt przyścia na świat w danym przedziale czasu nie wyznacza identycznej percepcji rzeczywistości¹⁷⁶. Świadomość ta wynika z „doświadczenia rzeczywistości we wspólnym, społecznym i politycznym kontekście, zaś przynależność do określonej generacji jest kombinacją stanu umysłu i zbliżonego wieku”¹⁷⁷. Kształtowanie tej świadomości przebiega przede wszystkim poprzez wydarzenia zachodzące w otoczeniu jednostki w okresie jej dorastania i we wczesnej dorosłości, gdyż jak podaje Mannheim, „wczesne

172 J. Ortega y Gasset, *Die aufgabe unserer Zeit*, Deutsche Verlags-Anstalt, Berlin 1928; cyt. za: W. Wrzesień, *Jednostka – rodzina – pokolenie. Studium relacji międzypokoleniowych w rodzinie*, dz. cyt., s. 15.

173 Por. E. Karmolińska-Jagodzik, *Komunikacja międzypokoleniowa – rozważania wokół różnic kulturowych*, „Studia Edukacyjne” 21/2012, s. 193.

174 L.C. Lancaster, D. Stillman, *When Generations Collide. Traditionalists, Baby Boomers, Generation X-ers, Millennials: who They are?* Harper Business, New York 2002, s. 13.

175 W. Wątroba, *Transgresje międzypokoleniowe późnego kapitalizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2017, s. 19.

176 K. Mannheim, *The Problem of Generations*, w: *Essays on the Sociology of Knowledge by Karl Mannheim*, red. P. Kecskemeti, Routledge & Kegan Paul, New York 1952, s. 276–322.

177 L.A. Morgan, S.R. Kunkel, *Aging, Society, and the Life Course*, Springer, New York 2011, s. 10; Por. W. Wątroba, *Transgresje międzypokoleniowe późnego kapitalizmu*, dz. cyt., s. 22.

doznania przejawiają tendencję do zespalania się w jeden naturalny obraz świata¹⁷⁸. Generacje różnią się formami adaptacji społecznej historii, wyznaczając własną kulturową przestrzeń w rzeczywistości społecznej, „kolektywnie odczuwając nostalgię za wartościami swojej młodości, a także poszukując swojego ostatecznego przeznaczenia”¹⁷⁹. Każde pokolenie charakteryzuje wyjątkowa osobowość rówieśnicza, poprzez którą jej przedstawiciele postrzegają wydarzenia w specyficzny sposób, stymulując „przewrotowo-masową zmianę jakościową, która sprzyja poczuciu odrębności pokoleniowej”¹⁸⁰.

Autentycznych członków pokolenia cechują wspólne i odmienne od pozostałych pokoleń założenia dotyczące pojmowania rzeczywistości społecznej, odnoszące się do ich własnych doświadczeń, specyficzny i unikalny zbiór wartości, zachowań oraz postaw, które implikują ich reakcje na otoczenie. Wiesław Wątroba dostrzega, że efektem tych różnic są widoczne zmiany w licznych aspektach społecznej egzystencji¹⁸¹. Pokolenie zyskuje swą wyrazistość nie tylko poprzez manifestację odmienności wobec innych pokoleń, ale także przez swoje unikatowe cechy, jak określony system wartości, przekonania, sprecyzowane poglądy i praktyki religijne, polityczne oraz wizja rodziny, szerzej – ogólna wizja życia zbiorowego¹⁸². Konsekwencjami różnic między innymi pokoleniami są rozbieżności behawioralne w wyborach konsumenckich, formach spędzania czasu wolnego, preferencjach w odbiorze kultury popularnej¹⁸³, rytuałach i ceremoniach, obrzędach przejścia, które

178 Za: S.M. Gillon, *Boomer Nation. The Largest and Richest Generation Ever, and How It Changed America*, Free Press, New York 2004, s. 3.

179 W. Strauss, N. Howe, P. Markiewicz, *Millennials and the Pop Culture. Strategies For a New Generation of Consumer in Music, Movies, Television, the Internet, and Video Games*, Life Course Associates, Great Falls 2006, s. 20.

180 H. Świda-Ziemba, *Młodzi w nowym świecie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005, s. 15.

181 W. Wątroba, *Transgresywność systemów wartości pokoleń we współczesnym kapitalizmie*, „Folia Oeconomica. Acta Universitatis Lodzianensis” 5/2019. <http://dx.doi.org/10.18778/0208-6018.344.09>, dostęp: 10.10.2021, s. 140.

182 D. Pendergast, *Getting to Know My Generation, w: Tourism and Generation Y*, red. P. Benckendorff, G. Moscardo, D. Pendergast, CAB International, Cambridge 2010, s. 3.

183 W. Wątroba, *Transgresywność systemów wartości pokoleń we współczesnym kapitalizmie*, dz. cyt., s. 140.

w zależności od kontekstu kulturowego są nacechowane zróżnicowanym symbolizmem¹⁸⁴.

Obecnie przyjmuje się, że można wskazać pięć aktywnych generacji opisywanych w literaturze¹⁸⁵, które są reprezentowane przez osoby urodzone w określonych ramach czasowych¹⁸⁶:

- the Silent Generation (urodzeni w latach 1922–1944, tzw. budowniczości współczesnej Europy)¹⁸⁷. Pokolenie tradycjonalistów rozdziło się i dojrzało w okresie wielkiego kryzysu i w czasach II wojny światowej. Cechami typowymi dla tej generacji jest duże zaangażowanie i szacunek do pracy, przywiązanie do organizacji, silne poczucie obowiązku i odpowiedzialności za wykonywane zadania, dyscyplina, zdolność do wyrzeczeń i poświęcenia dla zbiorowości. Duża waga jest przywiązywana do etyki Kościoła i zasad moralnych, honoru i lojalności. System wartości opiera się w znacznej mierze na wartościach religijnych i etnicznych. Typowa jest radość ze wspólnych posiłków, zgromadzeń rodzinnych oraz spotkań społeczności religijnych. Wartości materialne mają mniejsze znaczenie niż dla młodszych pokoleń;

184 S.N. Eisenstadt, *From Generation to Generation*, Transaction Publishers, New Brunswick 2003, s. 31–32; W. Wątroba, *Transgresje międzypokoleniowe późnego kapitalizmu*, dz. cyt., s. 34.

185 Przedstawiono charakterystykę pokoleń, scharakteryzowanych i badanych głównie w Stanach Zjednoczonych. W Polsce mówi się o: Pokoleniu Kolumbów, Jana Pawła II, Pokoleniu IKEA, a rodzimi socjologowie wskazują także na Pokolenie II RP, Pokolenie ZMP, Pokolenie Odwilży marca '68, Solidarności oraz Generację '89. K. Wojtaszczyk, *Przynależność generacyjna jako determinanta postaw wobec pracy. Stereotypy a rzeczywistość*, „Edukacja Ekonomistów i Menedżerów” 1/2016, s. 32.

186 Podział generacji jest umowny, literatura nie określa jednoznacznie i jednolicie ustalonych ram czasowych. B. Hysa, *Zarządzanie różnorodnością pokoleniową*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie” 97/2016, s. 387; S.T. Lyons, L. Schweitzer, S.W. Eddy, *How have careers changed? An investigation of changing career patterns across four generations*, „Journal of Managerial Psychology” 1/2015, s. 8; E. Mazur-Wierzbicka, *Kompetencje pokolenia Y – wybrane aspekty*, „Studia i prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 3/2015, s. 307; N. Ruth, A. Bolton, A. Parasuraman, *Understanding Generation Y and Their Use of social media: a Review and Research Agenda*, „Journal of Service Management” 3/2013, s. 247.

187 T. Brokaw, *The Greatest Generation*, Dell Publishing, New York 2001, s. 11–21; B.K. Gadowska-Lila, *Pokolenie Y wyzwaniem dla zarządzania zasobami ludzkimi. Zarządzanie zasobami ludzkimi*, IPiSS, Warszawa 2015, s. 29.

- Baby Boomers (urodzeni w latach 1945–1964, pokolenie wyżu demograficznego i gospodarczego boomu)¹⁸⁸. Pokolenie tak zwanych boomersów przyszło na świat po II wojnie światowej, dorastało w okresie intensywnych transformacji politycznych i społeczno-gospodarczych. Cechami typowymi dla tej generacji są: zaangażowanie w pracę, lojalność względem pracodawcy, preferowanie pracy indywidualnej lub zespołowej niż rywalizacji, duża stabilność zachowań, wyważenie wypowiedzi. Charakterystyczne jest przejawianie potrzeb uznania za wysiłek wkładany w pracę. Szczególnie poprzez edukację uniwersytecką boomersi zdystansowali się zarówno emocjonalnie, fizycznie oraz kulturowo od starszych pokoleń, zaczęli kontestować tradycyjne wartości, czerpiąc korzyści z dobrobytu ekonomicznego. Ta generacja w dużym stopniu przejawia wartości liberalne, nie przywiązuje tak silnych jak starsze pokolenie tradycyjnych postaw (efektem jest m.in. wzrost liczby rozwodów i ponowne zawieranie małżeństw). Dostrzega się również zwiększenie laicyzacji wśród reprezentantów tego pokolenia, szczególnie w wymiarze behawioralnym. Praktyki religijne znacznie odbiegają od statecznych praktyk starszych pokoleń, obecny jest wzrost fascynacji religiami Wschodu (głównie buddyzmu, hinduizmu) i masowe odrzucanie tradycyjnych, chrześcijańskich i judaistycznych autorytetów duchowych, zastępowanych nowymi przywódcami duchowymi. Tradycyjne religie częściej traktowane są jako zbiór reguł i praktyk zbiorowych. Charakterystyczne w podejściu tej generacji jest pragmatyczność i ceniecie wartości materialnych;

188 M. Adams, *Styin' Alive How Canadian Baby Boomers Will Work, Play, and Find Meaning in the Second Half of Their Adult Lives*, Viking Canada, Toronto 2010; E. Carlson, *The Lucky Few. Between the Greatest Generation and the Baby Boomers*, Springer, Dordrecht, London 2008; L.J. Cochran, A.M. Rothschild, J.L. Rudick, *Leisure Programming for Baby Boomers*, Human Kinetics, Champaign 2009, s. 2; J. Goldsmith, *The Long Baby Boom. An Optimistic Vision for a Graying Generation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2008, s. 13; L.C. Lancaster, D. Stillman, *When Generations Collide. Traditionalists, Baby Boomers, Generation X-ers, Millennials: who They are*, dz. cyt., s. 83–84; F.A. Salamone, *Religion, and the Baby Boomers*, w: *Baby Boom. People and Perspectives*, red. R. Monhollon, ABC-CLIO, Santa Barbara 2010, s. 105–116; W. Wątroba, *Baby Boomers a obecny kryzys finansowy*, w: *Kryzys finansowy. Przebieg, skutki społeczno-gospodarcze w Europie Środkowej i Wschodniej*, t. 2, red. S. Partycki. Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012, s. 63–73.

— generacja X (urodzeni w latach 1965–1980, dorastający w okresie kryzysu gospodarczego lat 70.). Nazwę wprowadziła brytyjska socjolożka Jane Deversons, która opublikowała badania dotyczące młodzieży z tego okresu w książce pod tym samym tytułem. Na ogół zachowań i wartości osób reprezentujących to pokolenie miały wpływ zmiany ustroju, systemu edukacyjnego oraz rynku pracy, związane z rekonstrukcją gospodarki. Inflacja, nasilenie bezrobocia oraz niestabilność zatrudnienia doprowadzały często do konieczności podejmowania krótkoterminowych pracy poniżej kwalifikacji. Wobec tego, to pokolenie docenia stabilizację oraz spokojną, trwałą pracę w jednym miejscu oraz charakteryzuje się pokorą oraz sumiennością w pracy. Cenione są takie cechy jak niezależność i dążenie do samowystarczalności przy równoczesnym sceptycyzmie i nieufności wobec funkcjonowania instytucji społecznych. Podobnie jak starsza generacja, pokolenie X kwestionuje tradycyjne instytucje społeczne, jednak nie z pobudek ideologicznych, ale na skutek własnych doświadczeń związanych z ich erozją w obliczu rewolucji kulturowej. Pokolenie X chętnie eksperymentowało z odmiennymi wierzeniami, jednak nie z religiami Wschodu, ale interesowało się fatalizmem, okultyzmem i parapsychologią. Filozofia życia opiera się głównie na pragmatyzmie, apolityczności i realistycznym dbaniu o siebie i swoich najbliższych. Cenione są kwalifikację, profesjonalizm, osiągnięcia zawodowe i życiowe oraz wysoki status ekonomicznych. Kariera zawodowa oraz życie rodzinne mają duże znaczenie. Pokolenie X uznawane jest za pierwszą postchrześcijańską generację, gdyż bardziej koncentruje się na duchowym aspekcie religii niż na instytucjonalnym. Kontestując tradycyjną rolę instytucji Kościoła, generacja ta skupia się na naturalnych relacjach międzyludzkich. Praktyki religijne traktowane są częściej bardziej instrumentalnie – ograniczają się do sfery rytualnej, szczególnie do form, które uległy współczesnej komodyfikacji¹⁸⁹;

189 R. Ryan, *Live First, Work Second. Getting Inside the Head of the Next Generation*, Next Generation Consulting, Madison 2007.

- generacja Y (*millennials*) – urodzeni w latach 1981–1994, wychowani w erze globalizacji i powszechnego dostępu do Internetu)¹⁹⁰. Reprezentanci pokolenia Y dorastali na przełomie XX i XXI wieku i są w Polsce pierwszą generacją wychowywaną i kształtowaną w warunkach kapitalizmu (III RP). Są to osoby, dla których informatyzacja stanowi integralną część życia, dojrzewaniu towarzyszyła spowszechniona komputeryzacja, rozwój Internetu telewizji satelitarnej, dające możliwość komunikowania się ze światem. Pokolenie Y ma silną potrzebę otaczania się elektroniką. Możliwość emigracji zarobkowej, wolność słowa i wyznania oraz nowoczesne technologie komunikowania się stanowią naturalną rzeczywistość, dzięki której pokolenie to z łatwością dociera do informacji, ma możliwość ich weryfikowania w różnych źródłach. Z jednej strony przedstawiciele tego pokolenia potrzebują niezależności, a z drugiej poszukują autorytetów i mentorów. Osoby te cechuje otwartość na zmiany, gotowość do ich podjęcia, elastyczność, niechęć do długoterminowych zobowiązań. Wyróżnikiem na tle starszych pokoleń jest koncentracja na sobie, na swoich potrzebach i korzyściach, ale także obniżona lojalność wobec pracodawców, brak przywiązania do stałego miejsca pracy, brak samodyscypliny, obniżona decyzywność oraz trudność w kontaktach bezpośrednich;
- generacja Z (urodzeni po 1995 roku)¹⁹¹. Inaczej generacja C (z j. angielskiego – *connected* – podłączony do sieci) to pokolenie, które obecnie jest na etapie studiowania i podejmowania pierwszej zawodowej pracy. Wszystkie badawcze konkluzje odnoszące się do

190 N. Howe, W. Strauss, *Millennials Rising. The Next Great Generation*, Vintage Books, New York 2000; D. Pendergast, *Getting to Know My Generation*, w: *Tourism and Generation Y*, red. P. Benckendorff, G. Moscardo, D. Pendergast, CAB International, Cambridge 2010, s. 1–15; A. Stosik, A. Leśniewska, *Innowacyjne rozwiązania w zarządzaniu zasobami ludzkimi – perspektywa adaptacji i różnic pokoleniowych*, „Studia i prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 3/2015, s. 187; D. Dolińska-Weryńska, *Motywacje i potrzeby pracowników pokolenia Y w gospodarce opartej na wiedzy*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej” 92/2016, s. 32–45.

191 A. Całek, *Pokolenie Z – próba diagnozy*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1/2021, s. 105–108; J.M. Twenge, *iGen. Dlaczego dzieciaki dorastające w sieci są mniej zbuntowane, bardziej tolerancyjne, mniej szczęśliwe – i zupełnie nieprzygotowane do dorosłości: i co to oznacza dla nas wszystkich*, Smak Słowa, Sopot 2019, s. 384–386.

charakterystyki tej generacji uznaje się bardziej jako prognozę niż obserwację. Pokolenie to funkcjonuje równolegle w świecie rzeczywistym i wirtualnym w tym samym stopniu i dla jego przedstawicieli istnieje ogromna trudność w odłączeniu się od Internetu i mediów elektronicznych. Generacja post-millenialsów cechuje się kompetencjami cyfrowymi na bardzo wysokim poziomie, a jej przedstawiciele cenią sobie mobilność, niezależność oraz pracę zdalną. Generacja Z dorasta w okresie recesji gospodarczej, ukształtowana jest przez presję ekonomiczną odczuwaną w dzieciństwie, wobec tego jej reprezentanci są nastawieni na oszczędzanie i pragmatyczność bardziej niż starsze, idealistyczne pokolenie. W kwestiach zawodowych to pokolenie dąży do osiągnięcia szybkiej kariery, bez jej długotrwałego budowania. Młodzi dorośli poszukują pracy na całym świecie – cechuje ich mobilność i znajomość języków obcych. Nie liczy się stabilność w pracy, ale różnorodność i brak rutyny. Pokolenie Z chętnie obcuje z innymi kulturami, ceni sobie także bardziej pracę grupową niż działania samodzielne. Typowe jest wykonywanie wielu rzeczy równocześnie (multi-tasking) oraz trudność w koncentracji na jednej czynności.

Kształtowanie tożsamości pokoleniowej i tworzenie się nowych generacji to zjawisko obszernie analizowane na płaszczyźnie nauk społecznych. Dynamika stosunków międzypokoleniowych stanowi wypadkową przemian cywilizacyjnych, które dotyczą różnorodnych sektorów życia społecznego – zarówno systemu politycznego, ekonomicznego, jak również systemu obyczajowo-moralnego. Okres szczególnej intensyfikacji refleksji naukowych nad pokoleniami i zmianami społecznymi przypada na drugą połowę XX wieku, którą uznaje się za czas nasilania wzajemnych oddziaływań międzypokoleniowych. Odnoszą się one do wzmózonych przemian cywilizacyjnych, faktów i zdarzeń historycznych o cechach pokoleniotwórczych (II wojna światowa, wojna w Wietnamie) oraz do postępującej emancypacji młodzieży od lat 50. Próby organizacji życia społecznego na podstawie wieku chronologicznego w tym okresie doprowadziły do segregacji na grupy pokoleniowe, cechujące się wspólnymi doświadczeniami i postawami wobec życia. Proces ten dotknął w różnym stopniu wszelkie instytucje, szkoły i przedsiębiorstwa. To spowodowało znaczne ograniczenie przekazu pokoleniowego i zwiększenie się tzw. luki pokoleniowej. Obserwatorzy życia społecznego dostrzegli

w tym sposobie organizacji społeczeństwa liczne zagrożenia, które ujawniły się szczególnie w kontekście powstałego zjawiska starzenia się społeczeństw europejskich. Najbardziej dostrzegalne konsekwencje podziału społecznego według wieku chronologicznego przejawiały się w formie rozluźnienia więzi rodzinnych, osamotnienia osób starszych, poluzowania przejawów wspólnotowości społecznej oraz jako widoczny rozdźwięk ekonomiczny między osobami pracującymi a emerytami. W odpowiedzi na te niekorzystne zjawiska w Europie powstała w latach osiemdziesiątych polityka wspierająca międzypokoleniową solidarność, a z czasem uczenie się międzypokoleniowe¹⁹².

Międzypokoleniowe uczenie się opiera się na kilku istotnych założeniach. Pierwszym jest uznanie potencjału istniejącego we wspólnym uczeniu się osób starszych i młodszych. Człowiek niezależnie od swojej pozycji, wieku i statusu społecznego posiada zdolność do transmisji posiadanej wiedzy i umiejętności. Edukacja dorosłych w grupie zróżnicowanej wiekowo stwarza znacznie korzystniejsze warunki dla rozwoju jednostki. Na zalety takiego uczenia się zwrócił uwagę Howard McClusky, który wskazał na obopólne korzyści płynące z opisywanego podejścia w procesie edukacyjnym¹⁹³. Autor wskazał, że osoby starsze w kontakcie z młodymi mogą odświeżyć swoje młodzieńcze ideały, do których kiedyś dążyli, a z kolei młodzi mogą poddać realnej ocenie własne oczekiwania, nierzadko będące nierealnymi wizjami. Z drugiej strony osoby we wczesnej dorosłości¹⁹⁴ stymulują seniorów do zintensyfikowania ich wysiłku intelektualnego oraz uaktualniają ich

192 Za Marcinem Muszyńskim, można wyodrębnić międzynarodowe dokumenty stanowiące zręby tej polityki: Wiedeński plan działań w kwestii starzenia się społeczeństw (Vienna International Plan of Action on Aging); Program Działania przyjęty na Światowym Szczycie na rzecz Rozwoju Społecznego w Kopenhadze w 1995 roku; Madrycki plan działania w kwestii starzenia się społeczeństw (Madrid International Plan of Action on Aging); Program Komisji Europejskiej: Uczenie się przez całe życie (Lifelong learning Programme).

193 Zob. H. McClusky, *The community of generations. A goal and a context for the education of persons in the later years*, w: *Introduction to Educational Gerontology*, red. R.H. Sheron, D.B. Lumsden, Taylor & Francis, New York, <https://doi.org/10.4324/9781315803166>, dostęp: 20.09.2021, s. 65–73.

194 W psychologii rozwoju człowieka przyjmuje się istnienie następujących faz rozwojowych dorosłości: wczesna dorosłość (wiek ok. 18–25 r.ż.), średnia dorosłość (ok. 25–60 r.ż.), późna dorosłość (powyżej 60 r.ż.) – Zob. D.J. Levinson, W.E. Gooden, *The life cycle*, w: *Comprehensive Textbook of Psychiatry*, 4th edition, red. H.I. Kaplan, B. Sadock, Williams & Wilkins, Baltimore–London 1985, s. 7; H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*. Zysk i S-ka, Poznań 2004, s. 402–621; B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju*

świadomość przemian cywilizacyjnych¹⁹⁵. Aktywizacja osób starszych zmusza ich do wypracowania różnych strategii komunikacyjnych¹⁹⁶.

Kolejne założenie uczenia się międzypokoleniowego nawiązuje do koncepcji uczenia się współzycia (*learning to live together; learning to live with others*)¹⁹⁷, polegającej na uczeniu się współzycia z innymi w społeczeństwie, zgodnie z którą obcowanie z osobami „innymi od nas” uczy akceptacji dla odmienności, uświadamia różnice występujące między ludźmi i prowadzi do obalania stereotypów. Dla młodych takimi osobami są starsi, natomiast dla seniorów – młodsze pokolenia. Ich współzycie umożliwia przeciwdziałanie generalizacjom i uproszczeniom, przyczynia się do uświadomienia współzależności pokoleniowej, redukcji obaw, zwiększenia poczucia zaufania i zacieśniania więzi między pokoleniami oraz sprzyja spójności społecznej¹⁹⁸.

Związane z międzypokoleniowym uczeniem się jest także zwiększanie kapitału społecznego, czyli zjawiska spajania i tworzenia sieci społecznej¹⁹⁹. Spajanie nawiązuje do zaangażowania społecznego w różnorodne aktywności skupiające grupy ludzi podobnych pod względem pewnych cech (takich

człowieka, t. 2: *Charakterystyka okresów życia człowieka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

- 195 M. Muszyński, *Międzypokoleniowe uczenie się – wprowadzenie*, dz. cyt., s. 9.
- 196 Podobne założenie występuje w nurcie pedagogiki Marii Montessori, która dostrzega walory uczenia się w grupach mieszanych wiekowo już u najmłodszych dzieci na poziomie przedszkola. Zob. B. Surma, *Pedagogika Montessori – podstawy teoretyczne i twórcze inspiracje w praktyce. System pedagogiczny Marii Montessori w placówkach wychowania przedszkolnego i edukacji wczesnoszkolnej w Polsce i we Włoszech*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.
- 197 Koncepcja ta jest jednym z czterech filarów edukacji ustawicznej, obok koncepcji: uczyć się, aby widzieć (*learning to know*); uczyć się, aby działać (*learning to do*); uczyć się, aby być (*learning to be*), opisanych w raporcie przygotowanym pod przewodnictwem Jacques’a Delorsa w 1996 roku pt. *Edukacja. Jest w niej ukryty skarb (Learning: The Treasure Within)*. Zob. J. Delors, *Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century, Learning: The Treasure Within*, UNESCO Publishing, 1996, <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001095/109590eo.pdf>, dostęp: 20.09.2021; Por. E. Roszko-Wójtowicz, *Kształcenie ustawiczne – istota zagadnienia i pomiar w ujęciu europejskim*, „E-mentor” 5/ 2015, s. 65–76.
- 198 Por. E. Roszko-Wójtowicz, *Kształcenie ustawiczne – istota zagadnienia i pomiar w ujęciu europejskim*, dz. cyt., s. 65–76.
- 199 S. Newman, A. Hatton-Yeo, *Intergenerational learning, and the contributions of older people*, „Ageing Horizons” 8/2008, s. 31–39.

jak wykształcenie, płeć, wiek czy klasa społeczna). Z kolei tworzenie sieci społecznej prowadzi do powstawania grup, w których członkowie posiadają odmienne zakresy zasobów społecznych. Osoby uczestniczące w międzypokoleniowym uczeniu się wzmacniają własny kapitał społeczny oraz chętniej uczestniczą w aktywnym życiu społecznym.

Międzypokoleniowe uczenie się jako proces koncentruje się na wzajemnym uczeniu się osób starszych i młodszych i przebiega na trzech płaszczyznach: uczenia się od siebie nawzajem (*learning from each other*), wspólnego uczenia się (*learning with each other*) oraz uczenia się o sobie nawzajem (*learning about each other*)²⁰⁰. Pierwszy aspekt odnosi się do sytuacji, w której dwie generacje dzielą się swoimi doświadczeniami z zakresu procesu uczenia się oraz aktywności szkoleniowej, która pozwala im zdobywać kompetencje społeczne, takie jak umiejętności komunikacyjne, asertywne zachowanie, radzenie sobie z emocjami oraz rozwiązywanie konfliktów. Drugi sposób uczenia się dotyczy wspólnego uczenia się dwóch generacji o świecie, historii oraz globalnych i lokalnych wydarzeniach, wiadomościach. Trzeci wymiar ukierunkowany jest na wymianę doświadczeń, dzielenie się wyznawanymi wartościami, aspiracjami oraz światopoglądem²⁰¹.

Badacze edukacji w wielu światowych ośrodkach naukowych przypisują szeroko pojętemu uczeniu się człowieka dorosłego ogromne znaczenie. Brytyjscy badacze uczenia się, w ramach analizy uczenia się na przestrzeni życia (*learning through the lifecourse*), podjęli także tematykę międzypokoleniowego uczenia się (*inter-generational learning*)²⁰². Projekt prowadzony przez Gerta Biestę, Johna Fielda, Phila Hodkinsona, Flore J. Macleod oraz Ivora F. Goodsona dotyczył kwestii relacji między uczeniem się a poczuciem sensu życia dorosłych oraz zmian życia pod wpływem uczenia się. Poddano analizie również powiązania uczenia się z tożsamością i kształtowaniem obrazu samego siebie. Badania prowadzone były na podstawie analizy historii życia

200 M. Muszyński, *Międzypokoleniowe uczenie się – wprowadzenie*, dz. cyt., s. 13.

201 R. Brown, T. Ohsako, *A study of intergenerational learning programmes for school's promoting international education in developing countries through the International Baccalaureate Diploma Programme*, „Journal of Research in International Education”2/2003, s. 151–165.

202 G. Biesta, *Learning Lives: Learning, Identity and Agency in the Life-course: Full Research Report ESRC End of Award Report*, ESRC, Swindon 2008. <https://doi.org/10.4324/9780203828649>, dostęp: 10.12.2021.

oraz interpretacji przebiegu życia (*combining life-history and interpretative life-course research*). Wybrane metodologiczne założenia autorzy argumentowali faktem, że człowiek myśląc i mówiąc o przeszłości czyni to z terażniejszej perspektywy. Powiązanie historii życia z jego bieżącą interpretacją umożliwi więc lepsze rozumienie badanego problemu.

Zagadnienia międzypokoleniowego uczenia się podjęto w ramach badania roli pokoleń²⁰³. Badacze wyróżnili przyczyny, dla których pokolenia posiadają edukacyjny charakter (*educational generations*)²⁰⁴ oraz zauważyli, że życie rodzinne jest środowiskiem bogatym w intymne, bezpośrednie możliwości uczenia się nieformalnego, których licznosc oddziałuje na proces wychowawczy oraz całożyciowe kształcenie się człowieka. Odnotowano również, że choć relacje pomiędzy uczeniem się a pokoleniami mają już własną historię badań, to dotychczas sprowadzano je do transferu wiedzy i wartości od pokoleń starszych ku młodszym. Ten klasyczny pogląd na międzypokoleniowe uczenie się jawi się jako wyłącznie jednokierunkowy proces polegający na socjalizacji i wychowaniu młodszych generacji przez starsze. Rzeczywistość społeczeństwa informatycznego (postfiguratywnego) zweryfikowała to podejście, odwracając kierunek transferu w przeciwną stronę. Sytuację tę nazwano „inwersją socjalizacyjną” (*inverse socialisation*) i uznano, że może być przyczyną konfliktów międzypokoleniowych. Zdaniem Roberta i Paris Stromów w procesie międzypokoleniowego uczenia się należy silniej zaakcentować rolę młodych pokoleń²⁰⁵. Wraz z pojawieniem się nowych technologii, dających dostęp do wielu źródeł informacji, doszło do przekształcenia roli nauczyciela. Przesłał on być „pasem transmisyjnym” doświadczeń (technologiczny model edukacji), a stał się doradcą, wsparciem (humanistyczny model

203 Cały projekt badawczy obejmował pięć obszarów tematycznych: uczenie się nieformalne (*informal learning*), kształcenie formalne i szkolenia (*formal education and training*), uczenie się narracyjne (*narrative learning*), rola pokoleń (*the role of generations*) oraz przynależność społeczna i społeczne położenie (*positions and dispositions*). Zob. G. Biesta, *Learning Lives: Learning, Identity and Agency in the Life-course: Full Research Report ESRC End of Award Report*, dz. cyt.

204 Zob. M. Rojek, *Międzypokoleniowe uczenie się w kontekście badania historii życia*, dz. cyt., s. 31–32.

205 R. Storm, P. Storm, *A paradigm for intergenerational learning*, w: *The Oxford Handbook of Lifelong Learning*, red. M. London, Oxford University Press, New York 2011, s. 133–146.

edukacji) oraz osobą kwestionującą tożsamość słuchaczy (krytyczny model edukacji)²⁰⁶.

Gert Biesta ze współpracownikami uznali, że w obszarze rodziny, edukacji oraz różnic pokoleniowych potencjał międzypokoleniowego uczenia się (zamiennie nazywanym jako przekaz międzypokoleniowy) jest opóźniony w rozwoju. Dotychczas dominująca perspektywa badania tego zjawiska w odniesieniu do dzieci i młodzieży została rozciągnięta znaczeniowo na płaszczyznę całego życia:

[Osoby dorosłe] porównują swoje doświadczenia i oczekiwania z doświadczeniami i oczekiwaniami swoich rodziców, a także z doświadczeniami i oczekiwaniami swoich dzieci. Kojarzą również wspólne doświadczenia edukacyjne, jak studia wyższe lub edukację wczesnoszkolną, jako element swojej tożsamości i nadziei na przyszłość²⁰⁷.

Relacje międzypokoleniowe korzystnie wpływają na wszystkie pokolenia, wywołują pozytywne efekty w indywidualnym samopoczuciu oraz w społecznej spójności. Udowodniono także, że międzypokoleniowe relacje redukują izolację i wpływają na poczucie własnej wartości, jak również pozwalają na nabywanie oraz rozwijanie wiedzy i umiejętności. Z badań zespołu wynika, że same w sobie relacje międzypokoleniowe nie są uczeniem się, ale stanowią jego źródło. Pokoleniowa narracja ma wspólnotowy charakter i konstruuje ją podobne dla danej generacji doświadczenia i punkty odniesienia. Relacje międzypokoleniowe stanowią metodę społecznego umiejscowienia, mają także wpływ na odniesienie się do własnego uczenia się. Warto odnotowania jest przypisywanie szczególnej roli starszego pokolenia tam, gdzie matki są czynne zawodowo.

Wobec powyższych rozważań jasne jest, że międzypokoleniowe uczenie się obejmuje naturalną relację zachodzącą w domu rodzinnym między rodzicami i dziadkami a dziećmi. Badacze postrzegają ten proces jako obustronny, w którym zarówno starsi uczą dzieci, jak i dzieci przekazują nowe umiejętności starszym pokoleniom²⁰⁸.

206 M. Malewski, *Modele pracy edukacyjnej z ludźmi dorosłymi*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 1/2000, s. 47–64.

207 G. Biesta, J. Field, P. Hodkinson, F.J. Macleod, I.F. Goodson, *Improving Learning through the Lifecourse. Learning Lives, Improving Learning Series*, Routledge, London and New York 2010, s. 72.

208 N.M. Seel, *Encyclopedia of the Sciences of Learning*, Springer, New York 2012, s. 1627.

Analizując zależności na linii rodzina-pokolenie konieczne jest przyjęcie założenia, że rodzina nie jest obiektem statycznym, ale dynamicznym, stanowiącym funkcje procesów reprodukcji²⁰⁹. Podstawową zmienną odnoszącą się do sposobów definiowania sytuacji oraz interpretacji przebiegu działań w relacjach między przedstawicielami odmiennych pokoleń jest wiek. Uznanie rodziny jako cykl życia rodzinnego umożliwia uchwycenie współzależności z podobnym cyklem życia generacji oraz pozwala na analizę interakcji zachodzących między jednostkami odgrywającymi odmienne role w różnych fazach zarówno życia rodzinnego, jak i życia codziennego w społeczeństwie²¹⁰. Rodzinny system funkcjonowania jest elementem relacji międzypokoleniowych w skali makro, a więc stanowi zaledwie element szeroko pojętych zjawisk związanych z pokoleniowością. Rodzina spełnia podwójną funkcję – odzwierciedla te procesy w skali globalnej i równocześnie współtworzy charakterystykę relacji między pokoleniami²¹¹.

Rodzina, która stanowi jedno z najistotniejszych ogniw w procesie zmiany pokoleń, jest pierwszą sceną doświadczania stosunków zachodzących między pokoleniami. W wyniku trwającej wewnątrzrodzinnie socjalizacji pierwotnej dochodzi do „internalizacji społeczeństwa jako takiego” oraz do subiektywnego ustanowienia spójnej i stałej tożsamości²¹². W życiu rodzinnym konflikty wynikające z różnic w wartościach i normach między pierwotną a wtórną socjalizacją mogą się zarówno nasilać, jak i łagodzić.

Współczesna rodzina socjalizuje „od siebie do społeczeństwa”²¹³, choć obserwuje się, że nie stanowi wystarczającego przygotowania młodych ludzi do życia w postępującym społeczeństwie²¹⁴ i nie zapewnia satysfakcjonującej

209 A. Giza-Poleszczuk, *Rodzina i system społeczny*, dz. cyt., s. 37.

210 W. Wrzesień, *Relacje międzypokoleniowe a rodzina*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 12/2000, s. 59.

211 W. Wrzesień, *Jednostka – rodzina – pokolenie. Studium relacji międzypokoleniowych w rodzinie*, dz. cyt., s. 31.

212 P.L. Berger, T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości. Traktat z socjologii wiedzy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 208.

213 H.M. Griese, *Socjologiczne teorie młodzieży*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 1996, s. 130.

214 „Im większa liczba ról w społeczeństwie, tym większej liczby ról trzeba się uczyć poza rodziną, a więc w postaci formalnej i zorganizowanej” – cyt. za: F.N. Tenbruck, *Jugend und Gesellschaft. Soziologische Perspektiven*, ZiA Publication, Freiburg 1962.

przestrzeni identyfikacyjnej. Często socjalizacja przenosi się do innych przestrzeni, głównie do grup rówieśniczych, przeważnie tworzących wspólnoty pokoleniowe. Socjalizacja wtórna wśród takich grup wiąże się z silną identyfikacją emocjonalną, a tworzące się wówczas więzi bywają czasem na tyle intensywne, że osłabiają rodzinne wpływy socjalizacyjne. Szczególnie dotyczy to okresu adolescencji i „fazy buntu” dojrzewających nastolatków.

Wzmacniane przez procesy socjalizacji wtórnej (rozumianej jako każdy, następujący po socjalizacji pierwotnej proces, który umożliwia przyswajanie umiejętności podejmowania różnych ról społecznych, pozbawiony zasadniczo identyfikacji emocjonalnej z funkcjonariuszami instytucji społecznych) kłopoty socjalizacyjne w rodzinie to część procesu zmiany pokoleń, które przybierają postać quasi-skokowej. Niezależnie, czy relacje między pokoleniami rodziców i dzieci postrzegane są w rodzinie w kategoriach konfliktu²¹⁵, czy też nie, stanowią podstawowy element procesu socjalizacji. Skutkiem wewnątrzrodzinnej socjalizacji jest utworzenie własnej, społecznej rzeczywistości w skali mikrostrukturalnej, która prowadzi do określonego definiowania sposobu egzystencji w świecie. Zgodnie z podziałem zaproponowanym przez Witolda Wrzeźnia, definiowanie to może przebiegać według kilku schematów: 1) zgodnie z istniejącymi u starszych pokoleń w rodzinie scenariuszami pełnienia ról społecznych; 2) poprzez ich modyfikowanie; 3) poprzez ich zaprzeczanie. Wybór poszczególnego schematu zależy od intensywności napięć między pokoleniami w rodzinie.

Badaniami napięć pomiędzy pokoleniami w rodzinie zajmował się H. Schelsky. Dostrzegł on, że napięcia pomiędzy generacjami będą szczególnie silne w rodzinie, gdyż rodzina stanowi grupę wiekowo heterogeniczną, jest więc narażona na nieustającą konfrontację wartości, norm, wzorców oraz symboli określających przynależność do poszczególnych pokoleń. Schelsky wyróżnił cztery typy napięć pomiędzy przedstawicielami różnych pokoleń w rodzinie: antagonizację, koegzystencję, kooperację oraz asymilację²¹⁶.

215 „Model K. Davisa” – K. Davis, *The Sociology of Parent-Youth Conflict*, w: *Youth and Sociology*, red. P.K. Manning, M. Truzzi, Prentice-Hall, New Jersey 1972; „Generation gap” – M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa 1978; Koncepcja konfliktu pokoleń w skali makro – B. Buchhofer, J. Friedrichs, H. Ludtke, *Alter, Generatiosdynamik und soziale Differenzierung*, „KZfSS” 2/1970, s. 21–45.

216 H. Schelsky, *Die skeptische Generation. Eine Soziologie der Jugend*, dz. cyt.

Antagonizacja wiąże się z relacjami międzypokoleniowymi pojmowanymi w kategoriach konfliktu, którego podłożem są najczęściej procesy zmiany społecznej. Obserwowane są tutaj: brak wymiany informacji i zdolności niezbędnych do działania w rodzinie; tendencja do maksymalnego ograniczania częstotliwości stosunków społecznych, a w zamian wprowadzanie systemu roszczeń, wzmacnianego sankcjami; brak celowej transmisji kulturowej, tłumienie transmisji społecznej oraz silne oddziaływania kontrolne, przy słabszych socjalizacyjnych.

Koegzystencja dotyczy napięć międzypokoleniowych w kontekście zjawiska paralelizmu aktywności społecznej generacji w rzeczywistości życia codziennego. Przedstawiciele poszczególnych pokoleń w rodzinie żyją wspólnie, ale przyjmując określone role społeczne angażują się w sytuacje pozarodzinne, często nabierając dystansu wobec środowiska rodzinnego oraz jego hierarchii wartości i norm. W porównaniu do sytuacji antagonizacji potencjał konfliktowy jest niższy, choć w dalszym ciągu pozostaje znaczny. Zaobserwowano tu: minimalizację stosunków społecznych; ograniczony przepływ informacji oraz transmisji kulturowej; osłabione oddziaływania socjalizacyjne i kontrolne; skupienie aktywności jednostek w grupach społecznych, określających świadomość tożsamości społecznej swojego pokolenia. W badaniach Schelsky'ego zaznaczono, że opisywany typ napięć międzypokoleniowych szczególnie sprzyja kształtowaniu postaw innowacyjnych.

Kooperacja (trzeci typ napięć) nawiązuje do teorii racjonalnego wyboru²¹⁷ i zachodzi, gdy przedstawiciele różnych generacji, próbują uniknąć konfliktu starając się równocześnie zmaksymalizować swój zysk, wynikający z wzajemnych relacji w rodzinie. Zaobserwowano tu wysoki stopień świadomości braku wspólnych celów i interesów jednostek w rodzinie, co prowadzi do wypracowania poczucia konieczności kooperacji, w wyniku której podejmowana jest próba przeprowadzenia bilansu zysku i strat. Typowe dla tego podejścia jest: selektywny przepływ informacji; zróżnicowanie

217 Zob. G. Becker, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, Warszawa 1990; J. Coleman, *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1994; A. Giza-Poleszczuk, *Rodzina i system społeczny*, dz. cyt., s. 33; G. Lissowski, *Elementy teorii wyboru społecznego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2001; T. Michalczyk, *Zachowania społeczne a sfera racjonalnych wyborów – aspekt komunikacji społecznej*, „Prace Naukowe AJD. Pedagogika” 13/2004, s. 275–284.

intensywności interakcji społecznych; „kontrolowana” transmisja kulturowa oraz silniejsze oddziaływania kontrolne od socjalizacyjnych.

Asymilacja jako ostatni typ napięć między generacjami cechuje się przenikaniem norm, wartości i wzorów zachowań w stosunkach między pokoleniami w rodzinie. Typowe dla takich rodzin jest: wzmożony przepływ informacji między przedstawicielami odmiennych pokoleń, związany z kontrolowaniem pewnych typów informacji, które potencjalnie mogłyby zaowocować pojawieniem się ocenianych negatywnie konsekwencji; tendencja do maksymalizowania interakcji społecznych; silna transmisja kulturowa oraz silne oddziaływania zarówno socjalizacyjne, jak i kontrolne, polegające na wspólnym wzmacnianiu kontroli wewnętrznej.

Maria Ryś podaje, że konflikty w rodzinie mogą scalać i tworzyć zdrowe fundamenty dla rodziny, jeśli są rozwiązywane w mądry i wyważony sposób²¹⁸. Konflikty niezłagodzone czy nie do końca rozwiązane przyczyniają się do pogarszania uczuć łączących członków rodziny. Autorka zaznacza, że tworzenie wspólnoty rodzinnej natęża się wtedy, gdy u wszystkich zaspokajane są potrzeby bezpieczeństwa, ochrony i uczucia, rodzina posiada wspólne cele i ideały, panuje w niej atmosfera życzliwości i równości, a ceremonie i uroczystości są wspólnie przeżywane. Konflikty i napięcia w rodzinie są nieuniknione, a ich rodzaje, sposoby rozwiązywania i łagodzenia uzależnione są przede wszystkim od dojrzałości psychicznej osób w nich uczestniczących²¹⁹. Jednym z długoterminowych procesów przeciwdziałającym ich generowaniu jest międzypokoleniowe uczenie się, przyczyniające się do zacieśniania więzi rodzinnych, które odgrywa istotną rolę w życiu każdego członka rodziny, stymulując całościowy i wielowymiarowy rozwój.

Rozwijając walory międzypokoleniowego uczenia się, można wyodrębnić wiele pozytywnych jego cech. Przede wszystkim w tym procesie istnieje możliwość nabycia wiedzy, której nie ujmuje nauka, gdyż ten rodzaj wiedzy uznany jest za nienaukowy (lub jest jeszcze nieodkryty i nie opisany). Międzypokoleniowe uczenie się uzupełnia uczenie się szkolne, którego przedmiot stanowi wiedza obiektywna, nie uwzględniająca indywidualnych racji.

218 M. Ryś, *Konflikty w rodzinie. Niszczą czy budują?* Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa 1998, s. 13.

219 W. Zaremba, *Konflikty w rodzinie i ich konsekwencje psychospołeczne*, „Państwo i Społeczeństwo” 4/2012, s. 79.

Następnie, uczenie się od innych pokoleń pozwala na rozszerzenie „zasobów” kulturalnych (takich jak wiedza, umiejętności, postawy i wartości), które są w niewielkim stopniu (lub wcale) obecne w kształceniu formalnym. Kolejnym atutem jest dzielenie się wiedzą życiową, która nie stoi w opozycji do wiedzy naukowej ani szkolnej, ale uzupełnia je. Międzypokoleniowe uczenie się skutkuje możliwością przeniesienia kontekstu danej sytuacji z własnej perspektywy myślenia „na zewnątrz” wobec własnego pokolenia, co jest silnym czynnikiem prorozwojowym dla każdego człowieka. Uczenie to sprzyja również lepszemu samopoznaniu, spojrzeniu na siebie w innym świetle i wzbogaceniu się zarówno intelektualnie, jak i duchowo. Dzięki uczeniu się międzygeneracyjnemu człowiek może zapoznać się z problemami innych pokoleń oraz zarówno uwrażliwiać się na nie, jak i uczyć się identyfikowania własnych trudności i poznawania sposobów na ich rozwiązywanie. Marcin Rojek zwraca uwagę, że międzypokoleniowe uczenie się znosi ahistoryczność poznania oraz ahistoryczność myślenia człowieka, umożliwiając dzięki temu patrzenie na otaczającą rzeczywistość z perspektywy czasu. Warto również docenić, że uczenie się od innych pokoleń polega na dobrowolności, a nie na przymusie, tym samym stymulując procesy wolicjonalne²²⁰, którym szkoła nie sprzyja. Eugenia Potulicka i Joanna Rutkowiak uważają, że międzypokoleniowe uczenie się humanizuje cały proces uczenia się, co jest szczególnie korzystne w kontekście współczesnych tendencji do uczenia się prostych, utylitarnych, a nawet niepełnych i sloganowych treści²²¹. Ostatecznie, uczenie się międzygeneracyjne umożliwia tworzenie wspólnoty społeczno-kulturowo-duchowej dzięki rozpoznaniu wspólnych ideałów, wartości oraz celów.

220 Zob. H. Gasiul, *Wybrane sposoby interpretacji procesów wolicjonalnych i wolności woli we współczesnej psychologii. Realizacja motywów ja jako podstawa rozwoju dyspozycji wolicjonalnych*, „Osoba i wola. Filozofia Chrześcijańska” 10/2013, s. 23–45.

221 E. Potulicka, J. Rutkowiak, *Neoliberalne uwikłania edukacji*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2010, s. 165–166.

4. REALIZACJA FUNKCJI WYCHOWAWCZEJ RODZINY

Rodzina jest pierwszym środowiskiem wychowawczym, a działania podejmowane przez jej członków znacząco wpływają na rozwój i dalsze życie pojawiającego się w niej dziecka. Środowisko rodzinne rozważane w ujęciu pedagogicznym realizuje liczne funkcje, które stanowią zespół przypisywanych jej zadań i efektów będących ich wynikiem²²². W literaturze istnieje wiele teorii funkcji rodziny oraz ich klasyfikacje, różniące się liczbą wyróżnionych funkcji, ich zakresem, treściami i nazewnictwem²²³. Należy podkreślić, że zasadniczo we wszystkich klasyfikacjach konsekwentnie pojawia się funkcja wychowawcza²²⁴.

Stanisław Kowalski²²⁵ sprowadza funkcje środowiska rodzinnego do trzech podstawowych: prokreacyjnej, gospodarczej i wychowawczej. Funkcja prokreacyjna odnosi się do zaspokajania potrzeb rodzicielskich i seksualnych małżonków, zapewniając trwałość biologiczną rodzinie oraz społeczeństwu. Funkcja gospodarcza wiąże się z zaspokajaniem potrzeb ekonomicznych rodziny oraz z realizacją aspiracji życiowych jej członków. Natomiast funkcja wychowawcza odnosi do ogółu różnorodnych zabiegów i działań, których

222 A. Błasiak, E. Dybowska, *Rodzina środowiskiem opiekuńczo-wychowawczym*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, s. 71.

223 Zob. K. Ostrowska, *Podstawowe funkcje rodziny*, w: *Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, red. K. Ostrowska, M. Ryś, CMPPP MEN, Warszawa 1999, s. 137; F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, dz. cyt., s. 37; J. Szczepański, *Podstawowe pojęcia socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963, s. 148; S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja opiekuńczo-wychowawcza*, w: *Pedagogika rodziny*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1998, s. 57; M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979; M. Biedroń, *Realizacja funkcji rodziny w kontekście globalnych przemian socjokulturowych*, w: *Rodzina we współczesności*, red. A. Ładyżyński, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2009, s. 41–42.

224 Zob. A. Błasiak, *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, s. 75–103; K. Ostrowska, *Podstawowe funkcje rodziny*, dz. cyt., s. 137; A. Stępiak-Łuczywek, *Rodzina jako system interakcji*, „Małżeństwo i Rodzina” 1/2004; A.M. Tchorzewski, *Funkcje edukacyjne rodziny*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz 1990.

225 Por. S. Kowalski, *Socjologia wychowania w zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 116.

głównym celem jest stworzenie przez jej członków optymalnych warunków do prawidłowego przebiegu procesu socjalizacji dziecka. Funkcje te w jego przekonaniu warunkują się wzajemnie, jednak funkcje prokreacyjna i gospodarcza trwają przez określony czas, a funkcja wychowawcza jest całożyciowa, chociaż zmieniają się konteksty jej realizacji w różnych okresach życia członków rodziny:

Rodzina jest grupą odniesienia, z którą świadomie i mocno identyfikuje się każdy jej członek. Współtworzy on i przyjmuje kultywowane w niej poglądy, postawy, obyczaje, wzory zachowania i postępowania. Rodzice są pierwszymi nauczycielami dziecka²²⁶.

Z tego nasuwa się wniosek, że przede wszystkim rodzice są zobowiązani do wypełniania wyróżnionych funkcji.

Udział rodziców w wychowaniu zostanie poniżej przedstawiony z uwzględnieniem podziału na poszczególne role. Najpierw ukazany zostanie udział obojga rodziców w procesie wychowawczym z zaznaczeniem komplementarności ich ról wychowawczych. Następnie zaprezentowana będzie specyfika roli i funkcji matki, wreszcie udział ojca w procesie wychowawczym.

4.1. CHARAKTERYSTYKA RODZICIELSKICH ODDZIAŁYWAŃ WYCHOWAWCZYCH

Rodzice są zwykle pierwszymi osobami znaczącymi, budującymi relację z dzieckiem, która charakteryzuje się niezwykłym potencjałem oddziaływania. Poprzez zrodzenie i specyficzną więź z potomkiem mają oni szczególną pozycję w jego wychowaniu, dlatego niezwykle istotna jest świadomość dokonywanych przez nich czynów oraz związanych z nimi konsekwencji wychowawczych²²⁷. Aktywne uczestnictwo rodziców w procesie wychowania umożliwia kompleksową stymulację rozwoju dziecka. Do jego harmonii potrzebna jest rozsądna miłość rodziców, miłość nieegoistyczna i nie przepojona ambicją własną. Chodzi o rozumne uczucie wobec dziecka z poszanowaniem jego niezależności i osobowości. Maria Łopatkowa dostrzegając ten

226 M. Magda-Adamowicz, *Struktura rodziny a twórczość dzieci*, w: *Wokół problematyki zdolności*, red. J. Łaszczuk, M. Jabłonowska, Universitas Rediviva, Warszawa 2011, s. 194.

227 S. Kawula, *Start społeczno-oświatowy młodego pokolenia i jego uwarunkowania rodzinne*, w: *Rodzina – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. A. Tchorzewski, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz 1988, s. 78.

problem zauważa: „nie wiemy, jaki będzie świat, do którego wychowujemy dzieci; ale jeżeli postępowaniem człowieka pokieruje rozumna miłość i twórcza myśl, wtedy możemy być spokojni, że w każdej nowej sytuacji znajdzie właściwe dla siebie miejsce i dokona właściwych wyborów”²²⁸. Ważne są również zasady stałości i konsekwencji w postępowaniu rodzicielskim oraz harmonia działań obojga rodziców. Anna Błasiak i Ewa Dybowska wskazują na znaczenie w wychowywaniu stosowania zasady umiaru, wszechstronności, indywidualizacji oraz aktywności dziecka i samowychowania²²⁹, aby udzielać dziecku pomocy w osiągnięciu pełni człowieczeństwa.

Rodzicielstwo odznacza się stałością pewnych atrybutów, spośród których najbardziej stałym jest fakt, że stanowi ono wieloaspektowy układ więzi rodzica z dzieckiem włączony w strukturę rodziny i relacji wewnątrzrodziny. Nawet jeśli relacja ta jest dysfunkcyjna, niezaprzeczalne jest, że rodzicielstwo wyraża się wyjątkową relacją między rodzicem a dzieckiem²³⁰. Według Józefy Brągiel niezbywalnymi i podstawowymi atrybutami rodzicielstwa są: ciągłość, nieodwracalność i stałość bycia rodzicem, które utrzymują się nawet, gdy rodzic nie podejmuje się realizacji swojej roli²³¹. Zmianom ulega obraz funkcjonowania w swoich rolach rodzicielskich, czyli behawioralne przejawy rodzicielstwa.

W kontekście realizowanych przez rodziców funkcji wychowawczych można wskazać wiele obszarów, jak: udzielanie dziecku pomocy w tworzeniu pozytywnego obrazu samego siebie, uczenie właściwego odczytywania otaczającego świata, wdrażanie w postępowanie etyczne, wyznaczanie dziecku praw i obowiązków oraz uświadamianie jego płci. Pełniona przez nich funkcja wychowawcza zazwyczaj przyjmuje dwie wzajemnie się uzupełniające

228 M. Łopatkowa, *Pedagogika serca*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1992, s. 8.

229 A. Błasiak, E. Dybowska, *Rodzina środowiskiem opiekuńczo-wychowawczym*, dz. cyt., s. 71–72.

230 D. Opozda, *Zróżnicowane rodzicielstwo – zarys refleksji*, w: *Rodzicielstwo w wybranych zagadnieniach pedagogicznych*, red. D. Opozda, M. Leśniak, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2017, s. 21.

231 J. Brągiel, *Znaczenie przemian społecznych dla współczesnego rodzicielstwa*, w: *Rodzicielstwo w kontekście współczesnych przemian społecznych*, red. J. Brągiel, B. Górnicka, Wydawnictwo UO, Opole 2012, s. 13–14.

postaci: wychowanie bezrefleksyjne o charakterze niezamierzonym i pośrednim, oraz wychowanie refleksyjne określane jako zamierzone i celowe.

Warunkiem osiągnięcia rozwoju i dojrzałości dziecka jest miłość otoczenia, akceptacja rodziców i zwartość rodziny. Oznacza to, że staje się ona modelem życia społecznego. Stosunki w niej panujące stają się dla dziecka źródłem informacji o świecie dorosłych²³². Wynika to przede wszystkim ze szczególnej ich wrażliwości na zachowania dorosłych i gotowości do ich naśladowania²³³. Od dorosłych sytuacja taka wymaga nieustannego namysłu nad jakością własnego funkcjonowania w życiu społecznym²³⁴. Tym samym rodzice, a poza nimi pozostali członkowie rodziny przejmują jedno z ważniejszych zadań, jakim jest wychowanie młodego pokolenia. Najważniejszymi i pierwszoplanowymi wychowawcami są zwykle matka i ojciec, których podstawowym obowiązkiem jest zaangażowanie we wspieraniu rozwoju swoich potomków oraz przygotowanie młodego pokolenia do życia w grupie i określonej kulturze społecznej.

W refleksji nad wychowawczymi funkcjami rodziców podkreśla się, że „świadome podjęcie misji rodzicielskiej (tym samym – wychowawczej) winno mieć miejsce w świadomości i przeżyciach obojgu rodziców już od początku istnienia dziecka”²³⁵. Wobec tego rodzice w sposób znaczący stanowią niezastąpiony wzór socjalizacyjny dla swoich dzieci²³⁶ i wywierają wpływ na rozwój osobowości dzieci oraz tworzą podstawy ich prawidłowego funkcjonowania w dorosłym życiu. Pozytywny obraz rodziców skutkuje wyższymi osiągnięciami dzieci w zakresie nawiązywania i pielęgnowania związków

232 J. Rembowski, *Rodzina w świetle psychologii*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1986, s. 151–152.

233 G. Reimann, *Dzieci potrzebują uznania. O tym jak właściwie chwalić i nagradzać dziecko*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2007, s. 17.

234 A. Przygoda, *Dziadkowie w procesie socjalizacji wnuków*, „Pedagogika Rodziny” 2/2012, s. 42.

235 J. Dzierżanowski, *Wychowawcze powołanie rodziny a komunikacja w rodzinie*, w: *Osoba – małżeństwo – rodzina u progu XXI wieku*, red. K. Wolsza, Redakcja Wydawnicza Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2003, s. 65–66; M. Filipowicz, *Rodzina jako pierwsze środowisko wychowawcze Zadania i ideał wychowawczy – z perspektywy nauczania Kościoła*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1/2017, s. 131.

236 A. Dębska, A. Zawadzka, *Wpływ rodziny monoparentalnej na rozwój psychospołecznych dziecka*, w: *Rodzina i szkoła wobec zmian i zagrożeń społeczno-cywilizacyjnych*, dz. cyt., s. 38.

z innymi osobami, zmniejszonym lękiem przed kontaktami interpersonalnymi, a także większą elastycznością w przyjmowaniu określonej pozycji wobec innych (zarówno w roli podwładnego, jak i przełożonego)²³⁷. Tak więc rodzice poprzez swoją pozytywną relację dają swym dzieciom pierwszą lekcję życia społecznego²³⁸. Z kolei dzieci negatywnie oceniające jakość życia rodzinnego charakteryzuje zwykle napięcie, zahamowanie emocjonalne, tendencja do wycofywania się z różnych sytuacji społecznych, utrzymywanie niesatysfakcjonujących i nieufnych związków z innymi osobami. Specyficzna jest także ich obniżona możliwość w podejmowaniu i planowaniu działań oraz osłabiona wytrwałość w realizowaniu podjętych działań.

Za walor wychowawczy dobrze funkcjonującej rodziny uważa się relacje uczuciowe nawiązywane między rodzicami, rodzicami a dziećmi, dziećmi między sobą oraz z innymi członkami rodziny. O ich znaczeniu świadczy pojawiające się w literaturze pojęcie „osób znaczących”, którymi w rodzinie są zwykle matka i ojciec. Przez to określenie podkreślona jest wyjątkowość w wychowaniu kogoś, kto pozostaje w szczególnym związku z wychowankiem i ma możliwość wywierania na niego istotnego wpływu²³⁹. Udział rodziców w wychowaniu wymaga dużego zaangażowania i całkowitego oddania się dla dobra rodziny²⁴⁰. Rodzice są osobami z naturalnym autorytetem, instynktownie wyznaczają ideały, wartości moralne i światopogląd w umyśle dziecka.

Rodzice są zazwyczaj pierwszymi partnerami w relacjach społecznych nawiązanych przez dziecko. W wąskim ujęciu, stosunki dziecka z rodzicami rozpatrywane są w perspektywie wychowawczej i kształtują się w różnorodny sposób, w zależności od reprezentowanych przez rodziców postaw rodzicielskich oraz stylów wychowania.

Charakterystyczny dla każdej rodziny styl wychowania oznacza sposoby i metody oddziaływania wychowawczego rodziców (czy opiekunów) na

237 A. Gałkowska, *Zasięg oddziaływania jakości małżeństwa rodziców na dzieci w ich dorosłym życiu*, „Małżeństwo i Rodzina” 1/2002, s. 38–42.

238 Zob. B. Tryjarska, *Style przywiązania partnerów a tworzenie bliskich związków w dorosłości*, w: *Bliskość w rodzinie. Więzy w dzieciństwie a zaburzenia w dorosłości*, red. B. Tryjarska, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010, s. 185–217.

239 J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2016, s. 110.

240 W. Póltawska, *Wychowanie do ojcostwa*, w: *Oblicza ojcostwa*, red. D. Kornas-Biela, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2001, s. 235.

dziecko. Ich podejście wynika przede wszystkim z ich poglądów, własnych doświadczeń wyniesionych z macierzystych rodzin a także obserwacji²⁴¹. Poprzez styl wychowania rozumie się naturalne oddziaływanie rodzica na dziecko, odzwierciedlające jakość i charakter wywieranego wpływu na psychikę dziecka (i w efekcie na jego zachowanie)²⁴². W literaturze przedmiotu wymienia się zwykle trzy klasyczne style wychowania²⁴³: styl autokratyczny (surowy i życzliwy), demokratyczny oraz liberalny (kochający i obojętny). Czasem pojawia się także styl niekonsekwentny, okazjonalny²⁴⁴, choć autorzy przedstawiają także odmienne typy stylów wychowania²⁴⁵. Niezależnie od nazewnictwa²⁴⁶ mają one znaczenie dla relacji między rodzicami a dzieckiem, jak również wpływają na charakter sprawowania władzy rodzicielskiej i realizowania praw dziecka w określonej rodzinie²⁴⁷. Jednak wymienione style wychowania nie występują w czystej postaci. Sposób wychowania dzieci przez

241 M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, dz. cyt., s. 127.

242 H. Liberska, *Kształtowanie się tożsamości a styl wychowania w rodzinie*, w: *Tożsamość a współczesność. Nowe tendencje i zagrożenia*, red. B. Harwas-Napierała, H. Liberska, Wydawnictwo UAM, Poznań 2007, s. 56.

243 Pierwsze badania nad stylami wychowania prowadzili Kurt Lewin, Ron Lippitt i Robert K. White. Wyróżnili oni trzy podstawowe style: autokratyczny, demokratyczny i liberalny (*laissez faire*), rozszerzone później o styl niekonsekwentny. Zob. K. Lewin, R. Lippitt, R.K. White, *Patterns of aggressive behavior in experimentally created "social climates"*, „Journal of Social Psychology” 10/1939, s. 271–299; D. Borecka-Biernat, *Style wychowania w rodzinie a agresywne zachowania dzieci*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Psychologiczne” 26/1992, s. 125–141.

244 M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, dz. cyt., s. 127–132; Z. Frączek, B. Lulek, *Wybrane problemy pedagogiki rodziny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2010, s. 64–65; M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2003, s. 154–159, 312–317.

245 Zob. D. Baumrind, *Child-care practices anteceding three patterns of preschool behavior*, „Genetic Psychology Monographs” 1/1967, s. 43–88; E.E. Maccoby, *The role of parents in the socialization of children: a historical overview*, „Developmental Psychology” 28/1992, s. 1006–1017; E.S. Schaefer, *A circumplex model for maternal behavior*, „The Journal of Abnormal and Social Psychology” 2/1959, s. 226–235.

246 Autorzy wymieniają różnorodne style, m.in. autorytarny, autorytatywny, permissywny, odrzucająco-zaniedbujący. Zob. B. Ostafińska-Molik, E. Wysocka, *Style wychowania w rodzinie pochodzenia w percepcji młodzieży gimnazjalnej i ich znaczenie rozwojowe – próba teoretycznej i empirycznej egzemplifikacji*, „Przegląd Pedagogiczny” 2/2014, s. 215–218.

247 M. Dyrdół, *Relacje rodzice – dziecko i ich prawne konteksty*, „Wychowanie w Rodzinie” 2/2014, s. 283.

rodziców jest bliski któremuś z nich, a ich podejście wychowawcze obejmuje zawsze

sposób kontrolowania, jakości i typ udzielanego wsparcia rozwojowego, stosowane kary i nagrody w celu osiągnięcia założonych efektów wychowawczych, ilość czasu poświęcanego dziecku, a także sposób podejmowania decyzji dotyczących dziecka, czy też specyfiki norm i zasad rodzinnych związanych z podziałem obowiązków członków rodziny względem siebie oraz określeniem ról rodzinnych²⁴⁸.

Ostatecznie preferowany styl wychowania wyznacza względnie trwałe stosunek rodziców do dziecka (wychowawcy do wychowanka), praktykowane przez nich metody wychowania (ich postępowanie, zachowania), a także objawia się w strategiach egzekwowania nałożonych na potomka obowiązków i równocześnie w poziomie respektowania jego praw. Styl wychowania jest zatem swoistą koncepcją wychowania, powstałą jako pochodna poglądów dotyczących natury rozwoju człowieka, zwykle świadomie realizowana w praktyce wychowawczej.

Ze stylami wychowania ściśle wiążą się modele postaw wobec dziecka. Współcześnie wyznawana jest zasada komplementarności ról matki i ojca w wychowaniu dziecka, polegająca na ich współwystępowaniu w każdym czasie i wzajemnym uzupełnianiu się bez wyróżniania, czyja funkcja jest w danym okresie bardziej widoczna. Zespolone wyrównanie ról rodzicielskich służy dobru dziecka, które otrzymuje kompletne bodźce od dwóch znaczących osób. Płyną z tego ważne wnioski wychowawcze. Po pierwsze, konieczna jest obecność fizyczna obojga rodziców przy dziecku i dwustronne wysyłanie sygnałów wychowawczych. Po drugie, niemożliwe jest, nawet przy najszczerzych chęciach, przekazanie z natury męskich lub kobiecych funkcji rodzicielskich drugiej osobie. Następnie, prawidłowe i efektywne spełnianie funkcji rodzicielskiej wymaga od samych rodziców wewnętrznej integralności

248 B. Ostafińska-Molik, E. Wysocka, *Styl wychowania w rodzinie pochodzenia w percepcji młodzieży gimnazjalnej i ich znaczenie rozwojowe – próba teoretycznej i empirycznej egzemplifikacji*, „Przegląd Pedagogiczny” 2/2014, s. 215; Por. T. Rostowska, *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie wybranych wymiarów osobowości*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 1995; B. Harwas-Napierała, *Komunikacja interpersonalna i jej kształtowanie jako istotny wymiar jakości życia rodziny*, w: *Jakość życia rodzinnego. Wybrane zagadnienia*, red. T. Rostowska, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki, Łódź 2006, s. 29-43; E. Napora, A. Kozerska, *Styl wychowania i komunikacji w percepcji młodzieży wychowywanej przez samotne matki*, „Studia Psychologia UKSW” 10/2010, s. 67-85.

i pełnego utożsamienia się z własną płcią. To z kolei jest możliwe wówczas wtedy, gdy rodzice mieli przez swoich rodziców poprawnie ukazane wzorce kobiecości (macierzyństwa) i męskości (ojcostwa). W innym przypadku niezwykle trudne jest prawidłowe wejście w funkcje rodzicielskie, nierzadko wymaga terapeutycznego przepracowania własnych doświadczeń²⁴⁹. Wynika z tego, że istotny wpływ na wychowanie dziecka mają postawy rodzicielskie, które determinują całą atmosferę w rodzinie, kontakty rodziców z dzieckiem oraz relacje dzieci z osobami spoza rodziny. Przyjęcie przez rodziców określonego typu postaw dotyczących wychowania dzieci odgrywa wielką rolę w procesie kształtowania ich osobowości²⁵⁰, ma też duże znaczenie dla ich prawidłowego rozwoju, który jest związany z zaspokajaniem potrzeb, w tym z ukazywaniem potrzeb nowych i wyższych.

Chcąc lepiej zrozumieć istotę postaw rodzicielskich, trzeba przyjrzeć się terminowi postawa, która jest definiowana jako „względnie stała i zgodną organizacją poznawczą, uczuciową, motywacyjną i behawioralną podmiotu związana z określonym przedmiotem lub klasą przedmiotów”²⁵¹. Z tego wynika, że postawa rodzicielska „jest to całościowa forma ustosunkowania się rodziców do dzieci, do zagadnień wychowawczych, ukształtowana podczas pełnienia funkcji rodzicielskich”²⁵². Inaczej mówiąc, postawa rodzicielska to tendencja do zachowania się w pewien specyficzny sposób w stosunku do dziecka. Wyraża się ona w wypowiedzianych opiniach i przekonaniu o tym, jakie jest dziecko, w uczuciach wobec niego i w stosowanych metodach wychowawczych²⁵³. Z kolei Józef Rembowski definiuje ją jako „całościową formę ustosunkowania się rodziców (osobno ojca, osobno matki) do dzieci, do

249 A. Szymańska, *Struktura błędu wychowawczego. Weryfikacja struktury zaproponowanej w modelu kołowym przez Antoninę Gurycką*, „Studia z Teorii Wychowania” 3/2015, s. 165–192; A. Szymańska, *Parental Stress in an Upbringing Situation and Giving Children Help: A Model of the Phenomenon*, „International Journal of Interdisciplinary Social Sciences” 3/2011, s. 141–153.

250 J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 114.

251 T. Mądrycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1970, s. 19.

252 M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1974, s. 33.

253 I. Jundziłł, *Trudności wychowawcze w rodzinie*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1989, s. 34; Por. A. Więclawska, *Rodzice jako fundament rozwoju i wychowania dziecka ku dojrzałości*, „Przegląd Pedagogiczny” 1/2018, s. 53.

zagadnień wychowawczych itp., ukształtowaną podczas pełnienia funkcji rodzicielskich”²⁵⁴. Zdaniem Elizabeth B. Hurlock postawa rodziców wobec ich potomstwa oraz sposób postępowania z nimi uzależnione jest od tego, jak wychowawcy pojmują swoje role społeczne. Autorka sądzi również, że postawy rodzicielskie (jak też inne) stanowią wynik uczenia się²⁵⁵.

Nabywanie postaw rodzicielskich jest zależne od pewnych czynników. Według Ralpa W. Tylera postawy tworzą się w wyniku przyswojenia wzorów od otoczenia, emocjonalnego wpływu różnego rodzaju doświadczeń (w tym także traumatycznych) oraz procesów intelektualnych²⁵⁶. Mieczysław Plopa wśród czynników wpływających na kształtowanie się postaw wymienia potrzeby, informacje o przedmiotach postaw, oddziaływanie środowiska społecznego, cechy osobowości, traumatyczne doświadczenia, procesy emocjonalne i wpływ wczesnych doświadczeń. Maria Ziemska za równie ważne uważa między innymi: dziedzictwo z rodziny pochodzenia, jakość związku małżeńskiego rodziców dziecka oraz czynniki tkwiące w dziecku. Na proces kształtowania się postaw rodzicielskich wpływają również pewne zmienne: kultura narodowa i klasowa, małe grupy społeczne, osoby znaczące, ilość i jakość zgromadzonej wiedzy, inteligencja, płeć oraz wiek.

Postawy rodzicielskie, tak jak w przypadku funkcji i typów rodziny, sklasyfikowane są wedle różnych typologii. Maria Ziemska przyjęła kryterium właściwych i niewłaściwych postaw rodzicielskich, wyodrębnione poprzez dwie kluczowe przeciwstawne pary: submisja-dominacja oraz koncentracja emocjonalna na dziecku/brak koncentracji. Submisja oznacza, że jedno z rodziców przyjmuje bardziej podporządkowaną rolę wobec drugiego, co może prowadzić do nierównowagi w relacji. W tym kontekście dziecko może być świadkiem słabej autonomii rodziców, co potencjalnie wpływa na jego rozwój. Z kolei dominacja opisuje sytuację, gdy jeden z rodziców wywiera silną kontrolę zarówno nad partnerem, jak i dziećmi. Takie dominujące

254 M. Plopa, *Psychologia rodziny: teoria i badania*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005, s. 245.

255 A. Bochniarz, *Postawy rodzicielskie a funkcjonowanie społeczne jedynaków*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010, s. 13–14.

256 T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1970, s. 49.

zachowanie może ograniczać autonomię dziecka, utrudniając mu zdobywanie doświadczeń i kształtowanie własnej tożsamości.

Z drugiej strony, koncentracja emocjonalna na dziecku to postawa, w której rodzice skupiają się na potrzebach emocjonalnych i psychologicznych swojego potomstwa. Jest to wyraz troski i zaangażowania w rozwój dziecka, co może przyczyniać się do budowania zdrowych relacji rodzinnych. W przeciwnym razie, brak koncentracji emocjonalnej może oznaczać zaniedbywanie lub ignorowanie potrzeb emocjonalnych dziecka. W takich sytuacjach dziecko może doświadczać trudności w rozwoju psychologicznym i zdobywaniu umiejętności społecznych.

Zrozumienie postaw rodzicielskich jest kluczowe dla analizy wpływu rodziny na rozwój jednostki. Badania Marii Ziemskiej ukazują te przeciwstawne pary jako istotne elementy w złożonym procesie kształtowania się relacji w rodzinie²⁵⁷.

Na uwagę zasługuje także typologia zaprezentowana przez Marię Braun-Gałkowską. Jej klasyfikacja postaw rodzicielskich opiera się na założeniu, że dla prawidłowego rozwoju dziecka potrzebny jest tzw. umiar wychowawczy, a postawy skrajne są dla niego niekorzystne²⁵⁸. Badaczka proponuje cztery jego wymiary: bliskość, która polega na zachowaniu odpowiedniego dystansu emocjonalnego pomiędzy rodzicami a dziećmi; pomoc, odnosząca się do zakresu, w jakim członkowie rodziny mają możliwość wzajemnie sobie pomagać; swoboda, która odnosi się do stopnia samodzielności dzieci; wymagania stawiane członkom rodziny. Na ich podstawie badaczka wyróżniła przeciwstawne sobie postawy, które nie są właściwe dla wychowywania dziecka, jak: niechęć/odrzucenie – nadmierna bliskość/lepkość; brak pomocy i opieki – nadmierna pomoc i opiekuńczość; zupełna swoboda/brak ustalonych zasad – nadmierne rządzenie/dyrygowanie; całkowity brak wymagań – nadmierne wymagania i żądania²⁵⁹. Braun-Gałkowska opiera swój model na arystotelesowskiej zasadzie „złotego środka”: postawy skrajne charakteryzują

257 M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, dz. cyt., s. 57–60.

258 Zob. M. Braun-Gałkowska, *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1992, s. 35.

259 A. Bochniarz, *Postawy rodzicielskie a funkcjonowanie społeczne jedynaków*, dz. cyt., s. 23–24.

się z jednej strony nadmiarem, z drugiej niedomiarem, a najwłaściwsze są postawy pośrednie²⁶⁰.

Postawy rodzicielskie w ogromnej mierze decydują o stylu wychowania oraz doborze i skuteczności strategii, metod i technik wychowania. Jednak te same środki wychowawcze będą przynosiły inne rezultaty zależnie od postaw stosujących je rodziców²⁶¹. Rodzice z właściwymi postawami wychowawczymi mają możliwość spontanicznego zaspokajania podstawowych potrzeb dziecka, do których należą: potrzeba miłości, częste kontakty z rodzicami, potrzeba bezpieczeństwa, potrzeba samorealizacji, potrzeba godności oraz szacunku. Niewłaściwe postawy rodziców uniemożliwiają zapewnienie dziecku tych potrzeb, zaś ich niezaspokojenie prowadzi najpierw do pojawienia się zaburzeń w zachowaniu dziecka a z czasem do trwałych skaz osobowości²⁶².

Analizując wychowawczą rolę rodziców należy uwzględnić także charakterystykę nawiązywanego z dzieckiem kontaktu psychicznego, rozumianego jako „zespół warunków umożliwiających wzajemne zrozumienie się pomiędzy ludźmi”²⁶³, który jest warunkiem koniecznym do właściwego i skutecznego oddziaływania wychowawczego oraz prawidłowej komunikacji²⁶⁴. Komunikacja „to obcowanie, [które] odbywa się na płaszczyźnie bezpośrednich, spontanicznych, bardzo swoistych kontaktów między rodzicami a dziećmi, między rodzeństwem poprzez ciągle trwający dialog między nimi”²⁶⁵. Andrzej de Tchorzewski podkreśla:

Przebieg dialogu może być bardzo różny, ale zawsze występują w nim: mówienie, milczenie, słuchanie i przysłuchiwanie się jako elementy strukturalne. Dzięki nim

260 M. Braun-Gałkowska, *Metody badania systemu rodzinnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2002, s. 17–18; Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 119–120.

261 M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, dz. cyt., s. 89; J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 122.

262 I. Bielicka, *Wpływ niektórych postaw rodzicielskich na zaburzenia rozwoju osobowości dziecka*, „Zdrowie psychiczne” 1–2/1963, s. 73.

263 Z. Mysłakowski, *O kulturze współżycia: Rozważania i propozycje*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1967, s. 15.

264 W. Kądziołka, *Konflikt pokoleń na tle komunikacji w rodzinie*, „Studia Socialia Cracoviensia” 2/2012, s. 130.

265 J. Izdebska, *Współczesne dziecko i obraz jego dzieciństwa – nowe szanse wychowawcze oraz zagrożenia*, w: *Dobro dziecka w rodzinie*, red. L. Adamowska, J. Uszyńska-Jarmoc. NWSW, Białystok 2005, s. 18.

dialog w relacji edukacyjnej spełnia trzy podstawowe funkcje: komunikatywności, wzajemności i podmiotowości²⁶⁶.

Ze względu na rodzaje podjętych interakcji psychicznych można wyróżnić kilka typów komunikacji między rodzicem a dzieckiem²⁶⁷:

- a) neutralny, w którym zachowania rodziców oraz ich wartości i poglądy są odbierane przez dziecko jako obojętne. Ten typ komunikacji nie wyzwała motywacji w dziecku do upodobania się do rodziców, dziecko nie identyfikuje się z nimi;
- b) ochraniający, który wiąże się z zakazami wyrażania własnych poglądów i kontaktu z osobami o innym światopoglądzie. Ten typ dąży do izolacji dziecka od świata zewnętrznego z obawy o jego bezpieczeństwo, równocześnie nie stwarzając możliwości do kształtowania własnych poglądów;
- c) konsensualny, który jest próbą pogodzenia dwóch orientacji i polega na zachęcaniu dziecka do poszukiwań odkrywania własnych ścieżek rozwoju przy równoczesnym nieosłabianiu dominującej roli rodziców;
- d) pluralistyczny, stanowiący przeciwieństwo typu ochraniającego. Tego typu komunikacja rodziców z dzieckiem wiąże się z zachęcaniem ze strony wychowawców do nieskrępowanego wypowiadania swoich poglądów przez wychowanka, nie zważając nawet na społeczne ograniczenia i umożliwiając mu odmienne stanowiska na różne tematy. Dzięki takiej komunikacji rozwijany jest w dziecku szacunek oraz tolerancja wobec odmiennych poglądów. Ten model jest najbliższy temu, co literatura przedmiotu nazywana jako podmiotowe traktowanie dziecka. Według Ryszarda Cibora jest to prawo dziecka „(...) do zadawania pytań, prawo do wątpliwości, ale także do sprzeciwu, samodzielnego wyboru i popełniania błędów”²⁶⁸.

266 A.M. de Tchorzewski, *Dialog jako podstawa relacji edukacyjnych*, w: *Człowiek w relacjach edukacyjnych*, red. A. Możdzierz, J. Rusiecki, Wydawnictwo Olsztyńskiej Szkoły Wyższej, Olsztyn 1999, s. 25.

267 M. Grygielski, *Style komunikacji rodzicielskiej a identyfikacja dzieci z rodzicami*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1999, s. 79–82.

268 J. Izdebska, *Dom rodzinny postrzegany przez dzieci: w kontekście społeczno-kulturowych różnicowań współczesnej rodziny*, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok 2006, s. 50.

Wymienione typy komunikacji wiążą się z określonymi stylami porozumiewania się, które definiowane są jako „sposób reagowania werbalnego, niewerbalnego i parawerbalnego celem zasygnalizowania, jak dane znaczenie literalne powinno być ujęte, odczytane, wyselekcjonowane lub zrozumiane”²⁶⁹. Robert Norton wymienia dziewięć stylów komunikacji: otwartość, dominację, teatralność, uwagę, efektywność, kłótniowość, zrelaksowanie, ożywienie i życzliwość²⁷⁰.

Analiza komunikacji rodzinnej, szczególnie między rodzicami i dziećmi, może informować o atmosferze emocjonalnej obecnej w tym środowisku. Gdy jest ona sztywna i napięta, odzwierciedla to maksymalizowanie dystansu i oddalenia, co jest realną barierą do efektywnego oddziaływania wychowawczego. Przekazywanie przez rodziców dzieciom własnej filozofii życia, wartości moralnych, pielęgnowanych tradycji oraz postaw społecznych wymaga od ich świadomego wysiłku oraz wewnętrznego zaangażowania dziecka w ich internalizację, do czego konieczna jest prawidłowa interakcja oraz wzajemna bliskość²⁷¹. Michał Grygielski podkreśla, że pragnienie dziecka, aby upodobnić się do swoich rodziców poprzez przyjęcie ich przekonań i postaw, nie zależy wyłącznie od tego, o czym rodzice rozmawiają z dzieckiem, ale nawet bardziej od tego, jak rozmawiają. Równocześnie należy zaznaczyć, że styl komunikacji oraz jej treść stanowią naturalną całość.

Badacze zwracają także uwagę na inny aspekt związany ze współczesnymi relacjami wewnątrzrodzinnymi. Chodzi o postępujący proces „nastolatyzacji” dorosłych, bezpośrednio powiązany z modyfikacją więzi rodzinnych. Witold Wrzesień pod pojęciem tym rozumie

symboliczne podtrzymywanie przez dorosłych cech mile wspomnianych z okresu młodości, ale przeniesionych do ich dorosłości. Jest to podążanie za młodzieżowymi modami dla dorosłych i wykorzystywanie możliwości, na jakie pozwala dorosła niezależność, w maksymalizacji doznań w czasie wolnym i czasie zabawy oraz zaspokajanie

269 M. Grygielski, *Style komunikacji rodzicielskiej a identyfikacja dzieci z rodzicami*, dz. cyt., s. 81.

270 R.W. Norton, L.S. Pettegrew, *Communicator Style as An Effect Determinant of Attraction*, „Communicator Style” 3/1977, s. 257–281.

271 A. Kozubska, *Porozumienie między pokoleniami w rodzinie – płaszczyzny rozwoju*, w: *Wychowanie w Rodzinie*. T. 3: *Współczesna rodzina w sytuacji zmiany*, red. E. Jurczyk-Romanowska, L. Albański, Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2011, s. 89–90.

potrzeb sztucznie tworzonych przez rynek dla dorosłych, którzy nie chcą do końca wyrosnąć²⁷².

Termin ten nawiązuje do procesu infantylizacji, który opisał Benjamin R. Barber²⁷³. Rodzice, określane jako dorośli-dzieci, inaczej pełnią role rodzicielskie, które przerażają się bardziej w pozycje: rodzica-przyjaciela, rodzica-„kumpla”, rodzica-towarzysza zabawy czy rodzica-równorzędnego partnera dziecka. Choć jest to forma atrakcyjna dla dziecka, łatwiej przyswajalna i niewymagająca, to prowadzi do zaburzenia kompetencji starszego pokolenia i autorytetu rodziców w oczach potomka, co w następstwie znacznie utrudnia dziecku dostosowanie do funkcjonowania w instytucjach społecznych poza rodziną.

W literaturze matce i ojcu przypisuje się osobno specyficzne funkcje i role wychowawcze, które wzajemnie się na siebie nakładają i uzupełniają. Warto przyjrzeć się obecnym w piśmiennictwie opisom ich udziału w procesie wychowawczym potomstwa.

4.2. ROLA MATKI W PROCESIE WYCHOWANIA

W modelu rodzinnym w aspekcie wychowawczym najczęściej badana jest rola matki²⁷⁴. Zbigniew Skorny stwierdza, że wśród członków rodziny pierwszą rolę w socjalizacji dziecka odgrywa matka. Kazimierz Pospiszyl poetycko opisuje postać rodzicielki:

Matka jest pokarmem, miłością, ciepłem, ziemią.
Być kochanym przez nią to tyle, co być żywym, zakorzenionym, mieć ojczyznę i dom²⁷⁵.

272 W. Wrzesień, *Rodzinne (post)role w ponowoczesności*, w: *Role rodzinne. Między przystosowaniem a kreacją*, red. I. Przybył, A. Żurek, Wydawnictwo Naukowe WNS Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2016, s. 45.

273 Zob. B.R. Barber, *Skonsumowani. Jak rynek psuje dzieci, infantyлізуje dorosłych i połyka obywateli*, Muza, Warszawa 2008.

274 E. Zdebska, *Rola i miejsce matki*, w: *Pedagogika rodziny: podejście systemowe*. T. 2: *Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski, R. Gawrych, D. Opozda, T. Sakowicz, P. Skrzydlewski, Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Gdańsk 2017, s. 907.

275 K. Pospiszyl, *Ojciec a wychowanie dziecka*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2007, s. 45. Zob. J. Grochal, B. Przyborowska, *O wychowaniu człowieka: wybór tekstów*, Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock 2000, s. 56.

Jej relacja z dzieckiem jest prototypem wszelkich kontaktów społecznych. Według Ewy Jackowskiej więź uczuciowa z matką rozwija się w ontogenezie jako pierwszy przejaw związków uczuciowych dziecka²⁷⁶.

Miłość macierzyńska pojawia się bardzo często w literaturze i mediach²⁷⁷. Różni się ona od zwierzęcego instynktu macierzyńskiego²⁷⁸ tym, że wnosi w relację z dzieckiem wymiar duchowy²⁷⁹. Fenomen miłości macierzyńskiej opisuje Erich Fromm, utożsamiając ją z chęcią tworzenia czegoś nowego. Podkreśla on, że pełnia miłości macierzyńskiej następuje wtedy, gdy zapewnione są dwa elementy: matka troszczy się o dziecko (opiekuje się nim), a także rozbudza w nim chęć do życia²⁸⁰. Dla zobrazowania tych komponentów autor posłużył się dwoma opisami biblijnymi (jeden z nich dotyczy stworzenia świata). Fromm przyrównał funkcję matki do Boga, który daje życie różnym stworzeniom i zapewnia im szansę przetrwania. „Wszystko, co Bóg stworzył, było dobre”, podobnie matka wydając dziecko na świat musi dbać, by czuło się dobrze na ziemi. „Powołanie każdej matki nie ogranicza się tylko do urodzenia dziecka; zawiera się w nim również głęboka troska o jego życie i rozwój”²⁸¹. Drugi symbol biblijny to Ziemia Obiecana, czyli „krajina mlekiem i miodem płynąca”. Ziemia jest symbolem matki. Mleko oznacza tutaj miłość i bezpieczeństwo, a miód – umiłowanie życia. Wykorzystując ten obraz autor zaakcentował, czym według niego jest macierzyństwo. Mleko określa wszystko to, co kobieta może dać dziecku dla ciała materialnie, w tym jej troskę i afirmację. Z kolei miód odnosi się do wszelkiej duchowości,

276 E. Jackowska, *Środowisko rodzinne a przystosowanie społeczne dziecka w młodszym wieku szkolnym*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1980, s. 52.

277 Zob. np. M. Wilczek, *Macierzyństwo istotą powołania kobiety*, w: *Międzynarodowy Kongres „O godności macierzyństwa” Warszawa 6–7 czerwca 1998*, Warszawa 1998, s. 56–70; A. Karoń-Ostrowska, *Tajemnica promieniowania macierzyństwa*, „Życie Duchowe” 53/2008, s. 36–55.

278 Instynkt macierzyński tworzą hormony kobiety i powoduje z reguły potrzebę opieki nad dzieckiem, ścisłą symbiozę matki z dzieckiem, biologicznie rozwijanie uczucia miłości i pragnienie bycia z dzieckiem. Zob. H. Cudak, *Rola matki w zaspokajaniu potrzeb emocjonalnych dzieci*, „Pedagogika Rodziny. Family Pedagogy” 2/2012, s. 22.

279 D. Steć, *Miłość macierzyńska jako uposażenie kobiety*, „Fides et Ratio” 4/2010, s. 38.

280 K. Pospiszył, *Psychologia kobiety*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986, s. 129.

281 J. Kudasiwicz, *Matka Odkupiciela. Medytacje Biblijne*, Wydawnictwo „Jedność”, Kielce 1991. s. 103.

szczęścia, radości z życia oraz dzieleniem się nią z innymi. Pokazywanie dzieciom, w jaki sposób czerpać radość z życia jest możliwe tylko w przypadku tych matek, które same potrafią to robić i są szczęśliwe²⁸².

Podstawową funkcją matki w jej rodzicielskiej roli jest miłość, która winna być przede wszystkim bezwarunkowa. Wyraża się ona przeświadczeniem dziecka, że jest kochane po prostu za to, że się urodziło, i nic nie musi robić, by tę miłość rozbudzić. Na uczucie matki nie trzeba zasługiwać, wystarczy być po prostu jej dzieckiem. To uczucie matczyne kształtuje w dziecku zdolność do kochania. Dzieje się tak dlatego, że kobieta-matka jest silnie związana uczuciowo z dzieckiem ze względu na biologiczną jedność dwóch organizmów w okresie prenatalnym. Na więź między matką i dzieckiem zasadniczy wpływ ma bezpośredni kontakt fizyczny i dotykowy²⁸³. Biologiczny węzeł wiążący ciało dziecka z ciałem matki wytwarza wiele charakterystycznych cech więzi psychicznej między nimi. Długi czas po narodzinach dziecko jest wciąż fizycznie i emocjonalnie zależne od matki, przy czym kontakt z matką ma ogromne znaczenie nie tylko dla rozwoju dziecka w pierwszych latach, ale przez całe życie.

Matka troszczy się o zaspokojenie potrzeb dziecka, dostarcza mu pokarm oraz ubrania. Jest pierwszym rozmówcą i partnerem zabaw dziecka, darzy je pieczęcią, chroni przed niebezpieczeństwem i przykrościami²⁸⁴. Zdaniem Joanny Grochal i Beaty Przyborowskiej relacja z matką może być nawet ważniejsza niż zaspokojenie podstawowych potrzeb fizjologicznych²⁸⁵. Wiąż między matką i dzieckiem powoduje dwukierunkowe oddziaływania. Z jednej strony matka zaspokaja potrzeby emocjonalne, fizyczne i psychiczne potomka, a z drugiej dziecko odwdzięcza się za okazywaną miłość swoimi zachowaniami, reakcjami i przywiązaniem, umacniając więzi emocjonalne z rodzicielką, potęgując tym samym wzajemną miłość, zadowolenie

282 K. Pospiszyl, *Ojciec a wychowanie dziecka*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2007.

283 A. Więclawska, *Rodzice jako fundament rozwoju i wychowania dziecka ku dojrzałości*, dz. cyt., s. 47.

284 Z. Skorny, *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1976, s. 14–25.

285 J. Grochal, B. Przyborowska, *O wychowaniu człowieka: wybór tekstów*, Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock 2000, s. 59.

i szczęście²⁸⁶. Poparte jest to teorią przywiązania Johna Bolwby'ego, która wyjaśnia, jak relacje dziecka z osobami znaczącymi w najwcześniejszym okresie życia wpływają na jego dalsze funkcjonowanie psychiczne i społeczne²⁸⁷. Z tego wynikają trzy style przywiązania wyróżnione przez Mary Ainsworth: bezpieczny, lękowo-unikający i lękowo-ambiwalentny. Braun-Gałkowska uważa, że ciepło bezwarunkowej miłości matki buduje w dziecku poczucie bezpieczeństwa, pozwalające na jego prawidłowy rozwój. Brak uczuć matki wywołuje chorobę sierocą dziecka, objawia się jego gorszym rozwojem fizycznym i psychicznym, a przede wszystkim nieumiejętnością nawiązywania kontaktów z ludźmi. Choć dziecko niekochane przez swoją rodzicielkę będzie się rozwijało fizycznie, jest niezdolne do normalnego życia psychicznego bez wsparcia i bliskości osób zastępujących mu matkę²⁸⁸.

Zadania matki wobec dziecka zmieniają się wraz z rozwojem dziecka. Pierwszy okres życia skupia uwagę przede wszystkim na czynnościach pielęgnacyjno-opiekuńczych oraz, jak wcześniej uzasadniono, na zaspokajaniu potrzeb emocjonalnych. W miarę rozwoju dziecka te właśnie potrzeby szczególnie się nasilają. Matka jako organizatorka życia rodzinnego w sposób bardziej lub mniej świadomy tworzy różnorodne sytuacje wychowawcze, które z jednej strony prowadzą do właściwego wychowania, socjalizacji i rozwoju dziecka, z drugiej strony zaspokajają potrzeby emocjonalne²⁸⁹. Córce umożliwiają odkrycie kobiecości i wzór

286 H. Cudak, *Rola matki w zaspokajaniu potrzeb emocjonalnych dzieci*, dz. cyt., s. 23.

287 J. Bowlby, *Childcare and the growth of love*, Pelican Books, Baltimore 1953; J. Bowlby, *Przywiązanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016; M. Ainsworth, M. Blehar, E. Waters, S. Wall, *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale–New York 1978; M. Jelińska, *Style przywiązania a rozwój osobowy dzieci i młodzieży — szanse i zagrożenia*, w: *W trosce o wewnętrzną wolność osoby*, red. M. Jankowska, M. Ryś, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2008, s. 121–129; P. Marchwicki, *Style przywiązania a postawy rodzicielskie. Doniesienie z badań*, „Roczniki Psychologiczne” 2/2004, s. 81–103; G. Iniewicz, *Więzi rodzinne z perspektywy teorii przywiązania*, w: *Koncepcja przywiązania. Od teorii do praktyki klinicznej*, red. B. Józefik, G. Iniewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 129–148.

288 M. Braun-Gałkowska, *Miłość aktywna. Psychiczne uwarunkowania powodzenia małżeństwa*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1980, s. 16; M. Braun-Gałkowska, *Poznanwanie systemu rodzinnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007.

289 H. Cudak, *Rola matki w zaspokajaniu potrzeb emocjonalnych dzieci*, dz. cyt., s. 25.

macierzyństwa, a synowi – odkrycie pierwszej kobiety w życiu. W tym sensie matka w życiu syna stanowi prototyp przyszłej żony.

W kreowaniu sytuacji wychowawczych przez matkę typowe jest dominowanie w nich z reguły komponentów uczuciowych, serdecznych i życzliwych wobec dziecka. Taki sposób tworzenia sytuacji rodzinnych, w których uczestniczy dziecko, powoduje rozwój sfer emocjonalnych oraz ścisłość więzi uczuciowych z matką i pozostałymi członkami rodziny.

Na przestrzeni lat rola matki przeszła swoistą transformację, wynikającą z epokowych przekształceń modelu rodziny. Kiedyś zadaniem matki było zapewnienie opieki dziecku, zaspokojenie jego potrzeb, jednak wszelkie decyzje spoczywały na ojcu. To on, w układzie tradycyjnym, patriarchalnym, miał władzę ogólną oraz dyscyplinującą. Obecnie naturalne jest, że głos w sprawie karania czy nagradzania dziecka zabierają kobieta i mężczyzna. Maria Ziemska, powołując się na badania Uriego Bronfenbrennera, zaznacza: „Matka stała się nie tylko źródłem opiekuńczości, ochrony i serdecznych uczuć, ale i decyzji oraz kar i nagród”²⁹⁰.

4.3. ROLA OJCA W PROCESIE WYCHOWANIA

W ostatnich czasach wychowawcza rola ojca w strukturze rodziny nabiera znacznie większego znaczenia niż w przeszłości. Ojciec stał się częścią życia rodzinnego z aktywnym udziałem w procesie wychowawczym potomstwa, nawiązując częściej silną i głęboką więź z dzieckiem oraz zaznaczając swoją obecność w procesie opieki i wychowania²⁹¹.

Dawniej twierdzono, że wychowawcza rola ojca jest chronologicznie późniejsza od roli matki. Przekonanie to wyrastało z wszechobecnej praktyki wychowawczej i obserwacji życia. Jan Henryk Pestalozzi podkreślał, że proces wychowania powinien długo utrzymywać charakter sprawy serca, zanim stanie się kwestią rozumu. Obecnie wyższa jest świadomość potrzeby obecności ojca w życiu dziecka od momentu poczęcia, i to obecność czynna, aktywna, zaangażowana.

290 M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, dz. cyt. s. 85.

291 E. Zdebska, *Obecność i funkcja ojca*, w: *Pedagogika rodziny: podejście systemowe*. T. 2: *Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski, R. Gawrych, D. Opozda, T. Sakowicz, P. Skrzydlewski, Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Gdańsk 2017, s. 897.

Według Wincentego Okonia „dawniej niedoceniana w literaturze pedagogicznej rola ojca, obecnie coraz częściej staje się przedmiotem badań; bada się ją w różnych fazach ojcostwa: od udziału ojca w okresie narodzin dziecka, do udziału w jego wychowaniu, przysposobieniu do zawodu i przygotowaniu do życia”²⁹². Zofia Dąbrowska i Tomasz Sosnowski piszą, że „zbyt mało wiemy o współczesnym/nowoczesnym ojcostwie. Badań jest w Polsce wyjątkowo mało i nie obejmują one swym zasięgiem całych obszarów tematycznie ważnych”²⁹³. Zdaniem Dąbrowskiej

ojcostwo to bardzo ważny filar każdej rodziny. Współpodstawowy. Współsprawczy. Współdecydujący. Także współcześnie, gdy tyle straciło ze swego tradycyjnego wymiaru „ojcostwa ekonomicznego” czy „ojcostwa opiekuńczego”. Zyskało natomiast – i wciąż zyskuje – wymiar nowy, dotąd mało lub wcale nieznamy: „ojcostwa wychowującego”²⁹⁴.

Jerzy Witczak zaznacza, że

obecność ojca w procesie wychowania jest nie tylko ważna i konieczna, ale praktycznie niemożliwa do zastąpienia. Ojciec bowiem dostarcza dziecku tych bodźców-wzorów w jego rozwoju społecznym i moralnym, których matka nie może zupełnie lub w tak szerokim zakresie jemu ofiarować²⁹⁵.

Tomasz Sosnowski podkreśla walory ojcowskiego wychowania dzieci:

Ojciec, bardziej zrównoważony w uczuciach, charakteryzuje się konsekwencją w postępowaniu, co ma duże znaczenie dla skuteczności oddziaływania na dziecko. Stanowczość jest podstawowym warunkiem zapewnienia dziecku równowagi emocjonalnej²⁹⁶.

292 W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, dz. cyt., s. 272.

293 T. Sosnowski, *Ojciec i jego rola w życiu dziecka*, w: *Oblicza współczesności w perspektywie pedagogiki społecznej*, red. W. Danilewicz, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2009, s. 213.

294 Z. Dąbrowska, *Z badań nad współczesnym ojcostwem w Polsce*, w: *Współczesna rodzina polska – jej stan i perspektywy*, red. H. Cudak, H. Górnośląska, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Kardynała Augusta Hlonda, Mysłowice 2005, s. 121.

295 J. Witczak, *Ojcostwo bez tajemnic*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1987, s. 16.

296 T. Sosnowski, *Ojciec i jego rola w życiu dziecka*, dz. cyt., s. 213.

Ojciec jest mężczyzną, który posiada dziecko lub dzieci. Zdaniem Dariusza Żaka jego rolę oraz pojęcie „ojcostwa” można obecnie rozpatrywać w trzech zasadniczych aspektach: biologicznym, psychicznym (duchowym) oraz prawnym²⁹⁷.

Ojcostwo biologiczne (naturalne, fizyczne) jest jego pierwotnym elementem i wynika z naturalnej funkcji człowieka, czyli prokreacji, związanej z zapłodnieniem komórki rozrodczej i poczęcia nowej istoty ludzkiej. Poczęcie dziecka wymaga (choć nie zawsze) pośrednictwa ciała mężczyzny²⁹⁸. Ojcostwo fizyczne nie wymaga trudów porównywalnych do kobiecego wysiłku zajścia w ciążę i porodu dziecka. Rolą mężczyzny na tym etapie jest otaczanie kobiety szczególną opieką i troską.

Ojcostwo fizyczne warunkuje ojcostwo psychiczne, a rozwój mężczyzny w tym kontekście wiąże się z jego postawą wobec dziecka. Aspekt duchowy wyraża się w personalistycznym spojrzeniu ojca na dziecko, a postawa ojcowska powinna oznaczać prawdziwą troskę o bezpieczeństwo i dobro dziecka oraz jego matki, ma też istotne znaczenie w stosunku do pełnionej przez siebie rodzicielskiej roli²⁹⁹.

To, jakim kto jest ojcem, zależy w dużej mierze od odczuwania swojej roli rodzicielskiej jako nadrzędnej w stosunku do innych ról pełnionych w życiu, od poczucia niezastąpienia w swym ojcostwie oraz poczucia wspólnego wraz z żoną dbania o los, życie i wychowanie dziecka – pisze Halina Cudak³⁰⁰.

Zatem istotą ojca od samego początku jest ściśle współdziałanie z matką, wspieranie jej fizycznie i psychicznie, a także umacnianie jej autorytetu u dzieci.

Trzecim rodzajem ojcostwa jest ojcostwo prawne. W tym wymiarze, jak podaje Wincenty Okoń, „ojcem staje się mężczyzna, gdy dziecko rodzi się w związku małżeńskim, lecz także pozamałżeńskim lub w wyniku adopcji”³⁰¹.

297 D.G. Żak, *Rola ojca w aspekcie kontroli rodzicielskiej*, „Pedagogia Ojcostwa” 1/2011, s. 211.

298 X. Lacroix, *Naucz mnie żyć. Esej o ojcostwie*, Wydawnictwo „W Drodze”, Poznań 2007, s. 23.

299 W. Półtawska, *Wychowanie do ojcostwa*, w: *Oblicza ojcostwa*, dz. cyt., s. 234.

300 H. Cudak, *Znaczenie rodziny w rozwoju i wychowaniu małego dziecka*, Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej, Warszawa 1999, s. 65–66.

301 W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, dz. cyt., s. 272.

Prawo polskie określa, że ojcem staje się mężczyzna, jeśli spełnia któreś z wymienionych warunków:

1. Jest mężem matki dziecka, które urodziło się w małżeństwie lub przed upływem trzydziestu dni od ustania lub unieważnienia małżeństwa;
2. Uznał dziecko lub ustalenie ojcostwa odbyło się na mocy orzeczenia sądu;
3. Adoptował dziecko³⁰².

Rola ojca w wychowaniu dziecka powinna przede wszystkim opierać się na utrzymaniu autorytetu rodzicielskiego. Jego zbudowanie zależy od postawy i zaangażowania ojca w rolę wychowawczą. Można stwierdzić, że staje się on prawdziwym autorytetem wówczas, gdy jest obecny i dzieci postrzegają go jako wzór. Aby ten proces mógł przebiegać prawidłowo, konieczna jest obecność ojca i jego uchwytne dla dziecka obecność w rodzinie oraz aktywny udział w wychowaniu. Pozytywny wpływ na społeczny rozwój dziecka wymaga ze strony ojca pracy zarówno nad dzieckiem, jak i nad sobą, swoją postawą,

Rola ojcowska według H.L. von Canitz ujawnia się w sześciu jego funkcjach: jest on rodzicielem, żywicielem, obrońcą, wychowawcą, obiektem identyfikacji oraz towarzyszem zabaw (w tym kontekście istnieje niemiecki termin: *Freizeitkamerad*)³⁰³. Spośród wielu zasadniczych funkcji, które ojciec pełni w procesie wychowawczym, można wymienić jeszcze kilka szczególnych. Józef Wilk wyróżnia: wspieranie i uzupełnianie emocjonalne matki; wprowadzanie dziecka w rzeczywistość zewnętrzną poprzez pobudzenie ciekawości i wspieranie rozwijania pasji u dziecka; zapewnienie poczucia bezpieczeństwa fizycznego, psychicznego i finansowego; współdziałanie z innymi członkami rodziny na zorientowanie dziecka na świat wartości; wykonywanie sprawiedliwości oraz pilnowanie dyscypliny poprzez rozmowy wychowawcze³⁰⁴. Z kolei ojciec odpowiedzialny jest za właściwe ukazywanie istoty męskości. Dla synów jest prawzorem męskości i mentorem w zakresie jej ekspresji, a dla córek jest pierwszym mężczyzną, dzięki któremu odkrywają

302 Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. (Dz.U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59 z późn. zm.).

303 B. Mierzwiński, *Antropologiczne aspekty funkcji ojca w rodzinie*, „Paedagogia Christiana” 2/1998, s. 193.

304 J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 111.

one siebie jako kobiety³⁰⁵. Badania przeprowadzone przez Mieczysława Plopę wykazały, że postawa ojca ma większy wpływ na sferę emocjonalną dziewcząt niż chłopców³⁰⁶. Na podstawie obserwacji ojca i jego stosunku wobec matki, córki kształtują swój stosunek do płci odmiennej, „do przyszłego męża”³⁰⁷.

Na rolę rodziców w procesie wychowawczym dziecka zwraca uwagę Erich Fromm, twórca koncepcji miłości macierzyńskiej i ojcowskiej. Jego zdaniem „ojciec ceni u dziecka przede wszystkim te zalety, które odpowiadają jego wymaganiom, np. pilność, odwagę. Matka skłonna jest akceptować wszystko bez wyjątku”³⁰⁸. Kazimierz Pospiszyl dodaje: „miłość ojca do dziecka jest równie ważna, jak miłość matki [...] różni się ona tym, że spełnia inne funkcje”³⁰⁹.

Miłość ojcowska jest bowiem uzupełnieniem macierzyńskiej w zakresie stwarzania stymulatorów rozwoju społecznego. [...] musi być wywołana przez różne czynniki, które w większości (poza samym faktem przyjścia na świat potomka, który zdecydowana większość ojców usposabia pozytywnie) są bezpośrednio związane ze sposobem zachowania się dziecka³¹⁰.

Zasadą miłości ojcowskiej jest: „Kocham cię, ponieważ spełniasz moje oczekiwania, ponieważ wypełniasz swój obowiązek, ponieważ jesteś taki jak ja”³¹¹.

Ostatnimi czasy obserwuje się przejście od tradycyjnego, twardego ojcostwa w stronę tzw. tacierzyństwa, które jest definiowane jako „nowy,

305 N.H. Wright, *Tatusiowa córeczka, czyli o niezwykłym wpływie ojca na osobowość córki*, Oficyna Wydawnicza Vocatio, Warszawa 1993; D. Krok, K. Rychtarczyk, *Wpływ relacji z ojcem na percepcję wizerunku ciała u kobiet w wieku późniejszej adolescencji*, w: *Rodzina w nurcie współczesnych przemian*, red. D. Krok, P. Landwójtowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2010, s. 231–253.

306 M. Plopa, *Psychologia rodziny: teoria i badania*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005, s. 303.

307 Dorota Kornas-Biela zauważa, że córka potrzebuje ojca, aby wzrastać w przeświadczeniu bycia kochaną przez pierwszego ukochanego w jej życiu mężczyznę. Zob. D. Kornas-Biela, *Męskość, ojcostwo – kryzys i wyzwanie*, „Cywilizacja” 17/2006, s. 108; Por. T. Sosnowski, *Ojciec i jego rola w życiu dziecka*, dz. cyt., s. 209.

308 Cyt. za: J. Lach, B. Szczupał, *Rola ojca w rodzinie*, „Edukacja i Dialog” 10/1998, s. 51.

309 K. Pospiszyl, *O miłości ojcowskiej*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1986, s. 8.

310 A. Marzec-Tarasińska, *Oddziaływania wychowawcze ojców a poglądy młodzieży na temat roli ojca w rodzinie*, „Wychowanie w Rodzinie” 1/2016, s. 257–275.

311 K. Pospiszyl, *Ojciec a wychowanie dziecka*, dz. cyt., s. 29–30.

odznaczający się silnym zaangażowaniem w relację z dzieckiem, sposób pełnienia roli ojca”³¹². Tak rozumiana rola ojca, charakteryzuje się tym, że mężczyzna „bezpośrednio angażuje się w opiekę nad dziećmi, poświęca im więcej czasu, staje się im bliższy, jest bardziej ich partnerem niż zdystansowanym autorytetem czy surowym rozkazodawcą”³¹³. Współczesny ojciec jest osobą, która stara się wspierać swoje dziecko w rozwoju, zamiast rygorystycznie wymagać i kontrolować. Ponadto przybiera wobec podopiecznego dotąd nieznaną postawę emocjonalnie otwartą, nie wstydy się okazywać uczuć.

Specyfika opieki ojcowskiej ma ogromny wpływ na przystosowanie się dziecka do życia w szerszej niż rodzina społeczności. To ojciec uznany jest za osobę motywującą dziecko w potrzebach osiągnięć oraz stymulującą jego rozwój intelektualny³¹⁴. Liczne badania pokazują wyraźny związek pomiędzy stosunkiem ojca do dziecka a jego osiągnięciami szkolnymi³¹⁵.

Ojcowie, którzy stawiają dzieciom odpowiednio wysokie wymagania, przy jednoczesnym pozytywnym stosunku do nich samych [...] mają wyraźny wpływ na wysokie osiągnięcia szkolne dzieci³¹⁶.

Nadmierna surowość ojców, połączona ze skłonnością do przesadnego kontrolowania wpływa na obniżenie poziomu osiągnięć szkolnych. Jest to prawdopodobnie wynikiem rozwinięcia u dziecka w nadmiernym stopniu postawy lękowej, która wywiera negatywny wpływ na poziom osiągnięć w pracy umysłowej³¹⁷.

Podsumowując, rodzice odgrywają znaczącą rolę w życiu i wychowaniu dziecka. Ich zadaniem jest zapewnienie mu opieki i wsparcia we wszystkich sferach rozwojowych adekwatnie do potrzeb na danym etapie życia. Osobno, każde z rodziców odgrywa nieocenioną rolę i pełni funkcje wychowawcze, zasadniczo niemożliwe do zastąpienia. Najbardziej efektywne i niosące

312 B. Budrowska, *Tacierzyństwo, czyli nowy wzór ojcostwa*, „Kultura i Społeczeństwo” 3/2008, s. 127.

313 Por. T. Szlendak, *Socjologia rodziny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 447.

314 A. Marzec-Tarasińska, *Oddziaływania wychowawcze ojców a poglądy młodzieży na temat roli ojca w rodzinie*, dz. cyt., s. 261.

315 Zob. *Rola ojca i postawy Polaków wobec ojcostwa w świetle badań społecznych. Opinie, ekspertyzy*. Biuro Analiz i Dokumentacji. Zespół Analiz i Opracowań Tematycznych Kancelaria Senatu, Grudzień 2013.

316 T. Sosnowski, *Ojciec i jego rola w życiu dziecka*, dz. cyt., s. 208.

317 K. Pospiszyl, *Ojciec a wychowanie dziecka*, dz. cyt., s. 141.

pozytywne skutki przynosi wychowanie współdziałających rodziców, uzupełniających się wzajemnie w procesie wychowawczym dziecka, nastolatka, a później w kontaktach z dorastającymi i dorosłymi dziećmi.

5. BABCIE I DZIADKOWIE W PROCESIE WYCHOWAWCZYM WNUKÓW

Charakterystyczne dla rodziny wielopokoleniowej jest interakcja nie tylko rodziców i dzieci, ale również starszego pokolenia, czyli babci i dziadków, którzy biorą aktywny udział zarówno w życiu rodzinnym, jak i w procesie wychowawczym wnuków. W powszechnym rozumieniu dziadkami zostaje się wówczas, gdy na świecie pojawiają się wnuki. Nie ma zatem zasady określającej wiek, w jakim dorośli stają się dziadkami. Można ją podjąć zarówno dość wcześnie, jak i w późniejszym okresie życia.

Szczególnie cenne zarówno dla wnuków jak i dla dziadków jest angażowanie ich w życie rodzinne. Często odbywa się to wraz z przejściem na emeryturę. Czynność ta zazwyczaj staje się skutecznym przeciwdziałaniem apatii przez wyzwalanie aktywności wobec wnuków³¹⁸. Dla wielu osób starszych dzieci i wnuki stanowią źródło siły i motywacji do działań. Interakcje dziadków z członkami rodziny pomagają im pomyślnie przejść okres adaptacji do nowego wymiaru życia na emeryturze, odnaleźć swoje miejsce w zmiennej rzeczywistości i odkryć nowe obszary aktywności. W takiej sytuacji społecznej dla znacznej większości osób starszych dominujące stają się relacje z członkami najbliższej rodziny, przede wszystkim z wnukami³¹⁹. Relacje te dają im przede wszystkim poczucie przydatności, które wpływa pozytywnie na ich zdrowie psychiczne oraz fizyczne. Anna Zawadzka podkreśla, że wnuki dają dziadkom szczęście i nowe życie, są nagrodą za trudy wychowania ich

318 W aspekcie opieki świadczonej przez dziadków i innych dorosłych członków rodziny nad dziećmi bardzo cennym narzędziem jest Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3 (tzw. „ustawa żłobkowa”), która daje m.in. możliwość legalnego zatrudnienia członków rodziny na etacie niani, a tym samym umożliwia dziadkom uzyskanie dodatkowych przychodów. Zob. Dz.U. 2011 nr 45 poz. 235. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20110450235>, dostęp w dniu: 30.07.2021.

319 B. Zięba-Kołodziej, *Rola dziadków w życiu rodziny*, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/6200>, dostęp: 28.07.2021, s. 139.

rodziców³²⁰. Należy dodać, że pozycja i rola najstarszej generacji w rodzinie zmieniały się na przestrzeni wieków.

Współcześnie dziadkami zostają niekiedy osoby w sile wieku i sprawni fizycznie. Bycie babcią i dziadkiem przekształciło swój charakter w bardziej koleżeński i nowoczesny. Często są oni jeszcze aktywni zawodowo, wchodząc w nową rolę rodzinną. Pozytywna obecność dziadków sprzyja pogodnej atmosferze, a ich pomoc jest nieoceniona przy organizacji czasu wolnego, świąt i wakacji. Mają okazję do uspołeczniania wnuków, przekazują im swoje umiejętności i wiedzę związaną z nawiązywaniem relacji z osobami w różnym wieku, przestrzeganiem umowy społecznej, mądrym partnerstwem, a także przygotowują do świadomego udziału w życiu społecznym³²¹.

Genealogicznie pozycja babci oznacza matkę ojca lub matki w stosunku do probanta³²² (ich dziecka), a dziadka jako ojca taty lub matki w tym samym stosunku³²³. Z kolei w „Słowniku języka polskiego” znajdujemy następujące definicje babci i dziadka: „babcia – pieszczotliwie o matce ojca lub matki, starsza kobieta, staruszka”³²⁴; „dziadek: ojciec ojca lub matki, stary mężczyzna, staruszek”³²⁵. W obu definicjach zaznaczone jest współwystępowanie starości z byciem dziadkiem dla wnuków, co (jak wcześniej wskazano) nie zawsze jest oczywistą zależnością³²⁶. Teresa Kukołowicz za dziadków uznaje te osoby, które kształtują u wnuków ich tożsamość rodzinną, regionalną oraz narodową, a także przekazują historię swojego życia, podtrzymują kulturę, dzielą się prawdami życiowymi oraz przyczyniają się do zachowania różnych obyczajów w rodzinie. Dziadkowie są również ośrodkiem rodzinnej informacji oraz moralnego, materialnego oparcia i pomocy dorosłym dzieciom

320 A. Zawadzka, *Oddziaływanie dziadków a wypoczynek wnuków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław 1999, s. 35.

321 M. Pieńkos, *Dziadkowie w wychowaniu wnuków na podstawie opinii osób młodych i starszych*, „Forum Pedagogiczne” 2/2015, s. 280–281.

322 W świetle genealogii probantem określa się osobę, która stanowi centrum badań, dla której sporządza się wywód przodków. Zob. *Podstawowe pojęcia genealogii*, <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/podstawowe-pojecia-genealogii/>, dostęp w dniu: 27.07.2021.

323 Tamże.

324 M. Szymczak, *Babcia*, Słownik języka polskiego, dz. cyt., s. 102.

325 M. Szymczak, *Dziadek*, Słownik języka polskiego, dz. cyt., s. 463.

326 B. Zięba-Kołodziej, *Rola dziadków w życiu rodziny*, dz. cyt., s. 137–138.

i wnukom³²⁷, przez co stają się przynajmniej po części ich wychowawcami. Zdaniem Marii Tyszkowej „stosunki dziadków i wnuków są upośredniczone przez rodziców tych dzieci, co również ma wpływ na ich relacje i sposoby realizacji roli przez dziadków”³²⁸.

Z badań przeprowadzonych przez Leona Dyczewskiego wynika, że relacje między dziadkami³²⁹ a wnukami są cenne nie tylko dla dzieci, ale także dla najstarszej generacji w rodzinie.

Starsi ludzie widzą w dzieciach i wnukach przedłużenie własnej egzystencji, kontynuację dorobku całego życia i najczęściej jedyne osoby dopełniające ich życie uczuciowe. Wnuki są pożądanym przedmiotem miłości i troski dziadków, pomagając im w przewidywaniu narastającego poczucia bezużyteczności i osamotnienia³³⁰.

Sposób bycia babcią i dziadkiem zależy od pozycji społecznej, oczekiwań społecznych, a przede wszystkim od samego człowieka i jego życiowej aktywności, ilości wolnego czasu, charakteru i motywacji do podejmowania nowych ról życiowych³³¹. Naum Chmielnicki wyznaczył pięć grup charakteryzujących określony styl życia, w którego następstwie dziadkowie mogą nie chcieć podejmować społecznych oczekiwań na płaszczyźnie rodzinnej. Wpływ na takie reakcje może wywoływać:

1. Styl formalny. Polega na ograniczeniu kontaktów z wnukami, charakteryzuje się dystansem wobec nich i podejmowaniem z nimi interakcji koniecznych kulturowo w granicach społecznego przymusu.
2. Styl „zastępczych rodziców”. Wówczas dziadkowie wypełniają wobec wnuków role rodzicielskie.

327 T. Kukołowicz, *Jakim wartościom poświęca się współczesny stary człowiek*, w: *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006, s. 199.

328 M. Tyszkowa, *Relacje dorastających wnuków z dziadkami i babciami*, „Problemy Rodziny” 1/1992, s. 9–20.

329 Określenie „dziadkowie” dotyczyć będzie zarówno babci jak i dziadka, jeśli w tekście nie będzie zaznaczone, że treść odnosi się do samego dziadka.

330 L. Dyczewski, *Więź między pokoleniami w rodzinie*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002.

331 B. Zięba-Kołodziej, *Rola dziadków w życiu rodziny*, dz. cyt., s. 137.

3. Rola „krynicy mądrości rodzinnej”. Dziadkowie odznaczają się silnym autorytetem, uczą wnuki, przekazując im tradycje rodzinne.
4. Postawa rozrywkowa. Dziadkowie utrzymuje z wnukami stosunki oparte na wspólnej zabawie i wzajemnej satysfakcji, odwzajemniając wysoki poziom zadowolenia.
5. „Życzliwy Mikołaj”. Dziadkowie rzadko kontaktują się z wnukami, spontanicznie obdarowują ich prezentami i pieniędzmi³³².

Przy zajmowaniu przez dziadków takich postaw mało realne wydaje się być twierdzenie, że bliskie stosunki z najstarszymi członkami rodziny poszerzają krąg doświadczeń psychicznych i społecznych dzieci i dorastającej młodzieży. Sprzyja to kształtowaniu się jednocześnie poczucia zakorzenienia w rodzinie na przyszłość oraz rozwojowi indywidualnej tożsamości³³³. Dziadkowie często są źródłem wsparcia w przeżywanych problemach i w przetwarzaniu relacji z rodzicami. Tym samym współuczestniczą w procesach wychowania.

Udział babci i dziadka w wychowaniu wnuków ma charakter zarówno bezpośredni, realizowany przez opiekę, jak i pośredni, w formie wsparcia dla rodziców. Z badań przeprowadzonych w Polsce nad rolą i znaczeniem dziadków w procesach wychowawczych wynika, że ich zaangażowanie w sprawowanie opieki nad najmłodszymi członkami rodziny jest znaczące. Bogusław Śliwerski pisze, że „ściśle kontakty między dziadkami i wnukami kryją bogactwo treści istotnych dla egzystencji młodego człowieka i sprzyjają wzrostowi jego osobowego rozwoju”³³⁴. Obecność dziadków w życiu wnuków w głównej mierze sprowadza się do kształtowania ich osobowości poprzez przekazywane im wartości, normy oraz wzorców zachowań i postępowania. Interakcje dziadków z wnukami przyczyniają się do rozwoju ich podstawowych funkcji

332 N. Chmielnicki, *Dziadkowie, babcie, wnuki*, „Problemy Rodziny” 1/1978, s. 29–35; Por. J.K. Wawrzyniak, *Opiekuńczo-wychowawcza rola dziadków w rodzinie*, „Pedagogika Rodziny” 1/2011, s. 101; B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza Aspra, Warszawa 2006, s. 100; J. Młyński, *Społeczno-wychowawcza rola seniorów (dziadków) w rodzinie*, „Teologia i Moralność” 2/2019, s. 104–105.

333 M. Pieńkos, *Dziadkowie w wychowaniu wnuków na podstawie opinii osób młodych i starszych*, „Forum Pedagogiczne” 2/2015, s. 280.

334 B. Śliwerski, „Trzecia siła” edukacyjnych rewolucji, „Edukacja i Dialog” 6/1992, s. 27–30; cyt. za: M. Pieńkos, *Dziadkowie w wychowaniu wnuków na podstawie opinii osób młodych i starszych*, „Forum Pedagogiczne” 2/2015, s. 280.

psychicznych³³⁵, natomiast o jej intensywności w dużej mierze decydują relacje panujące w rodzinie wielopokoleniowej. Kiedyś ta najpowszechniejsza forma koegzystencji człowieka dawała dziadkom praktycznie nieograniczony wpływ na wychowanie wnuków. Obecnie najstarsze pokolenie już raczej nie dominuje nad młodymi, a władza patriarchalna nie spoczywa w osobie najstarszego mężczyzny. Dziadkowie na ogół zajmują się wnukami w zastępstwie nieobecnych rodziców (będących także na migracji zarobkowej³³⁶). Są nieocenionym wsparciem dla dorosłych dzieci i źródłem miłości, ciepła, gwarantem stabilności i bezpieczeństwa dla wnuków. Rodzina wielopokoleniowa współcześnie w znacznej mierze funkcjonuje w zmodyfikowanej wersji, jednak relacje panujące wewnątrz niej mają wielki wpływ na wychowanie młodego człowieka. Dziecko od najmłodszych lat czerpie wzorce osobowe, którymi będzie się posługiwało w dorosłym życiu, nie tylko od rodziców, ale i od dziadków. Młody człowiek otrzymuje szerszy wachlarz bodźców socjalizujących oraz norm postępowania zaobserwowanych w domu.

Badania przeprowadzone przez Centrum Badania Opinii Społecznej pokazują, że relacje między wnukami a dziadkami są w Polsce bliskie i bardzo silne³³⁷, a nadto istnieją tendencje wzrostowe w poczuciu wdzięczności wnuków wobec swoich dziadków³³⁸. Ponad 65% ankietowanych jest wdzięcznych dziadkom za opiekę i wychowanie³³⁹. Młodzi ludzie zawdzięczają babciom

335 Por. M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, dz. cyt., s. 5.

336 W. Danilewicz, *Oblicza dzieciństwa w rodzinach rozłączonych z powodu migracji zagranicznych rodziców*, w: *Problemy teorii i praktyki opiekuńczej*, red. B. Matyjas, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2005.

337 Komunikat CBOS, *Rola dziadków w naszym życiu*, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa, styczeń 2012. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_008_12.PDF, dostęp: 23.07.2021.

338 Dane pochodzą z: Komunikat CBOS, *Co zawdzięczamy swoim babciom i dziadkom?* Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa, 2001; Komunikat CBOS, *Nie ma jak rodzina*, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa, marzec 2008; komunikat CBOS, *Co im zawdzięczamy? Opinie w przeddzień święta babć i dziadków*, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa, styczeń 2008; Komunikat CBOS, *Co jest ważne, co można, a czego nie wolno – normy i wartości w życiu Polaków*, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa, lipiec 2010; Komunikat CBOS, *Rola dziadków w naszym życiu*, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa, styczeń 2012.

339 Komunikat CBOS, *Rola dziadków w naszym życiu*, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa, styczeń 2012. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_008_12.PDF, dostęp: 23.07.2021.

i dziadkom również przekazywanie prawd życiowych w postaci zasad moralnych oraz poczucie, że są bezgranicznie kochani. Seniorzy są doceniani za pracowitość, obowiązkowość i umiejętność przetrwania w trudnych warunkach. Dane wskazują, że rola dziadków z czasem rośnie. Maleje natomiast odsetek odpowiedzi wskazujących na wdzięczność dziadkom za rozbudzenie miłości do ojczyzny, poszerzania wiedzy historycznej i zagłębiania wiary religijnej.

Z badań przeprowadzonych przez Leona Dyczewskiego wynika, że najwyżej cenione aspekty relacji dziadków z wnukami, poza wymienionymi, to znajomość dziejów rodziny, podtrzymywanie tradycji, spotkań rodzinnych oraz rytuałów. Zdecydowanie więcej dziadkom zawdzięczają ci, wobec których pełnili oni funkcje opiekuńcze i wychowawcze, aniżeli ci, którzy nie mieli z nimi bliskiego kontaktu³⁴⁰. Zazwyczaj do tak postrzeganej roli dziadków powoli się dojrzewa. Stawanie się babcią i dziadkiem jest procesem, podobnym jak dojrzewanie do roli matki i ojca. Odnalezienie się w roli babci czy dziadka jest uzależnione od wielu przyczyn, z których najważniejsze to: wiek, osobowość, odległość zamieszkania, sprawność psychiczna i fizyczna, bliskość, aktywność zawodowa oraz postawa³⁴¹.

W Polsce stosunkowo rzadko obserwuje się styl polegający na dystansowaniu się od wnuków. Częściej relacja między dziadkami a wnukami ma charakter „odroczonego rodzicielstwa”³⁴², a o ich intensywności decydują relacje rodziców z dziadkami. Może to być stosunek szacunku, uznania i zaufania, ale z drugiej strony podeście pełne dezaprobaty i lekceważenia³⁴³. Pośród postaw prezentowanych przez dziadków pełniących role opiekuńcze i wychowawcze wobec wnuków najczęściej napotyka się na postawę nadopiecznia lub nadmiernej swobody³⁴⁴. Z badań przeprowadzonych przez zespół Beaty

340 L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2003, s. 10–18.

341 H. Filipczuk, *Rodzina a rozwój psychiczny dziecka*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1981, s. 13; M. Kalas, *Dziadkowie XXI wieku*, „Żyjmy dłużej” 9/2004, s. 14–19.

342 M. Susłowska, *Psychologia starzenia się i starości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 67.

343 J. K. Wawrzyniak, *Opiekuńczo-wychowawcza rola dziadków w rodzinie*, „Pedagogika Rodziny” 1/2011, s. 101.

344 B. Zięba-Kołodziej, *Rola dziadków w życiu rodziny*, dz. cyt., s. 140.

Zięba-Kołodziej wynika, że najważniejsze role dziadka i babci w życiu rodziny to: sprawowanie opieki i wspomaganie w procesie wychowawczym wnuków; nauczanie (odnoszące się do czynności domowych, gotowania, zadań szkolnych jak i lekcji życiowych); doradzanie (podsuwanie właściwych rozwiązań); przyjaźń (wysłuchiwanie zwierzeń i powiernictwo tajemnic); finansowe i materialne wspomaganie wnuków; faktografia (opowieści o przeszłości, podtrzymywanie tradycji kulturowych i rodzinnych); gospodarowanie domowe (współuczestniczenie w gotowaniu i sprzątanii). Natomiast uczucia, którymi na ogół dziadkowie obdarowują swoje wnuki, można nazwać „późną miłością”. Wnuki odwzajemniają tę miłość, co potwierdzają liczne wyniki badań psychologicznych. Badania Józefa Rembowskiego³⁴⁵ i Marii Susłowskiej³⁴⁶ wskazują, że najbardziej pozytywny stosunek do dziadków mają dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym. Dla młodzieży dziadkowie są źródłem wsparcia w przeżywanych problemach i stosunkach z rodzicami. Dostrzeganie w nich osób w późnej fazie dorosłości pozwala kształtować z dorastającymi wnukami stosunki na zasadach bardziej partnerskich, przybliżając im wejście w dorosłość. Dzieci spędzające z dziadkami wiele chwil doceniają ich cierpliwość i wspólną zabawę, na którą rodzice coraz częściej nie mają czasu³⁴⁷. Miłość dziadków i babć do wnuków jest zazwyczaj bardziej świadoma, gdyż mają za sobą doświadczenia wychowawcze. Dziadkowie są częściej bardziej pobłażliwi niż byli w stosunku do własnych dzieci, chętniej rozpieszczają wnuki, ponieważ nie ciąży na nich duża odpowiedzialność wychowawcza. Potwierdza to stare porzekadło: dzieci kocha się krytycznie, a wnuki bezkrytycznie.

Przyjmowanie roli dziadków jest popularne szczególnie w przypadku sprzyjających warunków mieszkaniowych, a także w trakcie podejmowanej pracy zawodowej rodziców lub kontynuowania przez nich studiów. Anna Przygoda z badań nad rolami pełnionymi przez dziadków w procesie

345 Zob. J. Rembowski, *Rodzina w świetle psychologii*, dz. cyt.

346 Zob. M. Susłowska, *Psychologia starzenia się i starości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.

347 Zob. J. Stepaniuk, *Kryzys czasu w rodzinie jako generator zaniedbania emocjonalnego dziecka*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 1/2019, s. 83–103; K. Smolik, *Czas wolny dziecka a praca zawodowa rodziców*, „Państwo i Społeczeństwo” 3/2011, s. 73–106;

socjalizacji wnuków wyprowadziła kilka wniosków³⁴⁸. Po pierwsze, dziadkowie własnym postępowaniem udowadniają, że przyjęta przez nich (a mogąca wydawać się młodszym pokoleniom – archaiczna) orientacja aksjologiczna jest słuszna. Po drugie, najstarsze pokolenie w rodzinie daje przykład postępowania zgodny z przyjętymi zasadami. Dziadkowie przekazują wzorce właściwych zachowań nie tylko swoim dzieciom, ale również wnukom. Ponadto wyposażają oni młodsze generacje w umiejętność krytycznej i refleksyjnej oceny rzeczywistości oraz wprowadzają je w świat rodzinnych tradycji religijnych i świeckich. Są źródłem wiedzy o tych tradycjach oraz współtworzą atmosferę sprzyjającą ich skutecznemu przekazywaniu. Wreszcie zapewniają najmłodszym członkom rodziny poczucie zakorzenienia w rodzinie i narodzie, a także wzbudzają poczucie trwałości i nierozzerwalności rodziny. Dzieje się tak dzięki bogactwu interakcji, silnym więzom, przekazywanym wartościom i wzajemnej edukacji. „Harmonijne współżycie dziadków i wnuków może być dobrodziejstwem dla jednych i drugich. Kontakty takie leżą w naturze obydwójga. Każdemu pokoleniu mogą dostarczać cennych wartości”³⁴⁹ – poprzez inicjowanie procesów socjalizacyjnych obu grup społecznych.

Współcześni dziadkowie i babcie stoją przed niezwykle trudnym zadaniem, gdyż swoje praktyki wychowawcze muszą dostosować do społeczeństwa galopującej zmiany, w którym tworzony jest nieznanym wcześniej system preferencji aksjologicznych. W systemie tym naczelną rolę przybiera kultura młodości, hedonizm oraz postęp, globalizacja i konformistyczna internalizacja wzorców kultury zachodniej. Przekazywane przez najstarsze pokolenie treści głęboko humanistyczne, uniwersalne, ludzkie, nie są obecnie modnymi i pożądanymi we współczesnym społeczeństwie wartościami. Dlatego podkreślając ich ponadczasową i nieprzemijającą doniosłość uwyrażnia się potrzeba korzystania z mądrości najstarszego pokolenia. Korzyści z pozytywnego wymiaru relacji są obopólne: seniorzy w rodzinie czerpią satysfakcję z pełnionych przez siebie ról rodzinnych oraz realizacji partnerskich stosunków z wnukami, czując się niezbędnymi członkami rodziny. Umożliwiają tym samym przekazywanie mądrości życiowej wnukom, przybliżając im szansę poprawnego wejścia w dorosłość i niezależność. Utrzymywanie kontaktów

348 A. Przygoda, *Dziadkowie w procesie socjalizacji wnuków*, dz. cyt., s. 44-45.

349 B. Małecka, *Więzi uczuciowe między dziadkami a wnukami*, *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze* 2/2006, s. 24.

wnuków z dziadkami stanowi unikatową lekcję w temacie starzenia się oraz tolerancji³⁵⁰.

Szczegółowy opis ról pełnionych przez najstarsze pokolenie w rodzinie w literaturze przedmiotu obejmuje najczęściej babcie. Badania jednoznacznie wskazują, że kobiety poświęcają znacznie więcej czasu w opiece nad wnukami. Czesław Czapów podkreśla, że babcie mają na ogół większy wpływ na życie rodzinne niż dziadkowie³⁵¹. Zazwyczaj w rodzinie matka jest bardziej zaangażowana emocjonalnie w wychowanie dzieci, a w okresie starości rola matki przekształca się w rolę babci³⁵². W tej kwestii Teresa Kukołowicz podaje następujące role babci:

1. Babcia o młodym usposobieniu, pełna życia, z pasją, pozytywnie nastawiona do świata, aktywnie działająca społecznie i zawodowo; otacza się przyjaciółmi, dba o swój wygląd zewnętrzny, wspiera rodzinę i czasem pilnuje wnuków.
2. Babcia domatorka, która z przyjemnością przechodzi na emeryturę, włącza się aktywnie w życie najbliższych, organizuje życie dzieciom, chętnie się nimi opiekuje i to stanowi jej główne zainteresowanie.
3. Babcia niezależna finansowo, posiadająca własne zainteresowania, która w życie dzieci i ich rodzin angażuje się w sytuacjach tego wymagających³⁵³.
Zagadnienie to przedstawia szerzej Irena Rybczyńska, wprowadzając typologię ról pełnionych w rodzinie przez babcię³⁵⁴.

1. Babcia matkująca – łączy rolę babci i matki z prymatem zachowań macierzyńskich.
2. Babcia obojętna – taka, która nie spełnia własnych potrzeb, wiążąc je z aktywnością z wnukami.

350 J. Andrzejewska, *Spotkania dzieci i seniorów*, „Wychowanie w Przedszkolu” 6/2006, s. 4–9.

351 Cz. Czapów, *Wychowanie resocjalizujące. Elementy metodyki i diagnostyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, s. 120–145.

352 B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza AspraJR, Warszawa 2006, s. 100.

353 T. Kukołowicz, *Kim jest babcia?* „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne” 5/1977, s. 42–52; J. Młyński, *Społeczno-wychowawcza rola seniorów (dziadków) w rodzinie*, dz. cyt., s. 105.

354 I. Rybczyńska, *Jak być (kochaną) babcią*, Wydawnictwo Watra, Warszawa 1997, s. 136–146.

3. Babcia wyemancypowana – kocha swoje wnuki, ale poświęca im mało czasu z powodu innych, atrakcyjniejszych dla niej zajęć.
4. Babcia w pretensjach – nie jest gotowa na podjęcie nowych ról życiowych. Podobnie jak swój wiek, ukrywa fakt bycia babcią. Niechętnie patrzy na role rodzinne wynikające z tej fazy życia, wypiera się starości.
5. Babcia normalna – cieszy się z przebywania z wnukami, chętnie poświęca im wiele czasu i uczuć, ale nie ingeruje w zakres kompetencji rodziców.
6. Babcia entuzjastka – rozpieszcza wnuki, angażuje się w ich życie i z oddaniem wypełnia swoją rolę, uznając ją za priorytetową w swoim życiu.
7. Babcia dyspozycyjna – zawsze można na nią liczyć. Pełni głównie funkcje usługowe i pomocnicze w stosunku do swoich dzieci i wnuków.
8. Babcia wszechmatka – jej instynkt macierzyński przeważa nad innymi. Darzy swoje dzieci i wnuki wielką miłością, zapewnia im azyl, poczucie bezpieczeństwa, często pragnie pełnić rolę matki wobec wszystkich.
9. Babcia męczennica – chętnie opiekuje się wnukami, ale traktuje to jako obowiązek, narzeka i czuje się wykorzystywana
10. Babcia dyktator – jest kierownikiem i głową rodziny, decyduje o wszystkim, nie przyjmuje sprzeciwu i często jest postrachem dla najbliższych³⁵⁵.

Z kolei rola dziadka opiera się na odmiennych relacjach z wnukami niż to ma miejsce w przypadku babci. Podczas gdy w wielu przypadkach babcia obejmuje szereg funkcji opiekuńczych, dziadek koncentruje się na sprawach rekreacyjnych – zabawowych i towarzyskich. Jeśli zdrowie i kondycja psychiczna mu na to pozwala, chętnie uczestniczy wspólnie z wnukami w grach, zabawach, spacerach i wycieczkach³⁵⁶.

W kontekście sposobu realizowania przynależnych dziadkom funkcji, Anna Przygoda wyróżniła kilka ich typów³⁵⁷:

1. Opiekun – zapewnia wnukom towarzystwo, zaspokaja ich fizjologiczne potrzeby, nie stosuje kar, ale nagradza zachowania zgodne z jego niewielkimi wymaganiami (zwykle dotyczą one codziennych czynności). W tę rolę częściej wchodzi babcie niż dziadkowie.

355 J. Młyński, *Spoleczno-wychowawcza rola seniorów (dziadków) w rodzinie*, dz. cyt., s. 105.

356 M. Pieńkos, *Dziadkowie w wychowaniu wnuków na podstawie opinii osób młodych i starszych*, „Forum Pedagogiczne” 2/2015, s. 280–282.

357 Zob. A. Przygoda, *Dziadkowie w procesie socjalizacji wnuków*, dz. cyt., s. 45–46.

2. Przyjaciel (powiernik) – służy radą, wstawia się za wnukami u dorosłych dzieci, wspiera inicjatywy wnuków, motywuje ich do własnych działań, nie karze, stosuje pozytywne, niematerialne wzmocnienia. Oboje (babcia i dziadek) wchodzi w tę rolę.
3. Nauczyciel (cenzor) – wchodzi w kompetencje wychowawcze rodziców, krytykuje decyzje wnuków, ich poglądy, strój itd., nadmiernie angażuje się w rolę wychowawcy przy równoczesnym chłodzie emocjonalnym wobec wnuków, najczęściej stosuje karanie jako uznaną przez siebie metodę wychowawczą. Częściej w tę rolę wchodzi babcia (najczęściej wobec własnych dzieci stosowała takie praktyki wychowawcze).
4. Kumpel – bezkrytycznie spędza czas z wnukiem, według zasad wyznaczonych przez dziecko, jest nieświadomy roli wychowawczej, podejmuje zasadniczo wszystkie aktywności, które proponuje wnuk, bez refleksji nad ich sensem, nie karze, czasem potrafi w takim układzie zarazić wnuka swoją pasją. Zwykle w tę rolę wciela się dziadek.
5. Dokumentalista (historyk) – kolekcjonuje dokumentację, pamiątki, fotografie związane z życiem rodziny, chętnie opowiada historie rodzinne, dzieli się wspomnieniami z wnukami (i nie tylko z nimi), chętnie organizuje wydarzenia, wycieczki, konkursy stwarzające możliwość dokumentacji na przyszłość. Ta rola przynależy najczęściej do dziadka.

Wymienione role nie są przypisane na stałe wyłącznie do określonej osoby, często łączą się i przeplatają oraz zmieniają swój wymiar wraz z wiekiem wnuków i przeobrażeniami wzajemnych relacji. Przy ich nawiązywaniu istotną rolę odgrywa wspólne wykonywanie określonych czynności, podczas których dziadek dzieli się swoim doświadczeniem życiowym, umiejętnościami, przekazuje informacje, poglądy, opowiada anegdoty z życia, niejednokrotnie przedstawia historię rodziny i świata. W ten sposób dziadek staje się dla wnuków „nauczycielem, który w pełni akceptuje swego młodszego partnera i na nim koncentruje całą swoją uwagę”³⁵⁸.

Dla dziadka istotą jego „dziadkowania” jest pełnienie swojej roli w sposób oparty na więzi emocjonalnej, czego wyrazem jest choćby duma z osiągnięć swoich wnuków. Znamienną cechą jest, że dziadkowie nie wykazują gotowości do wzięcia na siebie odpowiedzialności za przewinienia lub błędy swoich

358 J. Rembowski, *Postawy dzieci wobec rodziców i innych członków rodziny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1971, s. 16.

wnuków. Natomiast zarówno babcie, jak i dziadkowie często chętnie nawiązują kontakty z wnukami, gdyż bywają one dla nich bardziej atrakcyjne niż kontakty z przedstawicielami własnej generacji. W tej relacji uczą najmłodszych dostrzegać potrzeby innych, tolerancji, a poprzez obserwację pomagają rozumieć przemiany w kolejnych fazach rozwojowych człowieka. Starsi mają także wpływ na kształtowanie u najmłodszych poczucia obowiązku oraz odpowiednich postaw³⁵⁹. Nierzadko dziadek staje się dla nich bohaterem i wzorem do naśladowania. Tej relacji nie da się zastąpić żadnymi innymi związkami. Wszystko to uświadamia, jak ważne są kontakty emocjonalne dziadka z wnukami, bowiem oba pokolenia wzajemnie się potrzebują.

Babcia i dziadek przyjmują szczególną rolę w przekazywaniu wartości i tradycji religijnych, co ma istotne znaczenie w kontekście problematyki poruszanej w niniejszej pracy. Dziadkowie chętnie kultywują tradycje, wprowadzając w nie dzieci, które są szczególnie chłonne na przekaz zwyczajów od najstarszego pokolenia. Tradycje te pełnią ważną rolę scalającą rodzinę, dzięki czemu zarówno wnuki, jak i cała rodzina posiada silniejsze poczucie więzi i wzajemnego wsparcia. Seniorzy gromadzą oraz przechowują rodzinne pamiątki i potrafią najpiękniej o nich opowiadać, a swoją postawą w naturalny sposób wprowadzają kolejne pokolenia w kultywowanie tradycji – rodzinnych, narodowych oraz religijnych³⁶⁰.

Warto wspomnieć, że rola dziadków ulega zmianie, gdy zostają pradziadkami. W literaturze brak obszernych opracowań skupiających się na relacji między prawnukami a pradziadkami, którzy są rodzicami dziadków i babć. Przejście do statusu pradziadka i prababci występuje obecnie znacznie później niż w przeszłości, w rezultacie późnego zakładania rodzin i późnego macierzyństwa³⁶¹. Obecność czwartego pokolenia w rodzinie wynika z rozrostu populacji osób sędziwych, przemian umieralności i wydłużenia okresu

359 M. Susłowska, *Psychologia starzenia się i starości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 13–66.

360 S. Adamczyk, *Rola babci i dziadka w życiu rodziny*, <https://diecezja.radom.pl/rola-babci-i-dziadka-w-zyciu-rodziny/>, dostęp: 11.12.2021.

361 W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku najczęstszy wiek stawania się matką to około 21 lat, dziadkami stawało się zazwyczaj w wieku 50 lat. Obecnie statystycznie pierwszy wnuk pojawia się na świecie, gdy jego dziadkowie mają 65 lat. Zob. P. Szukalski, *Dziadkowie, wnuki i pradziadkowie: szkic demograficzny*, „Problemy Rodziny” 3/2001, s. 18–24, <http://hdl.handle.net/11089/4177>, dostęp: 11.12.2021.

życia³⁶². W badaniach statystyk społecznych nie uwzględnia się pozycji czwartego pokolenia w rodzinie, uznając go ilościowo za marginalny³⁶³, ale typ ten istnieje. Należy zwrócić uwagę, że głównie prababcie, a za nimi pradziadkowie pragną realizować kontakty z najmłodszymi pokoleniami w rodzinie³⁶⁴. Ich stosunki wyglądają inaczej niż w przypadku babci i dziadka, pradziadkowie zwykle nie sprawują opieki pielęgnacyjnej nad wnukami, ale obie strony są sobą szczególnie zainteresowane, darzą się uczuciami i emocjonalnym zaangażowaniem oraz pragną utrzymywać kontakt, co zwiększa ich satysfakcję z życia oraz umożliwia najmłodszemu zrozumienie przemijalności życia doczesnego. Szczególnie dzięki pradziadkom dzieci zyskują poczucie zakorzenienia, które jest niezmiernie ważne dla kształtowania swojej tożsamości. Andrew J. Cherlin i Frank Furstenberg w badaniach nad relacjami w rodzinie, obrazowo określili stan relacji między prawnukami a pradziadkami: „ludzie, którzy elokwentnie opisywali, jak to jest być dziadkiem, mieli związane języki, kiedy pytano ich o bycie pradziadkami”³⁶⁵.

6. DZIECI I WNUKI W RODZINIE

Analiza udziału poszczególnych pokoleń rodziny w procesie wychowawczym nie może pominąć charakterystyki najmłodszych generacji, jakimi są dzieci i wnuki. Ich obecność w środowisku rodzinnym stanowi ogromne ożywienie i wartość dla rozwoju rodziny, szczególnie dla rozwoju sfery emocjonalnej,

362 Zgodnie z badaniami GUS z 2015 roku „Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski” „normalne trwanie życia” wynosiło dla całej populacji Polski w 2013 roku 85 lat (87 lat dla kobiet i 81 lat dla mężczyzn), co oznacza, że udział najstarszych osób w ogólnej liczbie ludności Polski podwoił się z niespełna 2% w 1989 roku do prawie 4% w 2013 roku. Zob. F. Stokowski, *Demografia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2015, s. 99.

363 Zob. M. Bożewicz, *Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego*, „Komunikat z badań” 46/2019, Centrum Badania Opinii Społecznej.

364 E. Holewińska-Lapińska, *Kontakty z dziećmi innych osób niż ich rodzice (B 1136 k.r.o.)*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości Sekcja Prawa Rodzinnego, Warszawa 2017, s. 13.

365 A. J. Cherlin, F. Furstenberg, *Marriage, Divorce, Remarriage*, Harvard University Press, Cambridge 1992, s. 90.

duchowej, społecznej i kulturowej³⁶⁶. Na przestrzeni wieków udział dzieci w życiu rodzinnym przeszedł swoistą ewolucję, której efekty zostaną poniżej przedstawione. Sam termin „dziecko” nie jest jednoznaczny, bywa też używany w różnych kontekstach. Wiele kryteriów wyznacza granice dzieciństwa, wśród których najpopularniejsze to wiek, podjęcie pracy, ukończenie edukacji, finansowe i mieszkalne usamodzielnienie oraz wstąpienie w związek małżeński³⁶⁷.

W zależności od przynależności do wybranej klasy społecznej oraz poziomu funkcjonowania społeczeństwa, dzieci mogą osiągać dorosłość w różnych okresach życia. Wynika to z przyjmowanych przez nie ról społeczno-ekonomicznych. W społeczeństwach rozwiniętych gospodarczo dzieciństwo to czas zabawy i nauki, a wczesna praca dzieci postrzegana jest jako naruszenie praw i wolności dzieci. Natomiast w krajach uboższych dzieciństwo kończy się wraz z nabywaniem przez dziecko zdolności podjęcia pracy³⁶⁸. Z kolei w literaturze napotykamy na opisy dzieciństwa związane z różnymi jego etapami: okres wczesnego dzieciństwa (podokres wieku niemowlęcego i poniemowlęcego) trwający od narodzin do trzeciego roku życia; okres średniego dzieciństwa, przypadający na wiek przedszkolny (od czterech do sześciu lat); okres późnego dzieciństwa, gdy dziecko osiąga wiek szkolny i trwa od siódmego do dwunastego roku życia; okres adolescencji (podzielony na wczesną adolescencję, wiek dorastania i podokres późnej adolescencji, wiek młodzieńczy) pojawiający się około dwunastego roku życia i trwający do około dwudziestu lat³⁶⁹. Natomiast w polskim prawodawstwie dzieckiem nazywana jest każda istota ludzka w wieku poniżej osiemnastego roku życia, chyba że na podstawie określonych regulacji prawnych uzyska ono wcześniejszą

366 A. Bołdys, H. Foik, *Wartość dzieci w rodzinie*, <https://sportosporto.pl/Obrazy/Naucza/9.pdf>, dostęp: 05.01.2022, s. 3.

367 P. Jaros, *Definicja dziecka*, w: *Konwencja o Prawach Dziecka. Wybór Zagadnień (Artykuły i Komentarze)*, red. S.L. Stadniczeńko, Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2015, s. 51.

368 Zob. H. Brocklehurst, *Who's Afraid of Children? Children, Conflict, and International Relations*, Routledge, London 2006, s. 8

369 J. Trempała, B. Harwas-Napierała, *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, t. 2, dz. cyt.; H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, dz. cyt., s. 104-401.

peñoletność³⁷⁰. Także w innych dokumentach³⁷¹ wiek dziecięcy określa kryterium wieku, chociaż istnieje spór o jego granice³⁷².

Jeszcze inaczej dziecko rozumiane jest przez rodzinę. Poza kryterium, jakim jest wiek, bierze się pod uwagę więzy krwi określające jego pozycję wobec rodziców, dziadków czy pradziadków³⁷³. Bycie dzieckiem nie wiąże się zatem z wybranym okresem życia, ale z przynależnością do rodziny, w której obecni są rodzice, dziadkowie i inni członkowie rodziny, dla których do końca życia potomkowie pozostają dziećmi. Zakładając, że istotą relacji dziecka z rodzicami w prawidłowo funkcjonującej rodzinie jest stopniowy proces uniezależniania się potomka od opiekunów i jego usamodzielnianie się, można dowiedzieć, że stosunki wewnątrzrodzinne stanowią niezbędny akt dla zdobywania własnej tożsamości oraz stawiania się w pełni odrębnym bytem psychologicznym³⁷⁴. W takich przypadkach istniejąca więź nie zostaje w zdrowych warunkach zrywana ani osłabiana, ale zostaje przekształcona wraz ze zmieniającą się relacją zależności. Jarosław Jagieła uważa w tych kontekstach, że osoba na zawsze pozostaje dzieckiem swoich rodziców³⁷⁵.

Nawiązując do historycznej sytuacji dziecka w rodzinie, należy wskazać przełomowe momenty dla określania jego pozycji. W starożytnej rodzinie rzymskiej i greckiej dziecko nie było postrzegane podmiotowo jako wartościowy członek rodziny, nie posiadało praw, ale było przedmiotową własnością ojca, który na mocy prawa podejmował wszystkie decyzje jego dotyczące. Natomiast opiekę nad dzieckiem sprawowała matka. Zazwyczaj

370 Dziennik Ustaw nr 120, *Konwencja o prawach dziecka*, poz. 526, s. 1674.

371 Zob. T. Smoczyński, *Pojęcie dziecka i jego podmiotowości*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, Ars boni et aequi, Poznań 1999, s. 40; S. Detrick, J.E. Doek, N. Cantwell, *The United Nations Convention on the rights of the Child. A Guide to the „Travaux Preparatoires”*, Nijhoff Publishers, Boston 1992, s. 110; M.A. Nowicki, *Europejska Konwencja Praw Człowieka. Wybór orzecznictwa*, Warszawa 1999, s. 26–27.

372 Zob. A.N. Schulc, *Zastrzeżenia, deklaracje i sprzeciwy do Konwencji o prawach dziecka*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smoczyński, Ars boni et aequi, Poznań 1999, s. 113.

373 *Potomek*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/potomek.html>, dostęp: 13.01.2022.

374 A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, dz. cyt., s. 135.

375 Por. J. Jagieła, *Relacje w rodzinie a szkoła. Krótki przewodnik psychologiczny*. Wydawnictwo Rubikon, Kraków 2007, s. 25.

nie troszczyła się o jego zdrowie, ale przyzwyczajała do znoszenia niewygod życia³⁷⁶. Spartanki często wymieniały się swoimi dziećmi, żeby nie przywiązać się emocjonalnie do potomstwa³⁷⁷. Później, w okresie feudalizmu, praw dziecka w zakresie fizycznego i moralnego rozwoju zaczęło chronić chrześcijaństwo³⁷⁸. Dzieci były jednak dalej postrzegane w kategoriach ekonomicznych jako siła robocza i pomoc w gospodarstwie rolnym oraz jako zabezpieczenie opieki dla rodziców w starości³⁷⁹.

Na ziemiach polskich Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego, wprowadzony w 1825 roku, nadał rodzicielską władzę obojgu rodzicom, choć wciąż przewagę miał ojciec przy rozstrzygnięciu spornych spraw dotyczących dziecka. Rodzicom pozwolono na karcenie dzieci, ale bez uszczerbku dla ich zdrowia. Wprowadzono też sankcje za nadużywanie władzy rodzicielskiej³⁸⁰. Zasadnicza zamiana paradygmatu postrzegania dziecka w rodzinie nastąpiła na przełomie XIX i XX wieku, gdy „dziecko przeszło z peryferii życia rodzinnego w centrum wartości rodzinnych”³⁸¹. Stało się ono wartością z wyboru, a nie własnością rodziców. Jak zauważa Anna Bołdyrew

W ostatnim trzydziestoleciu XIX wieku wraz ze zmianami w strukturach rodziny i przemianami społeczno-ekonomicznymi staje się również widoczne przewartościowanie modelu wychowawczego. Sugerowano, że dziecko powinno być posłuszne rozsądnej woli rodziców, nie zaś wypełniać ich apodyktyczne kaprysy³⁸².

376 J. Jundziłł, *Wzorce i modele wychowania w rodzinie rzymskiej okresu III wiek p.n.e. – III wiek n.e.*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2001, s. 122-127.

377 S. Wołoszyn, *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. 3, księga 1, Dom Wydawniczy „Strzelec”, Kielce 1995, s. 21-22.

378 W tym miejscu odwołuję do źródeł opisujących koncepcje dzieciństwa w aspekcie historycznym. Zob. A. Szarkowska, *Dziecko w kontekście historycznym*, w: *Wyrównywanie szans edukacyjnych polskiej wsi, Internetowe centra edukacyjno-oświatowe na wsi*, red. J. Nikitorowicz i inni, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008, s. 107-122.

379 A. Bołdys, H. Foik, *Wartość dzieci w rodzinie*, <https://sportosporto.pl/Obrazy/Nauczaj9.pdf>, dostęp w dniu: 05.01.2022, s. 3.

380 K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Lexis Nexis, Warszawa 2009, s. 245.

381 F. Adamski, *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982, s. 18.

382 A. Bołdyrew, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795-1918*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2008, s. 176.

Pojawił się więc nowy paradygmat myślenia o obecności dziecka w rodzinie. Zaczęto postrzegać je jako szczęście, a nie jedynie ciężar. Jego wychowanie stawało się coraz częściej radosnym przeżyciem i celowym procesem, przestało być uznawane za wyłącznie dobro instrumentalne, ale jako wartość sama w sobie. Zaczęto dostrzegać jego indywidualne potrzeby i traktować je jako pełnoprawnego członka rodziny. XX-wieczny rozwój ruchów emancypacyjnych przyczynił się do głoszenia hasel poszanowania praw dziecka jako praw naturalnych, a nie jemu nadanych. Istotny wkład w postrzeganiu dziecka w tej roli wnieśli między innymi Ellen Key³⁸³, Janusz Korczak³⁸⁴, czy Aleksander Sutherland Neill³⁸⁵.

Wraz z zainteresowaniem podmiotowością dziecka zaczęto mówić o prawach dziecka. W 1989 roku Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych jednomyślnie uchwaliło „Konwencję o prawach dziecka”³⁸⁶, która unormowała prawa dzieci w społeczeństwie oraz w rodzinie. Uznano, że podstawą wolności, sprawiedliwości oraz pokoju na świecie jest uszanowanie wrodzonej godności osoby ludzkiej, a więc i dziecka³⁸⁷. Podkreślono, że dziecko powinno wychowywać się w środowisku rodzinnym, w atmosferze miłości, szacunku i zrozumienia, oraz że wymaga ono szczególnej uwagi z racji niedojrzałości fizycznej, opieki umysłowej i troski prawnej. Podkreślono, że dziecko nie jest niczyją własnością, ale jest samodzielnym podmiotem. Wskazano również, że najlepszym środowiskiem dla jego rozwoju i wychowania jest rodzina, której wsparciem powinno być państwo.

Na świecie miejsce dziecka w życiu społecznym uzależnione jest od kultury i norm społecznych, ale można zauważyć tendencje do stawiania dobra

383 E. Key, *Stulecie dziecka*, <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/key-stulecie-dziecka.pdf>, dostęp: 12.02.2022.

384 J. Korczak, *Jak kochać dziecko. Prawo dziecka do szacunku*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002.

385 A. S. Neill, *Summerhill*, Wydawnictwo Almaprint, Katowice 1991.

386 Tekst został opublikowany między innymi w pracy *Międzynarodowa ochrona praw dziecka*, Warszawa 1996, s. 13–41; Zob. J.J. Błęszyński, A. Rodkiewicz-Ryżek, *Ochrona praw dziecka w świetle standardów polskich i międzynarodowych*, „Paedagogia Christiana” 2/2012, s. 95–110.

387 *Międzynarodowa ochrona praw dziecka*, Warszawa 1996, s. 13.

dziecka ponad dobro rodziny³⁸⁸. W czasach indywidualizmu relacja z dzieckiem może być postrzegana jako wartość sama w sobie. O jego roli w życiu pisze Danuta Duch-Krzystoszek³⁸⁹. Jej zdaniem dziecko stanowi źródło pozytywnych doznań, czynnik rozwoju rodziców, jest celem ich życia oraz źródłem rozrywki, a także zespała małżeństwo. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że rola dziecka w rodzinie uwarunkowana jest poziomem realizacji funkcji rodziny³⁹⁰. Te z kolei uzależnione są od całokształtu warunków materialnych, społecznych oraz kulturalnych. Poziom materialny podyktowany jest dochodami rodziców, mieszkaniem rodziny, sposobem odżywiania rodziny, zaopatrzeniem dziecka w podstawowe przedmioty codziennego użytku niezbędne do prawidłowego funkcjonowania. Miejsce dziecka w rodzinie warunkuje także jej struktura społeczna, środowisko szkolne i pozaszkolne. Pośród innych uwarunkowań determinujących życie dziecka wymieniane jest wykształcenie rodziców i rodzeństwa, poziom potrzeb kulturalnych i estetycznych rodziców oraz sposoby ich zaspokajania, a także dostęp dzieci do życia kulturalnego. Istotne znaczenie ma poziom opieki intelektualnej oraz moralnej nad dzieckiem³⁹¹.

W kontekście powyższych uwag należy podkreślić, że dziecko w rodzinie uczy się życia, rozwija się i przygotowuje się do samodzielnego, dorosłego życia. Równocześnie samo spełnia wiele funkcji: urozmaica codzienność domowników; wprowadza atmosferę spontanicznej radości, zabawy; pobudza emocjonalny rozwój najbliższych; uszczęśliwia najmniejszymi gestami; wypełnia przestrzeń; daje poczucie dojrzałości i odpowiedzialności swoim opiekunom; jest łącznikiem między członkami rodziny; wzbudza kreatywność i przełamuje rutynę życia codziennego; pomaga w obowiązkach domowych adekwatnych do wieku; może troszczyć się o rodzeństwo;

388 A. Kwak, A. Mościskier, *Rzeczywistość praw dziecka w rodzinie*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002, s. 89; Por. M. Dyrdół, *Relacje rodzice – dziecko i ich prawne konteksty*, „Wychowanie w Rodzinie” t. X, 2/2014, s. 287.

389 D. Duch-Krzystoszek, *Małżeństwo, seks, prokreacja. Analiza socjologiczna*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1998, s. 152.

390 D. Opozda, *Formowanie się postaw rodzicielskich*, w: *Pedagogika rodziny: podejście systemowe*. T. 2: *Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski i inni, Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Gdańsk 2017, s. 593–607.

391 Cz. Kupisiewicz, *Niepowodzenia dydaktyczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972, s. 17.

stanowi najwyższą wartość dla rodziców; wnosi szczególne ciepło i dobro do środowiska rodzinnego³⁹². To z kolei uświadamia, że rola i pozycja, którą dziecko przyjmuje w rodzinie, zależne są od wyznaczonych mu praw i obowiązków oraz od stawianych mu przez najbliższych oczekiwań. Wszystko to powoduje, że w każdym przypadku jest to indywidualny i niepowtarzalny proces³⁹³. Tym samym zachowania dziecka regulowane są jego potrzebami oraz sposobami, jakimi nauczyło się je zaspokajać. Należy mieć na uwadze, że zachowanie dziecka zależy zarówno od czynników wewnętrznych, związanych z jego osobowością, charakterem i temperamentem, jak również od wielu czynników natury społecznej, takich jak stosunki łączące dziecko z rodzicami i innymi członkami rodziny oraz normy i wzory zachowań akceptowanych w konkretnych środowiskach i grupach. Zróznicowane i wyrównane role dziecka w rodzinie łączą się z pozytywnym stosunkiem do członków najbliższej rodziny, przywiązaniem do niej oraz wzajemną życzliwością. Taki układ ról sprzyja także wzmocnieniu zwartości rodziny³⁹⁴.

Przyjmuje się, że rodzice wpływają na rozwój i kształtowanie tożsamości dziecka, ale nie sposób pominąć perspektywę odwrotną, w której to dziecko znacząco zmienia życie swoich rodziców. Zgodnie z wzorcem postfiguratywnym, czyli pierwotnym modelem komunikowania społecznego, dorośli są autorytetem i nauczycielem dzieci³⁹⁵. Choć to myślenie wciąż jest obecne, jednak traci ono swoje społeczne funkcje, ponieważ coraz więcej osób zauważa, że przekazywanie wzorców nie przebiega jedynie w jednym kierunku: dorośli – dzieci, ale także w stronę odwrotną³⁹⁶. Zgodnie z prefiguratywnym wzorcem kulturowym, w międzypokoleniowej transmisji to dorośli mogą wiele nauczyć się od swoich dzieci³⁹⁷. Rzeczywistość ta uświadamia obopólne

392 Por. E. Zdebska, *Dzieci – ich obecność i rola w środowisku rodzinnym*, w: *Pedagogika rodziny: podejście systemowe*. T. 2: *Wychowanie rodzinne*, dz. cyt., s. 926.

393 A. Zasańska, *Więzi rodzinne a pozycja dziecka w rodzinie*, w: *Rodzina we współczesności*, red. A. Ładyżyński, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2009, s. 110.

394 Z. Zaborowski, *Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1980, s. 72–73.

395 M. Mead, *Kultura i tożsamość: studium dystansu międzypokoleniowego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.

396 T. Paleczny, *Socjologia tożsamości*, KSW, Kraków 2008, s. 17–25.

397 A. Lasota, *Narzędzia kulturowe w międzypokoleniowej transmisji wartości i zachowań*, dz. cyt., s. 184–185.

i wielopłaszczyznowe korzyści. Dziecko poszerza horyzonty myślenia swoich rodziców, ucząc ich twórczej, otwartej postawy bez podważania ich macierzyńskiej i ojcowskiej roli. Ewelina Zdebska zwraca uwagę, że dziecko wpływa na rozwój osobowości rodziców: zarówno psychiczny, fizyczny, duchowy, jak i społeczny³⁹⁸. Rozwój osobowości rodziców pod wpływem dziecka wiąże się z pojawiającymi zmianami w zakresie funkcjonowania intelektualnego, emocjonalno-uczuciowego, motywacji, kontaktów interpersonalnych, a także adaptacji do środowiska. Dzieci w sposób pozytywny wpływają na intelektualny i psychiczny rozwój swoich rodziców i dziadków, którzy przygotowując się do pełnionych ról zdobywają wiedzę i dokształcają się – zarówno w aspekcie pedagogicznym, wychowawczym, jak i szerszym poprzez towarzyszenie dzieciom w życiu kulturalnym.

Nie bez znaczenia jest też udział dzieci w rozwoju duchowym rodziców i dziadków. W procesach tych szczególną rolę pełni zmysł obserwacji dzieci i zdolność naśladownictwa. Świadomość tych zdolności skłania dorosłych do większej refleksji nad swoim codziennym postępowaniem. Rodzice czy dziadkowie, chcąc szczerze wzbudzać u dzieci szacunek i stać się dla nich autorytetem, zostają niejako zmuszani do weryfikacji swego systemu wartości, a to sprzyja ich duchowemu rozwojowi. Tak więc uczestnictwo dzieci w życiu rodzinnym skłania rodziców i innych jej członków do kultywowania tradycji (zarówno rodzinnych, jak i religijnych), które są czynnikiem zacieśniającym więzi między członkami rodziny i pozwalają budować tożsamość rodzinną i wspólnotową. W relacjach łączących dzieci z rodzicami w literaturze pojawiają się cztery typy więzi³⁹⁹:

- Więż pewna: występuje w sytuacji, gdy rodzice opiekują się dzieckiem z dużym zaangażowaniem emocjonalnym i czułością. Typowe jest chętnie udzielanie pomocy dziecku przez rodziców, dawanie mu wsparcia i poczucia zrozumienia.
- Więż niepewnoambivalentna: pojawia się, gdy rodzice zmiennie i różnorodnie reagują na sygnały wysyłane od dziecka. Ich niekon-

398 E. Zdebska, *Dzieci – ich obecność i rola w środowisku rodzinnym*, w: *Pedagogika rodziny: podejście systemowe*, t. 2, dz. cyt., s. 924–925.

399 Por. A. Zasańska, *Więzi rodzinne a pozycja dziecka w rodzinie*, w: *Rodzina we współczesności*, red. A. Ładyżyński, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2009, s. 109–110.

sekwencja i nieprzewidywalność skutkują niepewnością dziecka wobec ich relacji oraz jego sprzecznymi zachowaniami.

- Więzy niepewnokująca: rodzi się w sytuacji, gdy rodzice odrzucają dziecko, unikają z nim kontaktu i nie zaspakajają jego potrzeb.
- Więzy zdeorganizowana: dotyczy ona dzieci, które w stresowych sytuacjach nie doświadczają wsparcia, w wyniku czego mają rozstrojoną uwagę i nie stosują właściwych strategii postępowania, nie wiedzą, gdzie szukać pomocy⁴⁰⁰.

Do tej typologii Zbigniew Zaborowski dodaje relację zachodzącą między rodzicami a dziećmi nazwaną „nadmierną akceptacją”⁴⁰¹. Dotyczy ona pewnej kategorii rodziców, którzy będąc pod wpływem silnych i niezaspokojonych potrzeb lub w związku z trudnymi przejściami emocjonalnymi akceptują dziecko bezwzględnie, wyręczają je, w sposób przesadny wyrażają swą akceptację i wyrozumiałość wobec wszelkich wykroczeń swego dziecka i nie stawiają przed nim żadnych wyzwań i obowiązków. Postawa ta zniekształca osobowość dziecka, przyzwyczajają go do niesamodzielności i prowadzi do bezradności życiowej oraz słabej odporności psychicznej.

Przedstawione układy relacji między rodzicami i dziadkami a dzieckiem w sposób uproszczony ukazują złożoną strukturę więzi rodzinnych. W konkretnych przypadkach stosunki te są bardziej skomplikowane, w związku z czym efekty oddziaływań rodziców, a także dziadków na dzieci oraz dzieci na rodziców i dziadków są bogate i różnorodne w zależności od określonego kontekstu. Sytuacja ulega komplikacji, gdy stosunki dziecka skrajnie różnią się w odniesieniu do matki i do ojca czy też dziadków. Zgodnie z badaniami w rodzinie dużej, w której zarówno pozytywne jak i negatywne postawy rodziców są rozdzielone na większą liczbę dzieci, efekty odrzucenia czy unikania będą mniej trwałe i słabsze niż w rodzinie małej. Zgodnie z koncepcją wyrównania postaw, im liczniejsi są w grupie partnerzy uczuć, tym intensywność tych uczuć (zarówno w skali dodatniej, jak i ujemnej) maleje.

Wśród czynników kształtujących więzi dziecka z rodziną należy wskazać na: okazywanie sobie uczuć; wspólny posiłek; wzajemny szacunek; wspólne

400 Por. A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, dz. cyt., s. 134–135.

401 Z. Zaborowski, *Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1980, s. 60.

spędzanie wolnego czasu; wspólne wykonywanie obowiązków domowych; kultywowanie tradycji i wspólne obchodzenie uroczystości; celebrowanie sukcesów; wspólne rozwiązywanie konfliktów i problemów; poczucie bezpieczeństwa; poczucie towarzyszenia i wsparcia. Choć więzi rodzinne często wystawiane są na próby zarówno na podłożu wewnątrzrodzinnym, jak również w związku z zewnętrznymi zmianami społeczno-gospodarczymi, to misją rodziny jest pielęgnowanie relacji między jej członkami.

Ważne jest tworzenie w domu przestrzeni szczerości, zaufania i otwartości na siebie nawzajem. W tym obszarze dzieci mają możliwość napawać swoje zasoby emocjonalne, a także rozwijać zdolność do empatii zarówno wobec siebie, jak i wobec innych. Dzięki temu łatwiej im się mierzyć z wyzwaniami, których doświadczają w codziennych sytuacjach⁴⁰².

Rola dziecka w rodzinie nabiera jeszcze innego znaczenia w kontekście relacji z babcią i dziadkiem, gdy staje się ono wnukiem. Zgodnie z wynikami wielu badań⁴⁰³ można stwierdzić, że posiadanie wnuków ma bezpośredni wpływ na odczuwanie satysfakcji z życia seniorów. Tak jak dziadkowie pełnią niezastąpioną rolę mentorów, przekazicieli historii i tradycji⁴⁰⁴, tak również wnuki wnoszą w ich życie emocje i uczucia, których nie sposób zastąpić żadną inną relacją⁴⁰⁵. Wnuki wprowadzają zmiany w życiu najstarszego pokolenia w różnych aspektach życia. Zagadnienia relacji międzypokoleniowych wnuków z dziadkami coraz częściej pojawiają się w literaturze naukowej, gdzie

402 J. Berendt, *Dzieci są ważne*, <https://dziecisawazne.pl/dziecko-mama-relacja/>, dostęp w dniu: 11.02.2022.

403 Zob. K. Appelt, *Współcześni dziadkowie i ich znaczenie dla rozwoju wnuków*, w: *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, red. A. Brzezińska, K. Ober-Lopatka, R. Stec, K. Ziółkowska, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2007, s. 79–95; R. Dunifon, A. Bajracharya, *The role of grandparents in the lives of youth*, „Journal of Family Issues” 9/2012, s. 1168–1194. 10.1177/0192513X12444271, dostęp: 11.02.2022; E. Napora, A. Kozerska, E. Miszczak, *Wsparcie dziadków w rodzinie o różnej strukturze a jakoś życia młodzieży*, „Acta Humanica” 2/2014, s. 161–170; N. Piłkuła, *Mądrość życiowa osób starszych paradygmatem wychowawczym współczesnej rodziny*, w: *Elan vital w priestore międzygeneracyjnych wztahov*, red. B. Balogova, Prešovská Univerzita v Prešove, Presov 2010, s. 65–71.

404 M.Z. Stepulak, *Rola i miejsce dziadków w procesie wychowania religijno-duchowego*, „Studia i Prace Pedagogiczne” 1/2014, s. 221–241.

405 Por. K.A. Roberto, P. Stroes, *Grandchildren, and grandparents: Roles, influences, and relationships*, „International Journal of Aging and Human Development” 34/1992, s. 227–239.

podkreśla się znaczącą rolę tych więzi rodzinnych oraz stwierdza się konieczność wspierania tychże relacji. Ich istota sprowadza się do wzajemnego zaspokajania potrzeb psychospołecznych, takich jak potrzeba miłości, uznania, zaufania oraz bezpieczeństwa⁴⁰⁶. Dziecko w swych relacjach z babcią i dziadkiem, podobnie jak w relacjach z rodzicami, nadaje sens ich życiu przez to, że czują się na nowo potrzebni i ważni. Najmłodszy wypełniają pustkę przestrzeni domowej, która dzięki ich obecności na nowo zagospodarowana jest zabawą, oznakami aktywności i radości. Dziecięca radość wpływa na pozytywne myślenie najstarszych pokoleń, którym beztrudnie spojrzenie na codzienne sprawy umożliwi pobudzenie świeżego spojrzenia na rutynową rzeczywistość. W kontekście przygotowywanych posiłków, szczególnie babcie czerpią dużą radość z karmienia dzieci, a tym samym wpływają na poprawę własnej kondycji psychofizycznej. Za pośrednictwem kontaktu z wnukami dziadkowie i babcie zwiększają swoją aktywność fizyczną, mają więcej okazji do ruchu na świeżym powietrzu, co przyczynia się do poprawy ich stanu fizycznego. W dzisiejszym świecie ważna jest także możliwość nauki od wnuków nowych technologii i poznawanie nowinek technologicznych. Zaznajomienie z nowymi urządzeniami i komunikatorami sprzyja najstarszym zarówno w utrzymaniu kontaktu z członkami rodziny, jak i aktywnemu życiu społecznemu i rozwijaniu swoich pasji. Innymi pozytywnymi konsekwencjami stosunków dziadków z wnukami jest urozmaicone spędzanie wolnego czasu, odwiedzanie nowych miejsc oraz nauka nowych umiejętności.

Badając interakcje między najstarszym pokoleniem a wnukami, konieczne jest zauważenie potencjalnych wzajemnych korzyści płynących z tych relacji, jednocześnie podkreślając istotę zachowania rozważnej równowagi. Początek formularza

Analizy pokazują, że dla starszych, słabszych osób zbyt częsta opieka nad wnukami i obciążanie ich obowiązkami rodziców może nie przynosić dobrych efektów w funkcjonowaniu poznawczym starszych, a wręcz może je pogarszać (przemęczenie dziadków, brak czasu na odpoczynek, stres związany z odpowiedzialnością wychowywania wnuka)⁴⁰⁷. Inne badania wskazują,

406 Zob. E. Napora, *Relacje z dziadkami a subiektywna ocena jakości życia ich wnuków w rodzinach o różnej strukturze*, „Polskie Forum Psychologiczne” t. XXI, 1/2016, s. 6; B.Z. Małecka, *Dziadkowie w rodzinie*, „Edukacja i Dialog” 10/1997, s. 14–16.

407 A. Marszałek, *Dary pokoleń*, „Niedziela Ogólnopolska” 29/2021, str. 10–11.

że wnuki często mają lepszy kontakt z dziadkami niż z własnymi rodzicami, którzy są zaangażowani pracą zawodową i nie mają czasu dla swoich dzieci. Najmłodszy dzięki bliskim relacjom z dziadkami mogą mieć lepsze osiągnięcia na różnych polach własnego rozwoju. Ilustracją tego wniosku są badania Williama S. Aquilino⁴⁰⁸ wskazujące, że dzieci mieszkające z rodzicem i jednym z dziadków miały lepsze osiągnięcia w szkole niż dzieci wychowywane tylko przez rodzica. Ponadto wnuki, których dziadkowie odgrywali przez określony czas rolę opiekuńcze, zawdzięczają im znacznie więcej niż ci, których kontakt był z dziadkami sporadyczny⁴⁰⁹. Z przeprowadzonych badań wynika także, że wnuki znacznie korzystniej oceniają relację z babcią niż z dziadkiem. Wyjątkiem są sytuacje rozpadu rodziny, które przyczyniają się do intensyfikacji kontaktów i zacieśniania więzi zarówno z babcią, jak i z dziadkiem z linii macierzystej. Rodzice ojca zdecydowanie wyższe oceny uzyskują u wnuków pochodzących z rodzin pełnych, w rodzinach rozbitych oceny te drastycznie maleją. Najwyższe poczucie więzi z dziadkami (babcią i dziadkiem) wnuki wskazują w okresie dzieciństwa i adolescencji. Później te relacje ulegają rozluźnieniu czy osłabieniu. Co więcej, w ich opinii stopień zaangażowania macierzystej babci maleje wraz z ich wiekiem, w przeciwieństwie do bliskości z dziadkiem z linii ojca, która rośnie wraz z wiekiem dorastających wnuków.

Jak zaznaczono, największe znaczenie w rodzinie mają interakcje łączące wstępnych i zstępnych, a więc generacji dzieci z rodzicami i dziadkami, ale w równej mierze (a niekiedy nawet większej) istotne są role rówieśnicze i stosunki w rodzeństwie⁴¹⁰. Liczba potomstwa determinuje pozycję dziecka w rodzinie. Relacje z rodzeństwem są zwykle najdłużej trwającymi relacjami

408 W.S. Aquilino, *The Lifecourse of Children Born to Unmarried Mothers: Childhood Living Arrangements and Young Adult Outcomes*, „Journal of Marriage and the Family” 58/1996, s. 293–310.

409 B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Wydawnictwo ASPRA-JR, Warszawa 2006, s. 104.

410 A. Żurek, *Przymus kreowania ról rodzinnych*, w: *Role Rodzinne: Między Przystosowaniem a Kreacją*, red. I. Przybył, A. Żurek, Wydawnictwo Naukowe WNS Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2016, s. 21; S. Capodiec, *Rodzeństwo – Jaś i Małgosia czy Kain i Abel*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2006; B. Harwas-Napierała, *Specyfika komunikacji interpersonalnej w rodzinie ujmowanej jako system*, w: *Psychologia rodziny*, red. I. Janicka, H. Liberska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014, s. 47–72.

w życiu człowieka, zasadniczo przebiegając do końca życia⁴¹¹. W literaturze wskazuje się na wielowymiarowość tych relacji i podkreśla się ich znaczenie dla jakości kontaktów z braćmi i siostrami oraz ich wpływ na dorosłe lata życia. Od poziomu ich relacji zależy szereg czynników, do których należą: wiek, liczba rodzeństwa, płeć rodzeństwa, kolejność urodzenia, różnica wieku między rodzeństwem, temperament, cechy osobowości, poziom intelektualny oraz stosunek rodziców do dzieci i charakter relacji między samymi rodzicami. Wielość zmiennych mających znaczenie dla relacji w rodzeństwie sprawia, że na gruncie wielu nauk prowadzone są liczne badania z tego zakresu⁴¹². W głównej mierze analizy koncentrowane są na roli rodzeństwa w funkcjonowaniu dziecka w roli ucznia⁴¹³, związku pozycji dziecka wśród rodzeństwa z osobowością⁴¹⁴ oraz na porównaniu funkcjonowania jedynaków i osób w rodzeństwie⁴¹⁵. Uwagę badacze kierują także na psychospołeczne aspekty

-
- 411 B.L. Volling, A.Y. Blandon, *Positive Identicators of Siblings Relationships Quality: Psychometric Analyses of the Sibling Inventory of Behavior (SIB)*, Paper Presentation, The Child Trends' Positive Outcome Conference. Washington, DC March; M. Kosiol, *Badanie relacji między rodzeństwem. Przegląd kwestionariuszy*, „Polskie Forum Psychologiczne” 1/2015, s. 275.
- 412 M. Kosiol, *Badanie relacji między rodzeństwem. Przegląd kwestionariuszy*, „Polskie Forum Psychologiczne” 1/2015, s. 275–295. <http://repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/1655>, dostęp: 12.01.2022; P. Szymańska, *Uwarunkowania relacji z rodzeństwem we wczesnej dorosłości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019; W. Furman, D. Buhrmester, *Children's perceptions of the qualities of sibling relationships*, „Child Development” 56/1985, s. 448–461.
- 413 Zob. M. Tyszkowa, *Badania nad uspołecznieniem i osobowością dzieci jedynych i mających rodzeństwo*, w: *Rozwój dziecka w rodzinie i poza rodziną*, red. M. Tyszkowa. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1985, s. 9–68; J. Zborowski, *Problem jedynactwa w rodzinie*, w: *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986; Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie*, dz. cyt.; M. Płopa, *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Wydawnictwo EUH-E, Elbląg 2004.
- 414 Zob. I. Grzankowska, M. Basińska, *Cechy osobowości dziecka a pozycja wśród rodzeństwa*, w: *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, red. T. Rostowska, A. Jarmołowska, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010, s. 206–219; R. Richardson, L.A. Richardson, *Najstarsze, średnie, najmłodsze. Jak kolejność narodzin wpływa na twój charakter*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1999; I. Grzankowska, M. Basińska, *Pozycja wśród rodzeństwa a obraz psychologiczny dzieci badanych Testem Rysunku Rodziny*, „Psychologia Rozwojowa” 1/2014, s. 51–66.
- 415 Zob. K. Litwińska, *Jedynaczki i jedynacy w świetle badań psychologicznych*, w: *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, dz. cyt.; J. Rembowski, *Jedynactwo dzieci w domu i w szkole*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1975.

relacji rodzeństwa oraz rolę naśladownictwa w procesie komunikacji między braćmi i siostrami⁴¹⁶. Wyniki badań dowodzą, że jakość relacji z rodzeństwem pełni ważną rolę w rozwoju kompetencji społecznych dziecka oraz ma istotne znaczenie na przestrzeni całego jego życia. Zgodnie z rekomendacjami Rady Ekspertów przy Rzeczniku Praw Dziecka⁴¹⁷, kluczowe dla dobrej jakości dzieciństwa jest pielęgnowanie dobrych relacji w rodzinie, dlatego szczególnie istotne są działania, które będą służyły identyfikacji i moderowania czynników przyczyniających się do intensywności. Jednym z takich działań jest wspólne pielęgnowanie tradycji oraz obrzędowość rodzinna, która w wymiarze religijnym nie tylko zespala całą rodzinę, ale również pobudza w jej członkach poszanowanie tradycyjnych wartości oraz kształtuje wzorce zachowań moralnych, które w kulturze europejskiej są przede wszystkim oparte na chrześcijaństwie.

Proces wychowania jest dynamicznym i złożonym układem regularnych i trwałych oddziaływań bezpośrednich i pośrednich, zachodzących na płaszczyznach interpersonalnej, społecznej oraz instytucjonalnej, które wywołują akceptowane społecznie zmiany w osobowości jednostki⁴¹⁸. Jedną z funkcji wychowania jest adaptacja, dzięki niej odbywa się proces wtajemniczenia młodego pokolenia w sposoby odczytywania znaczeń i wrastanie w świat tradycji kulturalnej⁴¹⁹. W wychowaniu jedną z najważniejszych ról pełni środowisko rodzinne jako podstawowy krąg oddziaływań środowiskowych

416 T. Rostowska, *Psychospołeczne aspekty relacji interpersonalnych w podsystemie rodzeństwa bliźniąt monozygotycznych*, w: *Rozwój bliźniąt w ciągu życia. Aspekty biopsychologiczne*, red. T. Rostowska, B. Pastwa-Wojciechowska, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010, s. 101–122.

417 W skład Rady Ekspertów przy Rzeczniku Praw Dziecka wchodzi obecnie: prof. UAM dr hab. D. Głębocka, prof. UMK dr hab. J. Horowski, dr B. Chojnacka, dr R. Lange, A. Szewczyk, D. Radomski, M. Grabowski, W. Przybysz, dr Przeperski. Zob. Rzecznik Praw Dziecka, *Wyniki badań naukowych: w polskiej rodzinie jest miłość, ale brakuje czasu*, <https://brpd.gov.pl/2021/10/25/wyniki-badan-naukowych-w-polskiej-rodzinie-jest-milosc-ale-brakuje-czasu/>, dostęp: 11.01.2022.

418 A. Gurycka, *Struktura i dynamika procesu wychowania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 55.

419 Z. Mysłakowski, *Funkcja socjalna wychowania i jej stosunek do tzw. celów wychowawczych*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1926, s. 12; Por. B. Śliwerski, *Cztery orientacje badawcze w teoriach wychowania*, dz. cyt., s. 31.

każdej jednostki⁴²⁰. Typem rodziny o szczególnie rozbudowanych wewnątrzgeneracyjnych więziach rodzinnych z transmisją międzypokoleniową jest rodzina wielopokoleniowa. Poddając refleksji naukowej jej problematykę, konieczne jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, jak poszczególni członkowie rodziny wielopokoleniowej uczestniczą w procesie wychowania. Skonstruowanie odpowiedzi na tak szerokie zagadnienie uwzględnia kilka zasadniczych aspektów.

Rodzina wielopokoleniowa na przestrzeni wieków poddana była licznym przeobrażeniom, wynikającym z przemian społeczno-gospodarczych prowadzących do redefinicji zarówno samej rodziny, jak i jej funkcji oraz zadań. Uwarunkowania historyczne, polityczne i społeczno-kulturowe istotnie wpłynęły na sposób funkcjonowania rodziny i charakter relacji i więzi między jej członkami. Szczególne różnice w organizacji rodziny i podziale ról w jej kręgu można dostrzec porównując okresy: preindustrialny, industrialny i postindustrialny, które zapewniając odmienne warunki życia, determinowały istnienie określonego modelu rodziny. Z biegiem czasu doszło do rozbitcia wielopokoleniowych wspólnot rodzinnych na rodziny małe, dwupokoleniowe, jednakże zmiany te nie doprowadziły do całkowitej eliminacji modelu rodziny opartego na bliskiej egzystencji wielu generacji w rodzinie, ale przyczyniły się do przekształcenia stosunków wewnątrzrodzinnych i przesunięć wpływów poszczególnych generacji. Rola młodszych pokoleń w rodzinie stała się większa, zmienił się balans władzy między pokoleniami, zaś starsze pokolenie utraciło swoją niepodważalną pozycję jako bezwarunkowy autorytet.

W obliczu tych przemian istotne znaczenie odgrywa proces międzypokoleniowego uczenia się, który rewolucjonizuje dotychczasowe podejście o jednostronnym oddziaływaniu starszych pokoleń na młodsze. Polega on na przekazie wiedzy, umiejętności, wartości między przedstawicielami różnymi pokoleniami w trakcie ich kontaktu, czyli dzieleniu się doświadczeniami oraz socjalizacji. Międzypokoleniowe uczenie się obejmuje w domu rodzinnym naturalną relację zachodzącą między rodzicami i dziadkami a dziećmi. Badacze postrzegają ten proces jako obustronny, w którym zarówno starsi uczą dzieci, jak i dzieci przekazują nowe umiejętności starszym pokoleniom.

420 K. Ferenz, *Wprowadzanie dzieci w kulturę*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1985, s. 57.

Wzmacnia on więzi międzyrodzinne i pozytywnie wpływa na stopień zaangażowania poszczególnych pokoleń w życie rodzinne.

Analiza udziału poszczególnych pokoleń rodziny wielopokoleniowej w procesie wychowania winna wyszczególnić role poszczególnych członków wspólnoty rodzinnej. Pierwszymi wychowawcami są rodzice, którzy jako osoby znaczące budują relację z dzieckiem, charakteryzującą się niezwykłym potencjałem oddziaływania. Osobno, każde z rodziców odgrywa nieocenioną rolę i pełni funkcje wychowawcze zasadniczo niemożliwe do zastąpienia. Aktywne i komplementarne uczestnictwo rodziców w procesie wychowania umożliwia kompleksową stymulację rozwoju dziecka. Charakterystyczna dla rodziny wielopokoleniowej jest interakcja nie tylko rodziców i dzieci, ale również starszego pokolenia, czyli babci i dziadków, którzy biorą aktywny udział zarówno w życiu rodzinnym jak i w procesie wychowawczym wnuków. Każde z osobna, babcia i dziadek, przyjmują charakterystyczne role w rodzinie, których szczególnym wyrazem jest przekazywanie wartości i tradycji. Dziadkowie chętnie kultywują tradycje, wprowadzając w nie dzieci, które są szczególnie chłonne na przekaz zwyczajów od najstarszego pokolenia. Tradycje te pełnią ważną rolę scalającą rodzinę, dzięki czemu zarówno wnuki, jak i cała rodzina posiada silniejsze poczucie więzi i wzajemnego wsparcia.

Na przestrzeni wieków największą ewolucję przeszedł udział dzieci w życiu rodzinnym. Dominujący w przeszłości wzorzec postfiguratywny, zgodnie z którym dorośli są autorytetem i nauczycielem dzieci, ustąpił w znacznym stopniu miejsca podejściu prefiguratywnemu, które oznacza, że w międzypokoleniowej transmisji to dorośli mogą wiele nauczyć się od swoich dzieci⁴²¹. Rzeczywistość ta uświadamia obopólne i wielopłaszczyznowe korzyści dla wszystkich członków rodziny. Dziecko poszerza horyzonty myślenia starszych pokoleń, ucząc twórczej, otwartej postawy.

421 M. Mead, *Kultura i tożsamość: studium dystansu międzypokoleniowego*, dz. cyt.; A. Laso-
ta, *Narzędzia kulturowe w międzypokoleniowej transmisji wartości i zachowań*, dz. cyt.,
s. 184–185.

ROZDZIAŁ 3

WYCHOWANIE W TRADYCJI CHRZEŚCIJAŃSKIEJ

Proces wychowania obejmuje troskę o integralny rozwój, który obejmuje sferę życia fizycznego, psychicznego, społecznego, kulturalnego, politycznego, duchowego i religijnego. Przekazywanie systemu wartości, światopoglądu i przekonań przez wychowawców, którymi w rodzinie wielopokoleniowej są głównie rodzice i dziadkowie, wiąże się z wprowadzaniem kolejnych pokoleń w tematy dotyczące sensu istnienia oraz tożsamości człowieka. W tym obszarze religia staje się źródłem głębokich przemyśleń, ukazując człowiekowi nowe, głębsze znaczenie życia, wykraczające poza ograniczenia empirii i logicznego myślenia. Sens ten chrześcijaństwo objaśnia na podstawie wartości i ideałów wychowania przekazanych w Bożym objawieniu. Ich walorem jest odsłanianie przed człowiekiem rzeczywistości transcendentnej – życia przekraczającego możliwości poznania intelektualno-empirycznego. Zdolność ta umożliwiła człowiekowi odkrycie własnej tożsamości widzianej z perspektywy Boga¹. Działania te najczęściej nazywane są wychowaniem religijnym. Jego właściwością jest wspomaganie osoby w nabywaniu umiejętności postrzegania i objaśniania ludzkiej egzystencji treściami religijnymi (wyjaśnienia ludzkiej egzystencji, podawane przez poszczególne religie). Zakres tych zdolności warunkują umiejętności i kompetencje mentalne (emocjonalne, intelektualne, wolitywne) osoby, która zdobywa je za pośrednictwem procesów uczenia się, przyjętych form zachowań oraz ich religijnego umocowania². Odnosząc te wyjaśnienia do wychowania chrześcijańskiego powiemy, że chodzi w nim o proces, który prowadzi do nabywania umiejętności objaśniania i interpretowania za pomocą treści chrześcijańskich rzeczywistości,

1 M. Gwóźdź, *Religijne wychowanie potomstwa w małżeństwach mieszanych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 35.

2 Z. Marek, *Podstawy pedagogiki religii*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, Kraków 2022, s. 98–99.

w jakiej człowiek żyje i jaką kreuje. Taka umiejętność jest porównywana do biblijnego pojęcia „nawrócenie”, odnowa życia, której celem jest doprowadzenie osoby do spotkania z Bogiem transcendentnym. Istotą chrześcijańskiego wychowania jest więc postrzeganie świata nie tylko w pryzmacie naturalnym, ale również w wymiarze religijnym, który poprzez wypełnianie Bożych zamiarów umożliwia wyzwalanie człowieka od zła i prowadzenia go do życiowego, ostatecznego sukcesu, jakim jest życie z Bogiem w miłości i szczęściu³.

Korzystając z literatury przedmiotu, podjęto próbę szczegółowej odpowiedzi na pytanie odnoszące się do sposobu realizacji wychowania chrześcijańskiego w trzech głównych denominacjach chrześcijańskich obecnych w Polsce: Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym, Kościele Rzymskokatolickim oraz Kościele Ewangelicko-Augsburskim. Celem analizy jest przybliżenie i zrozumienie charakterystycznych akcentów w podejściach do wychowania chrześcijańskiego w ramach tych trzech Kościołów, ze szczególnym uwzględnieniem ich wpływu na kształtowanie wartości i norm obowiązujących w rodzinach wyznawców tych wyznań. Ideały wychowania w poszczególnych wspólnotach odnoszą się do jednego źródła, jakim jest chrześcijaństwo, jednak wzorce wychowawcze oraz sposoby formacji religijnej wynikają z ich odmiennych teologii.

1. WYCHOWANIE W RODZINIE PRAWOSŁAWNEJ

W tradycji chrześcijaństwa wschodniego zrodzenie potomstwa oraz jego dorastanie i wychowywanie traktuje się jako przejaw błogosławieństwa Bożego. Aleksander Jelczaninow uważał, że „człowiek wkracza głęboko w strukturę świata jedynie poprzez rodzinę”⁴. Potomstwo, pojawiające się we wspólnocie małżeńskiej, służy nie tylko jej przedłużeniu, ale także potwierdza jej

3 Z. Marek, *Pedagogika towarzyszenia. Perspektywa tradycji ignacjańskiej*, Akademia Ignatianum w Krakowie, Kraków 2017, s. 197; Zob. Z. Marek, *Podstawy wychowania moralnego*, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005.

4 A. Jelczaninow, *Małżeństwo przemienia*, w: *Małżeństwo w prawosławiu*, red. J. Meyendorff. Światło Przemienienia, Lublin 1995. s. 110.

ukształtowaną jedność⁵. Zrodzenie dzieci oraz proces ich wychowania to dla rodziców szczególnie akt wiary:

Dając życie innym, człowiek naśladuje stwórczy akt Boga, a jeśli wzbrania się przed tym – to nie tylko odrzuca swego Stworzyciela, ale również wypacza swe własne człowieczeństwo. Nie ma człowieczeństwa bez świadomego czy nieświadomego pragnienia bycia prawdziwym naśladowcą stwarzającego życie Ojca wszystkich⁶.

W kościele prawosławnym rodzina nazywana jest „małą domową Cerkwią”⁷ i postrzegana jest jako ognisko duchowego oświecenia, dlatego na rodzicach spoczywa wielka odpowiedzialność za wychowanie religijne i rozwój duchowy potomstwa. Siergiej Bułgakow, jeden z najwybitniejszych teologów prawosławnych, podkreślał:

Małżeństwo jest uświęceniem przez łaskę naturalnego związku mężczyzny i kobiety dla wspólnego życia chrześcijańskiego i wydania potomstwa. W małżeństwie dokonywanym w Chrystusie i w Kościele założony jest fundament kościoła domowego, którym jest rodzina⁸.

Rodzice powinni mieć świadomość, że ich rolą jest wychowywanie zarówno cielesne, jak i duchowe synów i córek Bożych, które dokonuje się przede wszystkim dzięki przykładowi ukazanemu w domu rodzinnym⁹.

Pierwszym czynnikiem przesądzającym o sukcesie wychowawczym jest relacja rodziców między sobą¹⁰. Gdy odniesienia między matką a ojcem są niewłaściwe, to dziecko także w sposób fałszywy będzie kształtować swoje

5 P. Evdokimov, *Sakrament miłości. Tajemnica małżeństwa w świetle tradycji prawosławnej*, Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce, Białystok 2007, s. 129.

6 J. Meyendorff, *Małżeństwo w prawosławiu*, Światło Przemienienia, Lublin 1995, s. 70.

7 Por. JE Abel, *Przedmowa*, w: *Chrześcijańskie wychowanie. Rozważania i porady dla prawosławnej rodziny*, opr. Siostry Monasteru Opieki Matki Bożej w Turkowicach, Prawosławny Monaster w Turkowicach, Turkowice 2014, s. 11.

8 S. Bułgakow, *Prawosławie. Zarys nauki kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 130.

9 A. Urban-Podolan, *Prawosławie wobec dziecka*, Encyklopedia Dzieciństwa, http://encyklopediadzieciństwa.pl/index.php/Prawos%C5%82awie_wobec_dziecka, dostęp: 19.01.2022.

10 Zob. K. Ware, *The Sacrament of Love. The Orthodox Understanding of Marriage and Its Breakdown*, „Downside Review” 109/1991, s. 79–93.

stosunki z ludźmi. Michael Laroche przestrzega, że złe relacje pomiędzy rodzicami budzą lęki i wrogość w ich dzieciach¹¹. Jeśli rodzice nie okazują sobie szacunku, to dziecko nie nauczy się posłuszeństwa¹². Dziecko postrzegając małżeństwo rodziców jako pełne wzajemnej miłości bez osądzania i obwiniania, może harmonijnie się rozwijać, odwzorowując relacje rodziców we własnych odniesieniach społecznych¹³. Do tych uwag należy dodać, że teologicznymi podstawami prawosławnego wychowania są: pobożność, żywa wiara w Boga, miłość, posłuszeństwo, szacunek i bojaźń Boża. Cnoty te powinny być zaszczipiane w dziecku już od pierwszych lat życia. Stefan Prużinsky pisze, że prawosławni chrześcijanie wierzą, iż dziecko od momentu poczęcia posiada duszę, dlatego odczuwa dobro lub zło wypowiedzianych przez matkę słów. Jest więc rzeczą bardzo ważną, by dziecko otaczać słowami, z których płynie łaska Boża, miłość i dobro. Jeśli matka się modli, dziecko wyczuwa jej wiarę i miłość do Boga. Bardzo ważne jest, aby kobieta oczekująca narodzin swego dziecka przystępowała do Świętej Eucharystii. Tym bardziej po jego narodzinach powinna razem z nim przyjmować Święte Dary¹⁴.

Krzysztof Leśniewski analizując formację religijną dzieci w rodzinie prawosławnej zauważa, że w Kościele prawosławnym podkreśla się istotną wartość edukacji religijnej oraz konieczność wychowywania dzieci w domach wypełnionych atmosferą miłości i modlitwy. W procesie tym bardzo ważna jest codzienna i wspólna modlitwa domowników, ponieważ za jej pośrednictwem dzieci zyskują świadomość, że droga Kościoła jest drogą prawdziwego życia¹⁵. Istnieje wiele modlitw w intencji dzieci, do których należą między innymi: modlitwa małżonków o darowanie potomstwa (*Молитва супружеских о даровании детей*), modlitwa kobiety oczekującej dziecka o szczęśliwy

11 Por. M. Laroche, *Mały Kościół. Mistyczna przygoda małżeństwa*, Wydawnictwo Bratczyk, Hajnówka 2018, s. 104–105.

12 Sister Magdalen, *Children in the Church Today, An Orthodox Perspective*, St Vladimir Seminary Pr, New York 1997, s. 33.

13 K. Leśniewski, *Teologiczna wizja małżeństwa i rodziny w prawosławiu a współczesne problemy pastoralne*, „Studia Oecumenica” 16/2016, s. 129–130.

14 *Chrześcijańskie wychowanie. Rozważania i porady dla prawosławnej rodziny*, opr. Siostry Monasteru Opieki Matki Bożej w Turkowicach, Prawosławny Monaster w Turkowicach, Turkowice 2014, s. 15.

15 K. Leśniewski, *Teologiczna wizja małżeństwa i rodziny w prawosławiu a współczesne problemy pastoralne*, dz. cyt., s. 130.

poród (*Молитва беременных женщин о благополучном разрешении*), odmawiane przez kapłana modlitwy czytane pierwszego dnia po urodzeniu dziecka (*Молитвы в первый день по рождению дитяти*), czy modlitwa odmawiana ósmego dnia po narodzeniu dziecka podczas nadania imienia (*Молитва при наречении имени дитяти в восьмой день по его рождению*), błogosławieństwo matki (*Благословение матери*), modlitwa rodziców o udzielenie błogosławieństwa dzieciom (*Молитва родителей на благословение детей*), modlitwa za dzieci do Anioła Stróża (*Молитва материк Ангелу Хранителю о детях*), modlitwa za dzieci św. Ambrożego z Optyny (*Молитва о детях, преп. Амвросия Оптинского*), modlitwa odmawiana w dniu urodzin (*Молитва в день рождения*)¹⁶.

Budowaniu zażyłości z Bogiem mają dzieciom służyć opowieści z historii zbawienia oraz z dziejów chrześcijaństwa. Równie wielką rolę wychowawczą pełnią ikony, które kształtują obraz Boga, Matki Bożej oraz Świętych. Umożliwiają one także w praktykach modlitewnych werbalizowanie prawdy wiary, stanowią inspiracje do refleksji oraz mogą służyć do uświadamiania miłości Boga do ludzi. Ikony odgrywają znaczącą rolę, zarówno jako wyrazy kultu religijnego, jak i skuteczne narzędzia wychowawcze. Wizualna edukacja religijna, ukazywana poprzez ikony, staje się istotnym elementem przyswajania treści biblijnych i wartości chrześcijańskich, zwłaszcza dla dzieci i młodzieży. Poprzez obrazy postaci świętych i scen z historii chrześcijaństwa, ikony inspirują do naśladowania cnót i wzorców duchowych, kształtując wiarę i moralność w wychowankach. Jednak rola ikon w wychowaniu nie ogranicza się jedynie do przekazywania treści religijnych. Są one także narzędziem formującym ducha i charakter, przyczyniając się do rozwoju uczuć szacunku, pokory oraz oddania wobec Boga. Wprowadzenie ikon do domu czy świątyni służy podtrzymywaniu tradycji prawosławnej, przypominając o korzeniach i kontynuacji duchowej historii, co jest istotne dla zachowania tożsamości religijnej. Ikony pełnią również funkcję praktyczną podczas modlitwy, stanowiąc punkt skupienia myśli i serca. W ten sposób dzieci uczą się, że wizualna reprezentacja świętych i scen biblijnych może pomagać w nawiązaniu głębszej relacji z Bogiem, budując atmosferę skupienia i zadumy. Ponadto

16 A. Urban-Podolan, *Prawosławie wobec dziecka*, Encyklopedia Dzieciństwa, http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/Prawos%C5%82awie_wobec_dziecka, dostęp: 19.01.2022.

stanowią one istotny element edukacji estetycznej, gdyż często są dziełami sztuki o głębokim znaczeniu symbolicznym, wpływając pozytywnie na rozwój estetycznego i emocjonalnego zmysłu.

W prawosławnych rodzinach nieodłączną częścią praktyk jest wspólne gromadzenie przy codziennym czytaniu słowa Bożego, szczególnie Ewangelii i Psalmów. Popularne jest również czytanie żywotów świętych w opracowaniu Dimitrija Rostowskiego w celu czerpania z nich przykładu prawdziwie chrześcijańskiego życia¹⁷. Na życie religijne rodziny wieloaspektowy wpływ w formie integracji oraz zgłębiania wiary ma udział prawosławnych wspólnot rodzinnych w obrzędach i zwyczajach, wspólne pielęgnowanie tradycji¹⁸. Szczegółowe wskazówki takiego wychowania dzieci w rodzinie prawosławnej opisane są w książce pt. *Chrześcijańskie wychowanie. Rozważania i porady dla prawosławnej rodziny*¹⁹.

Lilla Busłowska pisząc o prawosławnej myśli pedagogicznej wskazuje, że „bycia chrześcijaninem dziecko uczy się w swoim domu, otoczeniu. Dlatego w obszarze edukacji religijnej konieczna jest praca w trzech obszarach: domu rodzinnego, parafii, edukacji religijnej w szkole”²⁰. Wynika z tego, że wychowanie w tradycji prawosławnej ściśle wiąże się z religijnymi praktykami nie tylko rodziny, ale też świętującej liturgię wspólnoty kościelnej (Cerkwi). Podczas sprawowania jej obrzędów dzieci wespół z innymi wiernymi uczestniczą w nabożeństwach i Boskiej Liturgii. Tym samym od wczesnego dzieciństwa uczą się charakterystycznych postaw liturgicznych, palą świece przed ikonami oraz dołączają do modlitw i śpiewów liturgicznych. Atmosfera cerkiewna oddziałuje na wszystkie ich zmysły, co zachęca do wyężonej koncentracji i skupienia. W prawosławiu nie ma nabożeństw przeznaczonych specjalnie dla dzieci, natomiast w praktyce Cerkwi prawosławnej funkcjonuje szereg

17 Por. Sister Magdalen, *Children in the Church Today, An Orthodox Perspective*, dz. cyt., s. 47–53; Zob. S. Magdalena, *O dzieciach w Cerkwi*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2011.

18 E. Smykowska, *Zwyczaje i obrzędy prawosławne. Mały Słownik*, Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 2008.

19 Zob. *Chrześcijańskie wychowanie. Rozważania i porady dla prawosławnej rodziny*, opr. Siostry Monasteru Opieki Matki Bożej w Turkowicach, dz. cyt.

20 L. Busłowska, *Prawosławna myśl pedagogiczna. Aksjomat wiary w szkolnym systemie nauczania religii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego po 1990 roku*, Warszawska Metropolia Prawosławna. Hajnówka 2012, s. 64.

obrzędów i praktyk religijnych związanych z dziećmi. W prawosławiu udziela się wszystkim wiernym (dorosłym i dzieciom, w tym już niemowlętom) łącznie trzech sakramentów inicjacji chrześcijańskiej: chrztu²¹, bierzmowania oraz Eucharystii, którą niemal od początku życia mogą przyjmować podczas Boskiej Liturgii. Zwykle około siódmego roku życia zaczynają także brać udział w sakramencie pokuty (*pokajanije*), który służy pobudzeniu odpowiedzialności moralnej oraz właściwej oceny swojego zachowania²². Po pierwszej spowiedzi chłopcy często rozpoczynają posługę przy ołtarzu, a dziewczynki zaczynają śpiewać w cerkiewnym chórze²³, angażując się realnie w życie wspólnoty cerkiewnej.

Wychowanie religijne w Kościele prawosławnym poza rodziną ma miejsce także w szkołach, międzyszkolnych punktach katechetycznych przy cerkwi i w pomieszczeniach parafialnych²⁴. Chodzi o to, by nie ograniczać wychowania do mądrości świeckiej, ale by wespół z nią dzieci

poznawały wyższą prawdę, uczyły się prawa Bożego i przykazań miłości, przyuczały się do ciągłej pobożności, żeby zgłębiając nauki zawsze pamiętały o Bogu i jego przykazaniach oraz postępowały drogą Chrystusa. Wtedy i tylko wtedy nie pobiędzą na drodze

-
- 21 Chrzest udzielany jest ósmego dnia od narodzin, a Prawo kanoniczne osądza tych rodziców, którzy nie ochrzcili dziecka przez pięć miesięcy od jego narodzin, jako grzeszących lekkomyślnością. Por. A. Urban-Podolan, *Prawosławie wobec dziecka*, Encyklopedia Dzieciństwa, http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/Prawos%C5%82awie_wobec_dziecka, dostęp: 19.01.2022.
 - 22 *Prawosławne wychowanie dzieci*, http://www.paraflia.sidcom.pl/paraflia/poczytaj/o_wych_dzieci3.html, dostęp: 18.01.2022.
 - 23 A. Urban-Podolan, *Prawosławie wobec dziecka*, Encyklopedia Dzieciństwa, http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/Prawos%C5%82awie_wobec_dziecka, dostęp: 19.01.2022.
 - 24 Szerzej o organizacji zajęć religii w szkołach w kontekście różnorodności wyznaniowej w Polsce: A. Sanecka *Diaspora prawosławna we Wrocławiu. Praktyczne problemy socjalizacji i edukacji religijnej (perspektywa rodzica)*, „Forum Pedagogiczne” 9/2020, s. 185–187. <https://doi.org/10.21697/fp.2019.2.37>, dostęp: 19.01.2022; M. Dziwisz, *Nauczanie religii w szkołach a różnorodność wyznaniowa w Polsce*, <http://www.rownoscwyznania.org/wyznania-w-polsce/articles/nauczanie-religii-w-szkolach-a-roznorodnoscwyznaniowa-w-polsce.html>, dostęp: 19.01.2022; J. Balsamska, Sz. Beźnic, M. Dziwisz, P. Dziwisz, H. Zając, M. Zawila, *Pomiędzy tolerancją a dyskryminacją. O występowaniu i przeciwdziałaniu dyskryminacji na tle religijnym w małopolskich szkołach oraz o treściach etycznych, religijnych i antydyskryminacyjnych w systemie oświat. Raport z badań*, Kraków 2012. https://polistrefa.pl/wp-content/uploads/2018/01/wnioski_z_raportu.pdf, dostęp: 19.01.2022.

ludzkiej mądrości, tylko wtedy będą wyżej ponad wszystko cenić mądrość chrześcijańską i poznanie Boga. Tak powinniście uczyć swoje dzieci²⁵.

Wypełnianiu tych ostatnich zadań służy między innymi zatwierdzona w 2012 roku przez Sobór Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego podstawa programowa oraz program nauczania religii prawosławnej²⁶. W dokumentach tych szczególny nacisk został położony na wychowanie. Jak zauważa abp Jakub Kostiuczuk, zadania i cele prawosławnej katechezy koncentrują się nie tylko na edukacji, lecz także na wychowaniu i kształtowaniu światopoglądu²⁷. Działalność katechizacyjna nie ogranicza się jednak do zajęć szkolnych, ale wkracza również w strefę parafialną i społeczną. Do ogólnokrajowych działań katechizacyjno-duszpasterskich zalicza się akcja charytatywna prowadzona w kołach Prawosławnego Ośrodka Miłosierdzia Eleos, współpracującego z rzymskokatolickim ośrodkiem miłosierdzia Caritas i Diakonią Polską, prowadzoną przez Kościół ewangelicko-augsburski²⁸, a także działalność Bractwa Młodzieży Prawosławnej, diecezjalnych centrów kultury oraz innych organizacji kościelnych, szczególnie pielgrzymkowych, służących wsparciu w wychowaniu i wierze prawosławnych młodych osób.

Charakterystyczne dla prawosławia liczne znaki, bogata symbolika, polisensoryczne oddziaływanie na wiernych, uroczyste wydarzenia oraz niezmienne utrzymywanie wielowiekowej tradycji przyczyniają się do silnego

25 Św. Łukasz (Wojno-Jasieniecki), *Za swoich dziecię dać im otwier przed Bogom*, w: *O siemje i wospitanii dziecię*, Św. Łukasz (Wojno-Jasieniecki), tłum. A. Sanecka; cyt. za: A. Sanecka, *Diaspora prawosławna we Wrocławiu. Praktyczne problemy socjalizacji i edukacji religijnej (perspektywa rodzica)*, „Forum Pedagogiczne” 9/2020, s. 184. <https://doi.org/10.21697/fp.2019.2.37>, dostęp: 19.01.2022.

26 Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, *Podstawa programowa i program nauczania religii prawosławnej*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2012, s. 29; Por. M. Ławreszuk, *Wychowanie do postawy dialogu w katechezie Kościoła prawosławnego*, „Studia Oecumenica” 16/2016, s. 151–166.

27 J. Kostiuczuk, *Problem tożsamości szkoły*, w: *O tajemnicy zbawienia*, red. J. Kostiuczuk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2013, s. 7.

28 M. Ławreszuk, *Wychowanie do postawy dialogu w katechezie Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 158; Zob. M. Londzin, *Skarbonka diakonijna*, <http://diakonia.org.pl/materialy/dodatek-diakonijny/nr12-luty-1998/skarbonka-diakonijna-2/>, dostęp: 20.01.2022; M. Masalski, *Konsultacje diakonijne Białystok – Elk*, <http://eleos.pl/konsultacje-diakonijne-bialystok-elk>, dostęp: 20.01.2022.

zaangażowania w życie Kościoła członków wspólnoty wiernych oraz poczucia dumy z przynależenia do wiary prawosławnej. Praktyki religijne w cerkwi, przenikające się z odbywającymi się w domu rodzinnym, dodatkowo wzmacniają przywiązanie do wiary i wzbudzają chęć pielęgnowania tradycji nadającej transcendentny sens życiu. Zadaniem duchownych i wiernych jest podtrzymywanie tej atmosfery, dawanie o niej świadectwa, prowadzenie edukacji religijnej oraz dbanie o utrzymywanie jej na tym poziomie, mimo osłabiających wpływów zewnętrznych, uderzających w wartość wiary współczesnego człowieka. Rolą duchownych, katechetów oraz wychowawców jest ponadto podkreślanie wartości, jakie niosą ze sobą doświadczenia tradycji Kościoła prawosławnego. Ważną rolę w procesie wychowawczym odgrywa „wkościelnienie”, polegające na swobodnym, dalekim od przymusu wprowadzaniu w doświadczenie wiary. Prowadzi to do odkrycia autentycznego wymiaru osoby ludzkiej oraz jej wolności²⁹.

W prawosławiu okresy postów stanowią ważny element praktyki religijnej, a jednocześnie odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu charakteru wierzących. Te periodyczne okresy wstrzemięźliwości od określonych pokarmów, których w ciągu roku liturgicznym jest więcej niż dni pozbawionych jakichkolwiek wyrzeczeń związanych z dietą, mają głębokie znaczenie w życiu duchowym, wpływając na różne aspekty charakteru jednostki. Wychowawczy charakter postów w prawosławiu wyraża się przede wszystkim w aspekcie wzmacniania ducha. Ograniczanie spożywania pewnych pokarmów ma na celu oczyszczenie umysłu i ciała, umożliwiając skupienie się na sprawach duchowych. W tym kontekście posty pełnią rolę narzędzia duchowego wzrostu, ponadto praktyka ta skłania wierzących do przyjęcia postawy pokory, skupienia i refleksji. Wstrzemięźliwość od pewnych przyjemności pokarmowych przypomina o potrzebie pokory wobec Boga i innych ludzi, co przyczynia się do kształtowania postawy skromności. W trakcie postów istotne staje się również praktykowanie hojności i solidarności z ubogimi. Odmawianie sobie pewnych luksusów jedzeniowych staje się okazją do dzielenia się z tymi, którzy nie mają podobnych możliwości, co wpływa na kształtowanie empatii i troski o innych. Praktyka postów prawosławnych wymaga silnej woli

29 A. Aleksiejuk, *Podstawowe założenia chrystocentryczno-humanistycznego modelu wychowania w ujęciu prawosławnym*, „Elpis” 22/2020, s. 110. <http://hdl.handle.net/11320/9907>, dostęp: 29.03.2022.

i zdolności do samokontroli, dyscypliny umysłowej i wytrwałości. To ćwiczenie woli przyczynia się do kształtowania silnego charakteru. Okresy postów przypominają również o duchowym wymiarze życia. Wstrzemięźliwość od określonych potraw ma na celu przekształcenie codziennych czynności, takich jak jedzenie, w akty kultu, co pomaga uświadomić sobie więź z Bogiem we wszystkich aspektach życia. Wspólne praktykowanie postów w rodzinie wzmacnia więzi między jej członkami. Wspólna determinacja do przestrzegania okresów postnych, modlitwy i refleksji sprzyja budowaniu wspólnoty duchowej w obrębie rodziny. Charakter wychowawczy postów w prawosławiu obejmuje szereg aspektów łączących praktyki duchowe, moralne, społeczne i budowanie wspólnoty rodzinnej. To nie tylko okresowe wyzwanie dla ciała, ale także czas duchowego rozwoju i pogłębiania związku z Bogiem³⁰.

Pedagogia³¹ prawosławna dąży do tego, by w procesie edukacyjnym obejmującym oddziaływanie wychowawcze oraz nauczanie przywrócić personalny charakter prawdy w Osobie Chrystusa, czyli upodmiotowić człowieka. Celem wychowania jest przede wszystkim zachowanie pierwotnej formy tradycji, przestrzegając zasad kanonicznych, z poczuciem głębokiego zrozumienia sensu wykonywanych czynności symbolicznych. Nie chodzi tu o zaprzestanie dbania o zewnętrzną i atrakcyjną oprawę kultywowanych praktyk, ale o ich pozamaterialne i duchowe przeżycie. Wychowanie powinno być integrowane w ramach realizacji programu wychowawczego opartego na Ewangeli i Tradycji Kościoła, prowadzącego do życia i działania wychowanków zgodnie z nauczaniem wartościami i Jezusa Chrystusa. Jak zaznacza Artur Aleksiejuk, urzeczywistnianie takiego modelu w praktyce pedagogicznej zasadniczo pomaga wychowankom oraz uczniom w osiągnięciu dojrzałości osobowej, która wyraża się w interpretowaniu i porządkowaniu wiedzy oraz wartości kultury w kontekście orędzia ewangelicznego, czyli w świetle wiary³².

Wychodząc z założenia, że każdy człowiek przychodzi na świat jako istota potencjalna, jego życie polega w pewnym sensie na ciągłym aktualizowaniu cech i wartości, które zostały mu nadane w momencie narodzin.

30 Tamże, s. 110.

31 Czyli sztuka wychowania – zob. W. Seredyński, *Pedagogia polska w zarysie*, Karol Wilde, Lwów 1868.

32 A. Aleksiejuk, *Podstawowe założenia chrystocentryczno-humanistycznego modelu wychowania w ujęciu prawosławnym*, dz. cyt.

Równocześnie istotną właściwością osoby ludzkiej jest nieprzewidywalność, przypadkowość i kruchość, dlatego potrzebuje ona pomocy. Człowiek wymaga wielu różnorodnych wzmocnień, oddziaływania wychowawczego, podpór duchowych oraz sił autowychowawczych³³. Prawosławny model wychowania urzeczywistnia się przede wszystkim jako chrześcijańskie wychowanie ku wolności, prawdzie i godności człowieka jako osoby³⁴, a jego specyfika wiąże się z poszerzeniem o perspektywę sensu przekraczającego ludzkie możliwości, wskazując na cel ostateczny i otwierając się na wymiar transcendentny, duchowy. Wolność w perspektywie prawosławnej nie jest interpretowana wyłącznie jako wolność formalna, czyli wolność wyboru, o czym mówi Nikołaj Bierdiajew: „chrześcijaństwo jest religią wolności (...), nie ceni pustej formy wolności, którą można napęłnić jakąkolwiek treścią. (...) Dlatego nigdy nie myli wolności z samowolą”³⁵. Takie pojmowanie jest tylko jej wstępnym objawieniem. Dopełnia ją wolność twórczej aktywności, uruchamiającej twórcze energie i natchnienie, umożliwiające przekraczanie samego siebie. Prawda zaś nadaje wolności sens realizacji i spełnienia się w celowym dążeniu do osiągnięcia zbawienia. Godność, czyli głęboka własność ontyczna stanowi wartość związaną z samym aktem zaistnienia bytu, przenika wszystkie jego wymiary i działania człowieka. Właściwa człowiekowi dana i zarazem zadana godność ściśle wiąże się z odniesieniem do prawdy³⁶.

Prawosławna refleksja pedagogiczno-religijna funkcjonuje przede wszystkim w Kościele wyrażonym w partykularnym zgromadzeniu wiernych, trwających w miłości Chrystusowej i Jego nauce. Wierni swoje przywiązanie do Kościoła wyrażają między innymi poprzez aktywne uczestnictwo w tradycjach, pielęgnowanie i kultywowanie określonych obrzędów i zwyczajów oraz wprowadzanie kolejnych pokoleń w ich doświadczanie. Prawosławny model wychowania, precyzowany jako chrystocentryczno-humanistyczny, polega na umożliwianiu rozpoznania zamierzonej przez Boga wolności w procesie,

33 Por. A. Żywczok, B. Ecler-Nocoń, *Autoterapia – przestrzeń rozwoju osoby ludzkiej*, „Chocwanna” 1/2004, s. 132.

34 A. Aleksiejuk, A., Z. Marek, B. Milerski, *Pedagogika religii w Polsce*, w: *Słownik pedagogiki religii*, red. Z. Marek, A. Walulik, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2020s. 33-49.

35 N.A. Bierdiajew, *Filozofia wolności*, Orthdruk, Białystok 1995, s. 152.

36 A. Aleksiejuk, *Podstawowe założenia chrystocentryczno-humanistycznego modelu wychowania w ujęciu prawosławnym*, dz. cyt., s. 109.

który nie bazuje na formowaniu, ale przede wszystkim na wzrastaniu w prawdzie, dobru i miłości.

Na zakończenie rozważań dotyczących wychowania chrześcijańskiego w duchu teologii prawosławnej należy podkreślić, że sytuacja wychowawcza w rodzinach prawosławnych należących do mniejszościowego w Polsce Kościoła jest sporym wyzwaniem. Prawosławne rodziny stykają się z pewnymi utrudnieniami zewnętrznymi, wpływającymi na realizację ich wyznaniowych oddziaływań wychowawczych. Cerkiew prawosławna posługuje się kalendarzem juliańskim, co wymaga od rodziców kreatywnego tłumaczenia dzieciom rachuby czasu i objaśniania terminów dni świątecznych, które nie pokrywają się ze świętami kościelnymi dominującymi w Polsce³⁷. Kolejną trudnością jest używany w liturgii język starocerkiewnosłowiański, którym posługuje się większość prawosławnych parafii. W przekonaniu księdza Włodzimierza Misijuka³⁸ okoliczność ta przyczynia się do wyraźnego oddzielenia życia religijnego i Cerkwi od reszty zsekularyzowanego życia, w którym obowiązuje inny kalendarz i mówi się w innym języku³⁹. Sytuacja ta wymaga od rodziców i innych członków rodziny dodatkowego trudu nauczania dzieci podstawowych modlitw, umiejętności czytania w języku staro-cerkiewno-słowiańskim i jego podstaw, oraz zadbania o prawidłowe rozumienie powodów odmienności języka (i kalendarza) świeckiego i religijnego.

2. WYCHOWANIE W RODZINIE KATOLICKIEJ

Największą denominacją chrześcijańską w Polsce jest Kościół katolicki obrządku łacińskiego. Ze względu na uznawanie w sferze doktryny i organizacji kościelnej autorytetu papieża – biskupa Rzymu, Kościół ten nazywany jest

37 Por. A. Sanecka, *Diaspora prawosławna we Wrocławiu. Praktyczne problemy socjalizacji i edukacji religijnej (perspektywa rodzica)*, „Forum Pedagogiczne” 9/2020, s. 177–190, <https://doi.org/10.21697/fp.2019.2.37>, dostęp: 19.01.2022.

38 W. Misijuk, *Nasz język liturgiczny – pomoc czy utrudnienie?* Parafia Prawosławna św. Jerzego, Białystok 2007, s. 23.

39 Autor zwraca też uwagę na istotne niebezpieczeństwo, że „nieznajomość języka liturgicznego może, szczególnie u dzieci, wywoływać niepokojące przeświadczenie, że słowa modlitwy działają jak magiczne zaklęcia – wystarczy je tylko wypowiedzieć”. Zob. W. Misijuk, *Nasz język liturgiczny – pomoc czy utrudnienie*, dz. cyt., s. 31.

rzymskokatolickim w odróżnieniu od Kościołów uznających zwierzchnictwo Rzymu Kościołów wschodnich (grekokatolicy i unicy). Ponad 80% ludności polskiej deklaruje swą przynależność do tego Kościoła. Katolicki model małżeństwa i rodziny czerpie swe doktrynalne postawy (tak jak inne Kościoły chrześcijańskie) z nauki Jezusa Chrystusa, pism apostołskich oraz z nauczania zachodnich Ojców Kościoła, uzupełnionych wskazaniem soborów (szczególnie Trydenckiego i Watykańskiego II), nauczaniem papieży oraz społeczną nauką Kościoła⁴⁰. Poszczególne elementy rzymskokatolickiej koncepcji życia małżeńsko-rodzinnego i wychowywania dzieci są na przestrzeni wieków dopracowywane, wzbogacane i aktualizowane o nowe treści i interpretowane w sposób bardziej adekwatny do sytuacji społecznej⁴¹.

Ideał katolickiego wychowania łączy w sobie dwie prawdy o człowieku: jedna zakłada istnienie grzechu pierworodnego, druga to głęboka pewność o zbawczej sile łaski Bożej⁴². Te dwie kwestie ukierunkowują proces wychowania. Wincenty Granat wskazuje, że dobro i miłość, zjednoczone w Bogu, dodają sił i łaski miłowania Boga oraz drugiego człowieka, uszlachetniają ludzką naturę, co w efekcie daje nadzieje na owocność działań wychowawczych. Stąd też praktyczny wymiar wychowawczy łączy się w teologii katolickiej z optymizmem wychowawczym, którego źródłem jest wiara w zmartwychwstanie i opatrzność Bożą. Odnosi się on do postawy wychowawcy, spojrzenia na wychowanek, a także do oczekiwanych efektów wychowawczych⁴³. Zdaniem Jacka Woronieckiego optymizm jest nieodzowną cechą katolika, gdyż „zły humor, narzekanie, zniechęcenie, pesymizm to są rzeczy, które w żaden sposób z duchem katolickim nie dadzą się pogodzić, na dnie ich tkwi zawsze brak

40 J. Zimny, *Potrzeba autorytetu w polskiej rodzinie*, w: *Autorytet. Wyzwania-Oczekiwania-Zadania*, red. J. Zimny. Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. Wydział Zamiejscowy Prawa i Nauk o Społeczeństwie, Stalowa Wola 2016, s. 22.

41 *Małżeństwo i rodzina w społecznym nauczaniu Kościoła rzymskokatolickiego*, http://modelrodziny.eprace.edu.pl/952_Malzenstwo_i_rodzina_w_spoecznym_nauczaniu_Kosciola_rzymskokatolickiego.html, dostęp: 20.01.2022.

42 Por. A. Zakrzewska, *Polska pedagogika katolicka a wychowanie młodego pokolenia do odpowiedzialności społecznej w szkołach katolickich*, „*Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*” 25/2008, s. 209–210.

43 J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2013, s. 45–46.

ufności w opatrność Bożą i podrażniona miłość własna⁴⁴. W takiej atmosferze powinien przebiegać proces wychowawczy.

Wszelkie cechy wychowania w tradycji katolickiej objęte są uniwersalizmem katolickim. Oznacza to, że podejmowane działania wychowawcze można postrzegać jako uniwersalne i konkretne⁴⁵. Tkwiące w uniwersalizmie ideały dotyczące celu i formy wychowania łączą elementy wychowania fizycznego, umysłowego, moralnego, narodowego, państwowego, estetycznego, rodzinnego, w których jest obecny wymiar religijny. Warto wskazać dwie istotne prawidłowości uniwersalizmu⁴⁶. Papież Pius XI podkreślał, że

chrześcijańskie wychowanie obejmuje cały zakres ludzkiego życia fizycznego i duchowego, intelektualnego i moralnego, indywidualnego, rodzinnego i społecznego, nie żeby je w jakikolwiek sposób umniejszać, ale żeby je podnieść, nim pokierować i udoskonalić, wedle przykładu i nauki Chrystusa⁴⁷.

Całokształt tych oddziaływań nazywany jest „wychowaniem integralnym”⁴⁸. Łączy ono „struktury procesu wychowawczego, rozumianego integralnie jako pewien byt jednolity, którego nie da się sprowadzić do funkcjonowania jedynie poszczególnych elementów”⁴⁹. Realizacja wychowania integralnego czyni osobę, będącą w nim podmiotem, bardziej odpowiedzialną w każdym wymiarze, zarówno duchowo-moralnym, intelektualnym,

44 Cyt. za: W. Granat, *Katolicki ideał wychowawczy*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 8–9/1936, s. 338.

45 Por. Z. Formella, *Wychowanie integralne w skautingu. aktualność propozycji*, w: *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja. Współczesność. Nowe wyzwania*, red. J. Michalski, A. Zakrzewska, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 406–407; Z. Marek, *Wychowanie integralne podstawą rozwoju osoby*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 1/2017, s. 33. <https://doi.org/10.14632/eetp.2017.12.43.31>, dostęp: 20.01.2022.

46 Por. A. Zakrzewska, *Polska pedagogika katolicka a wychowanie młodego pokolenia do odpowiedzialności społecznej w szkołach katolickich*, „Studia Koszalińsko-Kołoobrzeskie” 25/2008, s. 210–211.

47 Pius XI, *Divini illius magistri. O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, Wydawnictwo Te Deum, Warszawa 2002, nr. 95.

48 Por. Z. Marek, *Wychowanie integralne podstawą rozwoju osoby*, dz. cyt., s. 33.

49 M. Nowak, *Teorie i koncepcje wychowania*. WAiP, Warszawa 2008, s. 132; Por. Z. Marek, *Potencjał religijny wnoszony do wychowania integralnego*, „Pedagogika Społeczna” 4/2015, s. 9–20.

emocjonalnym, wolitywnym, jak i społecznym oraz fizycznym⁵⁰. Celem działalności wychowawczej jest umożliwienie wychowankowi przejęcia i kierowania własnym procesem wychowania, co równocześnie służy rozwojowi jednostki oraz wspólnoty. Wychowanie to dynamiczny proces, który sprzyja rozwojowi osobistemu. W relacji pomiędzy wychowawcą a wychowankiem nacisk kładzie się na wzajemność i podmiotowość wszelkich interakcji. Oznacza to, że zarówno wychowawca jak i wychowanek pełnią aktywną rolę w tym procesie, co sprzyja pełnemu rozwojowi jednostki i harmonijnemu współdziałaniu we wspólnocie⁵¹.

Całościowe spojrzenie na człowieka i jego rozwój, na sens jego życia, kierowanie się określonymi wartościami i uznawaną motywacją do życia, prowadzi do tego, że w środowiskach katolickich pedagogika religii nie dotyczy wyłącznie nauczania religii w toku formalnej katechizacji⁵², ale obejmuje także procesy wychowania religijnego i moralnego⁵³. Wychowawcy, którymi w naturalnych warunkach są rodzice, zobowiązani są sakramentem chrztu świętego do wychowywania dziecka w wierze, ponieważ jest ono dla nich zarówno darem, jak i własnością Pana Boga⁵⁴. Fundamentalne aspekty katolickiej formacji, poza prowadzoną w rodzinie katechezą, to: wychowanie do modlitwy, życie sakramentalne i liturgiczne, składanie świadectwa życia chrześcijańskiego zgodnego z Ewangelią.

Kościół katolicki podkreśla, że małżeństwo i rodzina to wspólnota pochodząca od Boga i z Jego ustanowienia. To naturalna grupa społeczna, bez której społeczność nie tylko przestałaby się rozwijać, ale wręcz by wymarła⁵⁵.

-
- 50 J. Karczewska, *Integralne wychowanie człowieka w ujęciu o. Jacka Woronieckiego*, w: *Antropologiczna pedagogika ogólna*, red. M. Nowak, P. Magiera, I. Szewczak, Wydawnictwo KUL, Wydawnictwo Gaudium, Lublin 2010, s. 167; Z. Marek, J. Mółka, M. Mółka, *Wychowanie i praca. W trosce o integralny rozwój człowieka*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2017.
- 51 G. Godawa, *Integralna wizja człowieka jako fundament kultury i wychowania*, „*Analecta Cracoviensia*” 49/2017, s. 319–340.
- 52 J. Bagrowicz, *Edukacja religijna współczesnej młodzieży. Źródła i cele*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2000.
- 53 A. Aleksiejuk, Z. Marek, B. Milerski, *Pedagogika religii w Polsce*, dz. cyt., s. 33–49.
- 54 Pierwsza kobieta w Księdze Rodzaju, Ewa mówi: „urodziłam człowieka za sprawą Boga” – por. Rdz 4,1.
- 55 Por. S. Jarocki, *Katolicka nauka społeczna*, Société de Editions Internationales, Paris 1964, s. 47.

Przed Soborem Watykańskim II za główne cele rodziny uznawane były prokreacja oraz wychowanie potomstwa, które oznacza właściwe ukształtowanie osobowości kolejnych pokoleń, uwzględniając dobro społeczeństwa oraz Kościoła⁵⁶. W dobie Soboru Watykańskiego II dokonał się w tym zakresie przełom. Przytoczone rozumienie rodziny zostało wzbogacone o kolejny element. Jest nim miłość, która stanowi wiodącą wartość małżeństwa oraz rodziny. W tych kontekstach w nauczaniu Kościoła katolickiego zostało podkreślone, że „miłość małżeńska nie wyczerpuje się wśród nich dwojga, gdyż uzdalnia ich do największego oddania, dzięki któremu stają się współpracownikami Boga, udzielając daru życia nowej osobie ludzkiej”⁵⁷. Bóg jest więc właściwym stwórcą dziecka, a rodzice współpracując z Bogiem uczestniczą w dziele przekazywania nowego życia. W Adhortacji Apostolskiej *Ecclesia in Europa* Jan Paweł II dopowiada: „patrzac w przyszłość, koniecznie musimy zwrócić ku nim nasze myśli, musimy spotkać się z umysłami, sercami, osobowościami młodych, by dać im rzetelną formację ludzką i chrześcijańską”⁵⁸.

W kontekście tego nauczania podkreśla się walor partnerstwa małżonków, ich potrzebę świadomych i odpowiedzialnych decyzji rodzicielskich oraz ponoszenie za rodzinę wspólnej odpowiedzialności za wychowanie dzieci, zabezpieczenia ich bytu materialnego i duchowego⁵⁹. Ponadto w dokumentach soboru podkreślono, że to rodzice „w najwyższym stopniu są zobowiązani do wychowania potomstwa i dlatego muszą być uznani za pierwszych i głównych jego wychowawców”⁶⁰. Świadomi tej roli rodzice będą

już od najwcześniejszego wieku uczyć dzieci zgodnie z wiarą na chrzcie otrzymaną poznawania i czci Boga, a także miłowania bliźniego; tam też doświadczają one najpierw

56 Por. Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 7 grudnia 1965, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1967, s. 50.

57 Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska Familiaris consortio. O zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym*, Wydawnictwo TUM, Wrocław 2000.

58 Jan Paweł II, *Ecclesia in Europa*, Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna, Wrocław 2017.

59 Por. Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, dz. cyt.; *Małżeństwo i rodzina w społecznym nauczaniu Kościoła rzymskokatolickiego*, http://model-rodziny.eprace.edu.pl/952,Malzenstwo_i_rodzina_w_spolecznym_nauczaniu_Kosciola_rzymskokatolickiego.html, dostęp: 20.01.2022.

60 Sobór Watykański II, *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim nr 3*, „Gravissimum educationis” 1965.

zdrowej społeczności ludzkiej i Kościoła; a wreszcie przez rodzinę wprowadza się je po woli do obywatelskiej wspólnoty ludzkiej i do ludu Bożego⁶¹.

Oznacza to, że wychowanie rodzinne powinno odzwierciedlać różne aspekty i funkcje życia całego Kościoła: ewangelizację, świadectwo, modlitwę oraz katechezę, aby kierowało osobę „w kierunku jej ostatecznego celu, a równocześnie do dobra społeczności, których człowiek jest członkiem i w których obowiązkach, gdy dorośnie będzie brał udział”⁶². W tym sensie wychowanie jest „pomocą udzielaną człowiekowi w realizacji jego człowieczeństwa, w nadaniu życiu człowieka ostatecznego sensu rozumianego na ogół jako zjednoczenie człowieka z Bogiem poprzez praktykowanie miłości bliźniego”⁶³. Chodzi tu o wspomaganie go w doskonaleniu się we wszystkich dziedzinach życia i działalności.

Cel tak rozumianego wychowania chrześcijańskiego ma umożliwić osiągnięcie „dojrzałości osoby ludzkiej i jednocześnie [doprowadzenie] do poznania i przeżywania tajemnicy zbawienia”⁶⁴. Proces wychowania realizowany zgodnie z tradycją katolicką, poza bezwarunkową miłością wychowawców do dziecka, polega na stawianiu konkretnych wymagań, które nie tylko będą cennym wsparciem w kształtowaniu całokształtu osobowości, lecz w rezultacie doprowadzą do celu najwyższego, jakim jest osiągnięcie Zbawienia⁶⁵. Tak sformułowany cel wychowania uświadamia rodzicom, że ich pierwszym zadaniem jest troska o jak najszybsze przyjęcie przez dziecko sakramentu Chrztu Świętego⁶⁶. Ponadto winni dbać, by dzieci „możliwie najwcześniej

61 Tamże.

62 Sobór Watykański II, *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim nr 1*, „Gravissimum educationis” 1965.

63 Tamże.

64 Kodeks Prawa Kanonicznego, kan. 217. http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1983-01-25,_Absens,_Codex_Iuris_Canonicis,_PL.pdf, dostęp: 20.02.2022.

65 B. Białecka, *Katolickie wychowanie dzieci – oto wzór!* „Przymierze z Maryją” 89/2016, <https://www.przymierzemaryja.pl/katolickie-wychowanie-dzieci-oto-wzor,12231,a.html>, dostęp: 20.01.2022.

66 „Rodzice mają obowiązek troszczyć się, ażeby ich dzieci zostały ochrzczone w pierwszych tygodniach; możliwie najszybciej po urodzeniu, a nawet jeszcze przed nim powinni się udać do proboszcza, by prosić o sakrament dla dziecka i odpowiednio do niego się przygotować” (Kodeks Prawa Kanonicznego, kan. 867 § 1, dz. cyt.). Zob. też komentarz: P. Kro-

zetknęły się z życiem liturgicznym Kościoła⁶⁷, a wraz z innymi członkami rodziny powinni tworzyć w domu atmosferę przepelnioną bezinteresowną miłością i szacunkiem do Boga oraz drugiej osoby.

W Katechizmie Kościoła Katolickiego widnieje zapis, że w rodzinie realizuje się posługa liturgiczna poprzez kapłaństwo powszechne ojca, matki, dzieci oraz innych krewnych, którzy spełniają specyficzne dla siebie zadania⁶⁸. W praktyce polega to na świadomym uczestnictwie w Eucharystii, w sakramencie pokuty i pojednania oraz w innych sakramentach. Ważne jest praktykowanie małżeńskiej i rodzinnej modlitwy, wspólne świętowanie niedzieli, jubileuszy, rocznic rodzinnych, uroczystości kościelnych i rodzinnych, codzienna ofiara z siebie oraz wspólnotowe dźwiganie krzyża cierpienia, swoich trosk i niedogodności⁶⁹. Rodzina chrześcijańska ma być wspólnotą wierzącą i ewangelizującą, która pozostaje w nieustannym dialogu z Bogiem i jest wspólnotą w służbie człowieka⁷⁰.

Rodzice chrześcijańscy, okazując dzieciom miłość i troskę, dają świadectwo własnej więzi z Bogiem. W ten sposób wychowują je do świętości i otwierają ich serca na przyjęcie głosu Dobrego Pasterza, który wzywa każdego człowieka, by szedł za Nim i szukał najpierw Królestwa Bożego⁷¹.

W powiązaniu z ewangelizacyjną i apostołską misją rodziny, której celem jest budowanie żywego zaufania wobec Bożej miłości, Kościół katolicki

czek, *Wychowanie. Optyka prawa polskiego i prawa kanonicznego*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2013, s. 104–105.

67 E. Szafronowski, *Podręcznik prawa kanonicznego*. T. 4, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1986, s. 157.

68 Katechizm Kościoła Katolickiego, dz. cyt., nr 1657.

69 Bp W. Śmigiel, Święto Świętej Rodziny 2021 – List Rady ds. Rodziny Konferencji Episkopatu Polski – 26 grudnia 2021, <https://episkopat.pl/list-na-niedziele-sw-rodziny-rodzina-droga-do-swietosci>, dostęp: 20.01.2022.

70 Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska Familiaris consortio. O zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym nr 51–64*, Wydawnictwo TUM, Wrocław 2000.

71 Jan Paweł II, *Orędzie na XXXI Światowy Dzień Modlitw o Powołania*, w: Jan Paweł II, *Rodzino, co mówisz o sobie? Dokumenty i przemówienia papieskie w Roku Rodziny*, Wydawnictwo Czuwajmy, Kraków 1995, s. 23; cyt. za: P. Kaźmierczak, *Personalistyczna koncepcja wychowania w nauczaniu Jana Pawła II*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003, s. 82.

nazywa rodzinę „Kościołem domowym”⁷². W niej bowiem odbywa się stopniowe włączanie w życie całego Kościoła poprzez wspólne praktykowanie obrzędów i tradycji katolickich, modlitwę, czytanie Słowa Bożego i innej literatury religijnej oraz prowadzenie do przyjęcia sakramentów⁷³. Rodzice powinni zdawać sobie sprawę z tego, że ich zadaniem jest

nie tylko rozkrzewianie i zachowywanie rodzaju ludzkiego na ziemi, a nawet nie tylko wychowanie jakichś czcicieli prawdziwego Boga, lecz rodzenie dzieci Kościołowi Chrystusowemu i wydawanie na świat „współobywateli świętych i domowników Boga” (Ef 2,19), by lud oddany służbie Boga i Zbawiciela naszego z dnia na dzień wzrastał w liczbę⁷⁴.

Dzięki temu, poza fizycznym rodzicielstwem, rodzice mogą mieć świadomość rodzicielstwa duchowego⁷⁵.

W katolickim wychowaniu praktyki religijne odgrywają niezwykle ważną rolę, posiadając głęboki charakter wychowawczy. Aktywne uczestnictwo w Mszy Świętej stanowi fundament życia religijnego w rodzinie katolickiej, jednocześnie integrując ją w ramach większej wspólnoty parafialnej. Msza święta dostarcza duchowego pokarmu, a także umacnia więzi rodzinne w duchu wspólnoty. Organizowane są Msze Święte dla dzieci, w których przekazy są formułowane w sposób zrozumiały dla najmłodszych, podkreślając ich uczestnictwo w liturgii. W maju, miesiącu poświęconym Matce Bożej,

72 Jan Paweł II, *List do rodzin Gratissimam Sane Ojca Świętego Jana Pawła II z okazji Roku Rodziny 1994 (2 lutego 1994)*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/gratissimam.html, dostęp: 20.01.2022; por. Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska Familiaris consortio. O zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym*, Wydawnictwo TUM, Wrocław 2000, nr 38.

73 Bp W. Śmigiel, *Święto Świętej Rodziny 2021 – List Rady ds. Rodziny Konferencji Episkopatu Polski – 26 grudnia 2021*, <https://episkopat.pl/list-na-niedziele-sw-rodziny-rodzina-droga-do-swietosci>, dostęp: 20.01.2022.

74 Breviarium Fidei, *Kodeks doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, red. J.M. Szymusiak, S. Głowa, Pallottinum, Poznań 1964, nr 608, s. 610–611; cyt. za: M. Żurowski, *Kanoniczne prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, Księgarnia Św. Jacka, Katowice 1987, s. 57.

75 Zob. Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska Familiaris consortio. O zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym* nr 39, Wydawnictwo TUM, Wrocław 2000; K. Lubowicki, *Duchowość małżeńska w nauczaniu bł. Jana Pawła II*, Wydawnictwo OO. Franciszkanów, Kraków 2005, s. 323; P. Duval, *Ręce mojego ojca, wargi mojej matki*, w: *Notatki z wychowania religijnego*, red. M.D. Śpiewakowska, R. Szpakowski, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1996, s. 42; M. Gwóźdź, *Religijne wychowanie potomstwa w małżeństwach mieszanych*, dz. cyt., s. 25–27.

odbywają się nabożeństwa majowe, które mają formę procesji różańcowych czy modlitw wotywnych, skierowanych do najmłodszych wiernych. Adoracje Najświętszego Sakramentu dla dzieci, spotkania różańcowe oraz zajęcia katechetyczne stanowią integralną część formacji religijnej.

Nauka religii, poprzez systematyczne uczestnictwo dzieci w katechezie, nie tylko przekazuje zasady doktrynalne, ale również rozwija osobiste zrozumienie i zaangażowanie w wiarę. Sakramenty otrzymywane w okresie dzieciństwa oraz dojrzewania (Chrzt Świąty, Komunia Świąta, Bierzmowanie) stanowią kluczowe momenty, które wymagają od wiernych przygotowania, przyczyniając się do pełniejszego doświadczenia i zrozumienia wiary.

Podobnie jak w prawosławiu, okresy postne zaznaczają się w praktykach katolickich, promując wstrzeźliwość i pokorę. To nie tylko aspekt duchowy, ale także próba rozwinięcia samokontroli i umiejętności odrzucania pewnych przyjemności dla celów duchowego wzrostu. Choć jest ich znacznie mniej niż w odłamie ortodoksyjnym, tradycyjna wstrzeźliwość od pokarmów mięsnych obowiązuje w każdy piątek, są też konkretne dni w ciągu roku liturgicznego nakazujące zachowanie postu ilościowo-jakościowego.

Działalność charytatywna i posługa społeczna są integralną częścią praktyk katolickich, zachęcając rodziny do aktywnego udziału we wsparciu potrzebujących. W ten sposób nauki katolickie praktykowane są nie tylko na poziomie duchowym, ale także w praktyczny sposób, co wpływa na kształtowanie postaw altruistycznych i troski o innych.

Kult maryjny odgrywa także istotną rolę, manifestując się w modlitwach różańcowych, nabożeństwach maryjnych i pielgrzymkach do sanktuariów maryjnych. Te praktyki wzmacniają wiarę, rozwijają uczucie miłości i szacunku do Matki Bożej, co stanowi ważny element katolickiego wychowania.

Charakter wychowawczy praktyk w Kościele Rzymskokatolickim obejmuje aspekty duchowe, moralne i społeczne, które wspólnie przyczyniają się do kształtowania chrześcijańskiego charakteru, zgodnego z zasadami i wartościami tej tradycji. W realizacji tak rozumianego wychowania religijnego rodzinom powinny pomagać wybrane przez nich instytucje⁷⁶. Obszary oddziaływań wychowawczych płynących z kręgu rodzinnego, wspólnot

76 „Rodzice katolicy mają ponadto obowiązek i prawo dobrania takich środków i instytucji, przy pomocy których, uwzględniając miejscowe warunki, mogliby lepiej zadbać o katolickie wychowanie swoich dzieci” – Kodeks Prawa Kanonicznego, Kan. 793 § 1., dz. cyt.

kościelnych, organizacji katolickich oraz formacji w trakcie katechezy szkolnej silnie się przenikają i wzajemnie od siebie zależą⁷⁷. Kościół katolicki stara się udzielać rodzicom takiej pomocy w duszpasterstwie dzieci, a przejawem tej troski jest praktykowanie liturgii i nabożeństw w formule dostosowanej do potrzeb i możliwości recepcyjnych.

3. WYCHOWANIE W RODZINIE EWANGELICKIEJ

Koncepcja wychowania w Kościele Ewangelicko-Augsburskim oparta została na treściach inspirowanych Pismem Świętym. Inaczej niż we wcześniej opisanych chrześcijańskich denominacjach, społeczna nauka Kościoła ewangelickiego jest uboższa pod względem ilości dokumentów dotyczących procesów wychowawczych. W istniejących zapisach przywoływani są autorzy luterkańscy, poczynając od Marcina Lutera. W jego pismach wiele razy podkreślone zostało wychowawcze znaczenie środowiska rodzinnego, w którym upatrywał najlepszy sposób na praktykowanie pobożności⁷⁸. Pisał, że życie rodzinne, zgodne z czwartym przykazaniem – „Czcij Ojca swego i Matkę swoją”, jest lepszym gwarantem zbawienia, niżeli „cała świętość kartuzów, choćby się zapościłi na śmierć i bez przestanku wznosili modły na kolanach”⁷⁹. Luter uznawał rodziców za osoby, którym, tak jak Bogu, należy się nie tylko miłość dzieci, ale również oddawanie czci. Dlatego też, bez względu na sposób ich funkcjonowania, a nawet czasem przy ich ułomnościach, podopieczni muszą całkowicie poddawać się ich woli, ponieważ jest to zgodne z wolą Bożą⁸⁰. Tłumaczy również, że czczenie rodziców obejmuje miłość, pokorę, karność i bojaźń ze strony dziecka. Postępowanie zgodne z czwartym przykazaniem przyczynia się do rozwoju

77 A. Rynio, *Istotowo-pedagogiczny aspekt kształtowania szacunku dla życia ludzkiego w świetle Evangelium vitae Jana Pawła II*, w: *Wartość życia a wychowanie. W XX rocznicę Encykliki Jana Pawła II Evangelium Vitae*, red. M. Parzyszek, D. Opozda, B. Kiereś. Wydawnictwo Episteme, Lublin 2015, s. 26–29.

78 Zob. B. Milerski, *O pedagogicznych poglądach Marcina Lutera*, „Myśl Protestancka” 1/1998, s. 31.

79 M. Luther, *Mały Katechizm. Duży Katechizm*, przekł. A. Wantuła, Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2000, s. 67.

80 Por. M. Nowicki, *Wartość Wychowania w Rodzinie Luterkańskiej w Piśmiennictwie Staropolskim XVI i XVII wieku*, „Studia Edukacyjne” 54/2019, s. 106.

miłości w rodzinie, pomnażania w niej radości, przyjaźni i zgody, które wypływają ze spokojnego sumienia⁸¹. Ponadto Luter nie wyobrażał sobie życia poza małżeństwem, jako że Bóg ustanowił je u samego zarania rodzaju ludzkiego⁸², „aby było lekarstwem na ludzkie słabości”⁸³.

Małżeństwo, będąc instytucją naturalną, pozostaje więc dziełem Boskiej, a nie ludzkiej woli. Dlatego należy je oceniać jako stan szczególnego wzniesienia, wyższy od wszelkich innych stanów życiowych, jakimi są stan duchowny i zakonny. Stąd w Kościele luterańskim nie obowiązuje celibat osób pełniących funkcje duchowne, a osoba pełniąca urząd pastora powinna pozostawać w związku małżeńskim. Z moralnego punktu widzenia, zdaniem Lutera, nie ma stanu przewyższającego stan małżeński, między innymi z powodu brzemienia, jakie Bóg nakłada na małżonków⁸⁴. Idąc za tym rozumowaniem Lutera, Stanisław Murzynowski – jeden z głównych przedstawicieli polskiego ruchu luterańskiego – pochwała życie rodzinne, wierność małżeńską, pokorne znoszenie trudów życia codziennego oraz wytrwałe pozostawanie przy wierze chrześcijańskiej⁸⁵. Jego zdaniem rodzina została ustanowiona w tym celu, by ludzie cnotliwie się mnożyli oraz wychowywali potomstwo ku chwale Bożej. Do życia rodzinnego Bóg powołuje każdego człowieka, bez względu na wykonywane zajęcie, czy zajmowane stanowisko. Sam Luter był zwolennikiem wielodzietności. Małżeństwo, nie będące w świetle teologii protestanckiej sakramentem, stanowi ziemskie powołanie każdego człowieka, a jego cel ma charakter wyłącznie przyrodzony i doczesny. Winno się ono odznaczać wzajemnym udzielaniem sobie pomocy małżonków oraz funkcją prokreacyjną.

81 M. Luther, *Mały Katechizm. Duży Katechizm*, dz. cyt., s. 67.

82 M. Luther, *Pisma etyczne. O wolności chrześcijanina. O dobrych uczynkach. O życiu małżeńskim. O kupiectwie i lichwie. O świeckiej zwierzchności, w jakiej mierze należy być jej posłusznym. Czy żołnierze mogą dostąpić zbawienia*, Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2009, s. 140.

83 F. Melancton, *Konfesja Augsburska: XXIII. O małżeństwie kapłanów*, <http://old.luteranie.pl/pl/index.php?D=3149>, dostęp: 29.01.2022.

84 Por. M. Nowicki, *Wartość Wychowania w Rodzinie Luterańskiej w Piśmiennictwie Staropolskim XVI i XVII wieku*, „Studia Edukacyjne” 54/2019, s. 106.

85 S. Murzynowski, *Jana Seklucjana Oeconomia albo gospodarstwo: 1546*, red. Z. Celichowski, Kraków 1890, s. 19–22.

Protestantyzm w swej doktrynie nie wypracował modelowej koncepcji rodziny i wychowania. Nie rozważa jej też w kategoriach niezbędnej grupy społecznej, którą uważa się za składową całego społeczeństwa. Rodzina jest raczej sposobem życia jednostek ludzkich z Bogiem i według Jego prawa. Istotne są osobiste odniesienia członków rodziny wobec siebie – małżonków oraz rodziców względem dzieci. Odniesienia te powinny odzwierciedlać relację Boga do człowieka. Rodzina ma służyć przede wszystkim właściwemu ułożeniu stosunków między jej członkami a Bogiem. W tym rozumieniu nadrzędnym celem rodziny jest poświęcenie się pracy dla zachowania pobożnego pokoju i powszechnego dobra⁸⁶, czemu służy odpowiednie wychowanie dzieci w poczuciu dobroci, posłuszeństwa, cnoty i bogobożności.

Ewangeliccy autorzy kładli odpowiedzialność za wychowanie duchowe na barki ojca, podkreślając, że matka również jest intensywnie w nie zaangażowana, ale podporządkowana mężowi ze względu na pierwszeństwo stworzenia oraz grzech pierworodny. Murzynowski podkreśla, że ojciec winien odkładać na bok wszelkie sprawy doczesne i całą swoją energię oraz majątek poświęcić wychowaniu dzieci w cnotcie i pobożnych naukach (gruntownie)⁸⁷. Ojciec ma władzę duchową nad dziećmi, tak samo jak Bóg przyjął tytuł Ojca⁸⁸, i musi wypełniać wobec dzieci takie funkcje, jak biblijny Bóg wobec ludzkości. Dzieci z kolei winny słuchać rodziców nie tylko ze względu na ich formalny autorytet, ale ze względu na konieczność szacunku wobec tych, którzy zostali obdarzeni przez Boga darem dawania nowego życia. Odpowiedzialność za wychowanie poczętego dziecka ponoszą zarówno ojciec jak i matka, ponieważ wspólnie powołali je do życia i razem winni być z nim i przy nim. Matka już w okresie prenatalnym zobowiązana jest do pokornego wytrzymywania wszelkich cierpień fizycznych i oddawania się Bogu, gdyż wszystko dzieje się ze względu na porządek boski. Wychowanie potomstwa ze strony matki powinno odbywać się prywatnie w domu, gdzie koncentrowały się jej obowiązki.

86 M. Nowicki, *Wartość Wychowania w Rodzinie Luterńskiej w Piśmiennictwie Staropolskim XVI i XVII wieku*, dz. cyt., s. 109.

87 S. Murzynowski, *Jana Seklucyana Oeconomia albo gospodarstwo: 1546*, dz. cyt., s. 46–47.

88 Por. Mt 3,17.

Domowe wychowanie jedno dla dziecinnego wychowania od Boga jest zrządzone i ustawione, aby były wychowane dobrze, ku czci i ku chwale naprzód Panu Bogu, i tudzież też ku pocieszeniu i ku pożytku pospolitego dobra, abowiem jako z młodych cieląt wielkie krowy i woły bywają [...], tak też z dzieciństwa musimy rozumne a mądre ludzie wychować, którzyby ziemiom i ludziom mogli pożyteczni a godni być⁸⁹.

Murzynowski podkreśla, że wychowanie przynosi korzyści zarówno samej rodzinie, jak też przynosi pożytek życiu publicznemu, a wszelkie działania wychowawcze mają być realizowane poprzez służbę Bogu i w prawdziwej bojaźni przed Jego gniewem. Dzieci powinny zawierzać Bogu swoje życie od samego początku, mając na uwadze jego przykazania oraz perspektywę „srogiego sądu”. Rodzice powinni wprowadzać dzieci w taki tok myślenia, utrzymując je w odpowiedniej dyscyplinie i karności, zgodnie z założeniem, że „młodych nałóg starszych jest uczynek”⁹⁰, natomiast w karaniu należy zachowywać umiar i unikać okrucieństwa. Konieczna jest także troska o to, by dziecko nie próżnowało. Dzieciom należy zapewniać odpowiednie zajęcia, aby minimalizować ryzykowne zachowania, popadanie w nałogi czy inne negatywne zjawiska. W wychowaniu istotne jest wysyłanie dzieci do szkoły i dbanie o ich pilną naukę, przede wszystkim dla należytego zrozumienia Pisma Świętego oraz dla pożytku powszechnego⁹¹.

W kwestii wartości rodzinnych i wychowawczych podobne poglądy do Murzynowskiego miał Erazm Gliczner Skrzetuski, aktywny pedagog i działacz luterański⁹². Jego zdaniem celem wychowania jest przygotowanie dzieci do odnalezienia „królestwa niebieskiego a sprawiedliwości Bożej”, gdy wszelkie inne wartości mają drugorzędne znaczenie. Rodzice odpowiedzialni są

89 S. Murzynowski, *Jana Seklucjana Oeconomia albo gospodarstwo: 1546*, dz. cyt., s. 44.

90 Tamże, s. 47.

91 M. Nowicki, *Wartość Wychowania w Rodzinie Luterskiej w Piśmiennictwie Staropolskim XVI i XVII wieku*, dz. cyt., s. 111–112.

92 E. Gliczner Skrzetuski, *Książki o wychowaniu dzieci bardzo dobre, pożyteczne i potrzebne, z których rodzicy ku wychowaniu dzieci swych naukę dołożną wyczerpnąć mogą*, Kraków 1876; A. Danysz, *Erazm Gliczner jako pedagog. Studium nad pierwszą pedagogiką polską*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 38/1911, s. 3–7; A. Krawczyk, *Rola rodziny, religii i społeczeństwa w wychowaniu człowieka według Erazma Glicznera*, w: *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010, s. 459–478; E. Woźniak, *Jakim językiem XVI-wieczni pisarze reformacyjni pisali o wychowaniu dzieci (Gliczner, Kwiatkowski, Lorichius)? „Studia nad Polszczyzną Współczesną i Historyczną” 2/2018*, s. 327–343.

za przygotowanie fundamentów, które pozwolą w przyszłości ich potomstwu osiągnąć poznanie Boga, a tym samym doznać pełni szczęścia. Realizacja ta przebiega na kilka sposobów. Pierwszym jest zapewnienie dziecku chrztu świętego, następnym dawanie odpowiedniego przykładu swoją postawą, pilnowanie pobożności rodziny oraz utrzymywanie dyscypliny. Rodzice jako wychowawcy muszą dbać o swoją mowę oraz czyny, „bo cóż innego jest dziecię zgorszyć, jedno mu z siebie zły przykład a pochop dać, aby też tego naśladowało, coby u nas albo usłyszało, albo ujrzało”⁹³. Oprócz tego powinni wyważać odpowiednio metody wychowawcze, aby zrównoważyć wielką karność i surowość z niekonsekwentną miłością i pobłażliwością, gdyż przesada w którąkolwiek z tych stron może wyrządzić dziecku wiele szkody⁹⁴. Odpowiednim zajęciem dla dziecka jest nauka w szkole, a rodzice winni mieć dozór nad jego postępami w nauce. Według autorów luterańskich edukacja szkolna jest wielką wartością, a wykształcenie należy rozpoczynać od najwcześniejszych lat, gdy umysł jest najchłonniejszy, gdyż przynosi to korzyści zarówno personalnie dla każdego człowieka, jak i ogólne dobro dla społeczeństwa.

Kwestie życia małżeńsko-rodzinnego w Kościele Ewangelicko-Augsburskim opisane są w Ewangelickim Prawie Rodzinnym w dokumencie „Pragmatyka Służbowa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP”. Dokument ten podaje szereg przepisów dotyczących duszpasterstwa małżeństwa i rodziny, które odwołują się do nauczania Marcina Lutra, korzeniami sięgając Ewangelii. Podstawowym prawem i obowiązkiem małżonków jest życie w miłości, wierności, jedności i nierozzerwalności, oraz tworzenie rodziny i wychowanie dzieci w wierze i wierności Kościołowi. Rodzina ewangelicka, jako część kościoła, jest społecznością świętych i zobowiązana jest do budowania siebie w domu duchowym oraz umacniania w wierze poprzez Słowo Boże, sakramenty i modlitwę⁹⁵. Wynikającym z nakazu misyjnego Jezusa Chrystusa obo-

93 E. Gliczner Skrzetuski, *Książki o wychowaniu dzieci bardzo dobre, pożyteczne i potrzebne, z których rodzicy ku wychowaniu dzieci swych nauk dołożną wyczerpnąć mogą*, dz. cyt., s. 32; cyt. za: M. Nowicki, *Wartość Wychowania w Rodzinie Luterańskiej w Piśmiennictwie Staropolskim XVI i XVII wieku*, dz. cyt., s. 114.

94 Por. M. Nowicki, *Wartość Wychowania w Rodzinie Luterańskiej w Piśmiennictwie Staropolskim XVI i XVII wieku*, dz. cyt., s. 114–115.

95 Pragmatyka Służbowa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP. Duszpasterstwo małżeństwa i rodziny, wybór przypisów § 111, <http://old.luteranie.pl/www/biblioteka/dteologia/malzenstwo/prawo-rodzinne.htm>, dostęp: 20.01.2022.

wiązkiem rodziców jest wprowadzenie dzieci we wspólnotę kościelną przez chrzest święty, nauczanie Słowa Bożego, modlitwę oraz wychowanie religijne. Rodzice razem z dziećmi są zobligowani do miłowania się i wzajemnego wsparcia. Obowiązkiem rodziców jest zapewnienie dzieciom wychowania i wykształcenia, a obowiązkiem dzieci jest okazywanie szacunku i posłuszeństwa rodzicom oraz zapewnienie im opieki w przypadku choroby lub starości. Dzieci mają prawo otrzymywać od wychowawców wzór godnego życia w świętości, pobożności, prawości, miłości i wierności. Rodzeństwo powinno żyć zgodnie w miłości rodzinnej i okazywać sobie wzajemną pomoc.

W Kościele Ewangelicko-Augsburskim ważną rolę w kontekście wychowawczym pełni Konfirmacja, stanowiąc istotny etap duchowego rozwoju młodzieży. Ceremonia ta jest potwierdzeniem przyjęcia przez konfirmandów zobowiązań chrześcijańskich, zazwyczaj dokonujących się w okresie dorastania. Podczas uroczystości konfirmacji młodzi chrześcijanie publicznie wyznają swoją wiarę, co stanowi ważny krok w procesie ich duchowego dojrzewania. Konfirmacja jest również aktem potwierdzenia przyjęcia sakramentu chrztu, który z reguły został udzielony dzieciom w młodszych latach życia. Poprzez to potwierdzenie młodzież aktywnie uczestniczy w decyzji o kontynuowaniu swojej drogi wiary. Jako istotny element wychowania chrześcijańskiego, konfirmacja w Kościele Ewangelicko-Augsburskim umacnia więzi młodych ludzi z Kościołem i wprowadza ich w pełne członkostwo wspólnoty wierzących. W tym kontekście konfirmacja nie tylko stanowi potwierdzenie wiary, ale również wpisuje się w proces formowania tożsamości religijnej, kształtując wartości, moralność i zaangażowanie społeczne młodego pokolenia. Ceremonia ta staje się kluczowym momentem w edukacji religijnej, umacniając więź między młodzieżą a tradycją ewangelicko-augsburską. Doprowadzenie do konfirmacji poprzedza udział w naukach konfirmacyjnych i zdanie wymagającego egzaminu konfirmacyjnego. Historia praktyki konfirmacji sięga czasów Marcina Lutra, który opierając się na treściach Pisma Świętego odrzucił dogmat wprowadzony w Kościele zachodnim we Florencji w 1439 roku, dotyczący bierzmowania jako oddzielnie udzielanego sakramentu, uznając, że nie został on ustanowiony przez Jezusa Chrystusa⁹⁶.

96 M. Walukiewicz, *Konfirmacja w Kościele Ewangelicko-Augsburskim*, https://old2020.luteranie.pl/materialy/_rozne_pisma/konfirmacja_w_kosciele_ewangelicko_augsburskim,329.html, dostęp: 20.04.2022.

Jednym z głównych praw i obowiązków Kościoła jest wychowywanie wiernych do stanu małżeńskiego oraz prawidłowego życia w rodzinie. Kościół realizuje ten obowiązek poprzez służbę duszpasterską duchownych oraz świadectwo chrześcijańskiego domu, prowadząc zwiastowanie Słowa Bożego, nauczanie dzieci, młodzieży i dorosłych, organizując kursy przedmałżeńskie, których celem jest pogłębienie świadomości biblijnej nauki o świętości i trwałości małżeństwa i rodziny przy równoczesnym kształtowaniu moralności religijno-wyznaniowej⁹⁷.

W „Luterańskim katechizmie dla dorosłych” wskazano, że złożone przez rodziców przyrzeczenie zobowiązuje ich do ewangelickiego wychowania dzieci, ponieważ są pierwszymi i najważniejszymi przekazicielami wiary chrześcijańskiej⁹⁸. Powinni oni uczyć dzieci modlitw, wprowadzać do codziennej komplementacji Słowa Bożego oraz uczestnictwa w nabożeństwach. Proces wychowania religijnego powinien zacząć się w rodzinie, a następnie rozwijać się w kolejnych instytucjach formalnych. Inicjatywy te są w Kościele ewangelickim podejmowane podczas nabożeństw, w których obok tych przeznaczonych dla dorosłych organizowane są specjalne nabożeństwa dla dzieci – szkółki niedzielne. Przekazywane są w nich historie biblijne, zasady chrześcijańskiego postępowania, nauczanie modlitwy i pieśni.

Pieśni we wspólnotach religijnych są istotnym narzędziem przekazu wiary oraz elementem pogłębiającym jedność grupy⁹⁹. Sztuka muzyczna wpływa na stymulację mózgu, poprawę nastroju i budzi pozytywne emocje także w wymiarze duchowym, jako forma wielbienia służąca pogłębieniu przeżyć transcendentnych i wprowadzająca w stan refleksji, przyczyniając się do wzrostu w wierze. Formacja muzyczna jest cenną praktyką, która powinna być prowadzona zarówno w domach, jak i kościołach.

Aktywności podejmowane w ramach szkółki niedzielnej (zabawy, zadania manualne) mają na celu w sposób naturalny prowadzić do odkrywania Boga i poznawania podstaw chrześcijańskiej wiary. Dzięki dostosowanym metodom i atrakcyjnej formie zajęć Kościół wspiera dzieci i młodzież w ich

97 *Pragmatyka Służbowa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP*, § 113, dz. cyt.

98 Por. *Luterański katechizm dla dorosłych*, red. B. Giemza, M. Hintz, Wydawnictwo Warto, Dziegielów 2017, s. 165.

99 Por. P. Sawa, *Muzyka nowej ewangelizacji a doświadczenie duchowe: kontekst, rzeczywistość, wyzwania*, „*Studia Pastoralne*” 12/2016, s. 94.

duchowym wzroście oraz duszpastersko wspiera rodziców w wychowywaniu religijnym. Nauczanie religii przebiega w Kościele ewangelicko-augsburskim różnorodnie, w zależności od lokalizacji zboru i zamieszkiwania uczniów. W wielu parafiach ewangelickich lekcje religii odbywają się w szkołach, w innych w pozaszkolnych punktach katechetycznych. Dzieci i młodzież aktywnie uczestniczą w różny sposób w Kościele. Tworzą własne zespoły, chóry młodzieżowe, uczestniczą w spotkaniach parafialnych i rekolekcjach, Tygodniach Dobrej Nowiny, przeżywają adwent przy wsparciu Kalendarza Adwentowego. Ponadto biorą udział w organizowanych regularnie konkursach wiedzy biblijnej, między innymi w Ogólnopolskim Konkursie Biblijnym „Sola Scriptura” oraz w Ogólnopolskich Zjazdach Młodzieży (OZME).

Warto podkreślić, że w tradycji protestanckiej znajdują się początki pedagogiki religii rozumianej jako dyscypliny naukowej¹⁰⁰. Pedagogika religii w ewangelickim rozumieniu pełni rolę dyscypliny, której zadaniem jest opracowanie teorii edukacji religijnej (czyli nauczania i wychowania religijnego) oraz socjalizacji religijnej w odmiennych grupach społecznych: rodziny, Kościoła, szkoły, różnorodnych grup rówieśniczych oraz pracy i wolontariatu¹⁰¹. W tym ujęciu odróżnia się teorię od praktyki wychowania i socjalizacji religijnej powodując, że staje się ona nauką interdyscyplinarną łączącą nauki społeczne, humanistyczne i teologiczne, kierując się zasadą tak zwanej podwójnej odpowiedzialności oraz normatywności: pedagogicznej i teologicznej¹⁰². Protestantka pedagogika religii prowadzi badania komparatystyczne w kwestiach dydaktycznych, organizacyjnych, historycznych oraz prawnych uwarunkowań rozwiązań edukacyjnych.

Podsumowując, wychowanie chrześcijańskie charakteryzuje się głębokim zakorzeniem w wartościach i naukach płynących z wiary chrześcijańskiej. Jego fundamentalnym celem jest nie tylko przekazywanie wiedzy religijnej, ale także kształtowanie integralnego rozwoju jednostki, opartego na zasadach etycznych wyznawanych przez chrześcijaństwo. W różnych tradycjach

100 A. Aleksiejuk, Z. Marek, B. Milerski, *Pedagogika religii w Polsce*, dz. cyt., s. 35.

101 B. Milerski, *Pedagogika religii*, w: *Pedagogika. Subdyscypliny i dziedziny wiedzy o edukacji*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2010, s. 45–68; tegoż: *Pedagogika religii*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019, s. 319–330.

102 A. Aleksiejuk, Z. Marek, B. Milerski, *Pedagogika religii w Polsce*, dz. cyt., s. 35.

chrześcijańskich, takich jak prawosławie, katolicyzm i ewangelicyzm, wychowanie chrześcijańskie może przybierać różne formy, ale zawsze podąża za wspólnym celem ukierunkowanym na duchowy rozwój.

W prawosławiu wychowanie chrześcijańskie charakteryzuje się głębokim szacunkiem dla tradycji i liturgii. Tradycja odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu wierzeń i wartości, będąc nieodłącznym elementem codziennego życia duchowego. Nauki prawosławne koncentrują się na rozwoju ducha poprzez cnoty i modlitwę. Wspólnota jest centralnym aspektem życia religijnego, a uczestnictwo w liturgiach i obrzędach jest sposobem na umocnienie więzi zarówno z Bogiem, jak i z innymi wiernymi. Prawosławne wychowanie podkreśla budowanie głębokiej, osobistej relacji z Bogiem, co jest uważane za fundament zdrowego duchowego życia. Jednocześnie kładzie się nacisk na rozwijanie umiejętności współżycia z innymi, co sprzyja harmonii w społeczności i rodzinie.

Wychowanie chrześcijańskie w katolicyzmie opiera się na doktrynie Kościoła katolickiego, której zasady są przekazywane poprzez katechezę, modlitwę oraz uczestnictwo w Mszy Świętej i praktykowanie sakramentów. Proces wychowawczy jest głęboko zakorzeniony w tradycji, a wartości katolickie obejmują miłość bliźniego, troskę o innych oraz szacunek dla życia ludzkiego. Wychowanie katolickie kładzie również nacisk na rozwijanie sumienia, które pomaga wiernym podejmować moralnie właściwe decyzje. Praktykowanie sakramentów, takich jak chrzest, bierzmowanie i Eucharystia, stanowi integralną część życia duchowego i jest nieodzownym elementem kształtowania tożsamości katolickiej.

W ewangelizmie wychowanie chrześcijańskie ma charakter bardziej indywidualny i elastyczny, dostosowując się do potrzeb i warunków każdej rodziny. Kluczowym elementem jest osobista relacja z Chrystusem, która jest fundamentem duchowego rozwoju. Nauczanie Biblii stanowi centralny punkt wychowania, a wierni są zachęceni do aktywnego studiowania Pisma Świętego i wdrażania jego nauk w codziennym życiu. Społeczność wierzących odgrywa istotną rolę, oferując wsparcie i możliwość aktywnego uczestnictwa w życiu Kościoła. Ewangeliczne zasady miłości, przebaczenia i posłuszeństwa są praktykowane zarówno w życiu osobistym, jak i w relacjach społecznych, co pomaga w budowaniu silnej, wierzącej wspólnoty.

Rolą rodziców i dziadków jest angażowanie dzieci w życie Kościoła, prowadzenie ich na nabożeństwa i uczenie modlitwy od początku ich życia.

Towarzyszą temu inicjatywy dostosowane poziomem do wieku dziecka (uzupełniane wyjaśnianiem znaczenia występujących symboli i znaków), tłumaczenie wykonywanych czynności i dawanie przykładu własną postawą, ponieważ dzieci w pierwszej kolejności uczą się poprzez naśladownictwo. Równie ważne są procesy modelowania i internalizacji wartości, które odbywają się w ramach międzypokoleniowego uczenia się. W wymiarze analizowanej rzeczywistości jest to fundamentalna zasada, o której należy pamiętać, bowiem przynosi najwięcej korzyści i staje się gwarantem przyszłego przywiązania do tradycji chrześcijańskiej następnych pokoleń i postępowania zgodnego z chrześcijańską wizją człowieka.

Potencjał wychowawczy w tradycjach chrześcijańskich tkwi w umiejętności integrowania nauk wiary z codziennym życiem, promowaniu wartości etycznych, rozwijaniu ducha wspólnotowego oraz kształtowaniu postaw altruistycznych i odpowiedzialności społecznej. Wychowanie chrześcijańskie w tych tradycjach stawia nacisk na całościowy rozwój jednostki, obejmujący aspekty duchowe, moralne, intelektualne i społeczne.

ZAKOŃCZENIE

Wychowanie jako działalność społeczna, determinowana przez szereg współzależnych czynników, stanowi istotny obszar badań naukowych z zakresu pedagogiki, psychologii czy teologii. W niniejszej analizie podjęto próbę wszechstronnego zrozumienia dynamiki wychowania chrześcijańskiego realizowanego w rodzinie, uwzględniając perspektywę wielowyznaniową. Umożliwiło to ukazanie potencjału wychowawczego chrześcijaństwa.

Rozważania nad podstawami teologicznymi oraz kontekstami historycznymi podziału chrześcijaństwa były nieodzowne dla pełniejszego zrozumienia wewnętrznej dynamiki tej religii. Analiza ta pozwoliła na identyfikację kluczowych różnic teologicznych i praktyk religijnych, mających wpływ na proces wychowania w ramach poszczególnych denominacji chrześcijańskich.

W kontekście dynamicznego procesu wychowania w rodzinie wielopokoleniowej, uwzględniając przemiany społeczne, dokonano interdyscyplinarnego przeglądu literatury przedmiotu z zakresu pedagogiki, psychologii rodzinnej oraz socjologii. Analiza ta uwypukliła zmienność struktury i roli rodziny w procesie wychowania oraz udział poszczególnych pokoleń w przekazywaniu wartości i tradycji.

Refleksja nad wychowaniem chrześcijańskim w tradycji prawosławnej, katolickiej i ewangelickiej jest istotna z kilku powodów. Po pierwsze, te trzy wyznania chrześcijańskie mają swoje unikatowe perspektywy na nauki i wartości, które kształtują proces wychowawczy. Porównanie tych perspektyw pozwala na lepsze zrozumienie różnic i podobieństw w podejściu do edukacji religijnej, moralności oraz formowania charakteru. Po drugie, analiza wychowania chrześcijańskiego w tych trzech tradycjach pozwala na uchwycenie zróżnicowanych praktyk i obrzędów odgrywających kluczową rolę w kształtowaniu tożsamości religijnej jednostki. Badanie wychowania chrześcijańskiego w tych kontekstach umożliwia lepsze zrozumienie wpływu doktryn teologicznych na procesy edukacyjne i formacyjne. Ostatecznie, analiza wychowania chrześcijańskiego wśród przedstawicieli różnych odłamów przyczynia się do budowania dialogu międzykonfesyjnego i wspólnej

refleksji nad wartościami i celami wychowania w kontekście współczesnego społeczeństwa.

Rodziny prawosławne, katolickie i ewangeliczne łączy fundament wiary w Chrystusa i przywiązanie do wartości chrześcijańskich. Wszystkie trzy tradycje opierają wychowanie na wierze, której przekazywanie dzieciom jest jednym z głównych celów rodziny. Centralnym elementem w każdej z tych tradycji jest modlitwa, zarówno indywidualna, jak i wspólna. Jej regularność kształtuje duchowość dzieci i jest ważnym narzędziem w przekazywaniu wiary. Kluczową rolę odgrywa uczestnictwo w życiu wspólnoty religijnej. Udział w liturgii, nabożeństwach i wydarzeniach kościelnych buduje więzi społeczne i duchowe, tworząc poczucie przynależności do wspólnoty wiernych. Wychowanie moralne jest kolejnym wspólnym elementem. Tradycje te uczą wartości, jak miłość, szacunek, przebaczenie i odpowiedzialność, oraz kształtują moralność i etykę dzieci od najmłodszych lat.

Mimo wielu wspólnych elementów, istnieją również znaczące różnice między wychowaniem w badanych rodzinach chrześcijańskich. Liturgia i rytuały stanowią jedno z głównych rozróżnień. Prawosławne nabożeństwa są bardziej rytualistyczne i symboliczne, pełne ikon, kadzideł i ceremonii mających głębokie znaczenie duchowe. Katolickie msze święte koncentrują się na sakramentach, jak Eucharystia, uważanych za centralne elementy życia religijnego. Nabożeństwa ewangeliczne są prostsze, skupiając się na Słowie Bożym i jego interpretacji. Podstawa nauczania również różni się między tymi tradycjami. Prawosławie bazuje na tradycji i naukach Ojców Kościoła, kładąc duży nacisk na kontynuację starożytnych praktyk. Katolicyzm opiera się na Magisterium Kościoła i encyklikach papieskich, które stanowią autorytatywne źródła nauczania. Protestanci, zwłaszcza ewangelicy, kładą nacisk na bezpośrednie studiowanie Biblii i indywidualne rozumienie Pisma Świętego.

Różnice widoczne są także w podejściu do sakramentów. W katolicyzmie sakramenty, takie jak chrzest, komunie święta i bierzmowanie, są uważane za środki łaski i odgrywają kluczową rolę w praktykach religijnych. W prawosławiu sakramenty również odgrywają kluczową rolę, ale z większym akcentem na mistycyzm i tradycję. W protestantyzmie, chociaż sakramenty są ważne, nie mają tak centralnego miejsca. Ikonografia i symbolika to kolejny obszar różnic. Prawosławie używa ikon jako ważnych elementów kultu i edukacji, z dużym szacunkiem i czcią. W protestantyzmie, zwłaszcza w tradycji ewangelicznej, nacisk na obrazowanie jest minimalny, a czasami wręcz odrzucany

na rzecz prostoty i skupienia na Biblii. Katolicyzm balansuje między sakramentami a obrazami świętych, używając ich do nauczania i kultu, ale nie w takim stopniu jak prawosławie.

Rezultaty przeprowadzonej analizy ukazują fundamentalne znaczenie wiary chrześcijańskiej w procesie wychowania. Mimo istniejących różnic w praktykach i naukach, wszystkie trzy tradycje chrześcijańskie łączy wspólny cel wychowania dzieci w wierze chrześcijańskiej.

Wiara chrześcijańska w swoim holistycznym wymiarze wpływa na całościowy rozwój jednostki, dostarczając trwałych norm i wartości. Przekazywanie ich w ramach rodziny staje się ważnym elementem procesu wychowania. Ewolucja wychowania chrześcijańskiego w rodzinie wynika z nieustannego dialogu pomiędzy wiarą a codziennym życiem oraz z adaptacji do zmieniających się warunków społecznych. Wyznawanie uniwersalnych wartości chrześcijańskich, takich jak miłość, pokój, przebaczenie czy szacunek do drugiego człowieka, kształtuje etos rodziny i wpływa na relacje między jej członkami. Dynamizm wychowania chrześcijańskiego objawia się w umiejętności rodziny adaptowania się do różnorodnych wyzwań i sytuacji życiowych, jednocześnie pozostając wierną fundamentom wiary. W procesie wychowania chrześcijańskiego w rodzinie dostrzegana jest również modyfikacja przekazu wartości i tradycji z pokolenia na pokolenie. Rodziny przechodzą proces adaptacji do nowych realiów społecznych, co implikuje konieczność reinterpretacji i aplikacji nauk chrześcijańskich w zmieniającym się kontekście. Istotnym elementem tego procesu jest również gotowość do prowadzenia otwartego dialogu międzypokoleniowego, w którym młodsze pokolenie przekazuje swoje doświadczenia, formułuje pytania i stawia wyzwania, jednocześnie czerpiąc z mądrości oraz bogactwa doświadczeń starszych pokoleń. Ta wzajemna wymiana przyczynia się do kontynuacji procesu wychowania chrześcijańskiego, wprowadzając w nim nowe elementy i nadając mu nową dynamikę.

Reasumując, rola wiary chrześcijańskiej w kontekście procesu wychowania w rodzinie polega na ugruntowaniu wartości, które mają fundamentalny wpływ na rozwój jednostki. Dynamika tego procesu przejawia się w elastycznym dostosowywaniu się do ewoluującego otoczenia społecznego, ciągłej kontynuacji tradycji uwzględniającej nowe konteksty życiowe, oraz w gotowości do konfrontacji z aktualnymi wyzwaniami i potrzebami kolejnych pokoleń. Niezależnie od wyznania, opisany powyżej dynamizm dotyczy ogółu chrześcijańskiej społeczności, podkreślając uniwersalność jego znaczenia.

BIBLIOGRAFIA

AKTY PRAWNE

- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka. Przyjęta i proklamowana rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 a (III) w dniu 10 grudnia 1948 roku. http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf, dostęp w dniu: 09.09.2021.
- Dz.U. z 1951 r., nr 4, poz. 28 – Ustawa z dnia 18 stycznia 1951 r. O dniach wolnych od pracy.
- Dz.U. z 1964 r., poz. 59 z późn. zm. – Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy.
- Dz.U. z 1977, nr 38, poz. 169 – Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 1966 roku, ratyfikowany przez Polskę w 1977 roku.
- Dz.U. z 1989 r., nr 29, poz. 155 – Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. O gwarancjach wolności sumienia i wyznania.
- Dz.U. nr 29, poz. 154, z późniejszymi zmianami – Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polsce.
- Dz.U. z 1991 r., nr 120, poz. 526 – Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989.
- Dz.U. z 1998 r., nr 51, poz. 318 – Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r.
- Dz.U. z 2011 r., nr 45, poz. 235 – Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. O opiece nad dziećmi w wieku do lat 3.
- Dz.U. z 2014 r., poz. 1726 – Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 listopada 2014 r. W sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.
- Dz.U. z 2015 r., poz. 43 – Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 grudnia 2014 r. W sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

DOKUMENTY I ŹRÓDŁA KOŚCIELNE

- Ambroży z Mediolanu, *Wykład Ewangelii według św. Łukasza*, PSP 16, Warszawa 1977.
- Apostolstwo Kościoła i Sukcesja Apostolska. Międzynarodowa Komisja Teologiczna*. https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1973_successione-apostolica_pl.html#_edn1, dostęp: 11.04.2021
- Augsburskie Wyznanie Wiary – aktualne?* <http://luter2017.pl/augsburskie-wyznanie-wiary-aktualne/>, dostęp: 15.05.2021.
- Bazyli Wielki, *O Duchu Świętym*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1999.
- Benedykt XVI, *Kto jest „ojcem Kościoła”?* w: *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, Benedykt XVI (J. Ratzinger), W Drodze, Poznań 2009, s. 191–196.

- Benedykt XVI, *Pan Jezus idzie ulicami Rzymu. Homilia w uroczystość Bożego Ciała, 7 czerwca 2007 roku*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/homilie/bcialo_07062007.html, dostęp: 04.04.2022.
- Beniamin (Krasnopiewkow), *O nieustającej modlitwie, liczbie i czasie nabożeństw cerkiewnych*, w: *Nowe Tablice, czyli o Cerkwi, liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych*, red. Beniamin, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.
- Breviarium Fidei, *Kodeks doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, red. J.M. Szmysiak, S. Głowa, Pallottinum, Poznań 1964.
- Chrześcijańskie wychowanie. Rozważania i porady dla prawosławnej rodziny*, opr. Siostry Monasteru Opieki Matki Bożej w Turkowicach, Prawosławny Monaster w Turkowicach, Turkowice 2014.
- Derdej P., *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa–Białystok 2005.
- Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 4/1, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- Druga Instrukcja Episkopatu Polski dotycząca przygotowania do małżeństwa i życia rodzinnego oraz wprowadzenia nowego obrzędu sakramentu małżeństwa (11.03.1975), <https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/malzenstwo311031975.html>, dostęp: 04.04.2022.
- Epifaniusz z Salaminy, *Contra haereses panaria*, Hervagius & Oporinus, Basileae 1560.
- Fundacja Dominikański Ośrodek Liturgiczny, *O papieskiej nieomyślności*, <https://www.liturgia.pl/O-papieskiej-nieomylnosci/>, dostęp: 12.05.2021.
- Instrukcja Episkopatu Polski o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa w Kościele katolickim (13.12.1989)*, <https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/malzenstwo113121989.html>, dostęp: 04.04.2022.
- Inter oecumenici, *Pierwsza instrukcja o należyтым wykonywaniu Konstytucji o liturgii świętej*, <http://www.kkbids.episkopat.pl/dokumentypovii/inter/wstep.htm>, dostęp: 13.05.2021.
- Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses (Księgi I–I)*, w: *Ireneusz z Lyonu i gnostycy. Zdemaskowanie i odparcie fałszywej gnozy*, red. W. Myszor, Księgarnia Świętego Jacka, Katowice 2016.
- Jan Chryzostom, *In Epistulam II ad Thessalonicenses homiliae*, PG 62, 499.
- Jan Damasczeński, *Wykład wiary prawdziwej*, tłum. B. Wojkowski, Warszawa 1969.
- Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska Familiaris consortio. O zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym*, Wydawnictwo TUM, Wrocław 2000.
- Jan Paweł II, *Ecclesia in Europa*, Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna, Wrocław 2017.
- Jan Paweł II, *List do rodzin Gratissimam Sane Ojca Świętego Jana Pawła II z okazji Roku Rodziny 1994 (2 lutego 1994)*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/gratissimam.html, dostęp: 20.01.2022.
- Jan Paweł II, *Orędzie na XXXI Światowy Dzień Modlitw o Powołania*, w: Jan Paweł II, *Rodzino, co mówisz o sobie? Dokumenty i przemówienia papieskie w Roku Rodziny*, Wydawnictwo Czuwajmy, Kraków 1995.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Pallottinum, Poznań 1994.
- Katechizm Kościoła Prawosławnego*. Wydawnictwo Kairos, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001.
- Kodeks Prawa Kanonicznego*, http://www.documenta catholicaomnia.eu/03d/1983-01-25,_Absens,_Codex_Iuris_Canonicis,_PL.pdf, dostęp: 20.02.2022.
- Klemens Rzymski, *List do Koryntian*, 21, 3,9, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, opr. M. Starowiejski, Wydawnictwo M, Kraków 1998.
- Kodeks Prawa Kanonicznego*. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski, Pallottinum, Poznań 1984.
- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Ogólne wprowadzenie do Mszału Rzymskiego*, https://www.dsorzszow.pl/files/Dokumenty-Kosciola/12_OWMR_2002.pdf, dostęp: 05.04.2022, s. 51–52.

- Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 7 grudnia 1965, w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Pallottinum, Poznań 1967.
- Leon X, *Bulla Exsurge Domine*, w: *Enchiridion Symbolorum et Definitionum*, 43, red. H. Denzinger, Auflage, Freiburg im Breisgau 2010.
- List Barnaby, 19, 5, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, opr. M. Starowieyski, Wydawnictwo M, Kraków 1998.
- Liturgika: *Agendy liturgiczne – nowy układ strony, uaktualnione porządki liturgiczne*, <http://old.lutera-nie.pl/www/biblioteka/agendy.htm>, dostęp: 20.05.2021.
- Luterański katechizm dla dorosłych*, red. B. Giemza, M. Hintz, Wydawnictwo Warto, Dziegielów 2017.
- Maximos (Aghiorgoussis), *Wiara Kościoła*, w: *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski, Wydawnictwo Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej, Lublin 2009, s. 29–36.
- Metropolita Filaret, *Katechizm Cerkwi Prawosławnej*, Wydawnictwo Bratczyk, Hajnówka 2001.
- Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Teologia dzisiaj: perspektywy, zasady i kryteria. Dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej*, Wydawnictwo Księży Sercanów, Kraków 2012.
- Mitropolit Filaret (Drozdov), *Prostrannyj Hristianskij Katechizis Pravoslavnoj Kafoliceskoj Vostočnoj Cerkvi*, Moskwa 1908.
- Nauka Dwunastu Apostołów 4,9*, w: *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy. Ojcowie Apostolscy*, tłum. A. Świderkówna, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1990, s. 34–35.
- Nicefor I, *Antirrheticus*, III, 7 (przeciw Konstantynowi V Kopronimowi), PG 100, 385 CD.
- Nota Kongregacji Nauki Wiary nt. pojęcia „Kościoły siostrzane”*, http://www.doctrinafidei.va/documents/rc_con_cfaith_doc_20000630_chiesesorelle_en.html, dostęp: 29.08.2020.
- Papież Franciszek, *Encyklika o wierze Lumen Fidei*, Wydawnictwo M, Kraków 2013.
- Pierwsza Instrukcja Episkopatu Polski dla duchowieństwa o przygotowaniu wiernych do sakramentu małżeństwa i o duszpasterstwie rodzin (12.02.1969)*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/malzenstwo2_12021969.html, dostęp: 04.04.2022.
- Pius XI, *Divini illius magistri. O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, Wydawnictwo Te Deum, Warszawa 2002.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Pallottinum, Poznań 1989.
- Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, *Podstawa programowa i program nauczania religii prawosławnej*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2012.
- Pragmatyka Służbowa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP. Duszpasterstwo Małżeństwa i Rodziny. Wybór Przepisów*, <http://Old.Luteranie.Pl/www/Biblioteka/Dteologia/Malzenstwo/Prawo-Rodzinne.htm>, dostęp: 20.01.2022.
- Sobór Watykański II, *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim „Gravissimum educationis”*, Rzym, 28 października 1965 r.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym „Dei Verbum”*, Rzym, 18 listopada 1965 r.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja o Liturgii Świętej „Sacrosanctum concilium”*, Rzym, 4 grudnia 1963.
- Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Pallottinum, Poznań 1967.
- Uchwały II Polskiego Synodu Plenarnego, *Potrzeba i zadania nowej ewangelizacji na przełomie II i III Tysiąclecia Chrześcijaństwa*, w: *II Polski Synod Plenarny (1991–1999)*, Pallottinum, Poznań 2001, s. 9–28.
- Uchwały II Synodu Archidiecezji Katowickiej, *Duszpasterstwo w Kościele katowickim*, w: *Wsluchani w Ducha. Uchwały II Synodu Archidiecezji Katowickiej*, Archidiecezja Katowicka, Katowice 2016, s. 13–21.
- Wincenty z Lerynu, *Pamiętnik (Commonitorium). Rozprawa Pielgrzyma o starożytności i powszechności wiary katolickiej przeciw niezbożnym nowościom wszystkich kacerzy*, Redakcja Wydawnictwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Wydział Teologiczny, Poznań 2002.

- Wspólna deklaracja papieża Franciszka i patriarchy ekumenicznego Bartłomieja I, http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x78937/wspolna-deklaracja-franciszka-i-bartlomieja, dostęp: 11.09.2020.
- Wspólna deklaracja papieża Pawła VI i Atenagorasa patriarchy Konstantynopola odczytana na ostatniej sesji publicznej Soboru Powszechnego przez J.E. Jana Willebrandsa, „Posoborowe Prawodawstwo Kościelne” 1968, z. 3.
- Z historii „dialogu miłości” Rzym – Konstantynopol 1958–1978. Dokumentacja, w: Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem Wschodnim, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1984.

LITERATURA PRZEDMIOTU

- Ablewicz K., (Nie)obecność ducha w wychowaniu człowieka. Z filozofii kultury Bogdana Nawroczyńskiego, „Horyzonty Wychowania” 6/2007, s. 57–79.
- Adamczyk S., Rola babci i dziadka w życiu rodziny, <https://diecezja.radom.pl/rola-babci-i-dziadka-w-zyciu-rodziny/>, dostęp: 11.12.2021.
- Adams M., *Stylin' Alive How Canadian Baby Boomers Will Work, Play, and Find Meaning in the Second Half of Their Adult Lives*, Viking Canada, Toronto 2010.
- Adamski F., *Człowiek istota religijna i rodzinna*, Wydawnictwo Petrus, Kraków 2012.
- Adamski F., *Katolicki model rodziny a współczesna rodzina polska. Badania w Katedrze Socjologii Rodziny*, w: *Z badań nad rodziną*, red. T. Kukołowicz, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1984, s. 190–195.
- Adamski F., *Pluralizm wartości a wychowanie*, „Fides et Ratio” 3/2011, s. 80–85.
- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
- Adamski F., *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1982.
- Ainsworth M., Blehar M., Waters E., Wall S., *Patterns of attachment: a psychological study of the strange situation*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale–New York 1978.
- Alabrudzińska E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004.
- Aleksiejuk A., Marek Z., Milerski B., *Pedagogika religii w Polsce*, w: *Słownik pedagogiki religii*, red. Z. Marek, A. Walulik, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2020.
- Aleksiejuk A., *Podstawowe założenia chrystocentryczno-humanistycznego modelu wychowania w ujęciu prawosławnym*, „Elpis” 22/2020, s. 108. <http://hdl.handle.net/11320/9907>, dostęp: 29.03.2022.
- Alheit P., *Całociągowe uczenie się i kapitał społeczny*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 4/2009, s. 7–23.
- Alivisatos H., *The Proposed Ecumenical Council and Reunion*, „Ecumenical Review” 1/1959, s. 1–9.
- Altane B., Stuibler A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa.
- Andrzejewska J., *Spotkania dzieci i seniorów*, „Wychowanie w Przedszkolu” 6/2006, s. 4–9.
- Appelt K., *Współcześni dziadkowie i ich znaczenie dla rozwoju wnuków*, w: *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, red. A. Brzezińska, K. Ober-Łopatka, R. Stec, K. Ziółkowska, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2007, s. 79–95.
- Aquilino W.S., *The Lifecourse of Children Born to Unmarried Mothers: Childhood Living Arrangements and Young Adult Outcomes*, „Journal of Marriage and the Family” 58/1996, s. 293–310, <http://www.socpu.niu.edu/forest/SOCI354/Aquilino.pdf>, dostęp: 10.05.2021.
- Augustyn J., *Ojcostwo. Aspekty pedagogiczne i duchowe*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003.

- Bagrowicz J., *Edukacja religijna współczesnej młodzieży. Źródła i cele*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2000.
- Bagrowicz J., *Towarzyszyć wzrastaniu. Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2006.
- Baley S., *Psychologia wychowawcza w zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967.
- Balon M., Romanik H., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Błogosławiony Męczennik*, Dom Wydawniczy Rafael, Kraków 2010.
- Balsamska J., Beźnic Sz., Dziwisz M., Dziwisz P., Zając H., Zawila M., *Pomiędzy tolerancją a dyskryminacją. O występowaniu i przeciwdziałaniu dyskryminacji na tle religijnym w małopolskich szkołach oraz o treściach etycznych, religijnych i antydyskryminacyjnych w systemie oświaty. Raport z badań*, Kraków 2012, https://polistrefa.pl/wp-content/uploads/2018/01/wnioski_z_raportu.pdf, dostęp: 19.01.2022.
- Bałabuch A., *Jan Paweł II nauczycielem patriotyzmu*, Oddział Dolnośląski Katolickiego Stowarzyszenia „Civitas Christiana”, Wrocław 2008.
- Balachowicz J., Korwin-Szymanowska A., Lewandowska E., Witkowska-Tomaszewska A., *Zrozumieć uczenie się: zmienić wczesną edukację*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2017.
- Banas S., *Globalizacja, jej dotychczasowe skutki i prognozowany dalszy rozwój*. „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu” 930/2002, s. 32–54.
- Baniak J., *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży gimnazjalnej na tle kryzysu jej tożsamości osobowej*, Nomos, Kraków 2010.
- Baniak J., *Religijność miejska w warunkach uprzemysłowienia i ruralizacji na przykładzie Kalisza*, KTPN, Poznań 1990.
- Baran I., *Schizma wschodnia*, <https://korczyzna.przemyska.pl/schizma-wschodnia/>, dostęp: 20.06.2021.
- Bartnicki R., *Najnowsze rozwiązania problemu synoptycznego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 42/1989, s. 28–41, <https://doi.org/10.21906/rbl.2020>, dostęp: 13.05.2021.
- Bartnik C.S., *Chrystus jako sens historii*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1987.
- Bartnik C.S., *Kościół Jezusa Chrystusa*, Wydawnictwo Włocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1982.
- Basińska A., *Ku partnerskiemu modelowi małżeństwa – zmiana wartości w polskiej rodzinie na tle 12 krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, w: *Wartości w rodzinie: ciągłość i zmiana*, red. W. Muszyński, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 116–129.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
- Baumrind D., *Child-care practices anteceding three patterns of preschool behavior*, „Genetic Psychology Monographs” 1/1967, s. 43–88.
- Bebis G.S., *Święta Tradycja*, w: *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski, Wydawnictwo Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej, Lublin 2009, s. 17–27.
- Beck U., Beck-Gernsheim E., *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequence*, Sage, London 2002.
- Beck U., *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002.
- Becker G., *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1990.
- Becker H., Barnes H.E., *Rozwój myśli społecznej od wiedzy ludowej do socjologii*, cz. I, Książka i Wiedza, Warszawa 1964.
- Bednarczuk L., *Językowe drogi chrystianizacji Polski. Sources of Polish Christian terminology*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze. Poznań Linguistic Forum”, <https://doi.org/10.14746/psj.2017.34.1>, dostęp 20.05.2021, s. 14–15.

- Bednarski H., *Współczesna rodzina polska – kierunki przemian*, w: *Rodzina jako nośnik tradycji narodowych, religijnych i patriotycznych*, red. H. Bednarski, R. Kuchta, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz 2009, s. 33.
- Bee H., *Psychologia rozwoju człowieka*, Zysk i S-ka, Poznań 2004.
- Bejze B., *Wiara i Teologia*, w: *Tajemnica Boga/ Tajemnica Chrystusa*, red. B. Bejze, Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań-Warszawa-Lublin 1967, s. 3–213.
- Bendza M., *Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce*, „Elpis” 5/2003, s. 115–116.
- Bendza M., *Maksym Sandowicz – życie i działalność*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 3/1978, s. 106–118.
- Benedict R., *Wzory kultury*, w: *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. A. Mencwel, G. Godlewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001.
- Berdajew N.A., *Duh i realność. Osnovy bogočelovečeskoj duhovnosti*, w: *Filosofia svobodnogo duha*, red. N.A. Berdajew, Respublika, Moskwa 1994, s. 446.
- Berendt J., *Dzieci są ważne*, <https://dzieciasawazne.pl/dziecko-mama-relacja/>, dostęp: 11.02.2022.
- Berger P.L., Luckmann T., *Spoleczne tworzenie rzeczywistości. Traktat z socjologii wiedzy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 208.
- Bertaux D., *Biography and Society*, University of California, Beverly Hills 1981.
- Białecka B., *Katolickie wychowanie dzieci – oto wzór! „Przymierze z Maryją” 89/2016*, <https://www.przymierzezmaryja.pl/katolickie-wychowanie-dzieci-oto-wzor,12231,html>, dostęp: 20.01.2022.
- Biedroń M., *Realizacja funkcji rodziny w kontekście globalnych przemian socjokulturowych*, w: *Rodzina we współczesności*, red. A. Ładyżyński, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2009, s. 41–42.
- Bielka B., *Koncepcja „cura pastoralis” w ujęciu ks. Franciszka Blachnickiego*, „Studia Pastoralne” 17/2021, s. 57–86.
- Bielawski K., *Χρόνος (chronos) – καιρός (kairos) – αἰών (aion): czas dla filologa*, w: *Boska radość powrotu: idea wiecznego powrotu*, red. M. Proszak, A. Szklarska, A. Żymelka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014, s. 63–70.
- Bielicka I., *Wpływ niektórych postaw rodzicielskich na zaburzenia rozwoju osobowości dziecka*, „Zdrowie Psychiczne” 1–2/1963, s. 73–75.
- Bieńkuńska A., Ciecieląg P., Góralczyk A., Gudaszewski G., Piasecki T., Sadłoń W., *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/wyznania-religijne/wyznania-religijne-w-polsce-20152018,5,2.html>, dostęp: 10.05.2021.
- Biernat T., *Czy istnieje rodzina ponowoczesna?* „Paedagogia Christiana” 2/2014, <http://dx.doi.org/10.12775/PCh.2014.030>, dostęp: 06.06.2021, s. 187–193.
- Biesta G., Field J., Hodkinson P., Macleod F.J., Goodson I.F., *Improving Learning through the Lifecourse. Learning Lives, Improving Learning Series*, Routledge, London–New York 2010.
- Bloch M., *Pochwała historii, czyli o zawodzie historyka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960.
- Błasiak A., *Autorytet rodzicielski i jego rola w wychowaniu młodego pokolenia*, w: *Odpowiedzialne rodzicielstwo wobec wyzwań XXI wieku*, red. M. Duda, Wydawnictwo Św. Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, Kraków 2010.
- Błasiak A., Dybowska E., *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Błasiak A., *Oddziaływania wychowawcze w rodzinie. Zagadnienia wybrane*, Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012.
- Błasiak A., *Wychowanie w rodzinie*, w: *Pedagogika rodziny na początku XXI wieku w świetle pojęć i terminów*, red. B. Sieradzka-Baziur, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2018, s. 144–145.

- Błasiak A., *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, s. 134–135.
- Błeszyński J.J., Rodkiewicz-Ryżek A., *Ochrona praw dziecka w świetle standardów polskich i międzynarodowych*, „Paedagogia Christiana” 2/2012, s. 95–110.
- Bochenek M., *Jan Paweł II wobec kluczowych kwestii pracy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Ekonomia” 1/2012, s. 5–22.
- Bochniarz A., *Postawy rodzicielskie a funkcjonowanie społeczne jedynaków*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010.
- Bogacki H., *Tradycja jako źródło teologii dogmatycznej*, „Collectanea Theologica” 34/1963, s. 29–79, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Collectanea_Theologica/Collectanea_Theologica-r1963-t34-n1_4-s29-79, s. 30, dostęp: 10.03.2021.
- Bolszakow S., *The Doctrine of the Unity of the Church in the works of Khomyakov and Moehler*, Society for Promoting Christian Knowledge, London 1946.
- Boldyrew A., *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2008.
- Boldys A., Foik H., *Wartość dzieci w rodzinie*, <https://sportosporto.pl/Obrazy/Naucza/9.pdf>, dostęp: 05.01.2022.
- Bołoz W., *Przemiany rodziny we współczesnym społeczeństwie*, „Homo Dei” 1/2009, s. 11–21.
- Borecka-Biernat D., *Style wychowania w rodzinie a agresywne zachowania dzieci*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Psychologiczne” 26/1992, s. 125–141.
- Borowik I., Doktor T., *Pluralizm religijny i moralny w Polsce*, Nomos, Kraków 2001.
- Bouzyk M.M., *Wychowanie otwarte na religię. Polska Szkoła Filozofii Klasycznej o roli religii w wychowaniu*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2013.
- Bowlby J., *Przywiązanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016.
- Boyden J., Levison D., *Children as Economic and Social Actors in the Development Issues*, Working Paper, Expert Group on Development Issues, Ministry for Foreign Affairs, Stockholm 2000.
- Bożewicz M., *Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego*, „Komunikat z badań” 46/2019, Centrum Badania Opinii Społecznej.
- Braun-Gałkowska M., *Metody poznawania systemu rodzinnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2002.
- Braun-Gałkowska M., *Miłość aktywna. Psychiczne uwarunkowania powodzenia w małżeństwie*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1985.
- Braun-Gałkowska M., *Poznanie systemu rodzinnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007.
- Braun-Gałkowska M., *Psychologia domowa*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2018.
- Braun-Gałkowska M., *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1992.
- Breczko A., *O potrzebie redefinicji pojęć „małżeństwo” i „rodzina” we współczesnym pluralistycznym świecie. Rozważania w kontekście związków partnerskich*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2/2014, s. 336–338.
- Bremer J., *Czy wolna wola jest wolna?* Wydawnictwo WAM, Kraków 2013.
- Brocklehurst H., *Who's Afraid of Children? Children, Conflict, and International Relations*, Routledge, London 2006.
- Brokaw T., *The Greatest Generation*, Dell Publishing, New York 2001, s. 11–21.
- Bron A., *O badaniach biograficznych krytycznie*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne” 1/2017, s. 16–33.
- Bрудny G., *Pojęcie sprawiedliwości według ks. dra Marcina Lutra. The Concept of Righteousness according to Rev. Dr. Martin Luther*, „NURT” 1/2019, s. 206–220.

- Bruner J.S, *Kultura edukacji*, Universitas, Kraków 2006.
- Brzeziński M., *Przekaz wiary i tradycji chrześcijańskiej w rodzinie wypełnienie sakramentalnych zobowiązań małżonków i rodziców*, „Studia nad Rodziną” 1–2/2011, s. 165–178.
- Buckley M.J., *Ateizm w sporze z religią*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.
- Budrowska B., *Tacierzyństwo, czyli nowy wzór ojcostwa*, „Kultura i Społeczeństwo” 3/2008, s. 123–151.
- Bujak J., *Kwestia Filioque w doktrynalnym dialogu katolicko-prawosławnym*, „Teologia w Polsce” 2/2008, s. 307–328.
- Bukowska-Floreńska I., *Rodzina jako problem badawczy*, w: *Rodzina, tradycja, regionalizm. Oświata i kultura na Podbeskidziu*, t. IV, red. D. Czubala, M. Miczka-Pajestka, Wydawnictwo Naukowe ATH, Bielsko Biała 2007, s. 28.
- Bulst W., *Offenbarung. Biblischer und theologischer Begriff*, Patmos, Düsseldorf 1960.
- Bułgakow S., *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, Formica, Warszawa 1992.
- Burgess E.W., Locke H.J., *The Family. From Institution to Companionship*, American Book Co., New York 1963.
- Burkacka I., *Monoparentalność, wielorodzina i rodzina zrekonstruowana. Współczesne nazwy modeli życia rodzinnego*, „Artes Humanae” 2/2017, s. 61–94.
- Burney D., *Społeczeństwo sieci*, Wydawnictwo Sic! Warszawa 2008.
- Busłowska L., *Prawosławna myśl pedagogiczna. Aksjomat wiary w szkolnym systemie nauczania religii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego po 1990 roku*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Hajnówka 2012.
- Cader S., *Rodzina wielopokoleniowa nośnikiem tradycji rodzinnych oraz narodowych*, w: *Rodzina, tradycja, regionalizm. Oświata i kultura na Podbeskidziu*, t. 4, red. D. Czubala, M. Miczka-Pajestka, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2007.
- Całek A., *Pokolenie Z – próba diagnozy*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1/2021, s. 105–108.
- Cameron E., *The European Reformation*, Oxford University Press, New York 1991.
- Capodieci S., *Rodzeństwo – Jaś i Małgosia czy Kain i Abel*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2006.
- Carlson E., *The Lucky Few. Between the Greatest Generation and the Baby Boomers*, Springer, Dordrecht, London 2008.
- Carroll W.H., *Historia chrześcijaństwa*, t. 2: *Budowanie chrześcijaństwa*, Wydawnictwo Wektory, Wrocław 2010.
- Castells M., *Społeczeństwo sieci*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Chadwick A., *Historia rozłamu Kościoła Wschodniego i Zachodniego. Od Czasów Apostolskich do Soboru Florenckiego*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.
- Chałasiński J., *Społeczna genealogia inteligencji polskiej*, SW „Czytelnik”, Warszawa 1946.
- Chałasiński J., *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1958.
- Cherlin A.J., Furstenberg F., *Marriage, Divorce, Remarriage*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 1992.
- Chmielnicki N., *Dziadkowie, babcie, wnuki*, „Problemy Rodziny” 1/1978, s. 29–35.
- Chudy W., *Polska rodzina bastionem tradycji otwartym na nowoczesność*, w: *XVIII Międzynarodowy Kongres Rodziny*, red. A. Czarnocki, Fundacja „Rodzina Nadzieją Jutra”, Warszawa 1994, s. 135–144.
- Chyła A.M., *Szkolnictwo ewangeliczne i ewangelikalne w Polsce po 1989 roku*, Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2019.
- Ciecieląg P., Datko A., Łazowska B., Łysoń P., Milcarek P., Sadłoń W., *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, Główny Urząd Statystyczny – Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2016.
- Ciecko S.K., *Teologiczne rozumienie Tradycji*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2/2019, s. 187–199.
- Cieśla A.E., *Współczesne rozumienie Tradycji w teologii prawosławnej a Katechizm metropolity Filareta*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 15/2006, s. 225–235, <http://www.patriarchia.ru/db/text/9874.html>, dostęp: 20.03.2021.

- Claudio R., *The Concept of "Tradition" in Edmund Husserl*, <https://doi.org/10.3390/philosophies6010001>, dostęp: 02.03.2021.
- Cochran L.J., Rothschild A.M., Rudick J.L., *Leisure Programming for Baby Boomers*, Human Kinetics, Champaign 2009.
- Coleman J., *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 1994.
- Congar Y., *Tradycja i tradycje*, t. 1: *Esej historyczny*, Dominikańska Biblioteka Teologii, W drodze, Warszawa–Poznań 2018.
- Cudak H., *Znaczenie rodziny w rozwoju i wychowaniu małego dziecka*, Polskie Towarzystwo Higieny Psychicznej, Warszawa 1999.
- Cudak H., *Rola matki w zaspokajaniu potrzeb emocjonalnych dzieci*, „Pedagogika Rodziny. Family Pedagogy” 2/2012, s. 21–29.
- Cudek-Słęczka S., Wąsiński A., *Opieka wnuków nad dziadkami w przestrzeni wspólnoty rodzinnej*, w: *Edukacja małego dziecka*, t. 3, red. E. Ogrodzka-Mazur, Oficyna Wydawnicza Impuls, Bielsko-Biała–Kraków 2010.
- Cullmann O., *Die Tradition als exegetisches, historisches und theologisches Problem*, Zwingli-Verlag, Zürich 1954.
- Cytaty o tradycji*, <https://obronawiary.pl/cytaty-o-tradycji/>, dostęp: 20.06.2021.
- Cywański B., *O Tradycji na chłodno*, „Znak” 16/1964, s. 1186–1193.
- Czachorowski K., *Między sekularyzacją i desekularyzacją – przemiany współczesnej religijności w ujęciu Janusza Mariańskiego*, „Roczniki Nauk Społecznych” 7/ 2015, s. 105–117.
- Czapów Cz., *Wychowanie resocjalizujące. Elementy metodyki i diagnostyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Czekajewska J., *Przemiany życia rodzinnego. Studium etyczne*, Wydawnictwo Tako, Toruń 2014.
- Czykier K., *Międzygeneracyjna transmisja kultury w rodzinie wiejskiej wielopokoleniowej. Problem cyfrowego wykluczenia i dystansu międzypokoleniowego*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica” 297/2013.
- Czykier K., *Rodzinną edukacją medialną formą wsparcia wiejskiej rodziny wielopokoleniowej w rzeczywistości podziału cyfrowego*, w: *Szkoła – Kultura – Tożsamość. Pedagogika społeczna wobec zmian przestrzeni życia społecznego*, red. M. Sobeci, W. Danilewicz, T. Sosnowski, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2013, s. 98–113.
- Danysz A., *Erazm Gliczner jako pedagog. Studium nad pierwszą pedagogiką polską*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 38/1911, s. 3–7.
- Datko A., *Polscy duchowni chrześcijańscy w służbie publicznej*, w: *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, red. P. Ciecieląg, A. Datko, B. Łazowska, P. Lysoń, P. Milcarek, W. Sadłoń, Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2016, s. 130.
- Davis K., *The Sociology of Parent-Youth Conflict*, w: *Youth and Sociology*, red. P.K. Manning, M. Truzzi, Prentice-Hall, New Jersey 1972.
- Dąbrowska Z., *Różne oblicza ojcostwa*, „Małżeństwo i Rodzina” 1/2004, s. 12–19.
- Dąbrowska Z., *Z badań nad współczesnym ojcostwem w Polsce*, w: *Współczesna rodzina polska – jej stan i perspektywy*, red. H. Cudak, Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Kardynała Augusta Hłonda, Mysłówice 2005, s. 131–142.
- Delors J., *Edukacja. W niej ukryty jest skarb*, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich Wydawnictwa UNESCO, Warszawa 1998.
- Detrick S., Doek J.E., Cantwell N., *The United Nations Convention on the rights of the Child. A Guide to the „Travaux Preparatoires”*, Nijhoff Publishers, Boston 1992.

- Dębska A., Zawadzka A., *Wpływ rodziny monoparentalnej na rozwój psychospołecznych dziecka*, w: *Rodzina i szkoła wobec zmian i zagrożeń społeczno-cywilizacyjnych*, red. K. Pujer, Wydawnictwo Exante, Wrocław 2016, s. 35–40.
- Dilthey W., *Rozwój problemu pokolenia – Gesammelte Schriften*, t. 5, przekł. K. Wyka, Warszawa 1924.
- Dobrowolski K., *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wydawnictwo PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966.
- Dolata D., *Realizacja funkcji wychowawczej rodziny na przestrzeni trzech epok – wprowadzenie w problematykę zagadnienia*, „Wychowanie w Rodzinie” 2/2016, doi: 10.23734/wwr20162.057.069, dostęp: 20.06.2021, s. 58.
- Dolińska-Weryńska D., *Motywacje i potrzeby pracowników pokolenia y w gospodarce opartej na wiedzy*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej” 92/2016, s. 32–45.
- Donaj Ł., *Jan Paweł II i Benedykt XVI a dialog katolicko-prawosławny. Przyczynek do dyskusji*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 4/2010, s. 61–84.
- Donderowicz M., *Najnowsze teorie uczenia w epoce cyfrowej*, „Dydaktyka Informatyki” 9/2014, s. 153–163.
- Doniec R., *Polska rodzina w XXI wieku – przemiany i kondycja. Próba syntezy*, „Pedagogika Społeczna” 4/2013, s. 47–73.
- Doniec R., *Rodzina wielkiego miasta: przemiany społeczno-moralne w świadomości trzech pokoleń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001.
- Dorosz K., *Co to jest protestantyzm?* „Znak” XLIV 7/1992, s. 5–29.
- Drabik B., *Obrazowanie w geście kultowym: analiza znaku krzyża z wykorzystaniem koncepcji schematów wyobrażeniowych*, w: *Multimodalność komunikacji*, red. J. Winiarska, A. Załazińska, Księgarnia Akademicka, Kraków 2018, s. 73–86.
- Drewka T., *Kultywowanie obyczajowości religijnej i tradycji narodowej*, „Wychowawca” 1/2006, s. 16–17.
- Duch-Krzysztozek D., *Małżeństwo, seks, prokreacja. Analiza socjologiczna*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1998.
- Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Wydawnictwo PIT, Kraków 1995.
- Dudziak U., *Dom rodzinny: centrum wychowania i edukacji*, w: *Rodzina wiosną dla Europy i świata*, IV Światowy Kongres Rodziny 11–13 maja 2007 roku, red. T. Mazan, K. Mazele, M. Walaszczyk, Łomianki 2008, s. 105.
- Durkheim E., *Sociology and Philosophy*, The Free Press, Toronto 1974.
- Duval P., *Ręce mojego ojca, wargi mojej matki*, w: *Notatki z wychowania religijnego*, red. M.D. Śpiewakowska, R. Szpakowski, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1996, s. 42–46.
- Dworska U., *Urzeczywistnianie wartości w rodzinach wielopokoleniowych*, w: *Wartości w pedagogice. Rodzina i szkoła środowiskami urzeczywistniania wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2015, s. 62–72.
- Dyczewski L., *Orientacja światopoglądowa jako czynnik spójności w rodzinie trzypokoleniowej*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1976, t. 4, s. 151–171.
- Dyczewski L., *Problemy rodziny nuklearnej i rodziny szerokiej we współczesnym społeczeństwie*, „Roczniki Filozoficzne KUL” 1972, t. 20, z. 2, s. 159–183.
- Dyczewski L., *Rodzice jako dziadkowie*, w: *Miłość, małżeństwo, rodzina, praca*, red. F. Adamski, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1981, s. 509–534.
- Dyczewski L., *Rodzina polska i jej kierunki przemian*, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, Warszawa 1981.
- Dyczewski L., *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2003.
- Dyczewski L., *Rodzina, społeczeństwo, państwo*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994.
- Dyczewski L., *Udział najstarszego pokolenia w procesie wychowania pokoleń najmłodszych*, „Człowiek w Pracy i Osiedlu” 4/1975, s. 54–64.
- Dyczewski L., *Więź między pokoleniami w rodzinie*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002.

- Dyczewski L., *Zmiany spójności międzypokoleniowej w rodzinie*, w: *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1976.
- Dyrdół M., *Relacje rodzic – dziecko i ich prawne konteksty*, „Wychowanie w Rodzinie” t. 10, 2/2014, s. 288–299.
- Dziekoński S., *Chrześcijańskie wychowanie dziecka podstawową funkcją rodziny*, „Studia nad Rodziną” 4/2000, s. 77–90.
- Dzierżanowski J., *Wychowawcze powołanie rodziny a komunikacja w rodzinie*, w: *Osoba – małżeństwo – rodzina u progu XXI wieku*, red. K. Wolsza, Redakcja Wydawnicza Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2003, s. 65–66.
- Dziewulski G., *Tradycja jako element tożsamości Kościoła*, w: *Tradycja a nowoczesność. Materiały z konferencji 14–16 maja 2007 r.*, red. E. Woźniak, Łódź 2008, s. 15–28.
- Dziewulski G., *Tradycja jako sposób trwania Kościoła*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 19/2010, s. 293–302.
- Eisenstadt S.N., *From Generation to Generation*, Transaction Publishers, New Brunswick 2003.
- Eisenstadt S., *Tradition, Change, Modernity*, Wiley, New York 1973.
- Elkind D., *The Post-modern Family. A New Imbalance*, Knopf, New York 1992.
- Erdő P., *Władza Biskupa Rzymu. Ujęcie historyczno-prawne*, „Annales Canonici” 8/2012, s. 5–21.
- Eriksen T.H., *Ethnic identity, national identity, and intergroup conflict: The significance of personal experiences*, w: *Rutgers series on self and social identity*, vol. 3: *Social identity, intergroup conflict and conflict reduction*, red. R. D. Ashmore, L. Jussim, D. Wilder, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 42–68.
- Evdokimov P., *Prawosławie*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2003.
- Evdokimov P., *Sakrament miłości. Tajemnica małżeństwa w świetle tradycji prawosławnej*, Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce, Białystok 2007.
- Farnicka M., *W poszukiwaniu transmisji międzypokoleniowej – znaczenie pełnionej roli rodzinnej w kontynuowaniu wzorców rodzicielskich*, w: *Człowiek w całokształcie życia: rodzina – edukacja – praca*, red. T. Rongińska, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2016, s. 11–35.
- Faure E., *Uczyć się, aby być*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1975.
- Febvre L., *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 1982.
- Ferenz K., *Wprowadzanie dzieci w kulturę*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995.
- Fijałkowski T., *Erazm z Rotterdamu a literatury dysydenckie w Polsce XVI wieku*, „Prace Polonistyczne. Studies in Polish Literature” 27/1971, s. 245–266.
- Filipczuk H., *Rodzina a rozwój psychiczny dziecka*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1981.
- Filipowicz M., *Rodzina jako pierwsze środowisko wychowawcze. Zadania i ideał wychowawczy – z perspektywy nauczania Kościoła*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1/2017, s. 127–146.
- Firestone R., *Children of Abraham: An Introduction to Judaism for Muslims*, Ktav Pub & Distributors Inc., New York 2001.
- Formella Z., *Wychowanie integralne w skautingu. aktualność propozycji*, w: *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja. Współczesność. Nowe wyzwania*, red. J. Michalski, A. Zakrzewska, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 404–421.
- Foucault M., *Inne przestrzenie*, „Teksty Drugie” 6/2005, s. 111–125. https://www.academia.edu/5203815/Michel_Foucault_Inne_przestrzenie_Teksty_Drugie_nr_6_2005, dostęp: 14.02.2022.
- Frączek Z., Lulek B., *Wybrane problemy pedagogiki rodziny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2010.
- Frejusz K., *Wychowanie jako „Dialog i spotkanie” w myśli pedagogicznej Janusza Tarnowskiego. Studium hermeneutyczno-krytyczne*, Wydawnictwo Naukowe Collegium Bobolanum, Warszawa 2020.
- Freund A.M., Nikitin J., Ritter J.O., *Psychological consequences of longevity: The increasing importance of self-regulation in old age*, „Human Development” 52/2009, s. 21–37.

- Furman W., Buhrmester D., *Children's perceptions of the qualities of sibling relationships*, „Child Development” 56/1985, s. 448–461.
- Gadomska-Lila K., *Pokolenie Y wyzwaniem dla zarządzania zasobami ludzkimi. Zarządzanie zasobami ludzkimi*, IPISS, Warszawa 2015.
- Gajek J.S., *Prawosławie*, w: *Chrześcijaństwo wśród religii*, red. M. Bałka, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1990, s. 171–178.
- Gała A.E., *Uwarunkowania wychowawcze dojrzałej moralności*, Oficyna Wydawnicza „Lew” Wojciech Rojek, Wrocław 1992.
- Gałecki Z., Kliza D., *Dlaczego pop stał się w języku polskim wyrazem obraźliwym?* „Roczniki Humanistyczne” 6/1994, <https://ojs.tnkul.pl/index.php/rh/article/view/3868/3878>, dostęp: 10.05.2021, s. 21–38.
- Gałkowska A., *Percepcja powodzenia małżeństwa rodziców a społeczny obraz siebie ich dorosłych dzieci*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1999.
- Gałkowska A., *Zasięg oddziaływania jakości małżeństwa rodziców na dzieci w ich dorosłym życiu*, „Małżeństwo i Rodzina” 1/2002, s. 38–42.
- Garrapuchó F.R., *Międzykonfesyjne Dialogi Ekumeniczne. Bilans Historyczny*, „Symposium” 1/2007, s. 67–79.
- Gasiul H., *Wybrane sposoby interpretacji procesów wolicjonalnych i wolności woli we współczesnej psychologii. Realizacja motywów ja jako podstawa rozwoju dyspozycji wolicjonalnych*, „Osoba i Wola. Filozofia Chrześcijańska” 10/2013, s. 23–45.
- Gaworski J., *Zeszyty do debat historycznych. Niepodległa, bo katolicka? O Kościele czasu zaborów*, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Sulejówek 2019.
- Giddens A., *Nowoczesność a tożsamość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość „ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Giddens A., *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015.
- Giddens A., *Tradition in der post-traditionalen Gesellschaft*, „Die Welt” Heft 4/1993, s. 137–158.
- Giddens A., *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.
- Giddens A., *Życie w społeczeństwie posttradycyjnym*, w: *Modernizacja refleksyjna: polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności*, red. U. Beck, A. Giddens, S. Lash, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Giddens A., *Życie w społeczeństwie posttradycyjnym*, „Krytyka Polityczna” 9–10/2005, s. 387.
- Gillon S.M., *Boomer Nation. The Largest and Richest Generation Ever, and How It Changed America*, Free Press, New York 2004, s. 3–7.
- Giza-Poleszczuk A., *Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005.
- Giza-Poleszczuk A., *Rodzina i system społeczny*, „Studia Socjologiczne” 2/1993, s. 33–37.
- Gliczner Skrzetuski E., *Książki o wychowaniu dzieci bardzo dobre, pożyteczne i potrzebne, z których rodzicy ku wychowaniu dzieci swych naukę dolożną wyczerpnąć mogą*, Kraków 1876.
- Głaz S., Grzeszek K., Wiśniewska I., *Rodzina. Biologiczne i psychiczne podstawy jej funkcjonowania*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1996.
- Godawa G., *Integralna wizja człowieka jako fundament kultury i wychowania*, „Analecta Cracoviensia” 49/2017, s. 319–340.
- Goetz M., *Tradycja i nowoczesność*, <https://www.glospedagogiczny.pl/artykul/tradycja-i-nowoczesnosc>, dostęp: 15.02.2021.
- Goldsmith J., *The Long Baby Boom. An Optimistic Vision for a Graying Generation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2008.
- Goliszek P.T., *Personalistyczny wymiar katechezy*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016.

- Goodman N., *Wstęp do socjologii*. Wydawnictwo Zysk i Spółka, Poznań 2001.
- Goppelt L., *Typos. The Typological Interpretation of the Old Testament in the New*, W.B. Eerdmans, Grand Rapids 1982.
- Gościk M., Romanowicz W., *Aktywność społeczno religijna młodzieży prawosławnej na Lubelszczyźnie*, Podlaskie Centrum Kultury Prawosławnej, Biała Podlaska 2010.
- Góral A., *Zarządzanie miejscami kultu religijnego w kontekście rozwoju turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa” 1/2012, s. 19–33.
- Górecki P., *Chrzest Mieszka w 966 roku. Ewolucja naukowych teorii na podstawie odkryć archeologicznych*, <http://dx.doi.org/10.18290/rt.2017.64.4-4>, dostęp: 20.05.2021.
- Górski R., *Małżeństwa między katolikami a prawosławnymi. Problemy natury konfesyjnej oraz próby ich rozwiązania w świetle dokumentów dialogu ekumenicznego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, Kraków 2015.
- Grabowski M., *Kryzys Rodziny. Diagnoza, rozwiązania, profilaktyka*, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2019.
- Grad P., *O pojęciu tradycji. Studium krytyczne kultury pamięci*, Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego, Warszawa 2017.
- Granat W., *Katolicki ideał wychowawczy*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 8-9/1936, s. 334–338.
- Grane L., *Wyznanie augsburskie. Wprowadzenie w podstawowe myśli Reformacji luterskiej*, Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2002.
- Grelewski S., *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1937.
- Greń R., *Rola kobiet w przekazie wzorów życia religijnego: propozycje badawcze*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 3/1999, s. 194–199.
- Gręźlikowski J., *Czym był dla Kościoła Sobór Trydencki (1545–1563)? (refleksje w 440. rocznicę od zakończenia obrad)*, „Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawno-historyczny” 3–4/2003, s. 171–226.
- Griese H.M., *Socjologiczne teorie młodzieży*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 1996.
- Grochal J., Przyborska B., *O wychowaniu człowieka: wybór tekstów*, Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock 2000.
- Gruszczyk-Kolczyńska E., *Jak dzieci dowiadują się, co można, a czego nie można? O wychowaniu zamierzonym i niezamierzonym*, „Bliżej przedszkola” 10/2010, s. 10–14.
- Grygielski M., *Style komunikacji rodzicielskiej a identyfikacja dzieci z rodzicami*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1999.
- Grzankowska I., Basińska M., *Cechy osobowości dziecka a pozycja wśród rodzeństwa*, w: *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, red. T. Rostowska, A. Jarmołowska, Wydawnictwo Di-fin, Warszawa 2010, s. 206–219.
- Grzybowski J., *„Kim przez swe życie stajemy się dla innych”. Myślenie i miłość, filozofia i polityka w życiu Hannah Arendt i Martina Heideggera*, „Roczniki Filozoficzne” 3/2016, <http://dx.doi.org/10.18290/rf.2016.64.3-4>, dostęp: 22.02.2022, s. 79–114.
- Grzywaczewski J., *Sobór Chalcedoński. Kontekst historyczny, teologiczny, następstwa*, „Vox Patrum” 32/2012, s. 137–179.
- Guarino T., *Vincent of Lerins and the Hermeneutical Question: Historical and Theological Reflections*, <https://www.jstor.org/stable/23579794>, dostęp: 02.02.2021.
- Gurba E., *Wczesna dorosłość*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trempała, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 202–230.
- Gurycka A., *Błąd w wychowaniu*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1990.
- Gurycka A., *Błędy w wychowaniu*, w: *O wychowaniu i jego antynomiach*, red. E. Kubiak-Szyborska, D. Zając, Wydawnictwo WERS, Bydgoszcz 2008.

- Gurycka A., *Podmiotowość – postulat dla wychowania*, w: *Podmiotowość w wychowaniu. Między ideą a realnością*, red. E. Kubiak-Szymborska, Wydawnictwo WERS, Bydgoszcz 1999, s. 105–115.
- Gurycka A., *Podmiotowość w wychowawczych doświadczeniach dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1989.
- Gurycka A., *Struktura i dynamika procesu wychowania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Gusfield J.R., *Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change*, „The American Journal of Sociology” 4/1967, s. 351–362.
- Gwóźdź M., *Religijne wychowanie potomstwa w małżeństwach mieszanych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015.
- Hamman A., *Portrety Ojców Kościoła. Praktyczny przewodnik po patrologii*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1978.
- Harwas-Napierała B., *Komunikacja interpersonalna i jej kształtowanie jako istotny wymiar jakości życia rodziny*, w: *Jakość życia rodzinnego, Wybrane zagadnienia*, red. T. Rostowska, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki, Łódź 2006, s. 29–43.
- Harwas-Napierała B., *Specyfika komunikacji interpersonalnej w rodzinie ujmowanej jako system*, w: *Psychologia rodziny*, red. I. Janicka, H. Liberska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014, s. 47–72.
- Harwas-Napierała B., Trempała J., *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2: *Charakterystyka okresów życia człowieka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Hassan I., *The Question of Postmodernism*, w: *Romanticism, Modernism, Postmodernism*, red. H.R. Garvin, Bucknell University Press, Lewisberg (PA) 1980, s. 117–126.
- Havighurst R.J., *Developmental tasks, and education*, David McKay Company, New York 1972.
- Henderson C.E., Hayslip B., Sanders L., Loudon L., *Grandmother-grand-child relationship quality predicts psychological adjustment among youth from divorced families*, „Journal of Family Issues” 30/2009, s. 1245–1264.
- Hintz M., Hucala M., *Ewangelickie Prawo Kościelne 1918–2018. Zbiór tekstów prawnych Kościołów ewangelickich w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe ChAT, Warszawa 2018.
- Hird R.R., Browning S.L., *Women Without Children: A Contradiction in Terms?* „Journal of Comparative Family Studies” 3/2000, s. 15–29.
- Hobsbawm A., Ranger T., *The Invention of Tradition, Past and Present Publications*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- Hobsbawm A., *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Holewińska-Łapińska E., *Kontakty z dziećmi innych osób niż ich rodzice (art. 1136 k.r.o.)*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości Sekcja Prawa Rodzinnego, Warszawa 2017.
- Holstein H., *La tradition dans l'Église*, Grasset, Paris 1960.
- Holzer J.Z., *Demografia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003.
- Homa K., *Arnobiusz. Afrykański Orator*, Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, Kraków 2017.
- Horowski J., *Podmiotowość w pedagogice chrześcijańskiej o inspiracji tomistycznej*, „Paediatrics and Child Health” 24/2009, s. 63–78.
- Hoskyns E.C., Davey F.N., *The Riddle of the New Testament*, Faber & Faber, London 1949.
- Hryniewicz W., *Kościół siostrzane. Dialog katolicko-prawosławny 1980–1991*, Warszawa 1993.
- Hryniewicz W., *Tradycja jako principium jedności nauczania teologicznego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 19/1972, s. 223–244.
- Huby J., *L'Évangile et les Évangiles. Verbum Salutis: Commentaire du Nouveau Testament*, Beauchesne, Paris 1954.

- Hysa B., *Zarządzanie różnorodnością pokoleń*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie” 97/2016, s. 385–391.
- Ichii S., *Nie ma postępu bez tradycji*, w: *Tradycja i nowoczesność*, red. J. Kurczewska, J. Szacki, Czytelnik, Warszawa 1984, s. 213–235.
- Ilarijon M., *Podił jedynoji Chrystovoji Cerkvy i perši sproby pojednannja*, Vinnipeg 1952.
- Ilu katolików jest w Polsce? Mały Rocznik Statystyczny 2021*, <https://www.ekai.pl/ilu-katolików-jest-w-polsce-mały-rocznik-statystyczny-2021/>, dostęp: 01.04.2022.
- Iniewicz G., *Więzi rodzinne z perspektywy teorii przywiązania*, w: *Koncepcja przywiązania. Od teorii do praktyki klinicznej*, red. B. Józefik, G. Iniewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 129–148.
- Interpretacja*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/interpretacja;4008560.html>, dostęp: 22.02.2022.
- Isćak A., *Dohmatyka nezjedynenoho Schodu*, Lwów 1936.
- Iserloh E., *The Theses were not posted. Luther between Reform and Reformation*, Geoffrey Chapman, London 1968.
- Ivanka E., „Geisteskirche” und „Gottragervolk”. *Zum Kirchenbegriff der Ostkirche*, „ZKT” 71/1949, s. 347–354.
- Izdebska J., *Dom rodzinny postrzegany przez dzieci: w kontekście społeczno-kulturowych różnicowań współczesnej rodziny*, Trans Humana, Białystok 2006.
- Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Trans Humana, Białystok 2000.
- Izdebska J., *Przemiany w postrzeganiu domu rodzinnego w rodzinie wielopokoleniowej*, w: *Międzygeneracyjna transmisja dziedzictwa kulturowego. Globalizm versus regionalizm*, red. J. Nikitrowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, Trans Humana, Białystok 2003, s. 27–28.
- Izdebska J., *Współczesne dziecko i obraz jego dzieciństwa – nowe szanse wychowawcze oraz zagrożenia*, w: *Dobro dziecka w rodzinie*, red. L. Adamowska, J. Uszyńska-Jarmoc, NWSP, Białystok 2005.
- Jabłonowska Z., *Rodzina w XIX i na początku XX wieku*, w: *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1975, s. 52–55.
- Jackowska E., *Środowisko rodzinne a przystosowanie społeczne dziecka w młodszym wieku szkolnym*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1980.
- Jacyno M., *Kultura indywidualizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Jagiela J., *Relacje w rodzinie a szkoła. Krótki przewodnik psychologiczny*, Wydawnictwo Rubikon, Kraków 2007.
- Jakubowska M., *O potrzebach dziecka*, <http://www.soswokuszek.pl/files/O-potrzebach-dziecka.pdf>, dostęp: 27.07.2021.
- Janicka-Krzywda U., *Zwyczaj, tradycje, obrzędy*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2013.
- Janke A.W., *Pedagogika rodziny i wychowanie rodzinne*, w: *Pedagogika rodziny*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 98.
- Janowski A., *Pedagogika praktyczna – zarys problematyki – zdrowy rozsądek – wyniki badań*, Fraszka Edukacyjna, Warszawa 2002.
- Janssen M., *Rodzina w dobie przemian społecznych XX i XXI wieku*, w: *Rodzina i szkoła wobec szans i zagrożeń społeczno-cywilizacyjnych*, red. K. Pujer, Wydawnictwo Exante, Wrocław 2016, s. 19–30.
- Jarmoc E., *Globalne postawy Polaków wobec religii*, w: *Religijność Polaków 1991–1999*, red. W. Zdaniwicz, Warszawa 2001, s. 16–29.
- Jarocki S., *Katolicka nauka społeczna*, Société de Editions Internationales, Paris 1964.
- Jaros P., *Definicja dziecka*, w: *Konwencja o Prawach Dziecka. Wybór Zagadnień (Artykuły i Komentarze)*, red. S.L. Stadniczeńko, Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2015, s. 51.
- Jasiewicz Z., *Tradycja*, w: *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1987, s. 353–358.
- Jaskółka P., *Ku wspólnej wizji Kościoła – nowy dokument Komisji „Wiara i Ustrój”*, „Roczniki Teologiczne” 62/2015, s. 39–57.

- Jaskóła P., *Wyznania chrześcijańskie bez jedności z Rzymem*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2008.
- Jelczaninow A., *Małżeństwo przemienia*, w: *Małżeństwo w prawosławiu*, red. J. Meyendorff, Światło Przemienienia, Lublin 1995, s. 109–114.
- Jelińska M., *Style przywiązania a rozwój osobowy dzieci i młodzieży — szanse i zagrożenia*, w: *W trosce o wewnętrzną wolność osoby*, red. M. Jankowska, M. Ryś, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2008, s. 121–129.
- Jezierska-Wiejak E., *Rodzina jako międzypokoleniowa płaszczyzna transmisji wartości*, „Wychowanie w Rodzinie” t. 8, 2/2013, s. 287–288.
- Jędraszewski M., *Chrzest Polski*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26/2017, s. 7–13.
- Johnstone C., *Embedded Faith. The Faith Journeys of Young Adults within Church Communities*, Wipf & Stock, Eugene 2013, s. 23–24.
- Jundziłł I., *Trudności wychowawcze w rodzinie*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1989.
- Jundziłł J., *Wzorce i modele wychowania w rodzinie rzymskiej okresu III wiek p.n.e. – III wiek n.e.*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2001.
- Kaczmarek T., *Wyznania wiary starożytnego Kościoła*, „Studia Włocławskie” 9/2006, s. 93–107.
- Kaim A., *Dialog Kościołów siostrzanych w perspektywie wspólnego soboru*, „Roczniki Teologiczne” 7/2006–2007, s. 53–54.
- Kalábová H., Jihlavec J., *Family in Postmodern Society*, doi: 10.15584/978-83-7996-203-7_21, dostęp: 20.07.2021.
- Kalas M., *Dziadkowie XXI wieku*, „Żyjmy dłużej” 9/2004, s. 14–19.
- Kalwin J., *Institutio Christianae Religionis – Zasady Religii Chrześcijańskiej 2,1 Grzech Pierworodny*, Tymber, Kraków 2016.
- Kałdon B.M., *Rodzina jako instytucja społeczna w ujęciu interdyscyplinarnym*, „Forum Pedagogiczne UKSW” 1/2011, s. 228–241.
- Kałużny T., *Nierozzerwalność małżeństwa w optyce luterńskiej*, „Symposium” 19/2010, s. 61–74.
- Kałwik M., *Christus solus numquam solus. Zbawcze pośrednictwo Jezusa Chrystusa w ujęciu Celestyna Stanisława Napiórkowskiego*, <https://hdl.handle.net/10593/23961>, dostęp: 22.05.2021.
- Kamiński A., *Funkcje pedagogiki społecznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972.
- Kaniowska K., *Tradycja. Problemy metodologiczne*, w: *Nowe czytanie tradycji. Z inspiracji Rokiem Kolbergowskim*, red. E. Nowina-Sroczyńska, S. Latocha, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ, Łódź 2016.
- Kapciak A., *Tradycja, tradycje*, w: *Słownik socjologii i nauk społecznych*, red. M. Gordon, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 403.
- Karasiewicz H., *Pięć razy „tylko” – zawołanie Reformacji*, https://documen.site/download/pi-razy-tylko-zawoanie-reformacji_pdf, dostęp: 22.05.2021.
- Karczewska J., *Integralne wychowanie człowieka w ujęciu o. Jacka Woronieckiego*, w: *Antropologiczna pedagogika ogólna*, red. M. Nowak, P. Magiera, I. Szewczak, Wydawnictwo KUL, Wydawnictwo Gaudium, Lublin 2010.
- Karmolińska-Jagodzick E., *Komunikacja międzypokoleniowa – rozważania wokół różnic kulturowych*, „Studia Edukacyjne” 21/2012, s. 191–210.
- Karocki P., *Marsjański kalendarz liturgiczny*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4/2015, s. 338–337.
- Karona-Ostrowska A., *Tajemnica promieniowania macierzyństwa*, „Życie Duchowe” 53/2008, s. 36–55.
- Kawula S., *Start społeczno-oświatowy młodego pokolenia i jego uwarunkowania rodzinne*, w: *Rodzina – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. A. Tchorzewski, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz 1988.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A.W., *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.

- Kawula S., *Diagnozowanie potrzeb opiekuńczo-wychowawczych środowiska rodzinnego*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1978.
- Kawula S., *Kształt rodziny współczesnej. Szkice familiologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006.
- Kawula S., *Przemiany i przyszłość rodziny współczesnej*, „Państwo i Społeczeństwo” 2/2006, s. 11–12.
- Kawula S., *Rodzina jako grupa i instytucja opiekuńczo-wychowawcza*, w: *Pedagogika rodziny*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1998.
- Kaźmierczak P., *Personalistyczna koncepcja wychowania w nauczaniu Jana Pawła II*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003.
- Kądziołka W., *Konflikt pokoleń na tle komunikacji w rodzinie*, „Studia Socialia Cracoviensia” 2/2012, s. 130.
- Key E., *Stulecie dziecka*, <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/key-stulecie-dziecka.pdf>, dostęp: 12.02.2022.
- Khun T., *The Essential Tension. Selected Studies in Scientific Tradition and Change*, The University of Chicago Press, Chicago 1977.
- Kiereś H., *Modernizm vs postmodernizm a chrześcijaństwo*, w: *Uniwersalizm chrześcijaństwa wobec alternatywnych propozycji współczesności*, red. R.T. Ptaszek, M. Piwowarczyk, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012.
- Kijas Z., *Zasada „soborności” w teologii i życiu Wschodu prawosławnego*, „Studia Theologica Varsoviensia” 33/1995, s. 31–45.
- Kim jesteśmy?* <http://wisla.luteranie.pl/parafia/kim-jestesmy>, dostęp: 15.05.2021.
- Klein E., *Tradycje i obyczaje we współczesnym życiu rodzinnym*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1–2/1990, s. 14–18.
- Kochel J., Marek Z., *Pedagogia biblijna w katechezie*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012.
- Kochel J., *Zasady wychowania biblijnego*, „Katecheta” 7/2011. <https://www.katecheta.pl/Archiwum/2011/Katecheta-7-2011/VERBA-DOCENT/Zasady-wychowania-biblijnego>, dostęp: 25.04.2022.
- Kocik L., *Wzory małżeństwa i rodziny. Od tradycyjnej jednorodności do współczesnych skrajności*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, Kraków 2002.
- Kohlberg L., *Essays on Moral Development*, t. 1: *The Philosophy of Moral Development*, Harper & Row, San Francisco 1981.
- Kohlberg L., Levine Ch., Hewer A., *Moral stages: a current formulation and a response to critics*, Karger, Basel–New York 1983.
- Kołodziej W., *Rola ojca w życiu rodziny i dziecka*, w: *Rodzice i dzieci w różnych systemach rodzinnych*, t. 1, red. I. Janicka, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2010, s. 35–47.
- Komorowska K., *Doroczne i okolicznościowe zwyczaje w rodzinie*, w: *Przemiany w rodzinie polskiej*, red. K. Komorowska, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1975.
- Korczak J., *Jak kochać dziecko. Dziecko w rodzinie*, Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2012.
- Korczak J., *Jak kochać dziecko. Prawo dziecka do szacunku*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002.
- Kornas-Biela D., *Męskość, ojcostwo – kryzys i wyzwanie*, „Cywilizacja” 17/2006, s. 103–120.
- Korolko M., *Leksykon kultury religijnej w Polsce*, Wydawnictwo „Adam”, Warszawa 1999.
- Koselleck R., *Podstawowe pojęcia historii*, w: *Semantyka historyczna*, red. R. Koselleck, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2001, s. 21–31.
- Kosiol M., *Badanie relacji między rodzeństwem. Przegląd kwestionariuszy*, „Polskie Forum Psychologiczne” 1/2015, s. 275–295, <http://repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/1655>, dostęp: 12.01.2022.
- Kostiuczuk J., *Problem tożsamości szkoły*, w: *O tajemnicy zbawienia*, red. J. Kostiuczuk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2013, s. 7–13.

- Kostiuczuk J., Tofiluk J., Ławreszuk M., Misijuk W., Charkiewicz J., *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2016, s. 10–11.
- Kostkiewicz J., *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2013.
- Kosznicki M., *Kształcenie i wychowanie w literaturze zachodniego chrześcijaństwa od i do IV wieku*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 1999.
- Kotlarska-Michalska A., *Spoleczne role kobiet*, „Edukacja Humanistyczna” 1/2011, s. 25–35.
- Kowalik K., *Polska tradycja tradycji w świetle opracowań leksykograficznych*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 6/2011, s. 21–26.
- Kowska M., *Rola tradycji w wielopokoleniowych rodzinach wiejskich w Małopolsce*, „Journal Agribusiness and Rural Development” 2/2008, s. 57–67.
- Kowalski J.W., *Dramat a kult*, Krakowska Agencja Wydawnicza, Warszawa 1987.
- Kowalski S., *Socjologia wychowania w zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Kozubska A., *Porozumienie między pokoleniami w rodzinie – płaszczyzny rozwoju*, w: *Wychowanie w Rodzinie*, t. 3: *Współczesna rodzina w sytuacji zmiany*, red. E. Jurczyk-Romanowska, L. Albański, Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2011, s. 89–90.
- Kóčka-Krenz H., *Archeologiczne ślady wczesnego chrześcijaństwa w Polsce*, w: *Chrzest Mieszka I a chrystianizacja państwa Piastów*, red. J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2017, s. 111–123.
- Kóčka-Krenz H., *Chrzest państwa Piastów w źródłach archeologicznych*, w: *Nauka w służbie człowiekowi*, red. E. Dobierzewska-Mozrzymska, A. Jezierski, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2016, s. 105–131.
- Kóčka-Krenz H., *Przejawy chrystianizacji państwa Piastów w źródłach archeologicznych*, „Kronika Miasta Poznania” 1/2016, s. 21–35.
- Krawczyk A., *Rola rodziny, religii i społeczeństwa w wychowaniu człowieka według Erazma Glicznera*, w: *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010, s. 459–478.
- Krawczyk-Bocian A., *Mity o narracji. Od subiektywizmu do problemu interpretacji*, „Terazniejszość – Człowiek – Edukacja” 2/2008.
- Krąpiec M.A., *Ja-człowiek. Zarys antropologii filozoficznej*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2005.
- Kroczyk P., *Wychowanie. Optyka prawa polskiego i prawa kanonicznego*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2013.
- Kroeber A.L., *The Personality of Culture*, Kroeber Anthropological Society, Berkeley 1958.
- Krok D., Rychtarczyk K., *Wpływ relacji z ojcem na percepcję wizerunku ciała u kobiet w wieku późnej adolescencji*, w: *Rodzina w nurcie współczesnych przemian*, red. D. Krok, P. Landwójtowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2010, s. 231–253.
- Królikowska-Jedlińska N., *Traktat polsko-rosyjski z 1686 roku, tzw. traktat Grzymułtowskiego*, https://www.wilanowpalac.pl/traktat_polsko_rosyjski_z_1686_roku_tzw_traktat_grzymultowskiego, html, dostęp: 16.05.2021.
- Królikowski J., „Początki doktryny chrześcijańskiej”, John N. D. Kelly, tł. Julia Mrukówna, Warszawa 1988 [recenzja], „Collectanea Theologica” 59/1989, s. 183–184.
- Królikowski J., *Sobór Trydencki i jego inspirujące znaczenie*, w: *Synody Diecezji Tarnowskiej*, t. 7, red. A. Żurek, J. Soprych, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2017, s. 47–56.
- Krüger J., *Objaśnienie Małego Katechizmu Marcina Lutra w pytaniach i odpowiedziach*, Nakładem Księgarni W. Mietkego, Warszawa 1913.
- Kryczka P., *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1997.
- Krygier M., *Tradycja*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 4, red. W. Kwaśniewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2000, s. 256.

- Kubok B., *Kościół Ewangelicki Augsburskiego Wyznania na Śląsku Cieszyńskim na przełomie XIX i XX wieku a poszukiwanie tożsamości językowo-narodowej*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa/Nationalities Affairs New Series”, 51/2019, doi: 10.11649/sn.1897, dostęp: 03.06.2021.
- Kucharewicz J., *Wybrane aspekty dobrostanu osób starszych aktywnych zawodowo*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej” 95/2016, s. 237–247.
- Kuczynska A., *Pleć psychologiczna, dane empiryczne oraz narzędzia pomiaru*, „Przegląd Psychologiczny” 2/1992, s. 237–247.
- Kudasiewicz A., Sokal B., *Chrzest*, <https://www.biblista.pl/ukryte/czytelnia-biblijna/1307-chrzest.html>, dostęp: 19.03.2021.
- Kudasiewicz J., *Matka Odkupiciela. Medytacje Biblijne*, Wydawnictwo „Jedność”, Kielce 1991.
- Kuhn T.S., *Struktura rewolucji naukowych*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2001.
- Kuklo C., *Odmienność rytmów rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku*, w: *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*, red. D. Kałwa, A. Walaszek, A. Żarnowska, DiG, Warszawa 2005, s. 11–30.
- Kukołowicz T., *Kim jest babcia? „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne” 5/1977*, s. 42–52.
- Kukołowicz T., *Jakim metropoliom poświęca się współczesny stary człowiek, w: Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006.
- Kukołowicz T., *Rodzina wychowuje*, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej, Stalowa Wola 1998.
- Kukołowicz T., *Obyczajowość rodziny chrześcijańskiej czynnikiem wychowania*, w: *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, red. F. Adamski, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1982, s. 444–459.
- Kukołowicz T., *Rodzina wychowuje. Wybrane zagadnienia*, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej w Stalowej Woli, Stalowa Wola 1996.
- Kulbat W., *Tradycyjne koncepcje sekularyzacji*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 18/2009, s. 157–176.
- Kulesza P., Lubiarski M., Żak-Kulesza M., *Kulturowe, historyczne i religijne znaczenie kapliczek i krzyży przydrożnych w gminie Trzydnik Duży*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 108/2017, s. 123–151.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 18/1969, s. 292–352, <https://czasopisma.kul.pl/abmk/article/download/6606/6168/>, dostęp: 20.05.2021.
- Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1993.
- Kunzler M., *Liturgia Kościoła*, Pallottinum, Poznań 1999.
- Kupisiewicz Cz., Kupisiewicz M., *Słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Kupraneć O.F., *Prawosławna Cerkwa w miżwojennij Polsce 1918–1939*, Rzym 1974.
- Kuźma A., *Aneks 5: Znaczenie postu i jego zachowanie dzisiaj*, w: *Przed Soborem Wszechprawosławnym*, red. T. Kałużny, Z.J. Kijas, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2016, s. 273–278.
- Kuźma A., *Św. Ireneusz z Lyonu i jego argumentacja przeciw gnostykom*, „Elpis” 17/2015, s. 145–151, doi: 10.15290/elpis.2015.17.19, dostęp: 15.06.2021.
- Kuźmak K., *Bractwo kościelne*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, red. L. Bieńkowski, Wydawnictwo Naukowe KUL, Lublin 1989, kol. 1014–1015.
- Kwak A., Mościskier A., *Rzeczywistość praw dziecka w rodzinie*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002.
- Kwak A., *Współczesna rodzina – czy tylko problem struktury zewnętrznej? w: Rodzina wobec wyzwań współczesności*, red. I. Taranowicz, S. Grotowska, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2015, s. 11–27.
- Kwieciński Z., *Dziesięciościan edukacji (składniki i aspekty – potrzeba całościowego ujęcia)*, w: *Wprowadzenie do pedagogiki*, red. T. Jaworska, R. Lepper, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 1998, s. 31–39.
- Kwieciński Z., *Pedagogika i edukacja wobec wyzwania kryzysu i gwałtownej zmiany społecznej, w: Alternatywy myślenia o/dla edukacji*, red. Z. Kwieciński, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2000.

- Laal M., *Lifelong learning: What does it mean?* „Procedia – Social and Behavioral Sciences” 28/ 2011, s. 470–474.
- Lach J., Szczupał B., *Rola ojca w rodzinie*, „Edukacja i Dialog” 10/1998, s. 50–54.
- Lacroix X., *Naucz mnie żyć. Esej o ojcostwie*, Wydawnictwo „W Drodze”, Poznań 2007.
- Lancaster L.C., Stillman D., *When Generations Collide. Traditionalists, Baby Boomers, Generation Xers, Millennials: Who They Are?*, Harper Business, New York 2002.
- Langkammer H., *Nowy Testament o Kościele*, Wydawnictwo św. Antoniego, Wrocław 1995.
- Laroche M., *Mały Kościół. Mistyczna przygoda małżeństwa*, Wydawnictwo Bratczyk, Hajnówka 2018.
- Lasota A., *Narzędzia kulturowe w międzypokoleniowej transmisji wartości i zachowań*, w: *W poszukiwaniu międzypokoleniowej transmisji wzorców zachowań, postaw i wartości*, red. K. Mudyń, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 184–185.
- Lechniak M., *Podmiot (filozofia)*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2011, kol. 945–946.
- Lemert Ch.C., Gillan G., *Michel Foucault. Teoria społeczna i transgresja*, przeł. D. Leszczyński, L. Rasiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Wrocław 1999.
- Lengsfeld P., *Überlieferung, Tradition und Schrift in der evangelischen und katholischen Theologie der Gegenwart (Konfessionskundliche und kontrovertheologische Studien 3)*, Bonifacius Druckerei, Paderborn 1960.
- Leszczyńska K., *Płeć w instytucje uwikłana: reprodukowanie wzorców kobiecości i męskości przez świeckie kobiety i świeckich mężczyzn w organizacjach administracyjno-ewangelizacyjnych Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016.
- Leszczyńska K., Urbańska S., Zielińska K., *Płeć społeczno-kulturowa jako kategoria różnicująca w migracyjnych organizacjach religijnych*, LUD, Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych PAN, doi: 10.12775/lud102.2018.11, dostęp: 02.02.2022.
- Leszczyński R.M., Józwiak E., *Zwingli U.: teolog, humanista, reformator*, Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, Warszawa 2020.
- Leśniewski K., *Teologiczna wizja małżeństwa i rodziny w prawosławiu a współczesne problemy pastoralne*, „Studia Oecumenica” 16/2016, s. 129–135.
- Levinson D.J., Gooden W.E., *The life cycle*, w: *Comprehensive Textbook of Psychiatry*, 4th edition, red. H.I. Kaplan i B. Sadock, Williams & Wilkins, Baltimore–London 1985, s. 7.
- Lewandowska E., *Od idei zrównoważonego rozwoju (ZR) do idei edukacji dla zrównoważonego rozwoju (EZR)*, w: *Edukacja dla zrównoważonego rozwoju w perspektywie wyzwań społeczeństwa wiedzy*, red. A. Korwin-Szymanowska, E. Lewandowska, A. Witkowska-Tomaszewska, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2016.
- Lewin K., Lippitt R., White R.K., *Patterns of aggressive behavior in experimentally created “social climates”*, „Journal of Social Psychology” 10/1939, s. 271–299.
- Liberska H., *Kształtowanie się tożsamości a styl wychowania w rodzinie*, w: *Tożsamość a współczesność. Nowe tendencje i zagrożenia*, red. B. Harwas-Napierała, H. Liberska, Wydawnictwo UAM, Poznań 2007, s. 53–74.
- Libiszowska-Żółkowska M., *Denominacja*, w: *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 3, red. T. Gadacz, B. Milerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 193.
- Libiszowska-Żółkowska M., *Sekularyzacja – wróg czy sprzymierzeniec Kościoła katolickiego w Polsce*, w: *Sekularyzacja jako wyzwanie dla religii i Kościoła. Mity i rzeczywistość*, red. J. Baniak, Wydawnictwo UAM, Poznań 2006, s. 27–281.
- Ligena T., *Rozwój relacji ojciec–syn*, <https://psycholog-psychoterapia.slask.pl/czytelnia/ojciec-syn.html>, dostęp: 26.07.2021.
- Litwińska K., *Jedynaczki i jedynacy w świetle badań psychologicznych*, w: *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, red. T. Rostowska, A. Jarmołowska, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010, s. 168–181.

- Longosz S., *Rodzina wczesnochrześcijańska i jej zadania w nauczaniu św. Bazylego Wielkiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne KUL” 4/1981, s. 152–155.
- Lubaś M., *Tradycjonalizacja kultury. O zaletach i ograniczeniach koncepcji „tradycji wymyślonych”*, w: *Tworzenie i odtwarzanie kultury: tradycja jako wymiar zmian społecznych: Studia z dziejów antropologii społecznej*, red. G. Kubica, M. Lubaś, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 33–69.
- Lubowicka G., *Rodzina osobno – o kryzysie rodziny w ponowoczesności*, „Wychowanie w Rodzinie” 19/2018, s. 143–157, doi: 10.34616/www.2018.3.143.156, dostęp: 08.06.2021.
- Lubowicki K., *Duchowość małżeńska w nauczaniu bł. Jana Pawła II*, Wydawnictwo OO. Franciszkańców, Kraków 2005.
- Luter M., *Do cesarza i chrześcijańskiej szlachty o naprawie chrześcijaństwa*, <http://luter2017.pl/wp-content/uploads/pdf/PismoDoChrzescijanskiejSzlachty.pdf>, dostęp: 20.05.2021.
- Luther M., *Letter to John Staupitz, Accompanying the „Resolutions” to the 95 Theses*, w: *Works of Martin Luther with introductions and notes*, red. M. Luther, H.E. Jacobs, A. Spaeth, A.J. Holman Company, Philadelphia 1932, s. 39–48.
- Luter M., *O wolności chrześcijańskiej*, <http://luter2017.pl/wp-content/uploads/pdf/OWolnoscChrzescijanskiej.pdf>, dostęp: 20.05.2021.
- Luter M., *XV. O tradycjach ludzkich*, w: *Artykuły Szmalkaldzkie*, <http://luter2017.pl/wp-content/uploads/pdf/Artyku%C5%82y%20szmalkaldzkie.pdf>, dostęp: 20.05.2021.
- Luther M., *Mały Katechizm. Duży Katechizm*, przekł. A. Wantuła, Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2000.
- Luther M., *Pisma etyczne. O wolności chrześcijanina. O dobrych uczynkach. O życiu małżeńskim. O kupiectwie i lichwie. O świeckiej zwierzchności, w jakiej mierze należy być jej posłusznym. Czy żołnierze mogą dostąpić zbawienia*, Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2009.
- Łabendowicz S., *Wychowanie Chrześcijańskie w Katechezie Szkolnej*, „Roczniki Pedagogiczne” 2/2016, s. 50, [http://dx.doi.org/10.18290/rped.2016.8\(44\)](http://dx.doi.org/10.18290/rped.2016.8(44)), dostęp: 18.01.2022.
- Łabuda P., *Typological Usage of the Old Testament in the New Testament*, „The Person and the Challenges” 1/2011, s. 169–172.
- Ławreszuk M., *Wpływ lokalnych tradycji na kalendarz liturgiczny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Elpis” 17/2015, doi: 10.15290/elpis.2015.17.16, dostęp: 20.05.2021.
- Ławreszuk M., *Wychowanie do postawy dialogu w katechezie Kościoła prawosławnego*, „Studia Oecumenica” 16/2016, s. 151–166.
- Łazowska B., *Struktura wyznaniowa ludności Polski, w: 1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, red. P. Ciecieląg, A. Datko, B. Łazowska, P. Łysoń, P. Milcarek, W. Sadłoń, Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2016, s. 74.
- Łobodzińska B., *Dobór małżeński jako społeczny proces kojarzenia partnerów*, w: *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1975.
- Łopatkowa M., *Pedagogika serca*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1992.
- Łoćocki J., *Autokefalia. Narys istorii awtokefalnych cerkew*, II, Warszawa 1938.
- Maccoby E.E., *The role of parents in the socialization of children: a historical overview*, „Developmental Psychology” 28/1992, s. 1006–1017.
- Maciejewski G., *Europa wobec przemian kulturowych, systemowych i gospodarczych*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 218/2015, s. 8–11.
- Magda-Adamowicz M., *Struktura rodziny a twórczość dzieci*, w: *Wokół problematyki zdolności*, red. J. Łaszczyk, M. Jabłonowska, Wydawnictwo Universitas Rediviva, Warszawa 2011, s. 194.
- Majkowski W., *Rodzina polska w kontekście nowych uwarunkowań*, Wydawnictwo Księży Sercanów, Kraków 2010.

- Malinowski B., *Wierzenia pierwotne i formy ustroju społecznego. O zasadzie ekonomii myślenia*. Dzieła t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
- Malinowski B., *Wolność i cywilizacja, oraz studia z pogranicza antropologii społecznej, ideologii i polityki*, Dzieła t. 10, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2001.
- Małaczyński F., *Perspektywy reformy liturgii*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 6/1961, s. 298–311.
- Małecka B., *Dziadkowie w rodzinie*, „Edukacja i Dialog” 10/1997, s. 14–16.
- Małecka B., *Więzi uczuciowe między dziadkami a wnukami*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2/2006, s. 24–26.
- Malżeństwo i rodzina w społecznym nauczaniu Kościoła rzymskokatolickiego*, http://modelrodziny.eprace.edu.pl/952_Malzenstwo_i_rodzina_w_spolecznym_nauczaniu_Kosciola_rzymskokatolickiego.html, dostęp: 20.01.2022.
- Mannheim K., *The Problem of Generations*, w: *Essays on the Sociology of Knowledge by Karl Mannheim*, red. P. Kecskemeti, Routledge & Kegan Paul, New York 1952, s. 276–322.
- Mańko T., *Pięć zasad protestantyzmu*, <http://kchwe.pl/piec-zasad-protestantyzmu/>, dostęp: 20.05.2021.
- Marchwicki P., *Style przywiązania a postawy rodzicielskie. Doniesienie z badań*, „Roczniki Psychologiczne” 2/2004.
- Marek Z., *Biblia w katechetycznej posłudze słowa*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1998.
- Marek Z., *Kurs Biblijny*, z. 2, Wydawnictwo WAM, Kraków 1993.
- Marek Z., *Metody pracy z tekstami biblijnymi*, w: *Pedagogia biblijna w katechezie*, red. J. Kochel, Z. Marek, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012, s. 296–297.
- Marek Z., *Pedagogika towarzyszenia. Perspektywa tradycji ignacjańskiej*, Akademia Ignatianum w Krakowie, Kraków 2017.
- Marek Z., *Podstawy pedagogiki religii*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, Kraków 2022, s. 98–99.
- Marek Z., *Podstawy wychowania moralnego*, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005.
- Marek Z., *Potencjał religijny wnoszony do wychowania integralnego*, „Pedagogika Społeczna” 4/2015, s. 9–20.
- Marek Z., *Religia. Pomoc czy zagrożenie dla edukacji?* Wydawnictwo WAM, Kraków 2014.
- Marek Z., *Religia, poznanie, duchowość w wychowaniu*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2/2017, s. 19–59.
- Marek Z., *Tożsamość pedagogiki religii*, „Paedagogica Christiana” 1/2013, <http://dx.doi.org/10.12775/PCh.2013.005>, dostęp: 05.01.2019.
- Marek Z., *Wychowanie integralne podstawą rozwoju osoby*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 1/2017, <https://doi.org/10.14632/eetp.2017.12.43.31>, dostęp: 20.01.2022.
- Marek Z., Mólka J., Mólka M., *Wychowanie i praca. W trosce o integralny rozwój człowieka*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2017.
- Marek Z., Walulik A., *Pedagogika Dobrej Nowiny. Perspektywa katolicka*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2020.
- Marek Z., Walulik A., *Pedagogika katolicka w perspektywie pedagogiki transcendentnej*, „Horyzonty Wychowania” 16/2017, doi: 10.17399/HW.2017.163709, dostęp: 05.01.2019.
- Marek Z., Walulik A., *Pedagogika świadectwa. Perspektywa antropologiczno-kerygmaticzna*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2019.
- Mariański J., *Kontrowersje wokół relacji religii i moralności. Tożsamość czy rozbieżność? Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014.
- Mariański J., *Malżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży maturalnej – stabilność i zmiana*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.
- Mariański J., *Płeć jako czynnik różnicujący dynamikę postaw i zachowań religijnych ludności wiejskiej*, „Roczniki Nauk Społecznych” t. XII, 1/1984, s. 175–221.
- Mariański J., *Religijność społeczeństwa polskiego w perspektywie europejskiej*, Nomos, Kraków 2004.

- Mariański J., *Sekularyzacja jako megatrend społeczno-kulturowy*, „Relacje Międzykulturowe” 1/2017, s. 231–257.
- Marks K., *18 brumaire’a Ludwika Bonaparte*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011.
- Marks K., *Ideologia niemiecka*, w: *Dziela*, t. 3, red. K. Marks, F. Engels, Książka i Wiedza, Warszawa 1961.
- Marzec M., *Uczestnictwo Polaków w praktykach religijnych i ich ocena roli Kościoła w życiu publicznym*, „Preferencje Polityczne: postawy, identyfikacje, zachowania” 1/2009, s. 227–253.
- Marzec-Tarasińska A., *Oddziaływania wychowawcze ojców a poglądy młodzieży na temat roli ojca w rodzinie*, „Wychowanie w Rodzinie” 1/2016, s. 257–275.
- Masalski M., *Konsultacje diakonijne Białystok – Elk*, <http://eleos.pl/konsultacje-diakonijne-bialystok-elk>, dostęp: 20.01.2022.
- Mascall E.L., *Sekularyzacja chrześcijaństwa*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970.
- Mason K.O., *Gender and demographic change: what do we know?* w: *The Continuing Demographic Transition*, red. G.W. Jones, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Matulka Z., *Aksjologiczne podstawy edukacji i dydaktyki*, „Ruch Pedagogiczny” 3–4/1993, t. 35.
- Matwiejuk K., *Msza św. w języku ojczystym*, <http://vademecumliturgiczne.pl/> 2016/04/22/msza-sw-w-jezyku-ojczystym/, dostęp: 13.05.2021.
- Mazan A., *Czy w dobie ponowoczesności rodzina, naród i kultura mogą jeszcze wychowywać?* w: *Wychowanie a wyzwania ponowoczesności*, red. E. Osewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2011, s. 91–100.
- Mazur-Wierzbicka E., *Kompetencje pokolenia Y – wybrane aspekty*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 3/2015, s. 307–320.
- Mądrzycki T., *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1970.
- McClusky H., *The community of generations. A goal and a context for the education of persons in the later years*, w: *Introduction to Educational Gerontology*, red. R.H. Sherron, D.B. Lumsden, Taylor & Francis, New York, <https://doi.org/10.4324/9781315803166>, dostęp: 20.09.2021, s. 65–73.
- McConnell M.W., Garvey J.H., Berg T.C., *Religion and the Constitution*, New York–Geithersburg 2002.
- Mead M., *Kultura i tożsamość: studium dystansu międzypokoleniowego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Medinger A., *Podróż ku pełni męskości*, Wydawnictwo „W Drodze”, Poznań 2005.
- Medwid W., *Życie i dzieło Marcina Lutra a spór wokół tez i narodzin Reformacji*, „Polonia Sacra” 17/2013, s. 241–268.
- Melancthon P., *The Augsburg Confession. The confession of faith, which was submitted to His Imperial Majesty Charles V at the diet of Augsburg in the year 1530*, Project Gutenberg, 1530.
- Melancthon F., *Konfesja Augsburska: XXIII. O małżeństwie kapłanów*, <http://old.luteranie.pl/pl/index.php?D=3149>, dostęp: 29.01.2022.
- Mensing G., *Tradition und Neuschöpfung in der Religionsgeschichte*, „Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte” 9/1957, s. 201–221.
- Metelska K., *Przesady i obyczaje jako czynniki sterujące zachowaniami społeczeństwa (na przykładzie ukraińskiego wesela)*, „Acta Humana” 7/2016, s. 157–169.
- Meyendorff J., *Małżeństwo w prawosławiu*, Światło Przemienienia, Lublin 1995.
- Mickiewicz F., *Świadectwo Ducha Świętego o Jezusie w J 15*, 18–16, 15, „Kieleckie Studia Teologiczne” 1/2002, s. 142–167.
- Mierziński B., *Antropologiczne aspekty funkcji ojca w rodzinie*, „Paedagogia Christiana” 2/1998, s. 193–195.
- Mierziński B., *Kobieta w refleksji teologiczno-pastoralnej*, „Chrześcijanin w Świecie” 4/1993.
- Mietzel G., *Psychologia kształcenia*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.
- Mikulowski Pomorski J., *Pokolenie jako pojęcie socjologiczne*, „Studia Socjologiczne” 3–4/1968, s. 268–269.
- Milerski B., *O pedagogicznych poglądach Marcina Lutra*, „Myśl Protestancka” 1/1998, s. 31–35.

- Milerski B., *Pedagogika religii*, w: *Pedagogika*, t. 1, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 27–35.
- Minkiewicz A., *Kryzys więzi rodzinnych i niektóre jego konsekwencje społeczne i kulturowe*, w: *Rodzina – jej funkcje przystosowawcze i ochronne*, red. E. Hałoń, Warszawa 1995, s. 69–88.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003.
- Misijuk W., *Nasz język liturgiczny – pomoc czy utrudnienie?*, Parafia Prawosławna św. Jerzego, Białystok 2007.
- Młyński J., *Rodzina pierwszą i żywotną komórką społeczeństwa (Familiaris consortio, nr 42)*, „Studia Gdańskie” 31/2012, s. 141–160.
- Młyński J., *Společno-wychowawcza rola seniorów (dziadków) w rodzinie*, „Teologia i Moralność” 2/2019, s. 104–108.
- Mommeja E., *Święta chrześcijańskie. Historia, znaczenie i tradycje*, Wydawnictwo św. Stanisława BM, Kraków 2014.
- Morgan L.A., Kunkel S.R., *Aging, Society, and the Life Course*, Springer, New York 2011.
- Możdżeń S.I., *Zarys historii wychowania. Cz. I do 1795 roku*, Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, Kielce 1999.
- Mółka J., *Wychowanie chrześcijańskie wspomaga odkrywać wartość pracy*, „Studia Bobolanum 30” 1/2019, s. 45–47, 10.30439/SB.2019.1.3, dostęp: 10.01.2022.
- Mudyń K., *Przedmowa*, w: *W poszukiwaniu międzypokoleniowej transmisji wzorców zachowań, postaw i wartości*, red. K. Mudyń, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013.
- Muller L., *Die Bedeutung der Tradition in der orthodoxen Theologie und Kirche*, w: *Kirche und Kosmos. Orthodoxes und Evangelisches Christentum. Evangelische Kirche in Deutschland*, Kirchliches Ausseamt, Luther-Verlag, Witten 1950, s. 90–95.
- Murawski R., *Geneza i założenia „Katechizmu Kościoła katolickiego”*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 10/1994, s. 35–45.
- Murchadha F.Ó., *A Phenomenology of Christian Life: Glory and Night*, Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 2013.
- Murzynowski S., *Jana Seklucyana Oeconomia albo gospodarstwo: 1546*, red. Z. Celichowski, Kraków 1890.
- Muszyński M., *Międzypokoleniowe uczenie się – wprowadzenie*, w: *Międzypokoleniowe uczenie się*, red. M. Muszyński, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2014.
- Mysłakowski Z., *Funkcja socjalna wychowania i jej stosunek do tzw. „celów wychowawczych”*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1926.
- Mysłakowski Z., *O kulturze współżycia: Rozważania i propozycje*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1967.
- Myszor W., *Chrześcijaństwo w cesarstwie rzymskim II i III wieku. Wybrane zagadnienia życia społecznego*, Księgarnia Św. Jacka, Katowice 2005.
- Nagy S., *Chrystus w Kościele. Zarys eklezjologii fundamentalnej*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1982.
- Napiórkowski S.C., *Solus Christus*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1978.
- Napora E., Kozerska A., Miszczyk E., *Wsparcie dziadków w rodzinie o różnej strukturze a jakości życia młodzieży*, „Acta Humanica” 2/2014, s. 161–170.
- Napora E., Kozerska A., *Styl wychowania i komunikacji w percepcji młodzieży wychowywanej przez samotne matki*, „Studia Psychologia UKSW” 10/2010, s. 67–85.
- Napora E., *Relacje z dziadkami a subiektywna ocena jakości życia ich wnuków w rodzinach o różnej strukturze*, „Polskie Forum Psychologiczne” t. 21, 1/2016, s. 6–9.
- Neill A.S., *Summerhill*, Wydawnictwo Almaprint, Katowice 1991.
- Nembrini F., *Między ojcem a synem. O budowaniu relacji*, Wydawnictwo M, Kraków 2015.
- Newman S., Hatton-Yeo A., *Intergenerational learning, and the contributions of older people*, „Ageing Horizons” 8/2008, s. 31–39.

- Niemczyk W., *Historia powstania „Wyznania augsburskiego” i „Obrony Wyznania augsburskiego”*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterskiego*, red. M. Uglorz, Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2003, s. 135–142.
- Nikitorowicz J., *Edukacja międzykulturowa. Kreowanie tożsamości dziecka*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007.
- Nikitorowicz J., *Edukacja regionalna i międzykulturowa*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009.
- Nizińska A., *Między nauczaniem a uczeniem się. Edukacyjne światy andragogów-praktyków*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2008.
- Noll P., *Jesus und das Gesetz*, J.C.B Mohr, Tübingen 1968.
- Norton R.W., Pettegrew L.S., *Communicator Style as An Effect Determinant of Attraction*, „Communicator Style” 3/1977, s. 257–281.
- Nowakowski P., *Kościół rzymskokatolicki w poszukiwaniu interkomunii z Kościołami odmiennych tradycji liturgicznych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 60/2007, <https://100-104.10.21906/rbl.340>, dostęp: 13.05.2021.
- Nowicki M., *Wartość Wychowania w Rodzinie Luterskiej w Piśmiennictwie Staropolskim XVI i XVII wieku*, „Studia Edukacyjne” 54/2019, s. 106–115.
- Nowina-Sroczyńska E., Latocha S., *Nowe czytanie tradycji. Z inspiracji Rokiem Kolbergowskim*, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ, Łódź 2016.
- Ogrodnik B., *Podmiot*, w: *Słownik filozofii*, red. J. Hartman, Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2009, s. 169.
- Ogrodzka-Mazur E., *Rodzina wielopokoleniowa na Śląsku Cieszyńskim – mała ojczyzna w długim procesie trwania*, w: *Studia z teorii i historii wychowania oraz nauk pokrewnych*, red. U. Szuścik, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice–Cieszyn–Ustroń 2010.
- Ojcowie Kościoła*, w: *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna*, Wydawnictwo Gutenberg Print, t. 11, Kraków 1929–1938.
- Okoń W., *Słownik Pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001.
- Olszewska S., *Style uczenia się i metody aktywizujące w edukacji dorosłych*, <https://psychologiaity.com/2017/02/23/style-uczenia-sie-i-metody-aktywizujace-w-edukacji-doroslych/>, dostęp: 10.12.2021.
- Opozda D., *Formowanie się postaw rodzicielskich*, w: *Pedagogika rodziny. Podejście systemowe*, t. 2: *Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski i in., Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Gdańsk 2017, s. 593–607.
- Opozda D., *Psychologiczne podstawy wychowania*, w: *Pedagogika rodziny. Podejście systemowe*, t. 2: *Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski i in. Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna w Gdańsku, Gdańsk 2017, s. 117–131.
- Opozda D., *Zróżnicowane rodzicielstwo – zarys refleksji*, w: *Rodzicielstwo w wybranych zagadnieniach pedagogicznych*, red. D. Opozda, M. Leśniak, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2017, s. 121–123.
- Ordon H., *„Powiedziano przodkom... A ja wam powiadam” (Mt 5, 21–48). Antytezy kazania na górze*, „Roczniki Teologiczne” 2004, t. 51, z. 1, s. 79–92.
- Ortega y Gasset J., *Die aufgabe unseren Zeit*, Deutsche Verlags-Anstalt, Berlin 1928.
- Ossowska M., *Koncepcja pokolenia*, „Studia Socjologiczne” 2/1963, s. 47–51.
- Ostafińska-Molik B., Wysocka E., *Style wychowania w rodzinie pochodzenia w percepcji młodzieży gimnazjalnej i ich znaczenie rozwojowe – próba teoretycznej i empirycznej egzemplifikacji*, „Przegląd Pedagogiczny” 2/2014, s. 215–218.
- Ostrouch-Kamińska J., *Między dominacją a „zbanalizowanym partnerstwem”. Koncepcja dziecka i wychowania w rodzinie egalitarnej*, „Problemy Wczesnej Edukacji” 3/2013, s. 17–28.
- Ostrouch-Kamińska J., *Partnerstwo w relacji małżeńskiej jako współczesna wartość wychowania*, „Problemy Wczesnej Edukacji. Issues in Early Education” 2/2016, s. 114–115.

- Ostrouch-Kamińska J., *Rodzina partnerska jako relacja współzależnych podmiotów. Studium socjopedagogiczne narracji rodziców przeciężonych rolami*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2011.
- Ostrowska K., *Podstawowe funkcje rodziny*, w: *Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, red. K. Ostrowska, M. Ryś, CMPPP MEN, Warszawa 1999, s. 134–152.
- Paczkowski M.C., *Wczesnochrześcijańskie rozważania o imieniu Jezus*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 33/2018, s. 129–161.
- Paczkowski M.C., *Rodzina chrześcijańska w okresie późnego antyku (II–III wiek)*, „Teologia i Człowiek” 16/2010, s. 67–94.
- Pankiewicz R., *Rodzina i wychowanie w Palestynie rzymskiej w świetle tradycji biblijnej i późnojudajistycznej*, „Zeszyty Naukowe WSPB” 18/1992, s. 80–81.
- Papierzyńska-Turek M., *Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy”, 1/1980, s. 55.
- Paprocki H., *Zarys prawosławnej nauki o Duchu Świętym*, „Elpis” 14/2014, s. 11–39, <https://elpis.uwb.edu.pl/index.php/Elpis/article/view/80>, dostęp: 15.06.2021.
- Pastuszko M., *Obrzędy i ceremonie sprawowania Eucharystii (kanony)*, „Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny” 36/1993, s. 69–130.
- Pauck W., *The ‘Catholic’ Luther*, w: *Luther, Erasmus and the Reformation. A Catholic – Protestant Reappraisal*, red. J. C. Olin, J.D. Smart, R.E. McNally, Fordham UP, New York 1969.
- Pawłowicz J.J., *Implikacje moralne teologii wspólnoty małżeńsko-rodzinnej w nauczaniu Cerkwi prawosławnej i Kościoła rzymskokatolickiego. Studium porównawcze*, Mała Poligrafia WSD Redemptorystów, Tuchów 2011.
- Pawłowicz J.J., *Rola tradycji w wychowaniu moralnym, kulturalnym i patriotycznym młodych pokoleń*, „Українська Полоністика – Українська Полоністика” 8/2011, s. 33–39.
- Pawłowski K., *I Ona bowiem wspierała wielu... Ewangelicka Diakonia Żeńska na Śląsku na przykładzie Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Żąbkowicach Śląskich w latach 1860–1914*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 74/2019, s. 5–19. 10.34616/SKHS.2019.1.5.20, dostęp: 11.05.2021.
- Pendergast D., *Getting to Know My Generation*, w: *Tourism and Generation Y*, red. P. Benckendorff, G. Moscardo, D. Pendergast, CAB International, Cambridge 2010, s. 3–15.
- Pieńkos M., *Dziadkowie w wychowaniu wnuków na podstawie opinii osób młodych i starszych*, „Forum Pedagogiczne” 2/2015, s. 280–285.
- Piasta J., *Pozostałości z przedchrześcijańskich wierzeń słowiańskich w dzisiejszej polskiej tradycji ludowej*, „Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie” 2/2013, s. 151–155.
- Piastrzyńska A., Walulik A., *Dziadkowie wobec głuchoty wnuków. Perspektywa jednej biografii*, w: *Sepтуагinta pedagogiczno-katechetyczna*, red. A. Walulik, J. Mółka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2017, s. 143–179.
- Pietras D., *Nadzwyczajna Forma Rytu Rzymskiego. Obrzędy Liturgii i pozycja prawna Wspólnot po II Soborze Watykańskim*, <https://bip.uksw.edu.pl/sites/default>, dostęp: 15.05.2021.
- Pietras D., *Odpusty w Kościele katolickim*, <http://pietrasdawid.pl/sites/files/inne-opracowania/odpusty.pdf>, dostęp: 15.05.2021.
- Pietras D., *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny, dokumenty, komentarze*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2013, s. 420.
- Pilarczyk K., *Katolicko-Prawosławny dialog ekumeniczny w ostatnim pięćdziesięcioleciu (1964–2014)*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych. Kwartalnik” 4/2015, s. 189–202.
- Piotrowska M., *Rodzina – jej wartość i znaczenie z perspektywy życia Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców*, „Wychowanie w Rodzinie” 1/2012, s. 43–61.
- Piwowski W., *Teoretyczne i metodologiczne założenia badań nad religijnością*, w: *Z badań nad religijnością polską. Studia i materiały*, red. W. Piwowski, W. Zdaniewicz, Pallottinum, Poznań–Warszawa 1986, s. 57–72.

- Piwoński W., Zdaniewicz W., *Dziecko*, Instytut Teologii Apostolstwa Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego. Studia Pastoralne 1, Pallottinum, Warszawa–Poznań 1984.
- Plopa M., *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Wydawnictwo EUH-E, Elbląg 2004.
- Podczasik M., *Rodzina i religijność jej dzieci a stosunek do wiary*, „Family Forum” 4, s. 163–181, <https://czasopisma.uni.opole.pl/index.php/ff/article/view/853>, dostęp: 11.02.2020.
- Pomian K., *Przeszłość jako podmiot wiary. Historia i filozofia w myśli średniowiecza*, Seria: *Communicare – historia i kultura*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009.
- Poper K.R., *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*, Routledge Classics, New York 2002.
- Poręba P., *Dziecko – środowisko – wychowawca w procesie wychowania religijno-moralnego. Aspekt psychologiczny*, „Studia Warmińskie” 2/1965, s. 457–504.
- Poręba P., *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”*, w: *Wychowanie w rodzinie*, red. F. Adamski, Wydawnictwo WAM, Kraków 1991 s. 81–94.
- Poręba P., *Współżycie pokoleń na bazie rodzinnej*, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 1981.
- Pospiszyl K., *Ojciec a wychowanie dziecka*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2007.
- Pospiszyl K., *Psychologia kobiety*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986.
- Pospiszyl K., *O miłości ojcowskiej*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1986.
- Półtawska W., *Wychowanie do ojcostwa*, w: *Oblicza ojcostwa*, red. D. Kornas-Biela, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2001, s. 234–235.
- Prawosławie we współczesnej Polsce*, <https://www.wiatrak.nl/26180/prawoslawie-we-wspolczesnej-polsce>, dostęp: 18.05.2021.
- Prawosławne wychowanie dzieci*, http://www.paraafia.sidcom.pl/paraafia/poczytaj/o_wych_dzieci3.html, dostęp: 18.01.2022.
- Prusik A., *Przeobrażenia rodziny na przestrzeni wieków*, „Szkice Humanistyczne” 1–2/2006, s. 123–133.
- Prymas Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E.K. Czaczkowska, Rafał Łatka, IPN, UKSW, Warszawa 2019.
- Przetacznik-Gierowska M., Makiełło-Jarża G., *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1985, s. 382–388.
- Przetacznik-Gierowska M., Włodarski Z., *Psychologia wychowawcza*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Przybył I., *Wpływ bezdzietności na stosunki w małżeństwie*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 3/2002, s. 245–256.
- Przygoda A., *Dziadkowie w procesie socjalizacji wnuków*, „Pedagogika Rodziny” 2/2012, s. 42–45.
- Pucek Z., *Pluralizm a zagadnienie tożsamości kulturowej*, w: *Pluralizm w kulturze polskiej*, red. F. Adamski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1988, s. 90.
- Pujer K., *Współczesna rodzina. Szanse – Zagrożenia – Kierunki przemian*, Wydawnictwo Exante, Wrocław 2016.
- Radziukiewicz A., *Prawosławie w Polsce. Orthodox Christianity in Poland*, Wydawnictwo Arka, Białystok 2001.
- Rancew-Sikora D., Woroniecka G., Obracht-Prondzyński C., *Kreacje i nostalgje. Antropologiczne spojrzenie na tradycję w nowoczesnych społeczeństwach*, Polskie Towarzystwo Socjologiczne, Warszawa 2009.
- Ranft J., *Der Ursprung des katholischen Traditionsprinzips*, Triltsch, Würzburg 1931.
- Redfield R., *The Little Community and Peasant Society and Culture*, University of Chicago Press, Chicago 1961.
- Rembowska K., *Zapomniany wymiar czasoprzestrzeni. Wprowadzenie*, „Religion in the Time of Changes, Space–Society–Economy” 7/2005, s. 197–198.
- Rembowski J., *Jedynactwo dzieci w domu i w szkole*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1975.
- Rembowski J., *Postawy dzieci wobec rodziców i innych członków rodziny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1971.

- Rembowski J., *Rodzina w świetle psychologii*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1986.
- Richardson R., Richardson L.A., *Najstarsze, średnie, najmłodsze. Jak kolejność narodzin wpływa na twój charakter*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1999.
- Riesman A., *The Lonely Crowd*, Macat Library, Paris 1964.
- Roberson R.G., *Chrześcijańskie Kościoły Wschodnie*, Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz 1998.
- Roberto K.A., Stroes P., *Grandchildren, and grandparents: Roles, influences, and relationships*, „International Journal of Aging and Human Development” 34/1992, s. 227–239.
- Rojek M., *Ecclesia semper reformanda*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 3/1996, s. 25–37.
- Rojek M., *Międzypokoleniowe uczenie się w kontekście badania historii życia*, w: *Międzypokoleniowe uczenie się*, red. M. Muszyński, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2014, s. 21–36.
- Rok kościelny w Kościele prawosławnym*, <https://liturgia.wiara.pl/doc/420954.Rok-koscielny-w-Kosciele-prawoslawnym>, dostęp: 10.03.2022.
- Rokicka A., *Między sekularyzacją a prywatyzacją religii*, w: *Koniec sekularyzacji w Europie?* red. P. Kapłon, A. Rokicka, M. Warat, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 47–55.
- Rola ojca i postawy Polaków wobec ojcostwa w świetle badań społecznych. Opinie i ekspertyzy*, Biuro Analiz i Dokumentacji. Zespół Analiz i Opracowań Tematycznych Kancelaria Senatu, Grudzień 2013.
- Romaniuk K., *Krótki zarys historii zbawienia*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1987.
- Romanowicz W., *Profile religijności młodzieży prawosławnej w perspektywie badań socjologicznych*, „Rocznik Lubuski” t. 44, 1/2018, s. 381–395.
- Romanowicz W., *Religijność prawosławnych w Polsce na tle zmian społeczno-kulturowych*, „Pogranicze. Studia Społeczne” t. 19, 1/2012, s. 97–110.
- Romanowicz W., *Religijność wyznawców Prawosławia w Polsce. Raport z badań socjologicznych*, Wydawnictwo PSW JPPI, Biała Podlaska 2012.
- Romanowicz W., *Tradycja religijna w świadomości młodzieży prawosławnej*, w: *Socjologia życia religijnego: Tradycje badawcze wobec zmiany kulturowej*, red. S.H. Zaręba, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2010, s. 335.
- Romanowicz W., *Współczesne oblicze polskiego prawosławia*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 3/2015, s. 159–180.
- Ronek G., *Koncepcja demokratycznej rodziny Anthony’ego Giddensa*, w: *Miłość, wierność i uczciwość na rozstajach współczesności. Kształty rodziny współczesnej*, red. W. Muszyński, E. Sikora, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2008, s. 77–88.
- Rossa P., *Tradycja jako przekazywanie Bożego Objawienia w świetle dokumentu Międzynarodowej Komisji Teologicznej. Teologia dzisiaj: perspektywy, zasady i kryteria*, „Ateneum Kapłańskie” 161/2013, z. 2/627, s. 315–327.
- Rostowska T., *Konflikt międzypokoleniowy w rodzinie: analiza psychologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.
- Rostowska T., *Niektóre uwarunkowania transmisji międzypokoleniowej w rodzinie*, „Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej” 1/1995, s. 16–25.
- Rostowska T., *Psychospołeczne aspekty relacji interpersonalnych w podsystemie rodzeństwa bliźniąt monozygotycznych*, w: *Rozwój bliźniąt w ciągu życia. Aspekty biopsychologiczne*, red. T. Rostowska, B. Pastwa-Wojciechowska, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2010, s. 101–122.
- Rostowska T., *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie wybranych wymiarów osobowości*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 1995.
- Rozsko-Wójtowicz E., *Kształcenie ustawiczne – istota zagadnienia i pomiar w ujęciu europejskim*, „E-mentor” 5/ 2015, s. 65–76.
- Różański T., *Z problematyki przemian i zagrożeń współczesnej rodziny*, „Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK” 32/2015, <http://repozytorium.umk.pl/handle/item /3675>, dostęp: 07.06.2021.

- Ruciński S., *Wychowanie pozbawione aksjologicznego odniesienia*, w: *Edukacja wobec dylematów moralnych współczesności*, red. F. Adamski, A.M. de Tchorzewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999, s. 19.
- Rusecki M., *Fundamentalne znaczenie Tradycji w Kościele*, w: *Tradycja i kościelne tradycje*, red. J. Jezierski, Wydawnictwo Hosianum, Olsztyn 2004, s. 112–114.
- Rusiecki M., *Pedagogia w służbie wiary*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 11/2012, s. 161–162.
- Ruth N., Bolton A., Parasuraman A., *Understanding Generation Y and Their Use of Social Media: a Review and Research Agenda*, „Journal of Service Management” 3/2013, s. 245–267.
- Ryan R., *Live First, Work Second. Getting Inside the Head of the Next Generation*, Next Generation Consulting, Madison 2007.
- Rybczyńska I., *Jak być (kochaną) babcią*, Wydawnictwo Watra, Warszawa 1997.
- Rynio A., *Istotowo-pedagogiczny aspekt kształtowania szacunku dla życia ludzkiego w świetle Evangelium vitae Jana Pawła II*, w: *Wartość życia a wychowanie. W XX rocznicę Encykliki Jana Pawła II Evangelium vitae*, red. M. Parzyszek, D. Opozda, B. Kiereś, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2015, s. 26–29.
- Ryś M., *Konflikty w rodzinie. Niszczą czy budują?*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa 1998.
- Siostra Magdalena, *O dzieciach w Cerkwi*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2011.
- Sabol S., *Katolictwo i pravoslavije*, New York 1955.
- Sahgal N., Cooperman A., *Religijność i przynależność narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej. Przenikanie się tożsamości narodowej i religijnej w regionie dawniej zdominowanym przez ateistyczne reżimy*, <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2017/05/POL-Overview-FOR-WEB.pdf>, dostęp: 22.05.2021.
- Sahlins M., *Culture in Practice. Selected Essays*, Zone Books, New York 2000.
- Salamone F.A., *Religion and the Baby Boomers*, w: *Baby Boom. People and Perspectives*, red. R. Monhollon, ABCCLIO, Santa Barbara 2010, s. 105–116.
- Sanecka A., *Diaspora prawosławna we Wrocławiu. Praktyczne problemy socjalizacji i edukacji religijnej (perspektywa rodzica)*, „Forum Pedagogiczne” 9/2020, s. 185–187, <https://doi.org/10.21697/fp.2019.2.37>, dostęp: 19.01.2022.
- Saran J., *Biografia jako metoda badań pedagogicznych*, „Studia i Prace Pedagogiczne” 3/2016.
- Sawa P., *Muzyka nowej ewangelizacji a doświadczenie duchowe: kontekst, rzeczywistość, wyzwania*, „Studia Pastoralne” 12/2016, s. 88–109.
- Schaefer E.S., *Acircumplex model for maternal behavior*, „The Journal of Abnormal and Social Psychology” 2/1959, s. 226–235.
- Scheler M., *The Human Place in the Cosmos*, Northwestern University Press, Evanston 2009.
- Schelsky H., *Die Skeptische Generation: Eine Soziologie der deutsche Jugend*, Eugen Diederichs Verlag, Düsseldorf 1957.
- Schulc A.N., *Zastrzeżenia, deklaracje i sprzeciwy do Konwencji o prawach dziecka*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smoczyński, Ars boni et aequi, Poznań 1999, s. 113.
- Seel N.M., *Encyclopedia of the Sciences of Learning*, Springer, New York 2012.
- Sendyk M., *Osoby starsze w roli dziadków*, w: *Wybrane problemy osób starszych*, red. A. Nowicka, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2006, s. 151–159.
- Senko T., *Analiza porównawcza relacji ojca i syna oraz ich zachowań osobowościowych*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy” 1/2015, s. 71–89.
- Setschkareff W., *Schellings Einfluß in der russischen Literatur: der 20. und 30. Jahre des XIX. Jahrhunderts*, Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität, Leipzig 1939.
- Seweryniak H., *Nauka Soboru Watykańskiego II i współczesnej teologii o Objawieniu*, „Collectanea Theologica” 4/1997, s. 21–34.

- Seweryniak H., *Protestantyzm wobec Tradycji*, w: *Tradycja w Kościele, Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Papieską Akademię Teologiczną*, Polskie Towarzystwo Teologiczne, Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy w Krakowie, red. T. Dzidek, B. Sieńczak, J.D. Szczurek, Kraków 1994, s. 233–235.
- Seweryniak H., *Świadectwo i sens. Teologia fundamentalna*, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2001.
- Shils E., *The Calling of Sociology*, w: *Theories of Society. Foundations of Modern Sociological Theory*, red. T. Parsons, E. Shils, K.D. Naegle, J.R. Pitts, The Free Press of Glencoe, New York 1962.
- Shils E., *Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 2006.
- Sielepin A., *Traditio Symboli. Inicjacja w rzeczywistość wiary w świetle obrzędu dla kandydatów do chrztu*, w: *Inicjacja liturgiczna*, red. A. Sielepin, J. Superson, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2011, s. 89–121.
- Sierakowski M., *Tradycja – lokalność w dyskursie naukowym*, w: *Tradycja a współczesność – badania naukowe*, red. E. Chodźko, M. Maciąg, Wydawnictwo Naukowe TYGIEL, Lublin 2018, s. 16–28.
- Siwecki L., *Sensus fidei jako dar Ducha Świętego dla Kościoła*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 43/2005, s. 79–98.
- Skibińska-Opoka L., *Geografia prawosławia w Polsce*, „*Peregrinus Cracoviensis*” 6/1998, s. 177–179.
- Skorny Z., *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1976.
- Skowronek A., *Światła ekumenii*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1984.
- Skreczko A., *Wychowanie chrześcijańskie, w: Słownik małżeństwa i rodziny*, red. E. Ozorowski, Wydawnictwo ATK, Warszawa–Łomianki 1999, s. 479–480.
- Skrzypniak R., *Transmisja międzypokoleniowa wartości wychowawczych w rodzinie. Rodzina w czasach szybkich przemian*, „*Roczniki Socjologii Rodziny*” 2001, t. 13, s. 149–160.
- Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Nomos, Kraków 2002.
- Slany K., Szczepaniak I., *Fenomen dobrowolnej bezdzietności we współczesnych wysoko rozwiniętych społeczeństwach*, „*Małżeństwo i Rodzina*” 5/2003, s. 1–5.
- Ślomożyńska M.I., *Patologie społeczne w kontekście kryzysu współczesnej rodziny*, „*Resocjalizacja Polska*” 8/2014, s. 67–80.
- Słowik M., *O potrzebie rozwoju poradnictwa rodzinnego opartego na wartościach chrześcijańskich – na przykładzie działalności Kościoła katolickiego w Polsce*, „*Paedagogia Christiana*” 2/2012, s. 193–198.
- Smarzyński H., *Wychowanie w rodzinie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978.
- Smereka W., *Początki chrześcijaństwa wśród pogan (godzina biblijna o św. Piotrze)*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*”, doi: 18/1965.10.21906/rbl.3011, dostęp: 15.02.2021.
- Smolik K., *Czas wolny dziecka a praca zawodowa rodziców*, „*Państwo i Społeczeństwo*” 3/2011, s. 73–106.
- Smolka B.Z., *Zagadnienie eklezjologicznej hermeneutyki Biblii i Tradycji w świetle ekumenicznego dialogu teologii katolickiej*, Zakład Poligraficzny „Perfekta”, Lublin 1996.
- Smyczyński T., *Pojęcie dziecka i jego podmiotowości*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, Ars boni et aequi, Poznań 1999, s. 40–45.
- Smykowska E., *Zwyczaj i obrzędy prawosławne. Mały Słownik*, Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 2008.
- Sojka J., *Pokuta w luteraniskich księgach wyznaniowych*, „*Gdański Rocznik Ewangelicki*” 7/2013, s. 224–235.
- Sosnowski T., *Ojciec i jego rola w życiu dziecka*, w: *Oblicza współczesności w perspektywie pedagogiki społecznej*, red. W. Danilewicz, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2009, s. 209–213.
- Sozańska E., *Rodzina jako środowisko wychowania w wartościach*, „*Łódzkie Studia Teologiczne*” 3/2014, s. 39–51.
- Šrámkovíc M.R., *Tradycja – metamorfoza pojęcia*, w: *Nowe konteksty badań folklorystycznych*, red. J. Hajduk-Nijakowska, T. Smolińska, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2011, s. 79–83.
- Stańkowski B., *Zacznijmy od człowieka. Pedagogika w poszukiwaniu nowych kontekstów dla integracji i rozwoju społeczno-kulturowego*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2014.

- Stawniak H., *Celibat diakonów i prezbiterów w dyscyplinie Kościoła łacińskiego*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 29/2011, s. 47–59.
- Steć D., *Miłość macierzyńska jako uposażenie kobiety*, „Fides et Ratio” 4/2010, s. 37–44.
- Stelmasik J., *Rola tradycji i kultury w wychowaniu w rodzinie polskiej na przełomie XIX wieku*, „Wychowanie w Rodzinie” 1/2011, s. 247–261.
- Stempa T., *Język liturgiczny słowiańskich Kościołów prawosławnych. Stanowisko wiernych Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w sprawie języka liturgicznego*, „ELPIS” 18/2016, s. 113–120.
- Stempa T., *Poznaj prawosławie – o języku nabożeństw słów kilka*, <https://ekumenia.pl/komisja-młodziezy/artykuly/poznaj-prawoslawie-o-jezyku-nabozestw-slow-kilka>, dostęp: 20.05.2021.
- Stepaniuk J., *Kryzys czasu w rodzinie jako generator zaniedbania emocjonalnego dziecka*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 1/2019, s. 83–103.
- Stephens W.P., *The Theology of Huldrych Zwingli*, Clarendon Press, Oxford 1986.
- Stephens W.P., *Theology of Zwingli*, w: *The Cambridge Companion to Reformation Theology*, red. D. Bagchi, D.C. Steinmetz, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Stepulak M.Z., *Rola i miejsce dziadków w procesie wychowania religijno-duchowego*, „Studia i Prace Pedagogiczne” 1/2014, s. 221–241.
- Studen S., *Rodzina miejscem obecności człowieka starego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Stępniań-Luczywek A., *Rodzina jako system interakcji*, „Małżeństwo i Rodzina” 1/2004, s. 6–12.
- Stokłosa B., *Struktura rodziny a wzorce poznawcze ról rodzinnych*, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1987.
- Stosik A., Leśniewska A., *Immocyjne rozwiązania w zarządzaniu zasobami ludzkimi – perspektywa adaptacji i różnic pokoleniowych*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 3/2015, s. 183–196.
- Strauss W., Howe N., Markiewicz P., *Millennials, and the Pop Culture. Strategies For a New Generation of Consumer in Music, Movies, Television, the Internet, and Video Games*, Life Course Associates, Great Falls 2006.
- Strękowski S., *Odpowiedzialność rodziców chrześcijańskich za moralno-religijne wychowywanie dzieci w I-II wieku*, „Civitas et Lex” 4/2016, s. 55–66.
- Styk J., *Tradycja w społecznym przekazie kultury*, w: *Tradycja: wartości i przemiany*, red. J. Adamowski, J. Styk, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 2009.
- Susłowska M., *Psychologia starzenia się i starości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Syczewski A., J. Stefański, *Modlitwy Eucharystyczne w posoborowej reformie liturgicznej*, *Gniezno 2002*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 57/2004, s. 236–237, <https://doi.org/10.21906/rbl.520>, dostęp: 13.05.2021.
- Szacki J., *Tradycja. Przegląd problematyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971.
- Szacki J., *Tradycja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.
- Szafraniec K., *Młodzi 2011*, KPRM, Warszawa 2011.
- Szarkowska A., *Dziecko w kontekście historycznym*, w: *Wyrównywanie szans edukacyjnych polskiej wsi. Internetowe centra edukacyjno-oświatowe na wsi*, red. J. Nikitorowicz i in., Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008, s. 107–122.
- Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dziegielewska M., *Podstawy gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza Aspra, Warszawa 2006.
- Szczurek D., *Traditio – Verbum czy action*, „Analecta Cracoviensia” 47/2015, s. 73–80, <http://dx.doi.org/10.15633/acr.1750>, dostęp: 10.04.2021.
- Szczypiński O., *Chrześcijaństwo jako źródło kultury europejskiej w myśli Josepha Ratzingera*, <https://open.icm.edu.pl/items/bc2ddde1-7056-4ba6-b196-6313a6777c44>, dostęp: 08.12.2018.
- Szegda M., *Nowe spojrzenie na katolicko-prawosławny rozłam*, „Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny” 5/1962, s. 233–242.
- Szeruda J., *Działalność ks. Biskupa dra J. Burschego w okresie międzywojennym*, <http://old.luteranie.pl/www/biblioteka/dhistoria/szeruda-bursche.htm>, dostęp: 01.06.2021.
- Szlendak T., *Socjologia rodziny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.

- Szrejter A., *Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysięcy wojen Słowian Połabskich od VII do XII wieku*, Instytut Wydawniczy Erica, Warszawa 2014, s. 15–23.
- Sztafrowski E., *Podręcznik prawa kanonicznego*, t. 4, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1986, s. 157–160.
- Sztaudynger J.J., Zatoń W., *Kryzys gospodarczy a kryzys rodziny – analizy symulacyjne*, „Prakseologia” 150/2010, s. 109–128.
- Sztompka P., *O pojęciu kultury raz jeszcze*, „Studia Socjologiczne” 1/2019, s. 7–23.
- Sztumska B., Sztumski J., *Człowiek w świecie wartości*, PAN Oddział w Katowicach, Komisja Filozofii i Socjologii, Katowice 2002.
- Szukalski P., *Być dziadkiem we współczesnej Polsce. Szkic demograficzny*, „Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny” 7/2019, s. 1–2.
- Szukalski P., *Dziadkowie, wnuki i pradziadkowie: szkic demograficzny*, „Problemy Rodziny” 3/2001, s. 18–24, <http://hdl.handle.net/11089/4177>, dostęp: 11.12.2021.
- Szwarcman-Czarnota B., *Stworzenie człowieka w midraszach*, <http://naszczas.pl/biblia/opowiesci-biblijne/stworzenie-czlowieka-w-midraszach>, dostęp: 23.03.2021.
- Szymańska A., *Struktura błędu wychowawczego. Weryfikacja struktury zaproponowanej w modelu kowymym przez Antoninę Gurycką*, „Studia z Teorii Wychowania” 3/2015, s. 165–192.
- Szymańska A., *Parental Stress in an Upbringing Situation and Giving Children Help: A Model of the Phenomenon*, „International Journal of Interdisciplinary Social Sciences” 3/2011, s. 141–153.
- Szymańska P., *Uwarunkowania relacji z rodzeństwem we wczesnej dorosłości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019.
- Szymczak M., *Babcia. Słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 102.
- Szymczak M., *Dziadek. Słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 463.
- Szymczek J., *Augsburski Kościół Ewangelicki w czechosłowackiej części Śląska Cieszyńskiego w latach 1945–1950*, Książnica Cieszyńska, Cieszyn 2008.
- Śledzianowski J., *Ach! Ten tata... Wydawnictwo „Jedność”, Kielce 2000.*
- Śliwerski B., *Współczesna myśl pedagogiczna: znaczenia, klasyfikacje, badania*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009.
- Śliwerski B., *Trzecia siła” edukacyjnych rewolucji*, „Edukacja i Dialog” 6/1992, s. 27–30.
- Śliwerski B., *Cztery orientacje badawcze w teoriach wychowania*, w: *Pedagogika 2. Podręcznik akademicki*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 31–35.
- Śliwerski B., *Pedagogika bez transcendencji*, w: *Pedagogika ignacjańska wobec wyzwań współczesnego humanizmu*, red. W. Pasierbek, Wydawnictwo WSF-P „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008, s. 79–108.
- Świątkiewicz W., *Kapitał społeczno-kulturowy rodziny w województwie śląskim*, w: *Zapobieganie wykluczeniu społecznemu*, red. L. Frąckiewicz, Wydawnictwo AE, Katowice 2005, s. 247–265.
- Świda-Ziemia H., *Młodzi w nowym świecie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005.
- Tappert T.G., *Księga Zgody: Wyznania Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego*, Fortress Press, Filadelfia 1959.
- Tchorzewski A.M., *Dialog jako podstawa relacji edukacyjnych*, w: *Człowiek w relacjach edukacyjnych*, red. A. Moździerz, J. Rusiecki, Wydawnictwo Olsztyńskiej Szkoły Wyższej, Olsztyn 1999.
- Tchorzewski A.M., *Funkcje edukacyjne rodziny*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz 1990.
- Tchorzewski A.M., *Pedagogika ogólna. Wielopostaciowość. Rudymenta. Meandry. Dylematy*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2019.
- Tedder M., Biesta G., *Uczenie się bez nauczania? Potencjał i ograniczenia biograficznego uczenia się dorosłych*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2/2009, s. 19–35.
- Tenbruck F.N., *Jugend und Gesellschaft. Soziologische Perspektiven*, ZiA Publication, Freiburg 1962.
- Thomas M., *Think Community. An Exploration of the Links between Intergenerational Practice and Informal Adult Learning*, NIACE, Leicester 2009.

- Tischner J., *Spór o istotę pracy. Praca towarem czy wartością*, w: *Spór o wartości w kulturze i wychowaniu*, red. F. Adamski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1991.
- Titkow A., Duch-Krzyszczak D., Budrowska B., *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004.
- Toffler A., *Trzecia fala*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1997.
- Tofiluk J., Ławreszuk M., Makal P., Charkiewicz J., *Kalendarz prawosławny 2015*, Warszawskie Metropolia Prawosławna, Warszawa 2014.
- Tokarczyk A., *Protestantyzm*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1980.
- Topij-Stempińska B., *Rodzina i jej przemiany na przestrzeni wieków*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Tradycja apostołska*, https://encyklopedia.naukowy.pl/Tradycja_apostołska, dostęp: 04.04.2021.
- Tradycja*, w: *Słownik etnologiczny – terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Poznań 1987.
- Tradycja*, w: *Słownik łacińsko-polski*, t. 5, red. M. Plezia, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 403.
- Tradycja*, w: *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 767.
- Trępała J., Harwas-Napierała B., *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
- Tryjarska B., *Style przywiązania partnerów a tworzenie bliskich związków w dorosłości*, w: *Bliskość w rodzinie. Więzy w dzieciństwie a zaburzenia w dorosłości*, red. B. Tryjarska, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010, s. 185–217.
- Turoś L., *Pedagogika rodziny*, w: *Pedagogika ogólna i subdyscypliny*, red. L. Turoś, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1999, s. 379–380.
- Twenge J.M., I-Gen., *Dlaczego dzieciaki dorastające w sieci są mniej zbuntowane, bardziej tolerancyjne, mniej szczęśliwe – i zupełnie nieprzygotowane do dorosłości: i co to oznacza dla nas wszystkich*, Smak Słowa, Sopot 2019.
- Tyszcza Z., *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, w: *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2003, s. 146–148.
- Tyszcza Z., *Rodzina we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2002.
- Tyszcza Z., *Socjologia rodziny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Tyszcza Z., *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004.
- Tyszkowa M., *Badania nad uspołecznieniem i osobowością dzieci jedynych i mających rodzeństwo*, w: *Rozwój dziecka w rodzinie i poza rodziną*, red. M. Tyszkowa, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1985, s. 9–68.
- Tyszkowa M., *Relacje dorastających wnuków w dziadkami i babciami*, „Problemy Rodziny” 1/1992, s. 9–20.
- Uglorz M., *Marcin Luter. Ojciec reformacji*, Wydawnictwo Augustana, Bielsko-Biała 2006.
- Ukleja M., *Procesy indywidualizacji i przemian tożsamościowych jako podstawa funkcjonowania „rodzin z wyboru”*, w: *Rodzina. Kondycja i przemiany*, red. M. Świątkiewicz-Mośny, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 57–74.
- Ukleja M., *Rodziny z wyboru. Homoseksualny związek jako współczesna alternatywa rodziny – analiza zjawiska*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica” 51/2014, s. 117–131.
- Usher R., Edwards R., *Lifelong Learning – Signs, Discourses, Practices*, Springer, Dordrecht 2007.
- Uspiński B., *Krzyż i koło. Z historii symboliki chrześcijańskiej*, Wydawnictwo Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2010.

- Uspienski B., *Semiotyczne i lingwistyczne znaczenia krzyża*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 13/2012, s. 18–27.
- Uspienski L., Łoski W., *Der Sinn der Ikonen*, Urs-graf-verlag, Bern–Olten 1952.
- Volling B.L., Blandon A.Y., *Positive Identicators of Siblings Relationships Quality: Psychometric Analyses of the Sibling Inventory of Behavior (SIB)*. Paper Presentation, The Child Trends’ Positive Outcome Conference, Washington, DC March.
- Walukiewicz M., *Konfirmacja w Kościele Ewangelicko-Augsburskim*, https://old2020.luteranie.pl/materialy/rozne_pisma/konfirmacja_w_kosciele_ewangelicko_augsburskim, 329.html, dostęp: 11.05.2021.
- Walulik A., *Bierzmowanie versus rytuały przejścia*, „Studia Koszalińsko-Kołoobrzeskie” 24/2017, s. 289–298.
- Walulik A., *Edukacyjne wspomaganie dorosłych w refleksji nad życiem*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2021.
- Walulik A., *Moderacyjne i synergiczne kształtowanie dorosłości. Propozycja typologii modeli znaczeń wiedzy religijnej na przykładzie Korespondencyjnego Kursu Biblijnego*, Wydawnictwo WSPF „Ignatianum”, WAM, Kraków 2011.
- Warda E., *Bractwa Szkaplerzne – Duchowe Wspólnoty Wiernych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 106/2016, s. 305–314.
- Ware K., *The Sacrament of Love. The Orthodox Understanding of Marriage and Its Breakdown*, „Downside Review” 109/1991, s. 79–93.
- Wawrzyniak J.K., *Opiekunczo-wychowawcza rola dziadków w rodzinie*, „Pedagogika Rodziny” 1/2011, s. 95–103.
- Wąsowicz J., *Wychowanie w tradycji*, „Magazyn Salezjański Don Bosco” 5/2009.
- Wątroba W., *Baby Boomers a obecny kryzys finansowy*, w: *Kryzys finansowy. Przebieg, skutki społeczno-gospodarcze w Europie Środkowej i Wschodniej*, t. 2, red. S. Partycki, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012, s. 63–73.
- Wątroba W., *Transgresje międzypokoleniowe późnego kapitalizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2017.
- Wątroba W., *Transgresywność systemów wartości pokoleń we współczesnym kapitalizmie*, „Folia Oeconomica. Acta Universitatis Lodzianis” 5/2019, <http://dx.doi.org/10.18778/0208-6018.344.09>, dostęp: 10.10.2021.
- Weber M., *The Sociology of Religion*, Beacon Press, Boston 1956.
- Wenz W., *Chrzest – najpełniejsze zjednoczenie z Chrystusem w Kościele*, https://parafaniegow.ns48.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=102&Itemid=96, dostęp: 10.04.2022.
- Wichary M., *Podstawowe zasady wiary protestantyzmu*, <https://proteologia.com/2008/02/29/podstawowe-zasady-wiary-protestantyzmu/>, dostęp: 22.05.2021.
- Wiedenhofer Z., *Tradition. Traditionalismus*, w: *Geschichtliche Grundbegriffe*, red. R. Koselleck, Klett-Cotta, Stuttgart 1990, s. 608–617.
- Więclawska A., *Panorama problematyki współczesnego ojcostwa*, Akapit Wydawnictwo Edukacyjne, Jagielloński Instytut Wydawniczy, Toruń 2020.
- Więclawska A., *Rodzice jako fundament rozwoju i wychowania dziecka ku dojrzałości*. „Przegląd Pedagogiczny” 1/2018, s. 46–55.
- Wilczek M., *Macierzyństwo istotą powołania kobiety*, Międzynarodowy Kongres „O godności macierzyństwa”, Warszawa 6–7 czerwca 1998, Warszawa 1998, s. 56–70.
- Wilk J., *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2016.
- Windelband W., *History of philosophy: with especial reference to the formation and development of its problems and conceptions*, The Macmillan Company, New York 1901.
- Winiarski M., *Rodzina, szkoła, środowisko lokalne*, Instytut Badań Edukacyjnych, Radom–Warszawa 2000.
- Wiśniewska E., *Starsi i młodzi w dialogu międzypokoleniowym*, „Społeczeństwo. Edukacja. Język” 6/2017, s. 27–47.
- Witczak J., *Ojcostwo bez tajemnic*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1987.
- Witczyk H., *Tajemnica Jezusa – Mesjasza i Syna Bożego, który stał się Człowiekiem (J 1,1–14)*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 1/2018, s. 59–60, doi: 10.18276/cto.2018.1-04, dostęp: 10.04.2021.

- Witko K., *Teologia Przedniejska i jej aktualność*, „Studia Nauk Teologicznych” 8/2013, s. 134–136.
- Wodziński G., *Jana Kalwina zarys nauki o Kościele w świetle Institutio Religionis Christianae z 1543 r.*, „Saeculum Christianum” 24/2017, s. 119–127.
- Wojda J., *Pierwsza Historia Kościoła: Dzieje Apostolskie Łukasza a Historia Kościelna Euzebiusza z Cezarei*, „Vox Patrum” 30/2010, t. 55, s. 675–697.
- Wojtaszczyk K., *Przynależność generacyjna jako determinanta postaw wobec pracy. Stereotypy a rzeczywistość*, „Edukacja Ekonomistów i Menedżerów” 1/2016, s. 29–40.
- Wojtyła K., *Miłość i odpowiedzialność*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2001.
- Wojtyła K., *Mysli o małżeństwie*, „Znak” 42/1957, s. 595–604.
- Wojtyła K., *Osoba: podmiot i wspólnota*, w: „Osoba i czyn” oraz inne studia antropologiczne, red. T. Styczeń, W. Chudy, J. W. Gałkowski, A. Rodziński, A. Szostek, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2000.
- Woliński J., *Polska i Kościół prawosławny: zarys historyczny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1936.
- Wołosik T., *Post Filipowy – prawosławny Adwent*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 11/2008, <https://www.ekumenizm.pl/religia/inne/post-filipowy-prawoslawny-adwent-rozwazanie/>, dostęp: 10.03.2022.
- Wołoszyn S., *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. 3, księga I, Dom Wydawniczy „Strzelec”, Kielce 1995.
- Woźniak E., *Jakim językiem XVI-wieczni pisarze reformacyjni pisali o wychowaniu dzieci (Gliczner, Kwiatkowski, Lorichius)?*, „Studia nad Polszczyzną Współczesną i Historyczną” 2/2018, s. 327–343.
- Woźniak R.J., *Różnica i tajemnica. Objawienie jako teologiczne źródło ludzkiej boskości*, W Drodze, Poznań 2012.
- Wójtowicz A., *Metamorfozy pałacu Staszica. Cz. 5: Heterotopia afektywna. O metodologii*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2017.
- Wright N.H., *Tatusiowa córeczka, czyli o niezwykłym wpływie ojca na osobowość córki*, Oficyna Wydawnicza Vocatio, Warszawa 1993.
- Wrona L., *Uczenie się*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 6, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Zak”, Warszawa 2007, s. 873–874.
- Wrzesień W., *Jednostka – rodzina – pokolenie. Studium relacji międzypokoleniowych w rodzinie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2003.
- Wrzesień W., *Rodzinne (post)role w ponowoczesności*, w: *Role rodzinne. Między przystosowaniem a kreacją*, red. I. Przybył, A. Żurek, Wydawnictwo Naukowe WNS Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2016, s. 45.
- Wyczawski H.E., *Cerkiew prawosławna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 2, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Pallottinum, Poznań–Warszawa 1979.
- Wygotski L., *Narzędzie i znak w rozwoju dziecka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Wypych S., *Pięcioksiąg. Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych I*, Warszawa 1987.
- Yerbraken P.P., Starowieyski M., *Ojcowie Kościoła. Panorama patrystyczna*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1991.
- Zaborowska A., *Współczesna rodzina – kryzys czy przemiana? w: Tożsamość i posłannictwo rodziny*, red. M. Brzeziński, J. Jęczeń, Wydawnictwo KUL, Lublin 2014, s. 72–73.
- Zaborowski Z., *Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1980.
- Zagórska W., Lipska A., *Rola tradycji rodzinnych w badaniu więzi w rodzinie*, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, <http://www.stowarzyszenie.fidesetratio.pl/Presentations/2017LIPSKA.pdf>, dostęp: 11.02.2020.
- Zajac J., *Rodzina na straży tożsamości tradycji i kultury*, <http://www.edukator.org.pl/2003f/rodz/rodz.html>, dostęp: 11.02.2020.
- Zakrzewska A., *Polska pedagogika katolicka a wychowanie młodego pokolenia do odpowiedzialności społecznej w szkołach katolickich*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 25/2008, s. 209–211.

- Zapf W., *Theorien des sozialen Wandels*, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1979.
- Zaremba W., *Konflikty w rodzinie i ich konsekwencje psychospołeczne*, „Państwo i Społeczeństwo” 4/2012, s. 65–81.
- Zasańska A., *Więzi rodzinne a pozycja dziecka w rodzinie*, w: *Rodzina we współczesności*, red. A. Ładyżyński, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2009, s. 109–110.
- Zawadzka A., *Oddziaływanie dziadków a wypoczynek wnuków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1999.
- Zborowski J., *Problem jedynactwa w rodzinie*, w: *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986.
- Zdańska-Brincken M., *Wychowanie dziecka w rodzinie trójpokoleniowej*, w: *Nasze dziecko. Pierwsze trzy lata życia*, red. J. Kopczyńska-Sikorska, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1988, s. 290–292.
- Zdebska E., *Dzieci – ich obecność i rola w środowisku rodzinnym*, w: *Pedagogika rodziny: podejście systemowe*, t. 2: *Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski, R. Gawrych, D. Opozda, T. Sakowicz, P. Skrzydlewski, Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Gdańsk 2017, s. 922–926.
- Zdebska E., *Obecność i funkcja ojca*, w: *Pedagogika rodziny: podejście systemowe*, t. 2: *Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski, R. Gawrych, D. Opozda, T. Sakowicz, P. Skrzydlewski, Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Gdańsk 2017, s. 891–896.
- Zdebska E., *Rola i miejsce matki*, w: *Pedagogika rodziny: podejście systemowe*, t. 2: *Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski, R. Gawrych, D. Opozda, T. Sakowicz, P. Skrzydlewski, Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Gdańsk 2017, s. 897–907.
- Ziemska M., *Postawy rodzicielskie*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.
- Ziemska M., *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.
- Ziemski F., *Niektóre problemy tradycji międzypokoleniowej i ich uwarunkowania – dziecko a tradycje w rodzinie*, w: *Dziecko w świecie tradycji*, red. B. Dymara, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2010, s. 41–48.
- Zięba-Kołodziej B., *Rola dziadków w życiu rodziny*, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/6200>, dostęp: 28.07.2021.
- Zimand R., *Problem tradycji*, w: *Proces historyczny w literaturze i sztuce*, red. M. Janion, A. Piorunowa. Materiały sesji naukowej (maj 1965), Warszawa 1967, s. 361.
- Zimbardo P., Gerrig R.J., *Psychologia i życie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
- Zimny J., *Potrzeba autorytetu w polskiej rodzinie*, w: *Autorytet. Wyzwania. Oczekiwania. Zadania*, red. J. Zimny, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. Wydział Zamiejscowy Prawa i Nauk o Społeczeństwie, Stalowa Wola 2016, s. 22–25.
- Zimoń H., *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej. Studia religiologiczne*, t. 1, Wydawnictwo Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2001.
- Znaniecki F., *Socjologia wychowania*, t. 1–2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Żak D.G., *Rola ojca w aspekcie kontroli rodzicielskiej*, „Pedagogia Ojcostwa” 1/2011, s. 211–217.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944–1989*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2003.
- Żernik K., *Rola i znaczenie rodziców w życiu dziecka*, „Nauczyciel i Szkoła” 4/2018, s. 15–24.
- Żuk L., *Wspólnoty chrześcijańskie. Od herezji do ortodoksji*, Novae Res, Gdynia 2014.
- Żurecka-Gil N., *Relacja miłości ojca do dzieci*, „Pedagogia Ojcostwa” 1/2011, s. 265–276.
- Żurek A., *Przymus kreowania ról rodzinnych*, w: *Role rodzinne: Między przystosowaniem a kreacją*, red. I. Przybył, A. Żurek, Wydawnictwo Naukowe WNS Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2016, s. 17–29.
- Żurek A., *Wprowadzenie do Ojców Kościoła*, Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy, Kraków 1993.
- Żurowski M., *Kanoniczne prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, Księgarnia Św. Jacka, Katowice 1987.
- Żyromski M., *Przemiany rodziny europejskiej w wieku dziewiętnastym*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 8/1996, s. 123–125.

INDEKS OSÓB

- Ainsworth M. 198
Akacjusz, patriarcha Konstantynopola 65
Ambroży z Mediolanu, bp 55–57, 59
Ambroży z Optiny 237
Andrzej Apostoł, bibl. 84
Anna, bibl., babcia Jezusa 68
Atenagoras, patriarcha Konstantynopola 66, 67
Bandura A. 157
Barłam z Kalabrii 70
Bauman T. 159
Bauman Z. 14
Bazyli Wielki 55, 56, 58, 59, 79
Benedykt XVI, papież, zob. także Ratzinger J.
50, 55, 56, 66
Bloom A., abp 78
Błeszyński J.J. 221
Błędowski P. 208, 213, 228
Bochniarz A. 190, 191
Boehm G. 102
Bogacki H. 32–35, 37, 38, 40, 42, 46
Bolesław Chrobry, król Polski 105
Bolesław Srogi, książę Czech 105
Bolszakow S. 73
Bolton A. 167
Bołdyrew A. 220
Bołdys A. 218, 220
Bonaparte L. 14
Borecka-Biernat D. 187
Bosko J., ks. 8
Bowlby J. 198
Bożewicz M. 217
Braun-Gałkowska M. 191, 192, 198
Brągiel J. 149, 182, 184
Breczko A. 135, 136
Brocklehurst H. 218
Brokaw T. 167
Brown R. 174
Browning S.L. 141
Brudny G. 91
Bruner J.S. 157, 158
Brzezińska A. 151, 226
Brzeziński M. 142
Buchhofer B. 178
Budrowska B. 139, 204
Buhrmester D. 229
Bujak J. 83
Bukowska-Floreńska I. 125
Bulst W. 104
Bułgakow S. 69, 72, 74, 75, 235
Burgess E.W. 128
Burkacka I. 124, 127
Bursche J., bp 119
Busłowska L. 238
Cader S. 127, 128, 132, 144
Całek A. 170
Cameron E. 93
Canitz H.L. von 202
Cano M. 59
Cantwell N. 219
Capodieci S. 228
Carlson E. 168
Carroll W.H. 63
Caselli T. 59
Celichowski Z. 254
Cerfaux L. 40
Cerulariusz, patriarcha Konstantynopola 66
Cervini M. 59
Chadwick H. 32, 64
Charkiewicz J. 117
Cherlin A.J. 217

- Chmielnicki N. 207, 208
 Chodźko E. 18
 Chojnacka B. 230
 Chomiakow A.S. 72, 73
 Chrobak S. 8
 Chryzostom Jan 55, 56, 58, 59, 78
 Chudy W. 129
 Cibor R. 193
 Cicieląg P. 105, 108–110, 112–114
 Ciećko S.K. 33
 Cieśla A.E. 71, 72, 74
 Claudio R. 20
 Cochran L.J. 168
 Coleman J. 179
 Congar Y. 14, 34, 38, 40, 41, 43, 45, 46, 48, 54,
 56, 57, 59, 69, 70, 72
 Cooperman A. 109, 113
 Cudak H. 196, 198–201
 Cullmann O. 102, 103
 Cyryl Jerozolimski 55
 Cyryl z Aleksandrii 55, 59
 Cyryl, Apostoł Słowian 67, 107, 114, 116
 Czapów C. 213
 Czepakowska J. 125, 127–131
 Cziżewski D. 73
 Czubala D. 125, 127
 Czuj J. 56
 Czupryk R. 146
 Czykier K. 143, 144, 162

 Dambrowski S. 119
 Daniélou J. 50
 Danilewicz W. 200, 209
 Danysz A. 256
 Datko A. 105, 108, 109, 111, 118
 Davis K. 178
 Dąbrowska Z. 200
 De Soto P. 59
 Decjusz, cesarz rzymski 52
 Delors J. 158, 159, 173
 Derdej P. 115
 Detrick S. 219
 Dębska A. 136, 185
 Dilthey W. 163
 Diodor z Tarsu 55

 Dioklecjan, cesarz rzymski 52
 Dionizy (Waledyński), bp 112
 Długosz A. 143
 Dobosz J. 105
 Dobrawa, księżna polska 105
 Dobrowolski K. 21
 Doek J.E. 219
 Dolata D. 131, 146
 Dolińska-Weryńska D. 170
 Donaj Ł. 66
 Donderowicz M. 161
 Doniec R. 126, 129, 135, 139
 Dorosz K. 100
 Drabik B. 84
 Driedo Jan 59
 Dubas E. 160
 Duch-Krzyszczak D. 139, 222
 Dunifon R. 226
 Durkheim E. 20
 Duval P. 251
 Dworska U. 143
 Dybowska E. 126, 143, 182, 184
 Dyczewski L. 134, 145, 207, 210
 Dydim Aleksandryjski 55
 Dyrdół M. 187, 222
 Dzidek T. 101
 Dziemianowicz-Nowak M. 142
 Dzierżanowski J. 185
 Dziewulski G. 30, 86
 Dziegielewska M. 208, 213, 228
 Dziwisz M. 239
 Dziwisz P. 239

 Eck J. 59
 Ecler-Noconi B. 243
 Eddy S.W. 167
 Edwards R. 159
 Efrem Syryjczyk 55
 Eisenstadt S.N. 18, 167
 Elkind D. 126
 Engels F. 125
 Epifaniusz z Salaminy 55, 58
 Erazm z Rotterdamu 87
 Erdő P. 80

- Eriksen T.H. 30
Euzebiusz z Cezarei 55, 56
Euzebiusz z Vercelli 55
Evdokimov P. 68, 70, 235
Ewagriusz z Pontu 55
- Faure E. 158
Febvre L. 20
Ferenz K. 120, 231
Field J. 159, 174, 176
Fijałkowski T. 87
Filaret (Drozdov), metropolita moskiewski 71, 72, 74
Filipazzi A.G., abp 109
Filipczuk H. 210
Filipowicz M. 185
Firestone R. 32
Fłorowski G. 72, 73
Focjusz, patriarcha Konstantynopola 65, 67
Foik H. 218, 220
Formella Z. 246
Franciszek, papież 67, 81, 109
Frączek Z. 187
Frączyk J. 33
Friedrichs J. 178
Fromm E. 196, 203
Fryderyk Mądry, książe saski 91
Furman W. 229
Furmanek W. 143
Furstenberg F. 217
- Gabriel z Zabłudowa 116
Gadacz T. 9
Gadomska-Lila B.K. 167
Gajek J.S. 67
Gałęcki Z. 79
Gałkowska A. 136, 186
Garrapucho F.R. 103
Garvin H.R. 137
Gasiul H. 181
Gaworski J. 108
Gawrych R. 195, 199
Gdacjusz A. 119
Gerrig R.J. 157
Giddens A. 13, 14, 24, 130, 132, 138, 139
- Giemza B. 259
Gillon S.M. 166
Giza-Poleszczuk A. 139, 177, 179
Gliczner E. 256, 257
Głaz S. 144
Głębocka D. 230
Głowa S. 251
Gnitecki J. 7, 147
Godawa G. 247
Godlewski G. 29
Goetz M. 26, 27
Goldsmith J. 168
Gooden W.E. 172
Goodman N. 137, 150
Goodson I.F. 174, 176
Goppelt L. 44, 45
Gordon M. 17
Góralczyk A. 108, 110, 112–114
Górecki P. 105
Górnicka B. 184
Grabar A. 70, 115
Grabowski M. 142, 230
Grad P. 14, 15, 17
Granat W. 245, 246
Grane L. 94, 101
Grelewski S. 88, 90, 93, 95, 98
Gręźlikowski J. 96
Griese H.M. 177
Grillmeier A. 70
Grochal J. 196, 197
Grotowska S. 142
Gruszczyk-Kolczyńska E. 156
Grygielski M. 193, 194
Grzankowska I. 229
Grzegorz Akyndyn 70
Grzegorz XIII, papież 80
Grzegorz z Elwiry 55
Grzegorz z Nazjanzu 55, 56, 59
Grzegorz z Nyssy 55, 56
Grzeszek K. 144
Grzywaczewski J. 53, 55
Guarino T. 15
Gudaszewski G. 108, 110, 112–114
Gurba E. 160

- Gurycka A. 189, 230
 Gusfield J.R. 23
 Gwóźdź M. 233, 251
- Habura M. 159
 Hajduk-Nijakowska J. 26
 Halicki J. 107, 145
 Hałoń E. 142
 Hamman A. 49
 Harwas-Napierała B. 172, 187, 188, 218, 228
 Hassan I. 137
 Hatton-Yeo A. 173
 Hegel G.W.F. 73
 Hermas 59
 Hess J. 118
 Hieronim ze Strydonu 55, 56, 59
 Hilary z Poitiers 55, 59
 Hintz M. 120, 259
 Hiob, igumen 116
 Hipolit Rzymski 54
 Hird R.R. 141
 Hobsbawm E. 28, 29
 Hodkinson P. 174, 176
 Holewińska-Łapińska E. 217
 Holstein H. 32
 Holton E.F. 159
 Holzer J.Z. 162
 Homa K. 51, 58
 Horowski J. 230
 Howe N. 166, 170
 Hozjusz z Kordoby 55
 Hryniewicz W. 66, 104
 Huby J. 34
 Hucała M. 120
 Hurlock E.B. 190
 Hysa B. 167
- Ichii S. 17
 Ignacy Antiocheński 53
 Ilarijon M. 67
 Iniewicz G. 198
 Ireneusz z Lyonu 53, 54, 58, 70
 Isćak A. 63
 Iserloh E. 89
 Ivanka E. von 73
- Iwaszkiewicz P. 56
 Izdebska J. 140, 145, 148, 162, 192, 193
- Jabłonowska M. 183
 Jabłonowska Z. 126
 Jackowska E. 196
 Jacobs H.E. 90–92
 Jacyno M. 140
 Jadwiga Andegaweńska, królowa Polski 107
 Jaeger W. 146
 Jagieła J. 219
 Jakowienko B. 73
 Jakubiak K. 256
 Jan Chrzyciel, bibl. 68
 Jan Damasceński 58
 Jan Italos 70
 Jan Kasjan 55
 Jan Paweł II, papież, zob. także Wojtyła K. 66, 67, 81, 123, 248
 Jan XIII, papież 109
 Janicka I. 228
 Janion M. 16
 Janke A.W. 149, 182
 Jankowska M. 198
 Janssen M. 142
 Jarmołowska A. 229
 Jarocki S. 247
 Jaros P. 218, 219
 Jaroszewski J. 112
 Jasiewicz Z. 27
 Jaskóła P. 51, 52, 63–65, 67, 75–78, 80, 87, 89, 90, 93, 95, 107, 113, 114, 118–120
- Jelczaninow A. 234
 Jelińska M. 198
 Jezierska-Wiejak E. 150
 Jezierski A. 105
 Jezierski J., bp 100
 Jęczeń J. 142
 Jędraszewski M., abp 105
 Jihlavec J. 131
 Jones G.W. 141
 Jordan, bp 105
 Józef, bibl., opiekun Jezusa 68
 Józefik B. 198
 Józwiak E. 92

- Juengel E. 103
Julianna, księżna olszańska 116
Juliusz Cezar, cesarz rzymski 80
Jundziłł I. 189
Jundziłł J. 220
Jurczyk-Romanowska E. 194
Jussim L. 30
Justyn Filozof 53

Kaczmarek T. 53
Kaim A. 66
Kalábová H. 131
Kalas M. 210
Kalwin J. 88, 93
Kałużny T. 99
Kałwa D. 101, 126
Kałwik M. 101
Kamiński A. 137
Kaniowska K. 27
Kapciak A. 17
Kaplan H.I. 172
Karasiewicz H. 97
Karczewska J. 247
Kargul J. 159, 160
Kargulowa A. 161
Karlstadt A. 92, 93
Karmolińska-Jagodzick E. 163, 165
Karocki P. 80
Karoń-Ostrowska A. 196
Kartelge K. 103
Kasper W. 103
Kawula S. 136, 140, 141, 143, 149, 182, 183
Kazimierz Odnowiciel, książę Polski 106
Kazimierz Wielki, król Polski 107, 110
Kaźmierczak P. 250
Kądziołka W. 192
Kecskemeti P. 165
Kelly J.N.D. 54
Key E. 221
Khun T. 18
Kiereś B. 253
Kijas Z. 72, 73
Klein E. 120
Klemens Aleksandryjski 54, 58
Klemens Rzymski, papież 60, 61
Kliza D. 79
Knowles M.S. 159
Kocik L. 128
Kohlberg L. 150, 151
Komorowska J. 126, 129
Konstantyn V, cesarz bizantyjski 69
Konstantyn Wielki, cesarz rzymski 52, 62, 63
Korczak J. 221
Kornas-Biela D. 186, 203
Korolewski C. 70
Korwin-Szymanowska A. 159
Koselleck R. 14
Kosiol M. 229
Kostiuczuk J. 240
Kostkiewicz J. 245
Kosznicki M. 59, 60
Kowalik K. 14
Kowalski J.W. 28
Kowalski S. 182
Kozerska A. 188, 226
Kozubska A. 194
Kóčka-Krenz H. 105
Krawczyk A. 256
Kroczyk P. 249
Kroeber A.L. 29
Krok D. 203
Królikowska-Jedlińska N. 111
Królikowski J. 54, 81
Krüger J. 97
Krygier M. 14, 18
Krzywicki L. 20
Kubica G. 28
Kuchta R. 143
Kudasiewicz J. 41, 196
Kukło C. 126
Kukołowicz T. 141, 206, 207, 213
Kulbat W. 104
Kummel W.G. 40
Kumor B. 109, 112
Kunkel S.R. 165
Kunowski S. 148
Kupisiewicz C. 222
Kupraneć O.F. 112

- Kurantowicz E. 161
 Kurczewska J. 17
 Kuźma A. 54
 Kwak A. 142, 222
 Kwaśniewicz W. 18
 Kwieciński Z. 148, 151, 260

 Laal M. 160
 Lach J. 203
 Lacroix X. 201
 Laktancjusz 59
 Lancaster L.C. 165, 168
 Landwójtowicz P. 203
 Lange R. 230
 Langkammer H. 47
 Laroche M. 236
 Lasota A. 223, 232
 Latocha S. 27
 Lefebvre M. 102
 Lengsfeld P. 41
 Leon Wielki, papież 55
 Leon X, papież 90, 91
 Lepalczyk I. 134
 Leszczyński R.M. 172
 Leśniak M. 92
 Leśniewska A. 170
 Leśniewski K. 72, 74, 75, 236
 Levinson D.J. 72, 74, 75, 236
 Lewandowska E. 159
 Lewin K. 187
 Liberska H. 187, 228
 Libiszowska-Żółkowska M. 9, 135
 Liébaert J. 53
 Ligus R. 159
 Lippitt R. 187
 Lisica J. 8
 Lissowski G. 179
 Litwińska K. 229
 Locke H.J. 128
 Londzin M. 240
 Longosz S. 59
 Lubaś M. 28, 31
 Lubowicka G. 130, 141
 Lubowicki K. 251

 Luckmann T. 177
 Lucyferiusz z Calaris 55
 Ludtke H. 178
 Lulek B. 187
 Lumsden D.B. 172
 Luter M. 88–94, 97–102, 253, 254
 Lutomski G. 151
 Lyons S.T. 167

 Łabuda P. 44
 Ładyżyński A. 182, 223, 224
 Łaszczuk J. 136, 183
 Ławreszuk M. 116, 117, 240
 Łazowska B. 105, 108, 109, 118
 Łobocki M. 187
 Łobodzińska B. 129
 Łopatkowa M. 183, 184
 Łoski W. 75
 Łotoćkyj O. 112
 Łukasz (Wojno-Jasieniecki), bp 240
 Łyson P. 105, 108, 109

 Maccoby E.E. 187
 Maciąg M. 18
 Maciejewski G. 127, 133
 Macleod F.J. 174, 176
 Magda-Adamowicz M. 136, 183
 Magiera P. 247
 Majkowski W. 128, 130
 Makal P. 117
 Maksym (Sandowicz) z Gorlic 116
 Malewski M. 159–161, 176
 Malina J. 119
 Malinowski B. 20, 22, 29
 Maliszewski T. 256
 Małaczyński F. 82
 Małecka B. 212, 227
 Mannheim K. 164, 165
 Manning P.K. 178
 Mańko T. 97
 Marchwicki P. 198
 Marczewski M. 150, 195, 199, 222
 Marczuk M. 207
 Marek Aureliusz, cesarz rzymski 52
 Marek Z. 233, 234, 243, 246, 247, 260

- Mariański J. 123, 135
Maritain J. 7, 8
Markiewicz P. 166
Marks K. 14, 125
Maroszek J. 115
Marszałek A. 227
Maryja, bibl., matka Jezusa 68
Marzec-Tarasińska A. 203, 204
Masalski M. 240
Mascall E.L. 104
Mason K.O. 141
Matla M. 105
Matwiejuk K. 82, 83
Matyjas B. 209
Maximos (Aghiorgoussis), bp 72, 74, 75
Mayer R. 150, 151
Mazur-Wierzbička E. 167
Mądrzycki T. 189, 190
McClusky H. 172
McNally R.E. 89
Mead M. 178, 223, 232
Medwid W. 88, 89, 91, 94
Meger Z. 161
Melanchton F. 89, 94, 96, 97, 254
Meletios IV, patriarcha Konstantynopola 80
Melosik Z. 159
Mencwel A. 29
Mensching G. 32
Metelska K. 28
Metody, Apostoł Słowian 67, 107, 114, 116
Meyendorff J. 234, 235
Michalczyk T. 179
Michalski J. 246
Mickiewicz F. 46, 58, 195, 228
Miczka-Pajestka M. 125, 127
Mierzwiński B. 128, 149, 202
Mieszko I, książę Polski 105, 106
Mietzel G. 157
Mikołaj I, papież 65
Mikułowski J. 164
Milcarek P. 105, 108, 109
Milerski B. 9, 243, 247, 253, 260
Minkiewicz A. 142
Mironowicz A. 107
Misijuk W. 244
Miszczak E. 226
Młynski J. 123, 125, 208, 213, 214
Monhollon R. 168
Monzel N. 32
Morgan L.A. 165
Moscardo G. 166, 170
Mościskier A. 222
Moździerz A. 193
Możdżeń S.I. 59, 60
Mółka J. 247
Mółka M. 247
Mrukówna J. 154, 155
Mudyń K. 71
Muller L. 55
Murawski R. 81
Murzynowski S. 254–256
Muszyńska J. 145, 154
Muszyński M. 154, 156, 162, 172–174
Muszyński W. 138, 139
Mysłakowski Z. 192, 230
Myszor W. 53, 61
Naegele K.D. 19
Napora E. 188, 226, 227
Neill A.S. 221
Neron, cesarz rzymski 52
Nestoriusz 55
Newman S. 173
Nicefor I, cesarz bizantyjski 69
Niemczyk W. 94
Nikitrowicz J. 145
Nizińska A. 159
Nogarola L. 59
Noll P. 39
Norton R.W. 194
Nowacjan 54
Nowak M. 142, 246, 247
Nowakowski P. 80, 82
Nowicki M. 253–257
Nowicki M.A. 219
Nowina-Sroczyńska E. 27
Oakeshott M. 20
Ober-Łopatka K. 226

- Obertyński Z. 112
 Obracht-Prondzyński C. 14
 Ogrodzka-Mazur E. 127, 145
 Ohsako T. 174
 Okoń W. 149, 156, 200, 201
 Olga, księżna ruska 116
 Olin J.C. 89, 113
 Olszewska S. 161
 Opozda D. 150, 152, 155, 184, 195, 199, 222, 253
 Ordon H. 40
 Orozjusz 55
 Ortega y Gasset J. 164, 165
 Orygenes 54, 70
 Ossowska M. 163, 164
 Ostafińska-Molik B. 187, 188
 Ostrouch-Kamińska J. 138, 139
 Ostrowska K. 182, 196

 Paczkowski M.C. 41, 59, 60
 Paleczny T. 223
 Palka S. 147
 Palladiusz 55
 Pankiewicz R. 59, 60
 Pannenberg W. 103
 Pantelejmon (Rudyk), bp 112
 Papierzyńska-Turek M. 113
 Paprocki H. 71
 Parasuraman A. 167
 Parsons T. 19
 Partycki S. 168
 Parzyszek M. 253
 Pastuszko M. 64
 Pastwa-Wojciechowska B. 230
 Pauck W. 89
 Paulin z Noli 55
 Paweł Apostoł, bibl. 44, 69
 Paweł VI, papież 66, 67
 Pawłowicz J.J. 14, 67
 Pawłowski K. 99
 Pendergast D. 166, 170
 Peret-Drażewska P. 133
 Pesch O.H. 103
 Pestalozzi J.H. 199
 Pettegrew L.S. 194

 Piasecki T. 108, 110, 112–114
 Pieńkos M. 206, 208, 214
 Piesta J. 25
 Pietras D. 82, 83
 Pietras H. 53, 96
 Pikuła N. 226
 Pilarczyk K. 66
 Pilch T. 134, 157
 Piłsudski J. 108, 113
 Piorunowa A. 16
 Piotr Chryzolog 55
 Piotrowska M. 133
 Pitts J.R. 19
 Pius V, papież 81, 82
 Pius IX, papież 83
 Pius XI, papież 246
 Pius XII, papież 83
 Platon 123
 Plezia M. 19
 Płopa M. 190, 203, 229
 Podgórnny M. 160
 Podgórski R. 125
 Pomian K. 24
 Pomykało W. 146
 Poper K.R. 19
 Poreba P. 62
 Pospizyl K. 195–197, 203, 204
 Pottmeyer H.J. 103
 Potulicka E. 181
 Póltawska W. 186, 201
 Priebe H. 88, 98
 Prosper z Akwitanii 55
 Prümm K. 104
 Prusik A. 125
 Pružinsky S. 236
 Przeperski J. 230
 Przetacznik-Gierowska M. 152, 155, 187
 Przyborowska B. 196, 197
 Przybył I. 141, 195, 228
 Przybysz W. 230
 Przygoda A. 185, 211, 212, 214
 Pucek Z. 135
 Pujer K. 136
 Quodvultdeus 55

- Radomski D. 230
Radziukiewicz A. 77–79, 105
Rancew-Sikora D. 14
Ranft J. 32
Ranger T. 28, 29
Ratzinger J. 50, 55, 56, 103, 120, zob. także
 Benedykt XVI
Redfield R. 20
Reimann G. 185
Rembowski J. 185, 189, 211, 215, 229
Richardson L.A. 229
Richardson R. 229
Riesman D. 23
Roberson R.G. 76
Roberto K.A. 226
Rodkiewicz-Ryżek A. 221
Rojek M. 156, 157, 175, 181
Romaniuk K. 37
Romanowicz W. 113, 115
Rossa P. 84, 85
Rostowska T. 163, 188, 229, 230
Roszko-Wójtowicz E. 173
Rothschadl A.M. 168
Rozkrut D. 110, 118
Różański T. 126, 131, 133, 138
Ruciński S. 150
Rudick J.L. 168
Rufin z Akwilei 55
Rusecki M. 100
Rusiecki J. 193
Rusiecki M. 146
Ruth N. 167
Rutkowiak J. 181
Ryan R. 169
Rybczyńska I. 213
Rychtarczyk K. 203
Rynio A. 253
Ryś M. 180, 182, 198

Sabak K. 107
Sabol S. 67
Sadłoń W. 105, 108–110, 112–114
Sadock B. 172
Sahgal N. 109, 113
Sahlins M. 30

Sakowicz T. 195, 199
Salamone F.A. 168
Salaville S. 70
Samiec J., bp 119
Sanecka A. 239, 240, 244
Sawa (Hrycuniak), abp 113
Sawa P. 259
Schaefer E.S. 187
Schaffer H.R. 150, 151
Schelling F.W.J. 73
Schelsky H. 163, 178, 179
Schifferle A. 102
Schmaus M. 104
Schneider T. 103
Schorn-Schütte L. 89
Schulc A.N. 219
Schweitzer L. 167
Seel N.M. 176
Seidler G.L. 127
Seklucyan J. 254–256
Seredyński W. 242
Setschkareff W. 73
Seweryniak H. 85, 101, 103
Sherron R.H. 172
Shils E. 18, 19
Sielepin A. 26
Sieńczak B. 101
Sieradzka-Baziur B. 149
Sierakowski M. 18, 27, 28
Sikora E. 14, 138
Siwecki L. 73
Sjoberg G. 129
Skibińska-Opoka L. 113–115
Skorny Z. 195, 197
Skowronek A. 89
Skrzydlewski P. 195, 199
Slany K. 129–132, 134, 136–138, 141
Slenczka R. 103
Slijepcevic D. 72
Słomczyńska M.I. 141
Smart J.D. 89
Smarzyński H. 125
Smereka W. 50
Smolik K. 211

- Smolińska T. 26
Smolka B.Z. 34, 36–39, 41, 47, 49, 100, 102, 103
Smyczyński T. 219
Smykowska E. 238
Sojka J. 96
Sokal B. 41
Solarczyk-Ambrozik E. 160
Solarczyk-Szwec H. 161
Solignac A. 19
Soprych J. 81
Sosnowski T. 200, 203, 204
Sowińska A. 159
Sowiński R. 159
Sójka-Zielińska K. 220
Spaeth A. 90–92
Stadniczeńko S.L. 218
Starowieyski M. 50, 59–61
Staszczak Z. 25, 27
Staupitz J. 90
Stawniak H. 81
Stec R. 226
Steć D. 196
Stefański J. 83
Steinmetz D.C. 92
Stempa T. 114
Stepaniuk J. 211
Stephens W.P. 92
Stepulak M.Z. 226
Studen S. 207
Stępniań-Luczywek A. 182
Stillman D. 165, 168
Storm P. 175
Storm R. 175
Stosik A. 170
Strauss W. 166, 170
Strelau J. 151
Strękowski S. 59–62
Stroes P. 226
Strzelczyk J. 105
Stuiber A. 50
Styk J. 25
Suchodolski B. 146
Sulikowska A. 75
Superson J. 26
Surma B. 173
Susłowska M. 210, 211, 216
Swanson R.A. 159
Syczewski T. 83
Symeon, bibl. 68
Szacki J. 17, 19–24
Szafraniec K. 139
Szarkowska A. 220
Szatur-Jaworska B. 228
Szczepaniak I. 141
Szczepański J. 182
Szczupał B. 203
Szczurek J.D. 36, 42, 44, 101
Szczypiński O. 120
Szegda M. 63, 66, 67
Szeruda J. 119
Szewczak I. 247
Szewczyk A. 230
Szlendak T. 204
Szpakowski R. 251
Szrejter A. 107
Sztafrowski E. 250
Sztadynger J.J. 141
Sztompka P. 28
Szukalski P. 216
Szuścik U. 127
Szwarcman-Czarnota B. 46
Szymańska A. 189
Szymańska P. 229
Szymczak M. 19, 121, 206
Szymusiak J.M. 251
Śliwerski B. 148, 159, 208, 230, 260
Śmigiel W. 250, 251
Śpiewakowska M.D. 251
Świątkiewicz-Mośny M. 146
Świda-Ziemba H. 166
Świderkówna A. 60, 61
Šrámkovie M. i R. 26
Tappert T.G. 96
Taranowicz I. 142
Tarnowski Z. 7, 81, 149
Tchorzewski A.M. de 150, 182, 183, 192, 193
Tedder M. 161

- Tenbruck F.N. 177
Teodor z Mopsuestii 55
Teodozjusz I Wielki, cesarz Rzymu i Konstantynopola 52
Teodozjusz Pieczerski 116
Tertulian 51, 54, 58, 59
Tetzl J. 89
Thomas M. 161, 162
Tichon, patriarcha moskiewski 112
Titkow A. 139
Toffler A. 141
Tofiluk J. 117
Tokarczyk A. 89–91, 94, 98
Tokarski J. 19, 121
Tomaszewska H. 50, 52, 159
Topij-Stempińska B. 126
Trempała J. 160, 172, 218
Truzzi M. 178
Tryjarska B. 186
Twenge J.M. 170
Tyler R.W. 190
Tysza Z. 125, 126, 134, 143, 229
Tyszkowa M. 207, 229

Uglorz M. 92, 94
Ukleja M. 141, 146
Urban-Podolan A. 235, 237, 239
Usher R. 159
Uspieński L. 75
Uszyńska-Jarmoc J. 192

Viller M. 19
Volling B.L. 229

Wacław Adam, książę cieszyński 118
Walaszek A. 126
Walicki A. 72
Wall S. 198
Walukiewicz M. 99, 258
Walulik A. 160, 243
Ware K. 235
Waters E. 198
Wawrzyniak J.K. 208, 210
Wątroba W. 165–168
Weber M. 20
White R.K. 187

Wichary M. 97
Wiedenhofer Z. 14
Wieruszowska M. 18
Więclawska A. 126, 189, 197
Wilckens U. 103
Wilder D. 30
Wilk J. 172, 186, 189, 192, 202
Willebrands J. 67
Wincenty z Lerynu 15, 55, 58, 85
Windelband W. 20
Winiarska J. 84
Wiśniewska E. 154
Wiśniewska I. 144
Witczak J. 200
Witczyk H. 39
Witko K. 50, 51, 53, 54
Witkowska-Tomaszewska A. 159
Witkowski L. 151
Władysław Jagiełło, król Polski 107
Włodarski Z. 152, 155, 187
Włodzimierz, książę ruski 116
Wodziński G. 93
Wojak T. 98
Wojda J. 56
Wojda T., abp 109
Wojkowski B. 58
Wojtaszczyk K. 167
Wojtyła K. 136, zob. także Jan Paweł II
Woliński J. 111
Wolsza K. 185
Wołoszyn S. 220
Woroniecka G. 14
Woroniecki J. 245, 247
Wozniak E. 30, 256
Wozniak R.J. 42
Wright N.H. 203
Wrochna P. 130
Wrona L. 157
Wrzesień W. 164, 165, 177, 194, 195
Wyczawski H.E. 112
Wygotski L. 157
Wyka K. 163
Wypych S. 37
Wysocka E. 187, 188

Yerbraken P.P. 50
Zaborowska A. 142
Zaborowski Z. 223, 225
Zając H. 239
Zakrzewska A. 245, 246
Załażyńska A. 84
Zapf W. 18
Zaremba W. 180
Zasańska A. 223, 224
Zatoń W. 141
Zawadzka A. 136, 185, 205, 206
Zawiła M. 239
Zborowski J. 229
Zdebska E. 195, 199, 223, 224
Ziemska M. 182, 189–192, 199, 209, 229
Ziernicki A. 8
Zięba-Kołodziej B. 205–207, 210, 211
Zigaben E. 70
Zimand R. 16
Zimbardo P. 157
Zimny J. 245
Zimoń H. 33
Ziółkowska K. 226
Zwingli U. 88, 92, 103
Żak D.G. 201
Żarnowska A. 126
Żuk L. 8
Żurek A[ldona] 195, 228
Żurek A[ntoni] 50, 81
Żurowski M. 251
Żyromski M. 126
Żywczok A. 243

SUMMARY

THE DYNAMICS OF CHRISTIAN EDUCATION IN THE FAMILY: A MULTI-CONFESSIONAL PERSPECTIVE

The book focuses on the importance of Christian education in today's society, seeking to understand how dynamic social changes affect this process. Intertwining an interdisciplinary analysis of the division of Christianity into Orthodoxy, Catholicism, and Protestantism with an examination of intergenerational dynamics in the family, the author shows how culturally diverse elements shape today's education.

Focusing on the family as a key educational environment, the work explores the potential of Christian education as a stabilizing factor, providing the individual with a coherent ethical framework. Analyzing theological, social, and pedagogical aspects, the author seeks to understand the deep connections between the Christian tradition and the process of education, drawing at the same time an attention to the contemporary challenges and significance of this issue. The work aspires to enrich the discussion on the influence of Christianity on educational values, norms, and practices, while encouraging ecumenical dialogue.

Danuta Kądziołka przedstawia w książce dogłębną i szeroko ujętą analizę problematyki wychowania chrześcijańskiego w rodzinie, z odniesieniem do kontekstu dialogu międzywyznaniowego. Autorka podjęła znaczący trud szczegółowej analizy literatury przedmiotu. Warto podkreślić, że analizy te mają charakter interdyscyplinarny, co świadczy o jej szerokich horyzontach poznawczych.

Jest to interesująca pozycja naukowa, której lektura przybliży istotne zagadnienie, jakim jest dynamika wychowania w rodzinie chrześcijańskiej w odniesieniu do trzech wybranych wyznań: rzymskokatolickiego, prawosławnego i ewangelicko-augsburskiego. Autorka przedstawia czytelnikowi pogłębione analizy pedagogiczne, a także historyczno-teologiczne, psychologiczne i socjologiczne.

Wyniki badań przedstawione w książce mogą wzmocnić dialog ekumeniczny i współpracę pomiędzy wyznawcami poszczególnych Kościołów w obszarze wychowania. Lektura książki może pomóc także rodzicom, którzy starają się wychować dzieci w oparciu o istotne dla nich wartości i tradycje.

Ks. dr hab. Grzegorz Godawa, prof. UPJPII

Przedłożone do recenzji opracowanie dotyczy ważnej poznawczo i społecznie problematyki podejmowanej w inspiracji chrześcijańskiej i wpisuje się w naukową dyskusję nad przebiegiem procesu wychowania w rodzinie wielopokoleniowej. Przyjęcie perspektywy pedagogicznej w oglądzie znaczenia tradycji chrześcijańskich w wychowaniu w rodzinie wielopokoleniowej to ważny i potrzebny współcześnie przedmiot badań i analiz pedagogicznych. Implikuje on wiele istotnych kwestii dotyczących między innymi złożonych uwarunkowań wychowania, efektów oddziaływań wychowawczych czy też zagadnień dotyczących integralności rozwoju i wychowania człowieka. Odnosi się do złożonej struktury biologicznej, psychicznej i duchowej człowieka, co obecnie – w szczególnym kontekście społeczno-kulturowym – wymaga zaakcentowania, rekomendacji i promocji.

Autorka sprostała wyzwaniom, jakie stawia przed badaczem opis, wyjaśnienie, rozumienie i interpretacja tak subtelnej, intymnej, a jednocześnie wieloaspektowej i zróżnicowanej rzeczywistości, jaką jest życie rodzinne i wychowanie w rodzinie.

Książka może znaleźć wielu odbiorców wśród studentów, młodych badaczy i tych doświadczonych, wśród teoretyków i praktyków, pedagogów i psychologów, przedstawicieli innych dyscyplin społecznych, a także wśród teologów i familiologów, rodziców, duszpasterzy i wychowawców.

Dr hab. Danuta Opozda, prof. KUL

ISBN 978-83-7614-619-5

Fundacja
Ignatianum